UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD
WSCHODNIOEUROPEJSKI

XV/2
2024

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: East European Review

Kolegium Redakcyjne
Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) – Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek – Helena Pociechina – Dariusz Radziwiłłowicz – Marek Szczepaniak

Adres redakcji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html
https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive

Rada Programowa
Saule Abisheva (Ałmaty) | Milosav Čarkič (Belgrad) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Jim Dingley (London) | Victor Dönninghaus (Lüneberg) | Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa)
Michael Fleischer (Wrocław) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Natalia Korina (Wiedeń)
Holger Kusse (Drezno) | Andrzej de Lazari (Łódź) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadežda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk) | Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa)
Henryk Stroński (Olsztyn) | Andrzej Szmyt (Olsztyn) | Ainagul Tumanova (Ałmaty)
Björn Wiemer (Moguncja) | Anatol Zahnitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Strona internetowa czasopisma
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Zasady recenzowania
http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 25,00; ark. druk. 21,25
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 904

SPIS TREŚCI

Historia

Monika Gabryś-Sławińska (Lublin)
Specyfika dyskursu o rewolucji rosyjskiej na łamach „Świata" w 1917 roku 9
Roman Jurkowski (Olsztyn)
„Żeby ufność moją w zacność serc współobywateli miał spotkać zawód, w to jedno nie wierzę". O rodzajach i formach aktywności dobroczynnej Polaków w Mińsku w latach 1906-1909 19
Michał Łyszczarz (Olsztyn)
Doświadczenia osobiste oraz perspektywa życia podczas okupacji w relacjach biograficznych polskich Tatarów z lat 1939-1945. Wybrane zagadnienia 33
Ewa Banasiewicz-Ossowska (Wrocław)
Migracje Żydów polskich ze Związku Radzieckiego na Dolny Śląsk po II wojnie światowej w relacjach ich uczestników 51

Ekonomika

Wiesława Lizińska | Roman Kisiel | Alina Danilevičа (Olsztyn | Elbląg | Daugavpils)
Zjawisko depopulacji jako problem rozwojowy w krajach Europy Środkowo-Wschodniej 67

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

Daria Ławrynow (Warszawa)
Konspekt lekcji dla szkół samozwańczej Ługańskiej Republiki Ludowej *Strukturnyj plan uroka na temu* «*Moja istorija*» (2022) jako przykład tekstu propagandowego 89
Justyna Olędzka (Białystok)
Russian soft power as an instrument of influence on Belarus 103
Danuta Kaźmierczak | Mirosław Laskowski (Kraków)
Social cohesion in hybrid conflicts. Cases of migration crisis at the Polish-Belarussian border and migration flows from Ukraine 117

Wojna i tekst. Wojny i konflikty zbrojne w refleksji medialnej, literackiej, językowej

Wstęp 133
Barbara Rodziewicz (Szczecin)
Medializacja wojennej traumy. Dyskursywna analiza narracji Wołodymyra Zełeńskiego . 135
Przemysław Wilk | Katarzyna Molek-Kozakowska (Opole)
Constructing solidarity in discourse: A pragma-linguistic analysis of selected speeches by president Zelensky addressed to international community 151
Gabriela Dudek-Waligóra (Kraków)
Rosyjska neonowomowa. Analiza przemówienia W. W. Putina z okazji obchodów Dnia Zwycięstwa 163
Roman Gawarkiewicz (Szczecin)
Narracja wojenna prezydenta Federacji Rosyjskiej. Analiza przestrzeni mentalnej wygenerowanej przez W. Putina w wystąpieniach do narodu 181

Piotr A. Owsiński (Kraków)
Wypowiedzi Cyryla I w zachodnioeuropejskich i polskich massmediach, czyli Kościół prawosławny w służbie propagandy wojennej w obliczu agresji Rosji na Ukrainę (2022) ... 199
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
The metaphorical nomination of war in journalistic texts on the Russian invasion in Ukraine – as exemplified by the weekly "Polityka" ... 213
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk)
Rola eufemizmów w kreowaniu obrazu rzeczywistości wojennej: pragmalingwistyczna analiza rosyjskiego dyskursu medialnego na temat wojny w Ukrainie ... 237
Helena Pociechina (Olsztyn)
Rosja w ukraińskich memach internetowych (okres wojenny 2022-2023) ... 253
Urszula Doliwa | Magdalena Szydłowska (Olsztyn)
Wojna w Ukrainie – strategie dostosowawcze Polskiego Radia Olsztyn ... 275
Beata Siwek (Lublin)
Doświadczenie wojny w twórczości prozatorskiej i tekstach wspomnieniowych Iwana Ptasznikawa (wybrane zagadnienia) ... 291
Wojciech Jóźwiak (Poznań)
Walka partyzancka z „monarcho-faszystowskim reżimem" w filmowo-literackiej interpretacji okresu BRL-u ... 303
Julia Mazurkiewicz-Sułkowska (Łódź)
Retoryka wojenna w teczkach służb specjalnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii ... 315

Recenzje

Siergiej Kowalow (Lublin)
Sucharski, T. (red.), Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy. Paryż | Lublin: Instytut Literacki Kultura; Pracownia Badań nad Instytutem Literackim w Paryżu UMCS, 2023; ss. 396 ... 329
Klaudia Prokopczuk (Erlangen)
Wiemer, B. | Goldt, R. (Hrsg.), Die Ukraine als Objekt russischer Großmachtansprüche. Sprachen, Identitäten und Diskurse. Berlin: Frank & Timme, 2024; 364 S. ... 333

TABLE OF CONTENTS

History

Monika Gabryś-Sławińska (Lublin)
The specificity of discourse on the February revolution in "Świat" magazine in 1917 9
Roman Jurkowski (Olsztyn)
„In order that my trust in the honesty of the hearts of my fellow citizens might be met by disappointment, I do not believe in this one". About the types and forms of charitable activity of Poles in Minsk in 1906-1909 19
Michał Łyszczarz (Olsztyn)
Personal experiences and the perspective of life during the occupation in biographical accounts of Polish Tatars from 1939-1945. Selected issues 33
Ewa Banasiewicz-Ossowska (Wrocław)
Migrations of Polish Jews from the Soviet Union to Lower Silesia after World War II in the accounts of their participants 51

Economics

Wiesława Lizińska | Roman Kisiel | Alina Danilevič a (Olsztyn | Elbląg | Daugavpils)
The phenomenon of depopulation as a development problem in the countries of Central and Eastern Europe 67

Society, international relations, communication

Daria Ławrynow (Warszawa)
Lesson plan for self-proclaimed Luhansk People's Republic's schools *Strukturnyy plan uroka na temu* «*Moya istoriya*» (2022) as an example of propaganda text 89
Justyna Olędzka (Białystok)
Russian soft power as an instrument of influence on Belarus 103
Danuta Kaźmierczak | Mirosław Laskowski (Kraków)
Social cohesion in hybrid conflicts. Cases of migration crisis at the Polish-Belarussian border and migration flows from Ukraine 117

War and text. Wars and armed conflicts in media, literary and language reflection

Introduction 133
Barbara Rodziewicz (Szczecin)
The medialization of war trauma. Discursive analysis of Volodymyr Zelensky's narrative 135
Przemysław Wilk | Katarzyna Molek-Kozakowska (Opole)
Constructing solidarity in discourse: A pragma-linguistic analysis of selected speeches by president Zelensky addressed to international community 151
Gabriela Dudek-Waligóra (Kraków)
Russian modern newspeak. Analysis of V. V. Putin's Victory Day speech 163
Roman Gawarkiewicz (Szczecin)
The war narrative of the President of the Russian Federation. Analysis of the mental space generated by V. Putin in speeches to the nation 181

Piotr A. Owsiński (Kraków)
The Statements of the Kirill's in the West-European and Polish Mass Media, i.e. Orthodox Church in the Service of War Propaganda in the Face of the Russian Invasion of Ukraine (2022) 199
Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)
The metaphorical nomination of war in journalistic texts on the Russian invasion in Ukraine – as exemplified by the weekly "Polityka" 213
Żanna Sładkiewicz (Gdańsk)
The role of euphemisms in creating the image of war reality: pragmalinguistic analysis of the Russian media discourse about the war in Ukraine 237
Helena Pociechina (Olsztyn)
Russia in Ukrainian internet memes (war period 2022-2023) 253
Urszula Doliwa | Magdalena Szydłowska (Olsztyn)
War in Ukraine – adjustment strategies of the Polish regional public broadcaster Radio Olsztyn 275
Beata Siwek (Lublin)
Experience of war in the prose works and memoir texts of Ivan Ptashnikau (selected issues) 291
Wojciech Jóźwiak (Poznań)
The guerilla fight against the "monarcho-fascist regime" in the film interpretation of the BPR period 303
Julia Mazurkiewicz-Sułkowska (Łódź)
War rhetoric and the linguistic image of the intelligentsia as an enemy – based on documents of the security services of the people's Republic of Poland and the people's Republic of Bulgaria 315

Reviews

Siergiej Kowalow (Lublin)
Sucharski, T. (red.), Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy. Paryż | Lublin: Instytut Literacki Kultura; Pracownia Badań nad Instytutem Literackim w Paryżu UMCS, 2023; ss. 396 329
Klaudia Prokopczuk (Erlangen)
Wiemer, B. | Goldt, R. (Hrsg.), Die Ukraine als Objekt russischer Großmachtansprüche. Sprachen, Identitäten und Diskurse. Berlin: Frank & Timme, 2024; 364 S. 333

Historia

DOI: 10.31648/pw.10861

Monika Gabryś-Sławińska
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8611-3978
University of Maria Curie-Skłodowska

SPECYFIKA DYSKURSU O REWOLUCJI LUTOWEJ NA ŁAMACH „ŚWIATA" W 1917 ROKU

The specificity of discourse on the February revolution in "Świat" magazine in 1917

Abstract: The purpose of the article is to reconstruct the unique discourse related to the February Revolution as presented in the Warsaw weekly magazine "Świat" in 1917. The analysis focuses on the issues published between March (the outbreak of the February Revolution) and the beginning of July (the last reports) of 1917, taking into account both verbal messages and the iconographic layer of the periodical. The research revealed that the editorial team adopted a strategy of contextualizing contemporary developments within the past events. Profiling the coverage in this way offered readers a structured narrative, in which the violence and chaos of the contemporary world were replaced by a problematizing approach that minimized the anxiety associated with the revolution. The verbal content was correlated with the iconographic layer, allowing the editors to portray the February Revolution as part of an evolutionary process.

Keywords: the February Revolution, "Świat" Magazine, 1917, discourse, evolution

Wybuch Wielkiej Wojny, choć oczekiwany i w pewnym sensie nieunikniony[1], okazał się wstrząsem, który wpłynął na kształt Europy i świata (Eksteins 2014), oznaczając koniec trwającego niemal sto lat porządku politycznego, wyznaczonego przez kongres wiedeński (Chwalba 2014, 35). Totalność konfliktu, jego globalny charakter wpłynęły także na model przekazywania informacji przez media drukowane. Wymuszoną okolicznościami konieczność zmian dostrzeżono niemal natychmiast, co potwierdzają choćby formalno-organizacyjne decyzje redakcji – po zamachu w Sarajewie i wypowiedzeniu wojny pisma codzienne zaczęły zwiększać częstotliwość publikacji, wydając dodatki nadzwyczajne pozwalające śledzić bieżące wydarzenia (Myśliński 2004, 33).

---

1 J. G. Bloch pod koniec XIX w. przewidywał, że wybuch wojny jest nieunikniony. Ten ekonomista i przedsiębiorca kreślił wizję zbliżającego się konfliktu, w którym niebagatelną rolę odegrać miał postęp technologiczny, umożliwiający prowadzenie działań zbrojnych w dużej odległości między poszczególnymi stronami, co miało przełożyć się na wzrost liczby ofiar. Książka Blocha, wydana w kilku językach (pierwodruk w języku rosyjskim, przetłumaczona także na francuski, niemiecki, angielski, polski, holenderski), była dyskutowana w całej Europie (Bąbiak 2005, 15; Grodek 1936, 124-136).

Równie ważny, a może nawet ważniejszy ze względu na fakt, iż prasa codzienna skupiała się przede wszystkim na trudnych do przewidzenia aktualnościach, stał się komentarz dziennikarski dokonywany z perspektywy czasowej, formułowany zgodnie z realizowaną przez periodyki strategią opisu rzeczywistości. Przy dużym nasyceniu informacyjnym codziennych przekazów rola tych omówień rosła – natłok nazw, dat, faktów powodował zagubienie czytelnika, który oczekiwał interpretacyjnego „naświetlenia", wpisania w prowadzony przez redakcję dyskurs (Stępnik 2014, 16). Taką formę przekazu proponowały odbiorcom tygodniki, które dzięki współpracy z doświadczonymi dziennikarzami i zawodowymi komentatorami, dostępowi do własnych źródeł informacji (np. korespondencji), a także wypracowanej przez zespół redakcyjny strategii informacyjnej mogły zaproponować całościowy ogląd sytuacji oraz zaprezentowanie zdarzeń w szerszym kontekście politycznym, społecznym czy historycznym.

Na rynku warszawskim funkcjonowało kilka tytułów zapewniających prenumeratorom dostęp do komentarzy oraz danych porządkujących szum informacyjny[2]. Jednym z nich był założony w 1906 r. „Świat". W przeciwieństwie do dominującego na rynku warszawskim „Tygodnika Ilustrowanego", podejmującego problematykę zarówno współczesną, jak i historyczną, periodyk stworzony przez Stefana Krzywoszewskiego realizował model nowoczesnego magazynu ilustrowanego. Adresowany do inteligencji tygodnik koncentrował się głównie na aktualnościach, by za pomocą słowa i obrazu „wiernie, dokładnie, szczegółowo i obrazowo czytelnikowi objaśnić wszelkie objawy […] życia publicznego" (Brykalska 1996, 1069). Budowanie przekazów przez łączenie komentarza słownego oraz ilustracyjnego okazało się na tyle atrakcyjne, iż „Świat" szybko osiągnął nakład 10 tys. egzemplarzy, stając się – drugą po „Tygodniku Ilustrowanym" (Kmiecik 1976, 85) – znaczącą ilustracją w Warszawie[3].

W 1906 r. w otwierającym pierwszy numer „Świata" artykule wstępnym, będącym zarazem deklaracją postawy redakcji, pojawiło się stwierdzenie, iż zespół uznaje za jeden z celów oddać „obraz życia polskiego, obraz tych zjawisk w życiu narodów innych, które z rozwojem naszego społeczeństwa są w związku" (Powitanie 1906, 2). Rychło okazało się, iż dziejowe wydarzenia związane z Wielką Wojną ową deklarację poddały weryfikacji, zmuszając redakcję nie tylko do wypracowania nowych sposobów komentowania wydarzeń, lecz także skutecznego funkcjonowania w zmieniających się warunkach politycznych. Jednym z owych uwarunkowań była rewolucja lutowa, której wypadki wymagały odpowiedniego zaprezentowania,

---

2 Ważną rolę w tworzeniu owego szumu w przypadku rewolucji lutowej odegrała m.in. lewicowa propaganda (por. Zackiewicz 2019, 225-243).

3 Mocną pozycję oraz wysoki nakład udało się Krzywoszewskiemu utrzymać także w latach 1914--1918. Wpływ na stabilność pisma w czasie okupacji niemieckiej miały przejście redaktora do obozu aktywistów oraz dostęp do bieżących wiadomości dzięki redagowaniu procentralistycznego „Kuriera Polskiego" (Brykalska 1996, 1071).

a zatem również wypracowania strategii informacyjnej. Przedmiotem niniejszego szkicu będzie zrekonstruowanie tego modelu na podstawie publikacji ukazujących się między marcem a początkiem lipca 1917 r.[4]

Interesujący nas dyskurs związany z wydarzeniami rewolucji lutowej w Rosji prowadzony był w sprzyjających z punktu widzenia ewentualnych antyrosyjskich deklaracji okolicznościach. W Warszawie, która od sierpnia 1915 r. znalazła się pod okupacją niemiecką, orientacja prorosyjska uległa osłabieniu (Stępnik 1997, 22 i in.), a działająca w warunkach cenzury prasa musiała ograniczać ewentualne moskalofilskie nastroje (Stępnik 1997, 166). Można więc było oczekiwać, iż wybuch rewolucji lutowej stanie się istotnym elementem aktualnego komentarza wojennego, zwłaszcza w piśmie, którego redaktor związany był również z wykazującym sympatie centralistyczne „Kurierem Polskim". Tymczasem redakcja „Świata" zdawała się nie dostrzegać potencjału publicystycznego doniesień związanych z kryzysem, jaki dotknął Rosję, ograniczając liczbę publikacji do minimum. Było to o tyle zastanawiające, iż jeszcze przed wydarzeniami lutowymi w numerze 1 z 6 stycznia 1917 r. pismo opublikowało artykuł sygnowany pseudonimem Jan Krzesławski[5], w którym – przypominając zorganizowaną przez Polską Partię Socjalistyczną 13 listopada 1904 r. manifestację na Placu Grzybowskim, w trakcie której doszło do starć z policją i wojskiem – manifestowano antyrosyjskie nastawienie, wskazując, że „duch oporu przeciw panowaniu rosyjskiemu żył w Polsce po wieczne czasy" (Krzesławski 1917, 4), czego wyrazem był fakt, iż przed z górą dziecięciu laty młodzież szykowała się, by wystąpić przeciwko władzy rosyjskiej (Krzesławski 1917, 5)[6]. Mimo tej deklaracji po wybuchu rewolucji lutowej pismo, publikując pierwsze doniesienia o rewolucji w numerze z 24 marca 1917 r. (numer podwójny; rewolucja rozpoczęła się 23 lutego (wg starego stylu), czyli 8 marca (wg nowego stylu)), właściwie pominęło milczeniem kwestię krwawych starć robotników z siłami porządkowymi[7].

---

4 Cezura lipcowa wiąże się z nieudaną próbą przejęcia władzy przez bolszewików oraz wyraźną radykalizacją nastrojów (Pipes 1994, 340-249; Bazylow 1975, 508 i n.).

5 Właściwie związany z PPS działacz, historyk i publicysta Jan Cynarski (Pacholczykowa 1970, 535).

6 Antyrosyjskich odniesień w „Świecie" w 1917 r. jest niewiele; pojawiają się przy okazji głównego wywodu i nie są eksponowane. Przykładowo w artykule poświęconym cyrkułom znajdziemy porównanie polskich i rosyjskich instytucji tego typu z informacją, że rosyjscy rewirowi mieli za zadanie szpiegować, sprawować „niegłasnyj nadzor" (Varsoviensis 1917, 6). Redakcja stara się pokazać, iż Niemcy wykazują się humanitarnym podejściem wobec rosyjskich cywilów pozostających w Warszawie i jeńców wrogiej armii. Dlatego przy okazji obchodów prawosławnego Bożego Narodzenia na łamach pisma pojawi się artykuł, w którym zwraca się uwagę na fakt, że „[w]ładze okupacyjne pozwoliły obywatelom-Rosjanom, którzy zostali w Warszawie, przyjść z pomocą jeńcom. [...] Każdy jeniec otrzymał podarek gwiazdkowy, który wręczyła im drowa Besebeckowa. Odświętowano przy tym Boże Narodzenie uroczyście. Odprawiono nabożeństwo, były śpiewy, wreszcie obywatele-Rosjanie z Warszawy dzielili się wiadomościami, nieśli pociechę stroskanym żołnierzom" (Zapomniane 1917, 12).

7 Prasa warszawska wydawana była z datacją kalendarza gregoriańskiego. Numer 9 „Świata" ukazał się 10 marca, a zatem zaledwie dwa dni po wybuchu rewolucji. W związku ze strajkiem drukarzy

Zadanie odniesienia się do rewolucji powierzono Ludwikowi Kulczyckiemu. Wybór osoby, która miała stać się głosem redakcji, a jednoznacznie niejako wyznaczyła model realizowanego dyskursu, był nieprzypadkowy. Kulczycki, działacz polityczny, publicysta i historyk, od lat zamieszczał teksty w pismach warszawskich, lwowskich i krakowskich. Wydał także, cieszącą się zainteresowaniem czytelników, dwutomową pracę *Rewolucja rosyjska*, poświęconą rewolucyjnym zrywom między 1825 a 1886 r.[8], dzięki czemu dał się poznać jako „przychylny informator naukowy o rewolucjonizmie rosyjskim" (Bieńkowski 1971, 131). Redakcja zadbała, by opinia publiczna bez problemu rozpoznała autora artykułu – publikowany na łamach „Świata" komentarz poprzedzony został bowiem zapowiedzią, iż autor to „znany publicysta i działacz społeczny, [...] który stosunki rosyjskie studiował przez szereg lat" i „dzieli się z czytelnikami „Świata" swojemi interesującymi poglądami" (Kulczycki 1917b, 1).

Wyeksponowane w ten sposób doświadczenie oraz naukowy obiektywizm publicysty-komentatora miały stanowić gwarancję rzetelności i wiarygodności przeprowadzanych analiz oraz wysnuwanych teorii, a jednocześnie eksponowały profesjonalizm tygodnika. I rzeczywiście, podczas lektury tekstu trudno oprzeć się wrażeniu, że opinie Kulczyckiego są formułowane nie pod wpływem chwili, lecz stanowią efekt intelektualnego przepracowania kwestii rewolucyjnej w Rosji. Takiemu profilowaniu wypowiedzi służy przyjęty model narracji – punktem wyjścia dla współczesności jest pokazanie szerszego kontekstu historycznego ruchów rewolucyjnych, począwszy od wystąpienia dekabrystów, przez wydarzenia lat 1905 i 1906, aż do 1917 r. Porządkując formalnie wywód podziałem na dwie części, publicysta rozpoczął od przedstawienia specyfiki działań rewolucyjnych sprzed dekady, zdobyczy owego zrywu (powołanie ograniczonej w uprawnieniach Dumy Państwowej, wolność prasy, możliwość organizowania się) oraz przyczyn niepowodzenia podjętych działań[9]. Nie chodziło przy tym o odniesienie się

konkurujący ze „Światem" „Tygodnik Ilustrowany" opublikuje numer „postrajkowy" dopiero 17 marca (numer łączony 9, 10 i 11), a do wydarzeń w Rosji odniesie się tydzień później (nr 12, 24 marca). Redakcja „Świata" mogła wyprzedzić pismo Józefa Wolffa i zaproponować własny komentarz do wydarzeń w Rosji tym bardziej, że już 13 marca krakowski „Czas" donosił o rozruchach w Petersburgu oraz o tym, że „wojsko otrzymało rozkaz robienia użytku z broni [w stosunku do ludności – uzup. M. G. S.] i niecofania się przed żadnymi środkami", a „Kurier Warszawski" informował o rannych i zabitych, zaznaczając jednocześnie, iż „Petersburska Agencja Telegraficzna stara się w możliwy sposób obniżyć znaczenie zaburzeń", tymczasem jednak „sprawozdawca, który przeżył lata rewolucji w Paryżu od 1905, twierdzi, że krwawe zajścia od poniedziałku do środy przewyższają okropnością swoją pamiętne dni rewolucji" (Od redakcji 1917, 134; Zaburzenia w Petersburgu 1917, 5-6).

8 Praca została przetłumaczona na język niemiecki (Bieńkowski 1971, 131).

9 Publicysta wskazuje zarówno na zewnętrzne, jak i wewnętrzne okoliczności, które doprowadziły do porażki. Do wewnętrznych zaliczył: wieloetniczność utrudniającą integrację rewolucjonistów, doktrynerstwo połączone z maksymalizmem, rozbicie ruchu rewolucyjnego (por. Kulczycki 1917b, 1-2).

do pojedynczych wydarzeń, lecz o nakreślenie idei, wskazanie tendencji charakterystycznych dla tamtego czasu. Kulczycki uznał wydarzenia z lat 1905--1906 za istotne zwłaszcza w perspektywie psychologicznej, gdyż „spowodowały silne wstrząśnienie w społeczeństwie rosyjskim" (Kulczycki 1917b, 2), a także zainicjowały „rozwój świadomości socjalno-politycznej szerokich warstw narodu" (Kulczycki 1917b, 2). Nie dziwi zatem, iż w drugiej części rozważań, odnosząc się do aktualnych wypadków, stwierdzi: „Mamy tu więc do czynienia ze zjawiskiem społecznym, korzenie którego tkwią głęboko w przeszłości, ze zjawiskiem od dawna przygotowywanym, przyspieszonym tylko przez wypadki wojenne i akcję rządu angielskiego" (Kulczycki 1917b, 4).

To „wyrastanie" lutowych wydarzeń z rewolucji 1905-1907 pozwala traktować wypadki z początku 1917 r. jako kontynuację, tytułową „powrotną falę rewolucyjną". W takim ujęciu rewolucja jawi się jako proces ewolucyjny, a zatem – mimo niedogodności, gwałtownego charakteru, destrukcji – naturalny czy oczekiwany, w pewien sposób możliwy do przewidzenia. Kulczycki dostrzega, rzecz jasna, niebezpieczeństwo związane z radykalizacją nastrojów, zakłada, że w przyszłości dojdzie do nieuniknionej walki o władzę, choć zdaje się uznawać, iż rozegra się ona na poziomie ideowym jako rywalizacja o „rząd dusz", niekoniecznie zaś przez zbrojne wystąpienie. Symptomatyczny wydaje się dobór środków językowych – publicysta przewiduje zderzenie interesów w bliżej nieokreślonej przyszłości („na horyzoncie [...] przyszłych wypadków"), zaś potencjalne konflikty postrzega nie jako starcie żywiołów, ale jako „ogólne zamieszanie i tarcia w społeczeństwie" lub – w przypadku grup etnicznych – „niezliczone tarcia". W finale artykułu uzna zaś, że „Rosję czeka ciężki, zawiły i długi proces przebudowy" (Kulczycki 1917b, 4).

Usytuowanie dyskursu w kontekście naukowej analizy, eksponowana procesualność i ewolucyjna konieczność pozwoliły stworzyć nieco paradoksalną wizję rewolucji uporządkowanej. Wrażenie to wzmacnia materiał ikonograficzny zamieszczony w numerze. Redakcja zdecydowała się bowiem na ujęcia statyczne – wśród ilustracji dominują zdjęcia portretowe (głównie popiersia). W tekst wkomponowano portrety reprezentujących obaloną władzę Aleksandra Protopopowa (od grudnia 1916 r. do rewolucji lutowej minister spraw wewnętrznych), Borysa Stürmera (w 1916 r. premier Rosji) oraz Sergiusza Sazonowa (w latach 1910-1916 minister spraw zagranicznych), opatrując dwa pierwsze komentarzem, że podobno zostali skazani na śmierć. Przeciwwagą dla nich były portrety przedstawicieli nowej władzy oraz ich (autentycznych lub potencjalnych) sympatyków. Na stronach z artykułem jest ich aż 18, z czego 14 ułożono w swoiste *tableau* prezentujące nową władzę i/lub osoby liczące się w porewolucyjnej rzeczywistości. Z podobnych rozwiązań redakcja korzystała stosunkowo często, starając się przekazać odbiorcom informację wizualnie uporządkowaną, pokazującą pewną zorganizowaną całość. Rozplanowanie graficzne materiału odwoływało się zatem do przyzwyczajeń odbiorców, niejako powtarzając na poziomie ikonograficznym sugerowane w artykule

wrażenie stabilności, porządku (zwłaszcza układ 14 zdjęć zgrupowanych w 3 rzędach kolejno: 5, 4, 5 fotografii). Dla takiego odczytania istotne było zapewne również wprowadzenie postaci wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza Romanowa, który „wypłynął znów na widownię polityczną dzięki zamachowi stanu w Rosji" (Mikołaj 1917, 3) oraz wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza Romanowa, który niegdyś „został pozbawiony praw rodzinnych do korony Romanowych", a obecnie „sympatie rewolucji widzą w nim przyszłego cesarza" (Michał 1917, 2). Przywołanie postaci związanych ze zmuszonym do zrzeczenia się władzy carem i wskazanie ich jako części rewolucyjnego planu niejako legitymizowało słuszność dokonujących się zmian (usunięto z areny politycznej nieudolnego i szkodliwego cara Mikołaja II, ale w przyszłej Rosji jest miejsce dla współdziałających z rewolucją członków rodu Romanowów[10]).

Wrażenie konieczności towarzyszyć będzie także lekturze kolejnego, 13 numeru „Świata". I tym razem napisanie artykułu wstępnego powierzono Kulczyckiemu, zwracając uwagę odbiorcom na jego znajomość problematyki rosyjskiej. Wypowiedź dziennikarza zatytułowana *Kryzys rewolucyjny w Rosji a sprawa narodowościowa* ponownie organizowana jest jako uporządkowany wywód naukowy[11], odwołujący się do danych statystycznych oraz w możliwie obiektywny sposób prezentujący relacje i zależności między nacjami wchodzącymi w skład imperium. Zdystansowanie do sytuacji sugeruje także traktowanie rewolucji nie jako zdarzenia *in statu nascendi*, ale wydarzenia w jakimś stopniu zamkniętego. W redakcyjnym wprowadzeniu pojawia się stwierdzenie, że „rewolucja rosyjska otworzyła szerokie perspektywy możliwości historycznych" (Kulczycki 1917a, 1), co w połączeniu z rozważaniami na temat przyszłości różnych narodów niejako odsuwa samą rewolucję na dalszy plan, każąc odbiorcy skoncentrować się na przyszłości i tworzeniu[12], a także dając poczucie uporządkowania (to, co minęło, można poddać ułatwiającej panowanie nad rzeczywistością kategoryzacji).

Ustateczniające przedmiot deskrypcji wpisanie w przeszłość obserwować możemy też w kolejnych publikacjach z tego numeru. Redakcja zaproponuje bowiem czytelnikom na stronie 3 rysunek wykonany przez Bogdana Nowakowskiego, przedstawiający moment zrzeczenia się przez Mikołaja II tronu, który opatrzono wymownym nagłówkiem *Wyroczny dla domu Romanowów dzień 11 marca*

---

[10] Zastanawia wybór wizerunku wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza – w przeciwieństwie do pozostałych osób członka rodu Romanowów zaprezentowano w ujęciu *en pied* i to w dość znaczącej pozie: mężczyzna ubrany w płaszcz kawaleryjski stoi w rozkroku, zdając się zaznaczać gotowość do działania.

[11] Już w pierwszym akapicie przeczytamy: „W caracie rosyjskim zamieszkuje wiele narodów i plemion, które nie uświadamiają sobie samopoczucia narodowego. Wedle statystyki z r. 1897, a więc sprzed lat 20-tu, Rosjan właściwych (Wielkorosjan) było 43% ogółu ludności" (Kulczycki 1917a, 1).

[12] Wrażenie to pogłębia materiał ilustracyjny dopełniający rozważania. Redakcja zamieściła fotografie pokazujące ubranych w mundury członków rodziny Romanowów: cara Mikołaja II, następcy tronu Aleksego, cesarzowej Aleksandry, wielkich księżnych Olgi, Tatiany, Marii.

1917 r. Epitet „wyroczny", który – jak podaje *Słownik języka polskiego* Samuela Lindego – łączyć można zarówno z leksemem *wyrocznia* (przeznaczenie), jak i *wyrok* (ostateczne rozstrzygnięcie zamykające sprawę), wskazuje na znaczenie wydarzenia, ale także na jego charakter finalny, ostateczny.

Porządkujące przyporządkowanie do tego, co minione, obecne będzie również w artykule *Na fali dziwnych dziejów rewolucji*. Autor, Eustachy Czekalski (pseudonim Kais)[13], rozpoczyna dyskurs poświęcony wydarzeniom ostatnich tygodni od znaczącego odesłania:

> Historia zna krwawe dzieje królobójców rosyjskich. Od trzech wieków dziedzictwo tronu rosyjskiego prowadzi za sobą widmo sztyletu, trucizny lub sznurka. Monarchowie rosyjscy nie idą jednak nigdy na spotkanie swego losu, by stoczyć z nim walkę, lecz fatalistycznie czekają na wypełnienie wyroków lub uciekają (Kais 1917, 4).

Osadzając wydarzenia rewolucyjne w „tradycji", Czekalski podąża tropem Kulczyckiego, choć jego diagnoza współczesności nie jest tak wyważona. Publicysta, starając się prześledzić wypadki rewolucyjne, porządkuje informacje w ramach opatrzonych tytułami niewielkich części kompozycyjnych. Jednocześnie w narracji Czekalskiego pobrzmiewają echa niepewności związanej z rewolucyjnym chaosem oraz przyszłością. Czytelnik dowiaduje się, iż na ulicach Petersburga i Moskwy „polała się krew", że „chaos rosyjski pełen jest dziwnych i złowrogich mocy", że „złowrogie rosyjskie moce rozpostarły nad krajem swoje władanie" i nie wiadomo, czy i „dziś nie «Biesy» miotają duszą rosyjską, pragnącą ładu i porządku, a tworzącą anarchię i gwałt" (Kais 1917, 4 i 5). Groza rewolucji zaznaczona przez metaforyczne odwołania do ciemnych mocy władających rosyjską duszą odnosi się jednak przede wszystkim do przyszłości, tego, co nastąpi. Rewolucja jako taka wydaje się oddalona, jej miejsce zajęły bowiem polityczne rozgrywki tworzące „wężowisko chaosu rosyjskiego" (Kais 1917, 5).

Sygnalizowana przez Czekalskiego niepewność związana z przemocą znajduje przeciwwagę w ilustracjach uzupełniających artykuł oraz po nim następujących. Redakcja zdecydowała się na zaprezentowanie neutralnych emocjonalnie fotografii – w tekst wkomponowano kolejne portrety postaci związanych z nową władzą, tym razem opatrując je tytułem *Na widowni rewolucji rosyjskiej*[14], a także przypomniała sceny „z niedawnej przeszłości", pokazując postaci cesarzowej Aleksandry oraz Mikołaja II. Również na innych stronach numeru na próżno szukalibyśmy obrazów

---

[13] Czekalski, który był współredaktorem „Świata, od 1916 r. należał także do redakcji „Kuriera Polskiego" (Korzeniewska 1963, 385).

[14] Na uwagę zasługuje sposób opisu pokazywanych postaci – w przypadku gen. Aleksego Brusiłowa i gen. Mikołaja Ruzskiego pojawia się komentarz „opowiedzieli się za nowym rządem rewolucyjnym", w odniesieniu do gen. Mikołaja Iwanowa oraz gen. Radko Dmitriewa mamy informację, że „dotychczas nie zgłosili swego akcesu do rządu rewolucyjnego". Za każdym razem pojawia się określenie „rząd", co sugeruje mimo wszystko pewien porządek, ramy organizacyjne.

odnoszących się do grozy minionych dni czy zbliżających się rozstrzygnięć politycznych. Rewolucja pokazana zostaje poprzez trzy ujęcia: obraz trzymających transparenty manifestantów zgromadzonych na jednej z ulic Petersburga, fotografię, na której „zrewolucjonizowani żołnierze" zajęci są rozmowami, paleniem papierosów, odpoczynkiem, i wreszcie rysunek pokazujący oficerów i księży prawosławnych wędrujących wzdłuż okopów, by z rozkazu rządu rewolucyjnego informować o detronizacji cara. Na poziomie wizualnym, tak ważnym dla pisma ilustrowanego, rewolucja lutowa jawi się jako zdarzenie niezbyt ekscytujące, dalekie od krwawego chaosu i destrukcji, oczywiste, chwilami wręcz rozczarowująco spokojne[15].

Swoistym podsumowaniem sposobu modelowania dyskursu o rewolucji lutowej i jej skutkach jest felieton *Petersburg rządzony przez rewolucję. Ręce do góry! Niech żyje lud!* opublikowany 12 maja 1917 r. (nr 19). Pisany z przymrużeniem oka tekst tym razem w niewielkim stopniu przywołuje kontekst historyczny – skupiający się na rewolucyjnym „tu i teraz" autor przypomina jednak, że „pierwsze dni rewolucji były w Petersburgu pełne polowań na dwugłowe orły" (J. W. 1917, 6). Przemoc wymierzona w symbole dawnej władzy, a nie w ludzi, zilustrowana została rysunkiem ukazującym kobietę zdejmującą (nie zrzucającą czy rozbijającą) godło z frontonu budynku. I chociaż w kolejnym zdaniu pojawia się informacja o demolowaniu cyrkułów i paleniu portretów Romanowów, skierowanie uwagi na przedmioty, przy równoczesnym ilustracyjnym wskazaniu, iż siłą sprawczą „łowów" były m.in. starsze reprezentantki tzw. słabej płci, właściwie wykluczało myślenie w kategoriach chaosu czy terroru.

Wyłaniający się z felietonu Petersburg jest przestrzenią, w której porządku pilnują „żołnierz z czerwoną przepaską na ramieniu i student" (J. W. 1917, 6), przejawem rewolucyjnego zamieszania są manifestacje polityczne i wiece, a źródłem ewentualnego niepokoju czy naruszenia zasad bywają reprezentanci dawnego systemu – policjanci zbrojnie przeciwstawiający się spokojnym rewolucjonistom. Mimo pewnych niedogodności jest to świat zorganizowany[16], stabilny, dobrze działający zwłaszcza tam, gdzie obecni są przedstawiciele rewolucji:

---

[15] Pod koniec maja (nr 21) opublikowano kolejne portrety – Michała Tereszczeniki jako ministra spraw zagranicznych i Matwieja Skobielewa jako ministra pracy. W numerze 27 z 7 lipca 1917 r., a zatem już w trakcie ofensywy Aleksandra Kiereńskiego (trwającej od 1 lipca 1917), ale jeszcze przed zajęciem przez Rosjan Halicza, redakcja zamieści ilustrację związaną z aktualnymi wypadkami w dawnym państwie carów, opatrzoną nagłówkiem *Nieustający wiec w Rosji*. Rysunek przedstawia przewodniczącego Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Nikoloza Czecheidze przemawiającego do żołnierzy. Na twarzach słuchaczy dostrzec można pewne znudzenie, a i w sylwetce samego mówcy widać raczej znużenie, a nie ekscytację. Por. Na widowni 1917, 6; Nieustający 1917, 2.

[16] Do owych niedogodności należą m.in. rewizje, ataki przeciwników rewolucji czy wezwania do podniesienia rąk do góry i zadeklarowania poparcia dla ludu. Trzeba także uważać podczas spacerów, gdyż „kula może się łatwo zabłąkać" (J. W. 1917, 6).

> Pod sklepami ogonki tylko stoją w porządku. Czekają cierpliwie na chleb czy opał. Na krańcach miasta podemolowano sklepy spożywcze, porozgrabiano składy drzewa. W śródmieściu porządku pilnuje milicja obywatelska. Na słupach ogłoszeniowych zawiadomienia o wiecach. [...] Organizują się żołnierze, oficerzy, służący, stróże i kucharki (J. W. 1917, 7).

Rządzony przez rewolucję Petersburg jawi się jako przestrzeń, w której co prawda należy liczyć się z pewnym zagrożeniem, jednak znajomość obowiązujących zasad i ich przestrzeganie powinny zapewnić poczucie bezpieczeństwa. Wrażenie to współtworzy warstwa ikoniczna felietonu – obok sylwetek obrońców nowej władzy znalazło się miejsce dla dziecka z ciekawością przyglądającego się zakutemu w kajdanki policjantowi oraz uwolnionej z Syberii ponadsiedemdziesięcioletniej „babki rewolucji" Katarzyny Breszko-Breszkowskiej dobrotliwie spoglądającej znad robótki[17].

* * *

W przeciwieństwie do konkurencyjnego „Tygodnika Ilustrowanego", który starał się uniknąć komentowania wydarzeń rewolucji lutowej (por. Gabryś-Sławińska 2020, 123-134), redakcja „Świata" między marcem a początkiem lipca podjęła trud interpretacji rosyjskich wypadków. Periodyk zaproponował jednak czytelnikom nieco zaskakujący sposób modelowania dyskursu polegający na wpisaniu bieżących wypadków w przeszłość. Uznanie rewolucji za w pewnym sensie zakończoną pozwoliło poprowadzić porządkującą, ustateczniającą narrację naukową, w której strach, przemoc, chaos współczesności zastąpiono profesjonalnym problematyzowaniem redukującym potencjalny niepokój czytelników. Przekaz słowny, korespondujący na poziomie ikonograficznym z portretowymi oraz zdecydowanie pokojowymi ujęciami, pokazywał rosyjską rewolucję jako konsekwencję pewnego procesu, co w pewien sposób redukowało grozę związaną z anarchią i chaosem niszczącego zrywu. Obawę mogła co prawda budzić przyszłość związana z politycznymi (nie zbrojnymi) zmaganiami, jednak nie był to strach paraliżujący, a jedynie oczekiwanie na ideologiczne rozstrzygnięcia. Wobec wydarzeń Wielkiej Wojny ten typ rywalizacji wydawał się zdecydowanie mniej groźny[18].

---

[17] Dobrotliwy wygląd niekoniecznie szedł w parze z postawą i poglądami „babki rewolucji", która była zwolenniczką rozwiązań terrorystycznych (Bazylow 1966, 116).

[18] Również dla bezpośrednich uczestników wydarzeń rewolucja lutowa (w przeciwieństwie do późniejszego terroru bolszewickiego) nie jawiła się jako przerażająca katastrofa czy zaskoczenie (Eberhardt 2007, 10). Mieczysław Jałowiecki po latach wspominał: „Nie czuło się paniki. […] Prawie wszyscy, z którymi rozmawiałem, spodziewali się jakiegoś pomyślnego końca. […] Słowo »rewolucja« brzmiało jakoś bardzo obiecująco. Może będzie koniec wojny. Może żołnierze z większym entuzjazmem będą bronić swojej ojczyzny, słowem – wszystko będzie lepiej" (za: Stanilewicz 2019, 54).

Bibliografia

Bazylow, L. (1966), Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku. Warszawa.

Bazylow, L. (1975), Historia Rosji. Wrocław.

Bąbiak, G. P. (2005), Jan Gottlieb Bloch 1836-1902. Portret zapomnianego pacyfisty, [w:] Bloch, J. G., Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym. Warszawa, 7-47.

Bieńkowski, W. (1971), Kulczycki Ludwik, [w:] Leśnodorski, B. (red.), Polski słownik biograficzny, t. XVI. Kraków, 129-132.

Brykalska, M. (1996), „Świat" (1906-1939), [w:] Brodzka, A. et al. (red.), Słownik literatury polskiej XX wieku. Wrocław, 1069-1072.

Chwalba, A. (2014), Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914-1918. Kraków.

Czekalski, E. (1963), [w:] Korzeniewska, E. (red.), Słownik współczesnych pisarzy, t. I. Warszawa, 385-387.

D. (1917), Rządy rewolucji w Tarnopolu, [w:] Świat 33, 3.

Eberhardt, G. (2007), Wstęp, [w:] Wędziagolski, K., Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Kontrrewolucja. Bolszewicki przewrót. Warszawski epilog. Kraków, 7-17.

Eksteins, M. (2014), Święto wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku. Poznań

Figes, O. (2009), Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924. Wrocław.

Gabryś-Sławińska, M. (2020), Oswajanie „śmiertelnego niebezpieczeństwa". Rewolucja lutowa na łamach „Tygodnika Ilustrowanego" w 1917 roku, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 1, 123-134.

Grodek, A. (1936), Bloch Jan Gotlib, [w:] Konopczyński, W. (red.), Polski słownik biograficzny, t. II. Kraków, 124-136.

J. W. (1917), Petersburg rządzony przez rewolucję. Ręce do góry! Niech żyje lud!, [w:] Świat 19, 6.

Kais. (1917), Na fali dziwnych dziejów rewolucji rosyjskiej, [w:] Świat 13, 4-5.

Kmiecik, Z. (1976), Prasa polska w zaborze rosyjskim w latach w latach 1905-1915, [w:] Łojek, J. (red.), Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa, 58-113.

Krzesławski, J. (1917), Przed dwunastu laty. Wspomnienie z 13/XI 1904 r., [w:] Świat 1, 4-6.

Kulczycki, J. (1917a), Kryzys rewolucyjny w Rosji a sprawa narodowościowa, [w:] Świat 13, 1-2.

Kulczycki, J. (1917b), Powrotna fala rewolucyjna w Rosji, [w:] Świat 11 i 12, 1-4.

Michał Aleksandrowicz (1917), [w:] Świat 11 i 12, 2.

Mikołaj Mikołajewicz (1917), [w:] Świat 11 i 12, 3.

Myśliński, J. (2004), Początek I wojny światowej w świetle prasy polskiej w zaborze rosyjskim, [w:] Dzieje Najnowsze 3, 33-42.

Na widowni – z tygodnia (1917), [w:] Świat 21, 6.

Nieustający wiec w Rosji (1917), [w:] Świat 27, 2.

Od redakcji (1917), [w:] Tygodnik Ilustrowany 9, 10 i 11, 1-4.

Pacholczykowa, A. (1970), Jan Krzesławski (właściwe nazwisko Jan Cynarski), [w:] Rostworowski, E. (red.), Polski słownik biograficzny, t. XV. Warszawa | Kraków | Wrocław | Gdańsk, 535-537.

Pipes, R. (1994), Rewolucja rosyjska. Warszawa.

Powitanie (1906), [w:] Świat 1, 2.

Rozruchy w Petersburgu (1917), [w:] Czas 119 (poranny), 1.

Stanulewicz, M. (2019), Dwie rewolucje rosyjskie oczami Mieczysława Jałowieckiego (1876-1963), [w:] Garczy, B. | Repczyński, P. R. (red.), Rok 1917 w Rosji. Toruń, 48-66.

Stępnik, K. (2014), Macedonia w prasie polskiej (1903-1914). Lublin.

Stępnik, K. (2017), Rekonesans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej. Lublin.

Varsoviensis (1917), W okręgu, [w:] Świat 9-10, 6-8.

Zaburzenia w Petersburgu (1917), [w:] Kurier Warszawski 72 (poranny), 5-6.

Zackiewicz, G. (2019), Rewolucja lutowa i jej konsekwencje w propagandzie środowisk lewicy niepodległościowej w Królestwie Polskim w 1917 roku, [w:] Res Historica 47, 225-243.

Zapomniane daty (1917), [w:] Świat 3, 12.

DOI: 10.31648/pw.10862

Roman Jurkowski
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3424-0307
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

„ŻEBY UFNOŚĆ MOJĄ W ZACNOŚĆ SERC WSPÓŁOBYWATELI MIAŁ SPOTKAĆ ZAWÓD, W TO JEDNO NIE WIERZĘ”[1]. O RODZAJACH I FORMACH AKTYWNOŚCI DOBROCZYNNEJ POLAKÓW W MIŃSKU W LATACH 1906-1909

„In order that my trust in the honesty of the hearts of my fellow citizens might be met by disappointment, I do not believe in this one”. About the types and forms of charitable activity of Poles in Minsk in 1906-1909

Abstract: After the January Uprising, until 1905, apart from agricultural societies, charity was the only form of social activity of Poles allowed by the Russian authorities. Political changes in the Russian state after 1905 resulted in the dynamic development of Polish political, social and charitable organizations. The aim of the article is to present selected forms of charitable activity of the Polish population in Minsk in the years 1906-1909.

Keywords: Poles in Minsk, 1906-1909, charity, forms of charitable activity

Dobroczynność na Ziemiach Zabranych w okresie popowstaniowym była do 1905 r. właściwie jedyną tolerowaną przez władze rosyjskie formą zinstytucjonalizowanej aktywności społecznej ludności polskiej. I jeśli wraz z kasacją ogromnej większości zakonów katolickich i unickich kompletnie zlikwidowano wszelką działalność charytatywną Kościoła, to świeckie dobroczynne organizacje i towarzystwa, szczególnie w dużych miastach takich jak Wilno czy Mińsk, istniały nadal mimo ogromnej fali represji po upadku powstania styczniowego. Do pierwszej rewolucji rosyjskiej 1905-1907 to właśnie instytucje dobroczynne wraz z towarzystwami rolniczymi były jedynymi legalnymi organizacjami, w których widoczna była działalność społeczna polskich elit ziemiańskich i miejskich. Dobroczynność krępowana

[1] Jest to ostatnie zdanie z „Odezwy” Maurycji Czarnockiej, opiekunki ochronek św. Józefa i św. Kazimierza, do mieszkańców Mińska i guberni mińskiej (Czarnocka 1908).

przepisami, podporządkowywana instytucjom państwowym – w swym najistotniejszym wymiarze – pomocy potrzebującym – dla części aparatu władzy (szczególnie tych niechętnych administracyjnemu nacjonalizmowi) zdawała się nie być niebezpieczna dla państwa zaborczego, co więcej można ją było wykorzystywać jako wygodną formę zbliżenia Polaków i Rosjan, prawosławnych i katolików. Można tutaj zadać pytanie, kto na tym bardziej korzystał, oczywiście poza biedakami, którzy stali się podmiotem działalności charytatywnej – Polacy czy Rosjanie? W moim przekonaniu – ci pierwsi. To Polaków i katolików dotykały represje oraz ograniczenia, to ich pozbawiono możliwości pracy politycznej, instytucjonalnej i urzędniczej – każde więc wyjście poza własne majątki ziemskie czy obowiązki profesji miejskich było szansą na uruchomienie i realizację tłumionych przez władze aktywności, w tym przypadku społecznych. Rosjanie, zwłaszcza najliczniejszy element urzędniczy, mimo ogromnych wysiłków caratu w XIX w. nadal na Ziemiach Zabranych byli elementem obcym, napływowym, nie identyfikującym się z ludnością autochtoniczną, do której na pewno zaliczali się mieszkający tam od wieków Polacy. A więc dobroczynność była ważnym czynnikiem skupiającym ludność polską i katolicką w czasie, gdy na inne formy organizacyjne carat nie pozwalał, a po 1905 r. stała się także pokazem liczebności, znaczenia i możliwości działania, jaką posiadała polska ludność katolicka na Ziemiach Zabranych. Patrząc z tego punktu widzenia, można odnieść także do Mińska opinię M. Korybut-Marciniak zawartą w zakończeniu jej cennej książki o dobroczynności wileńskiej w pierwszej połowie XIX w.

> Działalność dobroczynna w Wilnie była więc nie tylko zinstytucjonalizowaną formą jałmużny, […] stała się ważnym elementem życia zbiorowego, […] była spoiwem wielu środowisk, obok intelektualistów angażowała duchowieństwo, ziemiaństwo i arystokrację, mieszczan, środowisko lekarskie (Korybut-Marciniak 2012, 291-292).

Zdanie powyższe mówiące o początkach XIX w. jest także trafne dla omawianych zjawisk w końcu tego stulecia, a nawet dla dwóch ostatnich dwudziestowiecznych dziesięcioleci istnienia monarchii Romanowów.

W artykule tym nie będę przedstawiał dziejów polskich organizacji dobroczynnych w Mińsku w latach 1906-1909, które na pewno zasługują na obszerną monografię, ale skupię się na pokazaniu kilku najbardziej popularnych (wybranych z wielu) form zbierania środków dla polskich towarzystw społecznych i instytucji charytatywnych.

* * *

Połączenie kwesty charytatywnej z zabawą, koncertem, loterią, sprzedażą fantów, występami artystów nie było niczym nowym w dziejach dobroczynności. Mińskie Towarzystwo Dobroczynności [dalej: MTD] regularnie od 1886 r. urządzało

corocznie tzw. Bazary, czyli wystawy, kiermasze połączone z loteriami i sprzedażą najróżniejszych towarów[2]. W 1908 r. „Bazar" trwał 5 dni i obok loterii fantowej i sprzedaży towarów (np. galanterii czy wyrobów wychowanków Mińskiego Towarzystwa Rolniczego [dalej: MTR] jak galanteria stolarska, meble ogrodowe, szczotki), wystawiano „żywe obrazy", a przez wszystkie dni odwiedzającym przygrywała mińska orkiestra amatorska (Bazar 1908). Na „Bazarach" wypadało się pokazać, zwłaszcza że odbywały się zazwyczaj w czasie jesiennego lub zimowego zjazdu MTR, na które przybywało wielu ziemian z guberni mińskiej i ościennych. Najważniejsze zadania podczas „Bazaru" wykonywały znane panie z towarzystwa mińskiego i miejscowej arystokracji, które rezydując przy specjalnych stolikach, sprzedawały odwiedzającym różne wyroby galanteryjne i inne oraz częstowały lampkami szampana czy kieliszkami wybornych win, których ceny nie podawano, nie wypadało więc o takowe się dopytywać, więc płacono zawsze wysoko. W ciągu pięciu dni zbierano spore sumy, np. w 1906 r. czysty dochód przyniósł 5000 rubli (Ż[aba] 1906/1907).

Szczególnie aktywną w organizowaniu różnorodnych przedsięwzięć dobroczynnych była Maurycja Czarnocka, opiekująca się dwiema ochronkami, w rzeczywistości będącymi sierocińcami: św. Józefa dla dziewcząt i św. Kazimierza dla chłopców. Wraz z nią działało całkiem spore grono osób wspomagających obie ochronki. Każdego roku zapraszali oni mińszczan i ziemian z sąsiednich guberni na kilka w miarę regularnie powtarzających się imprez dobroczynnych.

W końcu mijającego roku, lub początku nowego, urządzano c h o i n k i d l a d z i e c i, z których dochód przeznaczano na obie ochronki. W dużych salach, takich jak np. aula szkoły handlowej, rodzice z dziećmi przy dźwiękach orkiestry uczestniczyli w „mnóstwie zabaw i niespodzianek, np. sadzawce szczęścia, loterii allegri […], nad którymi pieczę miała główna opiekunka ochronek p. Maurycja Czarnocka […] a p. F. Niedban oświetlił choinkę elektrycznością zupełnie bezinteresownie" (Choinka 1908).

Okres karnawału był czasem, gdy organizowano k o n c e r t y p o ł ą c z o n e z b a l a m i. Na co najmniej dwa tygodnie przed koncertem w prasie, głównie w „Echach Mińskich" (stałej, codziennej rubryce w wileńskim „Kurierze Litewskim" [dalej: KL]) pojawiały się informacje o wydarzeniu (Zabawa 1908), a w kilka dni po koncercie-balu szczegółowo go opisywano i oceniano. Ten typ zabawy łączył koncert muzyki poważnej z zabawą taneczną. Po koncercie wynoszono krzesła, zaimprowizowane podium dla artystów i przygotowywano salę do tańców. Dzięki połączeniu obydwu tych form rozrywki udawało się zwiększyć zysk na cele dobroczynne: koszt biletów za wysłuchanie koncertu (cena biletu zależała od położenia rzędu krzeseł względem sceny) był uzupełniony cenami za sprzedawane programy. W przerwach można było napić się szampana, kawy i herbaty, kupić

[2] Pisałem o tym szerzej w artykule: Jurkowski 2003.

kwiaty i zjeść smaczny obiad, lub tylko słodycze albo owoce w dobrze zaopatrzonym bufecie. W organizacji takiego balu uczestniczyła spora grupa osób, głównie kobiet ze środowiska polskiej inteligencji mińskiej i mińskiego ziemiaństwa. Okoliczne dwory zaopatrywały bufet w napoje i produkty żywnościowe. Ciasta i cukierki kupowano ze specjalnymi zniżkami w polskich cukierniach, wszyscy członkowie komitetów organizacyjnych oraz zaproszeni artyści pracowali bezpłatnie. W 1908 r. po takim koncercie-balu 14 (27) lutego ochronki zyskały na czysto ok. 400 rubli[3] (Koncert-bal 1908).

Urządzano także k o n c e r t y m u z y c z n o - p o e t y c k i e, których główne zadanie to zbieranie pieniędzy na ściśle określony cel. Tutaj warunkiem powodzenia było przede wszystkim zaproszenie artystów, których nazwiska znano ze scen, głównie wileńskich. W styczniu 1908 r. taki koncert na rzecz Polskiego Towarzystwa „Oświata" zorganizowała pani Zaniewska, żona Stanisława (w latach 1907-1909 drugiego dyrektora Mińskiego Syndykatu Rolniczego [dalej: MSR]). Zaplanowała ona koncert na 9 (13) I 1908 r. po „balu ziemiańskim", a przed „balem studenckim", co było bardzo dobrym pomysłem, albowiem wiele z ponad 200 osób, które bawiły się do rana na balu ziemiańskim, wieczorem w ramach „odpoczynku" przyszło na koncert. Sama organizacja koncertu miała niespodziewany i dramatyczny przebieg – na dwa dni przed jego datą okazało się, że umówieni wcześniej artyści nie mogą przyjechać do Mińska, co groziło kompletną klapą, zwracaniem pieniędzy za bilety, za wynajem sali itp. (Koncert na „Oświatę" 1908) Dyrektor S. Zaniewski pojechał natychmiast do Wilna i tam skompletował nową grupę artystów, których osobiście wcześniej nie znał, nie oglądał i nie słyszał. Podjęte ryzyko się opłaciło.

> Publiczność bowiem nie miała najmniejszego powodu żałować zmiany […] Huczne brawa i bisowanie były najwymowniejszym podziękowaniem sympatycznej drużynie, która do nas z Wilna zawitała i którą następnie podejmowano w „Ognisku" wieczerzą w licznym gronie Mińszczan (Koncert „oświatowy" 1908).

Czysty zysk wyniósł około 500 rubli, za same programy zebrano ponad 150 rubli.

W 1909 r. w karnawale przygotowano b a l k o s t i u m o w y 3 (16) lutego, na który uzyskano zgodę ówczesnego gubernatora mińskiego Jakuba Erdelli. Zgodził się on także na wykorzystanie największej ówcześnie mińskiej sali balowej w Domu Szlacheckim (Pozwolenie 1909). Rozesłano pocztą kilkaset zaproszeń imiennych,

---

[3] Korespondent „Gońca Wileńskiego" [dalej: GW] podpisujący się pseudonimem „Nemo", bardziej krytycznie niż Włodzimierz Dworzaczek relacjonował przebieg tego koncertu-balu: „Zgromadził jednak stosunkowo niedużo osób […], przyczyną tego była zbyt wygórowana cena biletów […], do mazura stanęło zaledwie par kilkanaście […], uczniów, zwykłych tancerzy naszych nie było wcale, bo zabawa była dla nich za droga". Niemniej mimo tych minusów sprawozdawca stwierdzał, że „dzięki staraniom pań niektórych zebrano sumkę sporą" (Nemo 1908).

lecz wszystkie zaginęły, co skłoniło M. Czarnocką do wystosowania specjalnej odezwy „do wszystkich ziemian i do inteligencji polskiej zamieszkałej w miastach – kto zechce na bal przyjść, a zaproszenia z winy poczty nie otrzymał, raczy zwrócić się do mnie […], gdzie bezzwłocznie bilet otrzyma" (Czarnocka 1909). Bal udał się znakomicie, przynosząc na czysto ponad 600 rubli, o czym w humorystycznej formie rozmowy o […] toaletach i sukniach uczestniczek" informował W. Dworzaczek (Podsłuchane 1909).

W tymże 1909 r. wzorem Wilna zorganizowano po raz pierwszy „b a l p a n i e ń s k i", który tym się różnił od innych balów karnawałowych, że w całości był przygotowany przez ziemiańskie i mieszczańskie panny na wydaniu wspomagane przez cały szereg matek, cioć i wujenek. Dokładne spisy organizatorek zamieściła ówczesna polska prasa w Wilnie. Tutaj potencjalny cel matrymonialny połączono z dobroczynnym, lecz o wielkości zebranych kwot i ich dokładnym przeznaczeniu nie informowano w prasie polskiej, jak to zazwyczaj bywało. Wtajemniczeni wiedzieli, że zbierane sumy przeznaczano na potrzeby „panienek", jak wówczas nazywano nauczycielki polskiej tajnej oświaty. Te nisko opłacane młode kobiety i dziewczęta, pracujące z pełnym poświęceniem dla idei polskiej oświaty, potrzebowały niemal wszystkiego, od butów począwszy, na żywności i opiece medycznej kończąc. 4 (17) lutego, a więc już następnego dnia po balu kostiumowym M. Czarnockiej, w tejże samej Sali Szlacheckiej odbył się pierwszy miński bal panieński:

> Na cel dobroczynny, który udał się znakomicie, gromadząc w Sali Szlacheckiej pokaźne grono osób przeważnie ze świata ziemiańskiego. Bukiet tancerek był tak imponujący, że trzeba by o nim napisać oddzielny poemat. Wszystkie tancerki były piękne, uroku pełne, słynie z nich zresztą ziemia mińska. Młodzież też nie zawiodła i licznie stanęła do apelu, panie na brak tancerzy narzekać nie mogły (K. B. 1909).

Wieloletnią tradycję miał „b a l s t u d e n c k i". W 1908 r. był to już 24 z rzędu, organizowany raz do roku w czasie karnawału na potrzeby zarówno młodzieży mińskiej studiującej w rosyjskich uczelniach wyższych, jak i gimnazjalistów z miejscowych szkół średnich. Cechą charakterystyczną tych balów był ich wielonarodowy charakter nie tylko w odniesieniu do tych, dla których zbierano pieniądze, lecz także wobec tych, którzy w balu uczestniczyli. Podstawowym kryterium udzielenia pomocy materialnej stało się ubóstwo młodego studenta, mieszkańca Mińska i guberni, nie zaś jego narodowość i wyznanie. Dlatego w balu w 1908 r. wzięli udział Polacy, Rosjanie i Żydzi, co niezbyt spodobało się W. Dworzaczkowi, kierownikowi działu mińskiego w KL, który zazwyczaj szeroko opisujący w „Echach mińskich" tego rodzaju wydarzenia, tym razem skwitował je dwoma zdaniami: „Bal studencki, który odbył się d[nia] 10, b[ieżącego] m[iesięca], dał około tysiąca

rubli czystego dochodu. Przeważało towarzystwo żydowskie i rosyjskie, Polaków było niewielu stosunkowo do lat dawniejszych"[4] (Bal studencki 1908).

M. Czarnocka, niestrudzona w zbieraniu funduszy na kierowane przez siebie ochronki, wymyśliła również nieznane wcześniej w Mińsku z a b a w y l e t n i e. „Program takiej zabawy wielce urozmaicony. Chóry, żywe obrazy, orkiestra i wreszcie kinematograf o bardzo interesującym i bogatym programie, bezinteresownie demonstrowany był przez właściciela – p. Strömera" (Zabawa letnia 1908). Dodatkową, najważniejszą atrakcją była loteria fantowa:

> z powodu niebywałej masy przedmiotów dużej ceny ofiarowanych bardzo chętnie na pierwszą wzmiankę. Ponieważ ofiary składały wszelkiego rodzaju firmy i osoby prywatne – jest więc wszystko, co tylko kto chce. Przeto żywy inwentarz domowy, narzędzia rolnicze, gospodarskie, biżuteria złota i srebrna, galanteria, wędliny, papier, książki, szkło, obuwie, materiały, wina, ciasta cukry, obrazy, fotografie, albumy itd. W dodatku jest tego mnóstwo i każdy, kto kilka biletów weźmie, ma dużo szans wygrania czegoś pokaźnego (Zabawa letnia 1908).

Zabawa letnia 22 V (4 VI) 1908 r. w ogrodzie Jakubowskiego przy ulicy Zacharzewskiej 31 (obszerny ogród był także wykorzystywany przez mińskiego „Sokoła") okazała się niezwykle udana i zakończyła się także sukcesem finansowym, gdyż przyniosła na czysto prawie 1500 rubli (Zabawa w „Sokole" 1908). Ale nie zawsze imprezy dobroczynne organizowane na rzecz ochronek kończyły się znaczącym zyskiem. W marcu 1909 r. koncert dla ochronki św. Józefa przyniósł tylko 175 rubli. Przyczyną był fakt, iż „piątek obrany przez opiekunkę ochronek na ów koncert był już piątym dniem widowisk, więc też nic dziwnego, że osób zebrało się niewiele. Było nawet dosyć takich, którzy bilety kupili, ze względu na cel, ale przybyć nie mieli wprost już siły" (Koncert na dochód 1909).

Innym pomysłem M. Czarnockiej był „C a b a r e t" urządzony po raz pierwszy w Mińsku w 1907 r. Oczywiście trudno sobie wyobrazić, że pobożna, surowa w obyczajach i stanowiąca wzór moralny i osobowy M. Czarnocka zorganizowała w Mińsku kabaret na popularny wówczas wzór *Moulin Rougue* z Paryża, w którym obok frywolnych piosenek i kupletów występowały roznegliżowane kobiety. Z kabaretami francuskimi tenże miński miał tylko tyle wspólnego, że odbywał się w sali teatru miejskiego ze sceną i widownią, później zamienioną na salę restauracyjną z kawą, herbatą, szampanem i ciastkami. Tradycyjna, przynosząca zazwyczaj największy dochód, loteria fantowa również z kabaretem niewiele miała wspólnego. Niemniej formuła zaproponowana przez M. Czarnocką zyskała akceptację mieszkańców Mińska. Pierwszy „kabaret" na rzecz ochronek św. Kazimierza i św. Józefa przygotowano 30 IX (13 X) 1907 r. w teatrze miejskim (E. 1907)

---

[4] Kilka numerów gazety dalej, w tej samej rubryce zamieszczono informację iż „bal studencki przyniósł 1057 rubli na czysto", co było całkiem sporą sumą (Echa mińskie, Kronika 1908).

i cieszył się taką frekwencją, iż niemal po miesiącu 14 (27) listopada zorganizowano kolejny. O tym drugim KL przyniósł nieco więcej informacji. Miała to być

> zabawa w teatrze miejskim o wielce urozmaiconym programie. Złożą się na nią: przedstawienie amatorskie („Pokociło się" Orzeszkowej w wykonaniu sekcji dramatycznej „Ogniska"), żywe obrazy, śpiew etc. Po przedstawieniach zostaną uprzątnięte krzesła na widowni, po czym nastąpi właściwy „cabaret" ze sprzedażą szampana, kawy i loterią i innymi dystrakcjami właściwymi tego rodzaju zabawom (Echa mińskie 1907).

Nie wiadomo, na czym polegały owe „inne dystrakcje", ale zapewne niewiele różniły się od zwyczajowych atrakcji na dobroczynnych imprezach w Mińsku, skoro wśród osób, którym M. Czarnocka dziękowała za pomoc, znalazły się szacowne żony mińskich adwokatów, dyrektorów i lekarzy oraz druhowie i druhny z mińskiego „Sokoła" (Czarnocka 1907)[5].

Wanda Obrąpalska, żona byłego dyrektora MSR, kierowniczka oddziału dochodów niestałych (zwanych sekcją zabawową) Polskiego Towarzystwa „Oświata", była pomysłodawczynią p o d w i e c z o r k ó w d o b r o c z y n n y c h, które połączono z tańcami „w razie zebrania się licznej młodzieży". W czasie tych „podwieczorków" oprócz tego, że kwestowano na potrzeby Polskiego Towarzystwa „Oświata", sprzedawano także bilety na część artystyczną, którą anonsowano w prasie w tajemniczy sposób: „Zapowiedziany jest też cały szereg niespodzianek, które jak dotąd są utrzymywane w sekrecie" (St. 1909a). Te tajemnicze atrakcje okazały się „kwartetem smyczkowym z restauracji Saulewicza […] piękną grą fortepianową p. Rytwińskiej i deklamacją p. Iwaszkiewicza". Dodatkowo: „Duża sala «Ogniska» zamieniła się na wytworną cukiernię, ze stolikami udekorowanymi żywym kwieciem, śród których uwijały się milutkie kelnerki" (St. 1909b). Po koncercie i sprzedaniu ciast ok. godziny 22.00 salę uprzątnięto i tańczono do godziny 2.00 w nocy. Łączny, czysty dochód z podwieczorku 26 IV (9 V) 1909 r. wyniósł 400 rubli (St. 1909b).

Obok imprez dobroczynnych organizowanych przez polskie związki i towarzystwa, w ramach których działały odpowiednie sekcje i organizowane *ad hoc* grupy członków, przedsięwzięcia dobroczynne organizowali też indywidualnie znani i popularni Polacy z Mińska. Jedną z takich osób był dyrektor MSR, aktywny działacz spółdzielczości polskiej, prezes Polskiego Towarzystwa „Oświata", kierownik sekcji wioślarskiej Polskiego Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego „Sokół", działacz ziemiański – Mieczysław Porowski[6]. Wraz z żoną Zeneidą z domu Gordziałkowską miał duże mieszkanie, wraz z obszernym salonem,

---

5 Tamże wykaz nazwisk osób uczestniczących w przygotowaniu „cabaretu".

6 Pisałem o nim w artykule: Jurkowski 2023.

przy ulicy Zacharzewskiej 45. Tam 1 (14) III 1909 r. urządzili oni wentę[7] dobroczynną na rzecz Polskiego Towarzystwa „Oświata". Tak anonsował ją GW: „Wenta będzie urozmaicona niespodziankami. Sprzedaż po cenach niskich i stałych, pod dewizą – bez karoty[8]. Podczas wenty będzie przygrywał kwartet z restauracji Saulewicza" (Śl. 1909a). W salonie i kilku pokojach rozmieszczono kilkanaście stołów, m.in. ze słodyczami, napojami, alkoholami, kawą i herbatą. Wenta trwała od 17.00 do 22.00, gości było dużo, o czym świadczył rezultat finansowy sięgający na czysto kilkaset rubli:

> nastrój na wencie panował nader miły, ceny przystępne, oznaczone były na wszystkim. Oprócz muzyki kwartetu grającego całkiem nieźle, p. Maria Hrycenkówna obdarzyła słuchaczów kilkoma rzeczami odegranymi bardzo subtelnie, była także deklamacja i […] wint z obowiązkiem ofiarowania 10% od wygranej na rzecz „Oświaty" (Śl. 1909b).

Poza formami aktywności dobroczynnej połączonej z osobistym uczestnictwem w akcjach charytatywnych, głównie koncertach i zabawach, istniała też kategoria uczestnictwa biernego polegająca na ofiarowywaniu datków pieniężnych w czasie Świąt Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy. Ta popularna wówczas w całej chrześcijańskiej Europie forma pomocy potrzebującym polegała na ofiarowywaniu pewnych sum pieniężnych w zamian za noworoczne i wielkanocne powinszowania, życzenia, odwiedziny i przesyłanie biletów wizytowych. Tak pisał W. Dworzaczek:

> Zamiast wizyt świątecznych, praktyczniejszy bez porównania i korzystniejszy jest zwyczaj składania ofiar na rzecz instytucji dobroczynnych i społecznych. Życzącym sobie w ten sposób uwolnić się od powinszowań zarząd Towarzystwa „Oświata" proponuje złożenie na rzecz towarzystwa ofiary pieniężnej (Zamiast wizyt świątecznych 1908).

Propagowanie tej akcji przez prasę miało obok aspektu praktycznego – redakcje zbierały pieniądze – również cel bardzo wymierny, jakim było podanie w gazecie ofiarowanej kwoty i nazwiska ofiarodawcy. Dzięki temu znajomi, krewni i przyjaciele wiedzieli, iż brak powinszowań czy życzeń nie był spowodowany brakiem dobrych obyczajów, a wręcz przeciwnie, chrześcijańską i czysto ludzką troską o najbardziej potrzebujących, okazywaną szczególnie w okresach dwóch najważniejszych świąt religijnych. W Mińsku, jeśli chodzi o ludność katolicką, problemem stała się forma zbierania tego rodzaju datków, albowiem władze rosyjskie nie pozwalały Polakom na kwesty uliczne czy zbiórki w kościołach, ani tym bardziej

---

7 Wenta – z języka francuskiego – *vente* – sprzedaż; *vendre* – sprzedawać. Był to kiermasz na cele dobroczynne.

8 Karota – słowo obecnie przestarzałe. Oznaczało wyłudzanie datków, namawianie na duże ofiary podczas kwest dobroczynnych.

w urzędach państwowych[9], i jedynym możliwym sposobem składania takich ofiar w samym mieście było przynoszenie ich do oddziału mińskiego KL na ulicy Podgórnej 33 (budynek na rogu ulicy Podgórnej i Felicjańskiej)[10] lub przesyłanie ich do Wilna, do redakcji polskich gazet. Dlatego w Mińsku akcja ta nie rozwinęła się szeroko wśród ludności polskiej tak, jak miało to miejsce wśród rosyjskich sfer urzędniczych, gdzie popierały ją władze cywilne i duchowne. Niemniej tą drogą corocznie zbierano po kilkadziesiąt rubli, np. w grudniu 1907 r. było to 81 rubli ofiarowanych przez 80 osób i rodzin na potrzeby mińskiej „Oświaty" (Zamiast powinszowań 1907-1908).

I o jeszcze jednej formie aktywności dobroczynnej Polaków z Mińszczyzny należy przynajmniej krótko wspomnieć, chociaż na pewno zasługuje ona na odrębny artykuł. Mam na myśli kolonie letnie dla dzieci z Mińska urządzane w majątkach polskiej arystokracji i ziemiaństwa. Wzorem Warszawy, gdzie w 1894 r. zalegalizowano Towarzystwo Kolonii Letnich dla Ubogiej i Słabowitej Dziatwy Warszawy, taką działalność już w końcu XIX w. prowadziło MTD. Wysyłało ono dzieci ze swoich sierocińców do majątków wielu właścicieli, np. baronowej Filiberty Hartingh w Snowiu, Witolda Łopotta w Korzeniowszczyźnie, Michała Prószyńskiego w Koreleszczewiczach, Wilhelma Jelskiego w Ignatyczach. Gdy w 1906 r. udało się w Mińsku zalegalizować Polskie Towarzystwo „Oświata", w jego strukturze organizacyjnej utworzono specjalną VI sekcję zajmującą się tylko letnimi koloniami dla dzieci. Na jej czele stała Aleksandra z Łappów-Karłowska, a spośród osób jej pomagających należy wymienić Adelę Cywińską, Wiktorię Bobrowską, Stanisławę Sylwestrowiczową i Jadwigę z Woyniłłowiczów-Kostrowicką. Dzięki niezwykle ważnej dla dziejów polskości w Mińszczyźnie książce Ludwiki Życkiej i Michaliny Łęskiej (Życka | Łęska 1939, 54) możemy dzisiaj wymienić kilkanaście polskich rodzin ziemiańskich i ich majątki, które udzielały bezpłatnej gościny biednym polskim dzieciom z Mińska. Byli to: Czarnoccy z Naczy, Reytanowie z Hruszówki, Dżniewiczowie ze Stroczyc, Czapscy z Przyłuk i Rusinowa, Woyniłłowiczowie z Sawicz, Niezabytowscy z Bacewicz, Zdziechowscy z Rakowa, Święciccy z Zakaluża (Życka | Łęska 1939). Co roku akcja była dobrze przygotowana i skoordynowana, np. na koszty przejazdu do majątków ziemiańskich, na ubrania dla dzieci zbierano wcześniej składki pieniężne, o co Towarzystwo „Oświata" apelowało w specjalnych odezwach do społeczeństwa: „Zwracamy się do wszystkich, o wszelkie, choćby jak najdrobniejsze ofiary, które przyjmować będziemy z prawdziwą wdzięcznością"[11]

---

9 W Kownie w latach 1889-1902 uczestniczyło w tego typu akcji ponad 200 osób, głównie Rosjan. Pieniądze zbierano przed cerkwiami, na ulicach i w domach, a zgromadzone sumy sięgały od kilkuset do tysiąca rubli (szerzej: Jurkowski 2015, 330-332).

10 W początkach października 1908 r. oddział miński KL na niecałe trzy tygodnie przeniesiono na ulicę Zaułek Zacharzewski nr 9, zaś od 28 października (10 listopada) redakcja wróciła na ulicę Podgórną.

11 Przyznać należy, że niektóre ofiary były całkiem spore, np. Ksawery i Roman Narkiewicz-Jodko złożyli razem 35 rubli, Jan Petrozolin – 25 rubli.

(Od zarządu Towarzystwa 1909). Dzieci, po uprzedniej kwalifikacji medycznej dokonywanej przez lekarzy Czesława Grabowieckiego i Władysława Giedroyć-Jurahę, wysyłano koleją do stacji położonych najbliżej konkretnych majątków. Towarzystwo „Oświata" zazwyczaj wysyłało ok. 150 dzieci, zaś wielokrotnie wspominana tutaj M. Czarnocka umieszczała w zaprzyjaźnionych dworach wszystkie dzieci ze swoich dwóch ochronek, czyli ok. 100 sierot i kilkadziesiąt dzieci z najuboższych polskich rodzin w Mińsku. Ziemianie zapewniali pełne wyżywienie i kwaterunek, co w przypadku większości dzieci było niezmiernie ważne dla ich zdrowia. Pięć posiłków dziennie bez ograniczeń, zdrowe wiejskie pożywienie, czyste powietrze, kąpiele w rzekach i jeziorach, zazwyczaj także nowe ubrania i bielizna, wraz z tajnym nauczaniem na poziomie podstawowym języka polskiego, historii, rachunków i religii, miało ogromne znaczenie dla zdrowia fizycznego i psychicznego dzieci z mińskich dzielnic biedy i nędzy. Ale nie tylko dzieci z Mińska odpoczywały w polskich majątkach w Mińszczyźnie. Rzymskokatolickie Towarzystwo Dobroczynności przy Kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Petersburgu i Towarzystwo Niesienia Pomocy Niezamożnym Uczniom Gimnazjum św. Katarzyny corocznie wysyłały do majątku Snów Dolny należącego do baronowej Filiberty Hartingh ok. 100 chłopców. Wszystkie dzieci i kilkoro opiekunów otrzymywały od rosyjskich kolei państwowych specjalne zniżki na przejazd tam i z powrotem (W. P. 1909). Podobnie w majątku Kocielniki (w pow. słuckim) należącym do Jana Narkiewicza-Jodko w 1909 r. przebywało 80 dzieci z Petersburga wraz z 3 opiekunami. W tym przypadku ziemianin dostarczał produkty żywnościowe, ale posiłki „kolonia przygotowywała sobie sama" (Kolonie letnie 1909).

* * *

Przedstawione powyżej, w bardzo skrótowej postaci, wybrane formy zbierania środków na cele dobroczynne realizowane przez polskie towarzystwa, organizacje dobroczynne i społeczne, skłaniają do sformułowania kilku wniosków ogólnej natury.

Rozwój tego typu stowarzyszeń polskich w Mińsku, aczkolwiek nieporównanie mniej dynamiczny niż w Wilnie, możliwy był dopiero po zmianach politycznych w Rosji w 1905 r. Polacy z Mińska okazali się najbardziej aktywną społecznie grupą mieszkańców miasta, mimo że nie byli najliczniejszą narodowością w stolicy guberni. Niemniej to oni bezsprzecznie w badanym okresie stanowili autentyczną elitę społeczną i zawodową tego miasta i co jest niebagatelne z punktu widzenia tematu tego artykułu – elitę najbogatszą. Polska inteligencja miejska: owi adwokaci, lekarze, inżynierowie byli niezwykle silnie, rodzinnie, powiązani z mińskim ziemiaństwem, co pozwalało na realizację wielu inicjatyw łączących miasto ze wsią, czego przykładem mogą być kolonie letnie dla dzieci. Jeśli do ziemian i inteligencji miejskiej dołączyć polskich kupców, handlowców, rzemieślników,

to otrzymamy zorganizowane środowisko, choć jeszcze nadal podzielone stanowo, ale jednak w dziedzinie katolickiej i polskiej dobroczynności działające zgodnie i z wielką ofiarnością. Jak zawsze taka praca opierała się na dużej aktywności jednostek, przy zazwyczaj biernym uczestnictwie szerokiego ogółu ludności polskiej. Ale te kilkadziesiąt osób, których nazwiska zawsze pojawiają się w opisywanych powyżej działaniach dobroczynnych, naprawdę potrafiło dokonać wiele. Doskonale pokazuje to wymieniana powyżej bezcenna dla dziejów polskości w Mińszczyźnie monografia L. Życ kiej i M. Łęskiej.

Całkiem wyjątkową, przepiękną rolę w całym zjawisku polskiego życia organizacyjnego w Mińsku w ostatnich latach istnienia Imperium Rosyjskiego (i potem aż do nieszczęsnego dla Polaków z Mińszczyzny traktatu ryskiego) pełniły polskie kobiety. Żony, matki, córki ziemian, lekarzy, prawników i inżynierów stanowiły zasadniczy trzon wszelkich towarzystw i organizacji dobroczynnych oraz społecznych. I to właśnie one głównie tam pracowały. Niestrudzone w pracy organizacyjnej, pełne oryginalnych pomysłów jak choćby żona Stanisława Sas-Charewicza, która na loterię fantową podczas balu charytatywnego dla ochronek św. Józefa i św. Kazimierza w lutym 1909 r. przekazała… „krowę i furę siana" (Podsłuchane 1909), czy hr. Maria Czapska, wdowa po hr. Karolu Czapskim, która na rzecz ochronek M. Czarnockiej oddała zabytkowy stolikowy zegar brązowy „złocony z czasów Ludwika Filipa, duży z dwiema pięknie cyzelowanymi figurami kobiecymi"[12] (Zegar brązowy 1909).

I chociaż opisane powyżej formy zbierania środków na cele dobroczynne nie były spektakularnie wyjątkowe i oryginalne, to przyznać trzeba, że skutecznie łączyły w sobie co najmniej dwa elementy, bardzo ważne w tego rodzaju przedsięwzięciach: czegoś oczekiwały (datków finansowych), ale jednocześnie coś dawały (koncert muzyczny, występy dramatyczne, loteria fantowa itp.) A więc drogie bilety wstępu na koncert muzyczny, słone ceny programów koncertów czy lampki szampana serwowane przez znane powszechnie ziemianki, za które „nie wypadało" znajomym i krewnym zapłacić mniej niż 10 rubli, miały służyć dobremu celowi. Ale obok tego występy artystyczne, koncerty muzyczne, sztuki teatralne, deklamacje, „żywe obrazy" i loterie fantowe nie pozwalały na pojawienie się u uczestników imprezy dobroczynnej, wprawdzie głęboko gdzieś ukrytej, ale nurtującej myśli, że „tylko coś daję, nie otrzymując nic w zamian". Z tych też powodów sprawozdawcy polskich gazet opisujący różne akcje charytatywne nie zapominali o wymienieniu z nazwiska i imienia osób, które brały udział w ich organizacji. Ze wszystkich mińskich, polskich stowarzyszeń i instytucji charytatywnych – niezmiennie zawsze o podziękowaniach pamiętała M. Czarnocka.

---

[12] Zegar ten „w celu osiągnięcia maksymalnej ceny został wystawiony w księgarni Makowskiego i będzie poddany pewnego rodzaju licytacji odbytej w ten sposób, że właścicielem zegara zostanie ten, kto da najwięcej do dnia 15 XII, do godziny 12 w południe".

Odnosząc się do tytułowego cytatu z odezwy M. Czarnockiej do mieszkańców Mińska, należy stwierdzić, że działaczy polskich organizacji społecznych i dobroczynnych w tym mieście w ostatnich latach istnienia caratu nie spotykał zawód w apelach o pomoc dla potrzebujących. Wiara w „zacność serc" znajdowała zrozumienie, odzew i chęć pomagania. Dobrze świadczyło to o polskiej społeczności Mińska, która i później – w latach I wojny światowej oraz strasznej epoce zamętu i rewolucji – z sukcesem zdała egzamin z człowieczeństwa, patriotyzmu i wrażliwości społecznej.

Bibliografia

Źródła

Bal studencki (1908), [w:] Kurier Litewski (KL) 11 (13/26 I), 3 (Rubryka: Echa mińskie, Kronika).
Bazar (1908), Bazar Towarzystwa Dobroczynności, [w:] KL 286 (13/26 XII), 3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
Choinka (1908), [w:] KL 1 (1/14 I), 5 (Rubryka: Echa mińskie, Kronika).
Czarnocka, M. (1907), (Rubryka: Listy do redakcji), [w:] KL 260 (20 XI / 3 XII), 2-3.
Czarnocka, M. (1908), Odezwa, [w:] KL 73 (29 III / 11 IV), 3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
Czarnocka, M. (1909), Odezwa, [w:] KL 22 (28 I / 10 II), 3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
Echa mińskie (1907), [w:] KL 250 (8/21 XI), 3.
Echa mińskie, Kronika (1908), [w:] KL 17 (20 I / 2 II), 3.
E. (1907), Listy z Mińska. Od własnego korespondenta „Kuriera Litewskiego", [w:] KL 215 (27 IX / 10 X), 2-3 (Rubryka: Z Prowincji).
Kolonie letnie (1909), [w:] KL 138 (21 VI / 4 VII), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
Koncert na dochód (1909), Koncert na dochód ochronki św. Józefa, [w:] KL 61 (17/30 III), 3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
Koncert na „Oświatę" (1908), [w:] KL 6 (8/21 I), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
Koncert „oświatowy" (1908), [w:] KL 10 (12/25 I), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
Koncert-bal (1908), Koncert-bal na dochód ochronek Ś-go Kazimierza i Ś-go Józefa, [w:] KL 40 (17 II / 1 III), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
K. B. (1909), Bal panieński, [w:] Goniec Wileński (GW) 30 (7/20 II), 2 (Rubryka: Z Mińska).
Nemo (1908), Z Mińska: Koncert na rzecz ochronek, występ amatorski p. Szomańskiej, [w:] GW 12 (17 II / 1 III), 2.
Od zarządu Towarzystwa (1909), Od zarządu Towarzystwa „Oświaty" otrzymujemy następującą notatkę…, [w:] GW 105 (12/25 V), 2 (Rubryka: Z Mińska).
Podsłuchane (1909), [w:] KL 30 (7/20 II), 2-3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
Pozwolenie (1909), [w:] KL 13 (17/30 I), 3 (Rubryka: Z prowincji. Echa mińskie).
St. (1909a), Z Towarzystwa „Oświata", [w:] GW 86 (18 IV / 1 V), 2 (Rubryka: Z Mińska).
St. (1909b), Zabawa w „Ognisku" na kolonie letnie i „Oświatę", [w:] GW 95 (29 IV / 12 V), 2 (Rubryka: Z Mińska).
Śl. (1909a), Wenta na oświatę, [w:] GW 48 (28 II / 13 III), 3 (Rubryka: Z Mińska).
Śl. (1909b), Wenta na oświatę, [w:] GW 51 (4/17 III), 2 (Rubryka: Z Mińska).
W. P. (1909), Snów (gub. mińska). Kolonia uczniowska, [w:] KL 161 (19 VII / 1 VIII), 3.
Zabawa (1908), [w:] KL. 27 (1/14 II), 3 (Rubryka: Echa mińskie, Kronika).
Zabawa letnia (1908), Zabawa letnia na dochód ochronki św. Kazimierza, [w:] KL 117 (22 V / 4 VI), 3 (Rubryka: Echa mińskie).

Zabawa w „Sokole" (1908), Zabawa w „Sokole" na rzecz przytułku św. Kazimierza, [w:] GW 91 (25 V / 7 VI), 2 (Rubryka: Z Mińska).
Zamiast powinszowań (1907-1908), Zamiast powinszowań i wizyt noworocznych złożyły ofiary na rzecz Towarzystwa „Oświata" w Mińsku następujące osoby…, [w:] KL 291 (30 XII / 12 I), 5.
Zamiast wizyt świątecznych (1908), [w:] KL 79 (5/18 IV), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
Zegar brązowy (1909), [w:] KL 255 (8/21 XI), 3 (Rubryka: Echa mińskie).
Ż[aba], A. (1906-1907), Listy z Białejrusi, [w:] KL 292 (28 XII / 10 I), 7.

Opracowania i artykuły

Jurkowski, R. (2003), Z dziejów kresowej dobroczynności. Bazary i wenty Mińskiego Towarzystwa Dobroczynności i Wileńskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi w końcu XIX i na początku XX wieku, [w:] Stegner, T. (red.), W kuchni i za stołem. Dystanse i przenikanie kultur. Zbiór studiów. Gdańsk, 47-69.
Jurkowski, R. (2015), Kowieński marszałek, grodzieński gubernator. Kresowe początki kariery politycznej Piotra Stołypina (1889-1903). Olsztyn.
Jurkowski, R. (2023), Mieczysław Porowski i jego rola w rozwoju tajnej i legalnej oświaty polskiej w Mińszczyźnie w latach 1905-1918, [w:] Gawin, T. (red.), Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku. VII. Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie. Warszawa, 125-140.
Korybut-Marciniak, M. (2012), Dobroczynne Wilno. Pomoc ubogim i potrzebującym w Wilnie w pierwszej połowie XIX wieku. Olsztyn.
Życka, L. | Łęska, M. (1939), Działalność popowstaniowa Polaków na ziemi Mińskiej (materiały i wspomnienia). Warszawa

DOI: 10.31648/pw.10863

Michał Łyszczarz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9200-3123
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

DOŚWIADCZENIA OSOBISTE ORAZ PERSPEKTYWA ŻYCIA PODCZAS OKUPACJI W RELACJACH BIOGRAFICZNYCH POLSKICH TATARÓW Z LAT 1939-1945. WYBRANE ZAGADNIENIA

Personal experiences and the perspective of life during the occupation in biographical accounts of Polish Tatars from 1939-1945. Selected Issues

Abstract: The paper analyses memories of life experiences from the time of World War II, present in the social consciousness of Polish Tatars. The memories of representatives of this small ethnic group have been preserved through personal documents (including diaries and memoirs), which have been made public and published in print. The content analysis included a collection of sources consisting of 13 items. The following issues have been discuss in detail: 1) assessment of the German occupation and the attitude of the Tatars towards the Nazis; 2) the Tatar experiences of exile and Soviet captivity; 3) the reactions of the Tatars to the outbreak of the Soviet-German war in 1941; 4) two visions of the future after the end of the war – repatriation to the Western Territories of Poland or emigration to Great Britain.

Keywords: Polish Tatars, World War II, Eastern Borderlands of Poland, personal documents, biographical method, diaries, memoirs

Wprowadzenie i nota metodologiczna

Lata 1939-1945 to bez wątpienia jeden z najgorszych, o ile nie najgorszy, okres w dziejach Polski. Ofiary II wojny światowej były w każdej rodzinie i wśród przedstawicieli wszystkich narodów zamieszkujących Rzeczpospolitą. Sytuacja polskich Tatarów również nie należała do łatwych, choć nie można jej porównywać z losem Żydów czy Romów, którzy podlegali, realizowanej przez Niemców, planowej eksterminacji. Dla nielicznej mniejszości wyznawców islamu lata okupacji nazistowskiej i komunistycznej oznaczały jednak poważne straty ludzkie. Dotkliwe, ponieważ śmierć poniosło wówczas wielu przedstawicieli inteligencji tatarskiej, m.in. Leon Kryczyński – redaktor naczelny „Rocznika Tatarskiego", jego brat

Olgierd, który pełnił funkcję prezesa Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów w RP, ich daleki krewny Stanisław – poeta i autor pierwszego monograficznego ujęcia tej wspólnoty, Ali Woronowicz – warszawski imam i naczelny mułła w Wojsku Polskim, czy też wybitni wojskowi i działacze polityczni, zasłużeni podczas wojny polsko-bolszewickiej 1919-1921 – bracia Aleksander i Konstanty Achmatowiczowie (Miśkiewicz 2017, 15 i n.). Ponadto w czasie okupacji zniszczeniu uległo wiele zabytkowych meczetów na Kresach Wschodnich (Drozd | Dziekan | Majda 1999, 26-29), utracono zbiory Archiwum Tatarskiego i Muzeum Tatarskiego w Wilnie (Miśkiewicz 1990, 110-111) oraz znaczną część prywatnych pamiątek i dokumentów, w tym wiele materialnych zabytków rękopiśmiennictwa religijnego (Łyszczarz 2016, 87-119). Konsekwencją tych dalekosiężnych procesów było znaczące osłabienie elit przywódczych, ograniczenie pola aktywności społecznej i religijnej w latach powojennych i postępujący zanik tożsamości i własnej odrębności etnicznej. Na tym pesymistycznym tle niewątpliwie wyróżnia się fakt dużej aktywności pamiętnikarskiej polskich Tatarów. Powodem takiego stanu rzeczy była nie tylko chęć uporządkowania życia przed śmiercią, rozliczenia własnych dokonań, przestrogi dla potomnych czy też pozostawienia pamiątki dla najbliższej rodziny. Wydaje się bowiem, że istotną motywacją do utrwalenia pamięci mogła być również chęć podtrzymywania słabnącej więzi etnicznej i zobowiązanie wspólnoty tatarskiej do dalszego trwania.

Artykuł powstał na podstawie analizy treści dokumentów osobistych (Guzik-Tkacz | Siegień-Matyjewicz 2012, 76-77), przeprowadzonej z wykorzystaniem założeń metody biograficznej jako techniki badań jakościowych (Leoński 1993, 25-32; Włodarek | Ziółkowski 1990, 3-9) oraz teoretycznych ustaleń pionierskiego, w odniesieniu do badanej problematyki II wojny światowej, projektu „Biografia a tożsamość narodowa", realizowanego pod kierunkiem Z. Bokszańskiego (Dopierała | Waniek, 2016). Pamiętniki polskich Tatarów przez długi czas nie były przedmiotem pogłębionych badań. Bliższą uwagę temu zagadnieniu poświęcił w zasadzie tylko G. Czerwiński (Czerwiński 2015, 231-246; 2017, 373-402; 2023, 87-96) oraz autor niniejszego opracowania (Łyszczarz 2023a, 109-124; 2023b, 189-211; 2023c, 157-182), któremu udało się opracować szereg wątków o charakterze społecznym, etnograficznym i politycznym, obecnych we wspomnieniach polskich Tatarów z lat 1939-45, dotyczących m.in. tradycji etnicznych i stosunków wyznaniowych na Kresach Wschodnich; islamu i podejścia do religijności; relacji wewnątrz tatarskiej wspólnoty etnicznej; stosunku do polskości i przejawów patriotyzmu; służby wojskowej w przedwojennej Polsce; reakcji na wybuch II wojny światowej; złożoności doświadczeń frontowych podczas II wojny światowej i działalności konspiracyjnej.

Niniejszy artykuł stanowić ma uzupełnienie dotychczas analizowanej problematyki. Autor zamierza omówić kilka kolejnych tematów, które wyłoniły

się podczas badania materiałów źródłowych. Są to: 1) ocena okupacji niemieckiej i stosunek Tatarów do hitlerowców, 2) tatarskie doświadczenie zesłania i niewoli radzieckiej, 3) reakcje Tatarów na wybuch wojny radziecko-niemieckiej w 1941 r., 4) dwie wizje przyszłości po zakończeniu wojny.

Dane źródłowe wykorzystane w tekście pochodzą wyłącznie z długich (pamiętniki) i krótkich form wspomnieniowych, które poddano analizie ze względu na ich zakładany wpływ na kształtowanie świadomości członków wspólnoty (Cieński 2002, 13-79). Dokumenty osobiste, które stały się przedmiotem badania, zostały upublicznione i wydane drukiem, a zatem charakteryzują się znacznym stopniem dostępności. Korpus źródeł liczy 13 pozycji (wydanych drukiem) – wykazano je w bibliografii. Pewien wyjątek stanowi półprywatny pamiętnik Zulejki [***], który wprawdzie opublikowano, ale w bardzo małym nakładzie z myślą o najbliższej rodzinie. Z tego też względu, a także z powodu wyraźnego życzenia autorki, aby nie rozpowszechniać pamiętnika bez jej zgody, źródło to zostało zanonimizowane. Większość analizowanych dokumentów osobistych – poza pamiętnikami Zulejki [***], Z. Janowicz-Czaińskiej Drotlew oraz wspomnieniami D. Dżabagi-Skibniewskiej – jest zdigitalizowanych i zarchiwizowanych w formie otwartego dostępu cyfrowego (http://bibliotekatatarska.pl). Podczas przytaczania cytatów zastosowano ich zapis w oryginalnym brzmieniu.

1. Ocena okupacji niemieckiej i stosunek Tatarów do hitlerowców

Każda wojna, jako skrajna forma konfliktu społecznego, niesie za sobą cierpienie, śmierć i zniszczenie. Ta z lat 1939-1945, ze względu na niespotykaną dotąd skalę i możliwości oferowane przez postęp technologiczny, w szczególny sposób wiązała się z bestialskim nieraz okrucieństwem. Tym, co wyróżniało ten konflikt, była jednak ideologiczna motywacja, która stała za działaniami niemieckiego agresora. Dla nazistów zasadniczym celem stała się nie tylko chęć zdobycia przestrzeni i wszelkich zasobów obecnych na podbitych obszarach, lecz także – a może przede wszystkim – realizacja rasistowskiej polityki narodowościowej, której założenia znalazły się już w manifeście programowym Adolfa Hitlera z 1925 r. (Hitler 2021, 327-370). We wspomnieniach polskich Tatarów dotyczących okupacji uwidacznia się spostrzeżenie, iż działania Niemców względem ludności na Kresach Wschodnich były motywowane rasizmem. Słowian – a także Tatarów – traktowano jako pozbawionych praw podludzi, którym nadano status niewolników.

> Pierwsze poczynania Niemców wskazywały, że […] nie będzie łatwo. […] Ludność Polski, Białorusi, a także Liwy uważali za narody podbite i pozbawione wszelkich praw. Żołnierz niemiecki mógł, bez żadnych powodów, zastrzelić każdego, […] nie ponosząc za to odpowiedzialności. Niemcy uznali się za nadludzi, a resztę mieszkańców

> Europy, szczególnie Słowian, traktowali jako podludzi, rasę niższą od germańskiej. […] Uważali się za rasę panów, a nas traktowali jak niewolników (Sobolewski 2021, 159-160).

Codziennością zarządzania terrorem na okupowanych terytoriach były łapanki. We wspomnieniach tatarskich znalazły się nie tylko opis represji hitlerowskich, lecz także interesująca wzmianka o oddolnym systemie informowania o zagrożeniu, który opracowali mieszkańcy Klecka.

> Na łapanki Niemcy przeważnie udawali się ciężarowym […] samochodem. Na pace ukrywali się żandarmi. Przeważnie samochód podstawiano pod miejsce obławy, wpychano do jakiejś bramy, aby nie było go widać od ulicy. Żandarmi natomiast czaili się za rosnącymi na poboczu ulicy drzewami. O tych przygotowaniach Niemców byliśmy dyskretnie powiadamiani. […] Umowne znaki dawali nam m.in. a to dziadek, którego wnuk był uczniem naszej szkoły, wlazł po drabinie do gołębnika i wypuścił ptaki na wolność, […] następnie starannie sprzątał gołębnik; a to fryzjer zamknął swój zakład i z okna usunął wazonik; a to znajomy Tatar pod szkołą zaczął pompować tylne koło swojego roweru; a to cerkiewny dzwon dał potrójny sygnał itp. Takich sygnałów było wiele i często je zmieniano. […] Gdy alarmowy sygnał do nas dotarł, zaraz opuszczaliśmy budynek szkolny i przyległe boisko. W płocie […] uchylaliśmy deski i przedostawaliśmy się na drugą stronę ogrodzenia, gdzie znajdował się park. […] Z parku szybko się ulatnialiśmy, każdy biegł w swoją stronę (Sobolewski 2021, 65).

Na okupowanych terytoriach wschodnich Niemcy stosowali terror, któremu towarzyszyły jednak pewne ustępstwa wobec lokalnej ludności. W polityce „kija i marchewki" pozorną nagrodą miała być zgoda władz na prowadzenie szkolnictwa powszechnego i zawodowego w języku miejscowym (w przypadku Klecka, w którym mieszkał tatarski autor wspomnień, był to język białoruski), które chroniło młodzież przed wywozem na roboty przymusowe do Niemiec. Warto jednak podkreślić, że funkcjonowanie wydziału mechanicznego ściśle podporządkowano gospodarczym potrzebom III Rzeszy i przemysłowi zbrojeniowemu.

> […] Okupant poszedł na pewne ustępstwa. Były czynne szkoły powszechne i średnie – techniczne. […] Organizowano również rozmaite kursy dokształcające, na przykład w Nieświeżu buchalterii, a w Klecku nauczycielski itp. […] Uczniom wydawano dowody zatrudnienia, które chroniły przed wywozem do Niemiec na przymusowe roboty. Ja wstąpiłem do Średniej Technicznej Szkoły w Klecku na wydział mechaniczny. […] Językiem wykładowym był białoruski. […] W szkole panował ład i porządek. Praktykę odbywaliśmy w […] Zakładach Mechanicznych, najpierw obróbka metalu na gorąco (kowalstwo), a później metodą skrawania (ślusarstwo) (Sobolewski 2021, 163-164).

Świadomość ogromu hitlerowskich zbrodni, a zwłaszcza traumatyczne osobiste doświadczenia, spowodowały, że w pamiętnikach Tatarów obecny jest motyw

zemsty na Niemcach. Sobolewski jako żołnierz przymusowo wcielony do Armii Czerwonej opisuje te odczucia z własnej perspektywy:

> W naszym plutonie nie było takiego żołnierza, któremu Niemcy nie wyrządziliby krzywdy. A gdyby nawet taki się znalazł, to też miałby swoje porachunki za spalone wsie i miasta, za lata wojennej tułaczki, za stracone lata życia, za wszy, co gryzły w okopach, za wycierpiany głód, za niedokończoną naukę w szkole, tęsknotę za domem rodzinnym, za wszystko, co niosła ze sobą wojna (Sobolewski 2014, 46).

W analizowanych dokumentach osobistych znalazła się również ciekawa anegdota – być może fabularyzowana – dotycząca rzekomego spotkania polskiego Tatara z żołnierzem niemieckim. Znajomość ta była nieoczywista, ponieważ autor wspomnień opisał sylwetkę człowieka, który wymyka się stereotypowemu wizerunkowi butnego członka Wehrmachtu. Niemieckiego żołnierza pod koniec wojny dopadły bowiem wyrzuty sumienia. Stało się tak, ponieważ sam mógł odczuć skutki działań wojennych, kiedy stracił swoich bliskich. Postać niejakiego Paula jest niezwykła, gdyż niemiecki żołnierz poprosił, a nie żądał samogonu, przywitał się po polsku, a nie po niemiecku, zaproponował Tatarowi rozmowę jak równy z równym, a następnie kontynuował znajomość, zdradzając ważne informacje wojskowe oraz dostarczając paliwo i broń. Z perspektywy niemieckiej postępowanie żołnierza było nie tylko zdradą przysięgi wierności wobec swojego państwa i armii, lecz także wyrzeczeniem się założeń rasistowskiej ideologii III Rzeszy. Opisany przypadek, choć oczywiście nie rozgrzesza zbrodni hitlerowskich, to pozwala w innym świetle spojrzeć na postępowanie jednostki w przededniu klęski nazizmu.

> Nastała wiosna 1944 roku. Front wojny zbliżał się […] dużymi krokami. […] Pewnego dnia […] wszedł żołnierz niemiecki i poprosił o samogon. Był już człowiekiem niemłodym. Widziałem w jego oczach ogromny smutek – rozpacz. Podałem butelkę samogonu, a on poprosił o dwie szklanki, chciał bym z nim wypił. Nalał […] i powiedział czystą polszczyzną: „Na zdrowie". […] – Widzisz, młody przyjacielu, piję, bo chcę zabić swój niewymowny ból […], pewnie tak będzie aż do śmierci […]. Żołnierz zaczął płakać. […] Miałem […] satysfakcję, oto zobaczyłem […] Niemca, bez pychy, bez buty narodu wyższej rasy. […] – Mnie możesz się nie obawiać, jestem niegroźny. […] Jestem samotny na tym świecie. Wojna zabrała moich bliskich. Najstarszą córkę […] zmobilizowano do wojska. Była […] w Korpusie Afrika i tam zaginęła. […] Jeden z synów zginął pod Kurskiem, a drugi, lotnik, zestrzelony nad kanałem La Manche. Żona z dwojgiem wnucząt zginęła w czasie bombardowania Hamburga. Zięć już uprzednio zginął we Francji. […] Początkowo Niemiec dostarczał mi benzynę, a później wszystko, co mu w ręce wpadło (broń także). Paul – tak miał na imię – […] zdradzał wiele wojskowych tajemnic, które przekazywałem partyzantom. (Sobolewski 2019, 146-149)

2. Tatarskie doświadczenie zesłania i niewoli radzieckiej

Dla polskich Tatarów, którzy zamieszkiwali kresową Wileńszczyznę i zachodnią Białoruś, II wojna światowa oznaczała nie tylko konieczność zmierzenia się z rzeczywistością niemieckiej okupacji, lecz także represje ze strony Sowietów, którzy w wyniku ustaleń paktu Ribbentrop-Mołotow wkroczyli na te tereny 17 września 1939 r. i po sfingowanym referendum włączyli je do ZSRR. O ile terror nazistowski determinowały kwestie narodowe i rasowe, o tyle NKWD przede wszystkim dążyło do wyeliminowania wyższych klas polskiego społeczeństwa. Wśród Tatarów było relatywnie wielu (aż 14%) wojskowych, urzędników i inteligencji (Tochtermann 1935, 55-59), przez co byli narażeni na szykany jako „wrogowie ludu". Narzędziem realizacji celów polityki radzieckiej – podobnie jak w przypadku XIX-wiecznych opresji caratu wobec polskich powstańców – stały się wywózki na Syberię. Tatarzy mieli świadomość zagrożenia, a nawet przygotowywali się na to, co nieuchronne.

> Rozpoczęły się pierwsze wywózki […] na Syberię. Wywieziono leśniczych, gajowych, policjantów, urzędników, nawet niektórych nauczycieli, bogatszą szlachtę polską. […] Na Tatarów padł blady strach. Często wieczorami zbierali się po domach i zastanawiali się, co będzie z nami, wywiozą czy zostawią? (Sobolewski 2019, 75).

> We wrześniu 1939 roku wybuchła wojna, na Kresy wkroczyli Rosjanie i województwo nowogrodzkie stało się częścią Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Moja rodzina nie ukrywała swojej polskości, ojciec, Jakub Bohdanowicz, był piłsudczykiem i dobrze prosperującym rzemieślnikiem, nie podobał się więc komunistom. Mieliśmy świadomość tego, czym to groziło, byliśmy przecież dla nich przedstawicielami klasy burżuazyjnej. Wiedzieliśmy, że prędzej czy później nas wywiozą. Mama przygotowała się do tego, zgromadziła zapasy ciepłych ubrań i jedzenia. Wzięliśmy dużo skór i futer. […] Mama zdążyła kurom łby poukręcać i na miesiąc mieliśmy jedzenie. […] To, czego tak bardzo się obawialiśmy, w końcu się zdarzyło. 10 lutego 1940 roku Rosjanie po nas przyszli (Łyszczarz 2009, 16).

W pamięci Tatarów bardzo dobrze zachował się moment aresztowania. Autorzy pamiętników wspominają pośpieszne pakowanie, grabież majątku i załadunek do bydlęcych wagonów. Był to dopiero początek, bo czekała ich jeszcze długa podróż pociągiem, w ciasnocie, głodzie, brudzie i przejmującym zimnie. Manifestacją patriotyzmu była modlitwa „Pod Twoją Obronę", która w traumatycznych doświadczeniach jednoczyła wszystkich zesłańców, bez względu na wyznanie.

> Jechaliśmy pociągiem w bydlęcych wagonach miesiąc, może dłużej. Dzięki przemyconym zapasom przeżyliśmy tę podróż. Rosjanie zawieźli nas daleko w tajgę, 500 km na południe od Workuty. Na stację przyjechał samochód ZIŁ […] i zawieźli do naszego nowego „domu". To był, dobrze pamiętam, posiołek Neja. […] Żołnierze

> powiedzieli nam na odchodnym: „Żyjcie i bogaćcie się!", a mróz był wtedy tęgi – minus 38 stopni (Łyszczarz 2009, 16).

> Jeszcze tej samej nocy […] dojechały specjalne bydlęce wagony, […] przeznaczone do wywózki Polaków. Upchnięto nas tam po pięćdziesiąt osób w jednym. Były bez okien i tylko z małą zakratowaną dziurą na górze. Pośrodku każdego wagonu stała drewniana beczka na wodę i druga, do której załatwialiśmy potrzeby fizjologiczne. Po obydwu stronach umieszczono podwójne prycze, dla tych którzy […] byli wyjątkowo słabi. […] Reszta siedziała pod ścianami i układała się na podłodze. Po załadowaniu każdego wagonu, a było ich chyba z pięćdziesiąt, bojcy zasuwali ciężkie drzwi, zamykając je na ogromną śrubę (Abramowicz 2016, 46).

> Nagle o 5-tej na (nad – przyp. M. Ł.) ranem, 10 lutego obudziło mnie pukanie. […] Zerwałam się z łóżka i mimo 14 stopni mrozu, bosa i w nocnej koszuli pobiegłam do drzwi. […] Byłam kompletnie zszokowana. Dano mi 30 minut na ubranie dzieci, które spały. […] Nic nie wolno mi było zabrać bez […] pozwolenia. […] Starszej córeczce dałam nową, dużą lalkę, […] którą natychmiast jej zabrał. Widocznie też miał córeczkę. Zabrał mi papier listowy i mydło toaletowe. […] Zabrał […] złote pióro męża, a fotografię […] odebrał mi. […] Mój mąż posiadał osadę wojskową i z tego powodu, jako żona osadnika wojskowego, zostałam wraz z dziećmi włączona do tego transportu. […] Na stacji stał długi towarowy pociąg. Kazano mi załadować się z dziećmi do dwunastego wagonu. Wskazano wysoką pryczę przy pokrytym szronem oknie. […] Wagon zapełniał się ludźmi. […] Dzieci były zmęczone i głodne. […] raptem zobaczyłam znajomą sylwetkę, która oderwała się od tłumu i biegła w moją stronę. […] Padłyśmy sobie w ramiona i płakałyśmy. […] Sąsiadka […] zawiadomiła moich krewnych i za parę godzin dostałyśmy bochenek chleba, butelkę mleka dla dzieci i koc. Te wszystkie rzeczy przyniosła mi […] kuzynka. […] Śpiewając Pod Twoją Obronę opuszczaliśmy nasz rodzinny kraj. […] W wagonie było nas 70 osób, […] więc można sobie wyobrazić, jaki zaduch, jaką męczarnię przeżywaliśmy przez dwa tygodnie naszej podróży (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 19-22).

Okazuje się, że zesłanie na Syberię – mimo całego dramatyzmu doświadczeń utrwalonych we wspomnieniach – nie było tym, co najgorsze. W pamiętniku M. Abramowicza znalazł się bowiem opis ewidencji, którą przeprowadzili Rosjanie w obozie jenieckim. Zidentyfikowanych oficerów i urzędników przeznaczono do zagłady w Katyniu. W tym kontekście poniższy opis warunków niewoli nabiera zupełnie innego znaczenia, gdyż szeregowcy, tacy jak autor wspomnień, choć głodowali, to mieli jednak szansę przeżycia.

> Na cały dzień dostawaliśmy tylko jeden gorący posiłek – zupę, na którą składało się kilka pływających kartofli w wodzie zabielanej mąką lub […] kaszą. Tłuszcz do zupy brano z beczek. Czasem dodawane były ryby. […] Głód dawał się nam strasznie we znaki […] jakoś dawałem sobie radę z tym okropnym uczuciem, […] starając się […] nie podejmować żadnego wysiłku fizycznego. […] Po tygodniu Sowieci zdecydowali się

> na dokonanie ewidencji, to jest spisanie każdego więźnia. Miało to na celu oddzielenie wyższych oficerów i urzędników państwowych od zwykłych obywateli. Wielu […] udało się zakamuflować i podać się za szeregowych żołnierzy. Poprzebierali się w żołnierskie mundury i pozbyli oficerskich butów. Niestety, wielu z nich nie uczyniło tego, nie spodziewając się, jak okrutny może ich spotkać los. […] Trzeba było odpowiadać na pytania, które zapisywano w kartotekach. Pytano o: imię i nazwisko, imię ojca, wiek, adres, zawód i co się robiło w domu, przynależność do różnych kółek i organizacji, wykształcenie, stopień i funkcję w wojsku. Po odpowiedziach każdy został przydzielony do odpowiednich budynków. […] My, szeregowi, mieliśmy możliwość poruszania się wokół swoich budynków na świeżym powietrzu, natomiast oficerowie, policjanci i cywile z wyższym wykształceniem […] zostali odseparowani od pozostałych jeńców i zamknięci w budynkach, przed którymi ustawiona była straż (Abramowicz 2016, 49-50).

Autorzy pamiętników podkreślają, że deklarowanym celem radzieckich łagrów, w przeciwieństwie do nazistowskich obozów, nie była fizyczna likwidacja więźniów, lecz ich reedukacja klasowa. „Wrogowie ludu" mieli poprzez pracę stać się ludźmi radzieckimi, czyli wzorcowymi obywatelami ZSRR.

> Metodą wychowawczą na dobrego obywatela w Sowieckim Sojuzie, była przymusowa praca w łagrach. […] Żeby być dobrym obywatelem Kraju Rad, trzeba przepracować przynajmniej dwa lata w takim łagrze, w którym równocześnie odbywa się szkolenie polityczne i propagandowe. Wychodzi z niego posłuszny, zastraszony człowieczek, któremu nie przyjdzie na myśl zajmowanie się polityką czy też dochodzenie swoich podstawowych ludzkich praw (Abramowicz 2016, 61)

W swoich wspomnieniach tatarscy zesłańcy wiele miejsca poświęcili opisowi warunków życia w łagrze. Baraki, choć były ciasne i przeludnione, to i tak wydawały się luksusem w porównaniu z wagonem kolejowym. Radzieckie obozy, w przeciwieństwie do hitlerowskich, nie były otoczone płotem ani specjalnie chronione. Wolność okazała się jednak iluzją, zważywszy na izolację, bagienno-leśny teren i mroźny klimat tajgi, które uniemożliwiały ucieczkę.

> Każda rodzina, bez względu na ilość osób, dostawała jeden pokoik w baraku. […] W baraku nie było nic, ani mebli, ani prycz, ani ogrzewania, tylko piecyk na drzewo. […] W porównaniu do warunków, jakie mieliśmy w wagonie, gdy było nas w sumie osiem rodzin na o wiele mniejszej przestrzeni, barak był luksusem. […] Barak był pośrodku bagien – uciec nie sposób. Czerwonoarmistów nawet nie było. […] Do najbliższej wioski było 60 km. […] Nasze miejsce zesłania nie było jakimś obozem koncentracyjnym, jak to sobie ludzie czasem wyobrażają. Rosjanie stosowali inną politykę niż Niemcy, Związek Radziecki miał przecież ogromną przestrzeń. W […] posiołku nie było nawet płotu, bo nie był potrzebny. Nikt o zdrowych zmysłach nie myślał o ucieczce. W lesie nie miałby żadnych szans, dzikie wilki i niedźwiedzie

> tylko na to czekały. W obozie byliśmy praktycznie sami, całą administrację stanowiły trzy osoby: żołnierz, nauczycielka i magazynierka (Łyszczarz 2009, 16-17).

Codziennością syberyjskiego obozu była niezwykle ciężka, wyniszczająca wręcz praca. Wyrębem lasu zajmowali się praktycznie wszyscy, bez względu na wiek, płeć czy kondycję fizyczną. Brak pracy oznaczał bowiem śmierć z głodu. Racje żywnościowe były tak małe, że nawet ci, którzy pracowali, cierpieli na choroby wynikające z permanentnego niedożywienia.

> Osoby niepracujące dostawały 150 gramów dziennie, pracujące 500 gramów. Za 150 gramów nie da się przeżyć, więc pracowali wszyscy i ja także, choć miałam wtedy zaledwie dziesięć czy jedenaście lat. […] Z powodu braku soli ludzie puchli, było wiele wypadków, bo przecież nikt z nas nie był zawodowym drwalem. Rosjanie dawali nam tylko chleb, nie jedliśmy mięsa. […] Latem zbieraliśmy jagody i grzyby. […] Życie składało się z bardzo […] prozaicznych problemów. Nie mieliśmy butów, […] więc nosiliśmy łapcie z łyka i onuce. […] Pamiętam […] mężczyzn, którzy szli szeregiem gęsiego do pracy w lesie, szli i za ręce się trzymali, bo nic nie widzieli, tylko ten pierwszy z przodu coś widział. Był przewodnikiem, który prowadził ten niezwykły korowód. […] Taki wąż wijący się przez las. […] Witamin nam strasznie brakowało, na szkorbut chorowaliśmy. Głupia cebula była na wagę złota, bo mogła uratować życie. A nasza praca wyglądała tak: otóż szliśmy wszyscy do lasu i piłowaliśmy drzewo. W sześć osób, same dzieci. […] Do pomocy mieliśmy starego słabego konia, co sam nie chciał chodzić, a co dopiero drzewo ciągnąć. Więc wyglądało to tak, że my popychaliśmy konia, a koń drzewo ciągnął (Łyszczarz 2009, 16-17).

> Ludzie, często mężczyźni młodzi po 38-40 lat, umierali z głodu. […] Mężczyźni, którzy pracowali z końmi w lesie, wywożąc drzewo, nic nie widzieli po zmroku. Dostawali tzw. kurzej ślepoty, konie wyprowadzały ich z lasu na posiołek. O żadnej higienie nie było mowy, ludzie chodzili zawszeni. […] Pracując ręczną piłą, nie byłam w stanie zarobić nawet na zupę dla dzieci (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 35).

> Głód dokuczał w sposób niesamowity. […] Podczas przerwy obiadowej zbierałam w lesie grzyby, gotowałam je na wodzie i podprawiałam trochę żytnią mąką. Powstawało coś w rodzaju sosu, ale smak pozostawał jałowy. Cóż miałam jednak robić, musiałam czymś karmić moje wygłodzone dzieci. […] Pewnego dnia natrafiłam w lesie na mnóstwo dojrzałych, słodkich malin. Z radością napełniłam nimi moje wiadro. […] W domu rozgniotłam je na marmoladę i dałam dzieciom z kluseczkami z żytniej mąki. To był prawdziwy przysmak (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 42-43).

W wyniku ustaleń traktatu Sikorski-Majski rząd emigracyjny RP nawiązał w 1941 r. stosunki dyplomatyczne z ZSRR. Władze radzieckie ogłosiły wówczas „amnestię", dzięki której polscy jeńcy mogli z pustymi rękami opuścić łagry. We wspomnieniach Tatarów zwolnienie z obozu urasta do rangi cudu. Odczuwają radość pomimo

doświadczonego cierpienia i biedy. Więźniowie, którzy roztropnie zachowali polskie obywatelstwo, błyskawicznie wykorzystali okazję, gdyż nie ufali komunistom. Opuszczenie obozu oznaczało konieczność tułaczki po ZSRR w poszukiwaniu wojsk gen. Andersa, ale jej sens podtrzymywała wiara w lepszą przyszłość. W pamięci Tatarów zapisała się wdzięczność za pomoc, którą bezinteresownie otrzymali wówczas od napotkanych ludzi. Ta sympatia wyraźnie kontrastuje z krytyczną oceną systemu politycznego kraju, który był więzieniem narodów.

> Rosjanie chcieli nam wręczyć swoje paszporty, że to niby ułatwi procedurę. Mój ojciec był jednak wykształconym człowiekiem i nie pozwolił sobie zmienić obywatelstwa. On wiedział, że jakbyśmy przyjęli paszporty, to z ZSRR już nigdy nie wyjechalibyśmy. Za ten opór na 2 czy 3 tygodnie ojca wsadzili do aresztu. […] Dzięki temu […] wróciliśmy pierwszym transportem, który wyszedł z Rosji. Ale takich jak mój ojciec to było niewielu, większość podpisywała zgodę na paszport, bo bali się tego aresztu, tego że tam tortury mogą być i śmierć. Poza tym jak się urodzili na Kresach, […] to najczęściej wpisywali Białoruś za miejsce urodzenia, a dla urzędników radzieckich było to jednoznaczne z BSRR. […] Pewnego razu, już po „amnestii", Rosjanie powiedzieli nam, że możemy z tego obozu jenieckiego wędrować sobie po ZSRR i szukać pracy. Dali nam wolną rękę. Moja rodzina nie czekała aż drugi raz to zaproponują. Od razu wyjechaliśmy, […] bez ich pomocy, bo gdyby nam „pomogli", to zapewne wylądowalibyśmy w Kazachstanie. No i wyszliśmy stamtąd z gołymi rękami, bo po kilku latach pracy w posiołku nie mieliśmy niczego. Za naszą pracę płacili nam przecież samym chlebem. […] Na noc zatrzymywaliśmy się u miejscowych ludzi. Nie mieliśmy jedzenia, nic nie mieliśmy. Tam na własnej skórze doświadczyłam, co znaczy klepać biedę i być zdanym na […] ofiarność. Ruscy ludzie spotkani po drodze byli bardzo dobrzy, współczuli nam. Jak miała Rosjanka dwa kartofle, to jeden nam dała, a drugi tylko sama zjadła. Tak jak prorok Mahomet mówił: „Jak coś masz, to daj też część innym" (Łyszczarz 2009, 17-18).

> Od tego momentu zmienił się radykalnie stosunek Sowietów do nas. Kiedy wysłuchaliśmy przez radio […] przemówienia o aktualnej sytuacji na froncie, wtedy politruk przemówił: „Co było między nami, to już zapomnijmy! Teraz jesteśmy sprzymierzeńcy i mamy wspólnego wroga. Będziemy wspólnie walczyć przeciw niemu. […] Byliśmy zaskoczeni, […] tym bardziej że po tych wszystkich doświadczeniach osobistych i historycznych, nie mieliśmy do Sowietów zaufania i trudno nam było się z nimi bratać. […] Wreszcie przyszła upragniona amnestia. Radość nasza była nie do opisania. Mieliśmy wreszcie możliwość […] stać się wolnymi ludźmi. Każdemu z nas wypłacono po pięćset rubli sowieckich. […] Wartość tych pięciuset rubli na czarnym rynku równała się dwóm dużym szklankom machorki. I takie to było odszkodowanie rządu sowieckiego za dwa lata niewoli na „nieludzkiej ziemi" (Abramowicz 2016, 72-73).

> Cud! […] Ogłosili amnestię. […] Wywiesili afisz […] z fotografią gen. Szyszko-Bohusza i napis: „Do wszystkich Polaków! Jesteście wolni! Amnestia dla wszystkich!". Byłam uratowana! […] Żeby opuścić posiołek musiałam otrzymać pisemne zezwolenie

> komendanta. […] Zapytał mnie, czy dobrze się zastanowiłam, co robię. […] Tu niby mam spokój, ciepły kąt, nie ma bomb itp. […] Dał mi zezwolenie na wyjazd i życzył szczęścia. […] Prosząc Pana Boga o opiekę, wyruszyliśmy w drogę. […] wynajęliśmy ciężarówkę, która dowiozła nas do najbliższej stacji kolejowej. Jechaliśmy na południe […] do Uzbekistanu. W Bucharze tworzyła się armia polska pod dowództwem gen. Andersa (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 49-52).

Z radością „amnestii" równać mogło się tylko uczucie szczęścia po opuszczeniu granic ZSRR. Zesłańcom towarzyszyło jednak niedowierzanie – Tatarzy obawiali się, że w ostatniej chwili Rosjanie mogą zmienić zdanie i ich zawrócić. Ulgę z odzyskania wolności zakłócała także świadomość, że wielu rodakom nie udało się doczekać chwili oswobodzenia. We wspomnieniach wyraźne wybrzmiewa ponadto wiara w Bożą Opatrzność i dziękczynienie za uratowane życie.

> Każdy z nas był dobrej myśli, choć ciągle się obawialiśmy, że Sowieci zmienią zdanie. […] Przez dwa lata niewoli tak nas oszukiwano i karmiono tanimi obietnicami, że nie byliśmy do końca pewni. […] Choć miejscowej ludności […] wydawało się, że jest nas całe mnóstwo, była to, niestety, garstka wybrańców. […] Nie powiodło się […] milionowi naszych rodaków, którzy musieli na zawsze pozostać na tej nieludzkiej dla nich ziemi. […] Byliśmy szczęśliwi, że udało nam się wyrwać z tego sowieckiego piekła. […] Bardzo czekaliśmy na odpłynięcie z tego znienawidzonego systemu, który tak zdegradował człowieka i jego godność. […] Myśleliśmy […] o miejscowej ludności, która nic nie posiadała, ale potrafiła z nami […] podzielić się kawałkiem chleba. […] Na naszych wynędzniałych twarzach widniał uśmiech. Nikt nie myślał o głodzie, cieszyliśmy się wolnością. Czekaliśmy z nadzieją, co nam przyniesie jutro, już nie obawialiśmy się o naszą przyszłość, wiedzieliśmy, że może być tylko lepiej (Abramowicz 2016, 85-86).

> Jak zawsze, Pan Bóg czuwał nad nami i uratował mnie i moje dzieci. […] Boże, jak mam dziękować za pomoc i ten cud ocalenia? […] Po ogłoszeniu amnestii wszystkich nas ogarnęła radość i nasze serca napełniły się nadzieją (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 49).

> Choć moje życie było ciężkie, byłam szczęśliwa że […] Dobry Bóg pozwolił nam wyjechać z Rosji. Wiem, że zawdzięczałam to córkom, że to dla nich uratował mnie Bóg. Wiara i dzieci trzymały mnie przy życiu. Mąż mój, jak tysiące innych, zginął w męczarniach z rąk NKWD i kości jego leżą gdzieś w Rosji (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 105).

3. Reakcje Tatarów na wybuch wojny radziecko-niemieckiej w 1941 r.

W pamiętnikach tatarskich wyraźnie widoczny jest negatywny stosunek przedstawicieli tej wspólnoty etnicznej do obu okupantów, którzy we wrześniu 1939 r. zaatakowali Polskę. Trudno się zatem dziwić, że wybuch wojny radziecko-niemieckiej w czerwcu 1941 r., choć był zaskoczeniem, to wywołał zarazem nadzieję. Dla miejscowej ludności konflikt pomiędzy dotychczasowymi sojusznikami był niewątpliwie szansą. Na taki stan rzeczy wpłynęła zapewne pamięć o skłóceniu zaborców w 1914 r. i wojnie, która cztery lata później doprowadziła do odzyskania przez Polskę niepodległości. Nagłe wyparcie Rosjan z Kresów Wschodnich wywołało radość, gdyż skończył się strach przed zesłaniem na Syberię, wypuszczono więźniów, a ze wsi uciekli komunistyczni agitatorzy. Nowy konflikt rodził jednak anarchię i niepewność. Tatarzy mieli świadomość, że sama zmiana okupanta nie oznacza końca wojny ani gwarancji poprawy ich losu.

> My – polscy Tatarzy – byliśmy ucieszeni, że nasi zaborcy biją się między sobą, że przestał nękać nas strach wywózki na Syberię, że możemy napluć w twarz wiejskim aktywistom. Póki co siedzieliśmy cicho, bo jeszcze nie nadszedł czas na działania. […] Następnego dnia wojsko niemieckie wkroczyło do naszej wsi. […] Wielu żołnierzy znało język polski […] rozmawiali z nami po polsku, ale nie zdradzali swego miejsca pochodzenia. Chłopi korzystali z braku władzy administracyjnej i rozpoczęli wywóz drewna z lasu. Bowiem jak wkroczyli do nas Sowieci, to lasy zostały upaństwowione i nie wolno było z nich korzystać. Teraz była okazja nadrobić stracony czas. […] Wiele osób wypuszczono z sowieckich więzień, ujawniły się także osoby ukrywające się przed wysyłką (Sobolewski 2020, 210).

> Wkroczenie wojsk niemieckich na ziemię nieświeską było dla ludności dużym zaskoczeniem. Nie umieliśmy właściwie powstałej sytuacji ocenić. Osoby, które przez władzę sowiecką były zagrożone wywózką na Syberię, raczej wyrażały zadowolenie, że to zagrożenie minęło. […] Do sowieckich nakazów nikt nie usiłował powracać – uważano je za niebyłe i czyniono to bez żalu (Sobolewski 2021, 159).

4. Dwie wizje przyszłości po zakończeniu II wojny światowej

Moment zakończenia II wojny światowej zapisał się we wspomnieniach Tatarów jako moment radości – autentycznej, zupełnie innej niż uczucie, które towarzyszyło mieszkańcom Kresów Wschodnich w 1941 r. Szczególne powody do zadowolenia mieli żołnierze. Dla nich kapitulacja III Rzeszy oznaczała nie tylko upragniony pokój i możliwość powrotu do domu, lecz także zupełnie naturalną ulgę z faktu przetrwania. Egzystencjalny wymiar wojny odczuwał Sobolewski, który ranny w bitwie o Królewiec przebywał w szpitalu wojskowym.

> Energiczne szarpniecie klamką i do sali wbiegła młodziutka siostra […] miała włosy lekko potargane. Była wyraźnie podniecona. Powiodła roziskrzonym wzrokiem po sali i krzyknęła z całej siły: – Berlin zdobyty! Trzasnęła drzwiami i zniknęła. Długo czekaliśmy na tę wiadomość i może dlatego tak nas zaskoczyła i oszołomiła. Przez moment panowała cisza, spoglądaliśmy jeden na drugiego. Zacząłem krzyczeć: „uraaa, uraaa…!!!". Mój sąsiad z prawej poczuł […] wykrzykiwać: – Dożyłem! Dożyłem upadku Berlina! […] Nawet ci, ciężko ranni, podnosili się z łóżek. Składaliśmy sobie nawzajem życzenia. […] Była okazja do pocałunków z młodymi siostrzyczkami. […] Do późnej nocy szumiało jak w ulu. Dopiero nad ranem zapanowała cisza. Zmęczeni wiwatowaniem zwycięstwa żołnierze zasnęli. […] Ja jednak nie mogłem zasnąć. Radość […] spędziła mi sen z powiek. Czułem przedsmak końca wojny (Sobolewski 2014, 137-138).

Koniec działań wojennych oznaczał możliwość powrotu do domu. O ile tatarscy żołnierze Armii Czerwonej zostali zdemobilizowani i szybko zobaczyli się z rodzinami, o tyle wojskowi służący w Polskich Siłach Zbrojnych pod dowództwem gen. Andersa stanęli przed dylematem, co dalej robić. Część spośród nich – w tym tatarscy autorzy pamiętników – podjęła decyzję o emigracji do Wielkiej Brytanii. Na ten niełatwy wybór wpływ miał zapewne strach przed represjami ze strony władz komunistycznych oraz chęć życia w wolnym świecie. Tatarzy, którzy zdali się na łaskę Anglików, byli jednak bardzo nieufnie do nich nastawieni. Obawiali się bowiem, że zostaną zdradzeni – tak jak Polska we wrześniu 1939 r. – i wydani Rosjanom. Emigracji towarzyszyło poczucie bezradności i zawodu, a zwycięstwo aliantów miało gorzki smak. Tatarzy wspominają, że nikt ich nie witał po przypłynięciu na Wyspy Brytyjskie. Żołnierzy Andersa Anglicy próbowali wręcz nakłonić do powrotu do Polski.

> Anglicy proponowali nam powrót do Polski. Sugerowali, że przecież wojna się skończyła i powinniśmy wracać do swojego kraju i pomagać w jego odbudowie. Dla nas, którzy przeszliśmy piekło sowieckich łagrów, nie było takiej możliwości, gdyż wiedzieliśmy, czym to się może skończyć. Zdawaliśmy sobie sprawę, że w najlepszym wypadku groziło nam więzienie. […] Czuliśmy się moralnie oszukani, nie wiedzieliśmy, co dalej zrobić z naszym życiem. […] Anglikom też po tylu naszych zwycięstwach nie wypadało odsyłać nas siłą. […] Odbijaliśmy od włoskiego brzegu niepewni swojej przyszłości. Czy rzeczywiście jedziemy do Anglii, czy może płyniemy do Gdańska, gdzie Anglicy po raz kolejny nas zawiodą i podstępnie oddadzą w ręce stalinowskiego NKWD lub KGB? Byliśmy bezradni, musieliśmy zdać się na ich słowo. […] 21 czerwca 1946 roku (dopłynęliśmy – przyp. M. Ł.) do angielskiego portu Liverpool. Odetchnęliśmy z ulgą, że choć czeka nas tułacze życie w obcym kraju, to jednak […] dobiliśmy do wolnej ziemi. W porcie nikt z miejscowej ludności nas nie witał. […] Miało się wrażenie, że w ogóle nikt nas nie zauważa (Abramowicz 2016, 122-123).

> W pierwszym rzucie jechały żony żołnierzy z […] armii gen. Andersa. Wojskowi ci byli już na Wyspach Brytyjskich i teraz sprowadzali swoje rodziny. Następna była tzw. lista pięciuset. Byli to krewni, nawet znajomi rodzin, już w Anglii. Niestety, nie mając nikogo w tym kraju, nie trafiłam ani na jedną, ani na drugą listę. […] Minęło parę lat i zaczęto szykować ostatni transport z Libanu do Anglii. Był to już końcowy, likwidujący transport. […] Odpłynęliśmy na wojskowym statku s/s Oxfordshire i po dwóch tygodniach przypłynęliśmy do Hull, gdzie oficerowie łącznikowi czekali na nas z listami nazwisk i obozów, do których mieliśmy być przetransportowani (Janowicz-Czaińska Drotlew 2001, 101).

Niełatwa droga do Polski czekała wreszcie na tych, którzy postanowili porzucić swoją małą kresową ojczyznę i udać się w podróż w nieznane – do nowej Polski. W tatarskich wspomnieniach akcja repatriacyjna wiązała się z radością z końca wojny i możliwości wyjazdu na tzw. Ziemie Odzyskane. Ci, którzy opuścili tereny Litewskiej i Białoruskiej SSR, byli silnie przywiązani do polskości i – pomimo tęsknoty za domem rodzinnym – nie wyobrażali sobie życia w obcym kraju. Po doświadczeniach lat okupacji obawiali się też radzieckiego komunizmu. W słuszności podjętej decyzji utwierdzały ich działania Sowietów, którzy starali się utrudnić Tatarom uzyskanie zgody na wyjazd z ZSRR. Konieczne było poświęcenie, a nawet zmiana imienia, żeby – z nadzieją na lepszą przyszłość – udowodnić polskość i odbyć długą podróż na zachód. W przeciwieństwie do wywózek na Syberię repatriację realizowano jednak w dużo lepszych warunkach, pozwolono zabrać dobytek, a przede wszystkim podróż odbywała się w otwartych wagonach. W pamiętnikach została opisana znacznie mniej szczegółowo niż wywózka na wschód, co wskazuje, że nie była tak traumatyczna, a pewne negatywne doświadczenia, które mieli, przysłoniła radość z powrotu do Polski, symbolizowanej m.in. przez pierwszego napotkanego bociana.

> W listopadzie 1946 roku uzyskaliśmy prawo ewakuacji do Polski. Pamiętam, jak wyglądało załadowanie się ludzi oczekujących na wyjazd – był to pociąg […] z wagonami towarowymi wymoszczonymi słomą, a do tych wagonów oprócz bagażu podręcznego ładowano cały dobytek, w tym zwierzęta domowe. […] Panował tam wielki zgiełk i fetor. Była to stacja kolejowa Wołkowysk, do granicy PRL około 100 km, ale w tym pociągu i w tych warunkach podróż nasza trwała tydzień. Na szczęście, w naszym wagonie jechała rodzina, która posiadała piecyk stalowy, […] co nas uchroniło przed zamarznięciem (Półtorżycki 2011, 21).

> Było coraz gorzej i rodzice, jak wiele innych rodzin, zdecydowali się wyjechać. Z najbardziej potrzebnymi przedmiotami czekali w Lidzie pod gołym niebem na pociąg. Po prawie miesiącu podstawiono wagony towarowe do przewożenia bydła. Ale i tak wszyscy byli szczęśliwi, że mogą opuścić rodzinne strony i domy w czas ogromnie nieprzyjazny Polakom. Choć Białystok okazał się miastem przyjaznym do życia, wiele łez wylałam przed zaśnięciem, tęskniąc za rodzinnym domem (Szahidewicz 2020, 21).

> Nasza rodzina nie chciała tam pozostać (w Wołkowysku – przyp. M. Ł.) i postanowiła repatriować się do Polski. […] Wujek, leśniczy […] wyjechał do Polski pierwszym transportem, gdyż nie wierzył w przyjaźń radziecką, obawiał się deportacji na Syberię. Krewni […] chcieli wyjechać jesienią, po żniwach, ponieważ można było zabrać ze sobą cały inwentarz żywy oraz zboże i wszelkie sprzęty. […] W połowie kwietnia 1945 roku (mama – przyp. M. Ł.) usłyszała „[…] znajduje się pani na liście skazanych na Sybir, dlatego wyjedzie pani […] pierwszym transportem […]". Bała się przyznać, że jest majętna. W tamtych czasach najlepiej było nie mieć nic. Człowiek, który coś posiadał, był wrogiem […] klasowym, a nawet narodu (Zulejka 2015, 34-42).

> W 1944 roku dowiedzieliśmy się, że Rosjanie pogonili już Hitlera z Rosji i że Polskę wyzwalają, postanowiliśmy więc wrócić do kraju ojczystego. Miesiąc zajęła nam podróż do Polski, jechaliśmy i mieliśmy wielkie nadzieje. Byliśmy szczęśliwi, że ten koszmar wojny nareszcie się skończył. Pamiętam, jak pierwszego bociana zobaczyliśmy, to było coś wspaniałego, coś cudownego. Płakaliśmy. Na granicy miałam problem z imieniem, urzędnik repatriacyjny stwierdził, że nie ma takiego imienia jak Ajsza i wpisał mi w dokumenty Anastazja. To był 1945 rok. Ja mu na to powiedziałam: „Pal to sześć, imię nieważne, żeby tylko w Polsce być…" (Łyszczarz 2009, 18).

Zakończenie

Walorem relacji biograficznych, które zostały wykorzystane w niniejszym artykule, jest niewątpliwie wyraźnie uwidaczniająca się osobista perspektywa uczestnika omawianych wydarzeń, ale także postawa świadka, który nie stroni od wydawania subiektywnych opinii. We wspomnieniach polskich Tatarów doskonale uwidaczniają się odmienne trajektorie życiowe poszczególnych osób. W pamiętnikach zawarte są zarówno historie osobiste dotyczące życia podczas okupacji (w tym najbardziej wstrząsające narracje poświęcone zesłaniu i niewoli radzieckiej), jak i relacje opisywane z perspektywy żołnierza walczącego podczas II wojny światowej, które siłą rzeczy bardziej skupione są na militarnym i politycznym aspekcie konfliktu. Analiza doświadczeń wojennych Tatarów uprawnia do sformułowania wniosku, iż z reguły są one typowe dla mieszkańców okupowanego kraju. Tatarzy czuli się bowiem częścią polskiego społeczeństwa i podlegali eksterminacji, zarówno z rąk nazistów, jak i komunistów. Znaczenie wspomnień tatarskich jest jednak szczególne, ponieważ dokumentują one rzeczywistość z perspektywy mniejszości etnicznej i wyznaniowej. W omawianych pamiętnikach obecne są zatem osobliwe motywy, nawiązujące do dziedzictwa kulturowego i religijnego (islam) tej małej społeczności.

Warto podkreślić, że analizowane pamiętniki były spisywane w pewnym odstępie czasu od zakończenia wojny, dominują w nich zatem wspomnienia spisane przez seniorów, którzy zdążyli nabrać dystansu wobec opisywanych wydarzeń,

co mogło mieć wpływ na charakter narracji, selekcję oraz ocenę poszczególnych faktów. Tatarskie dokumenty osobiste są istotnym źródłem interdyscyplinarnych badań – oprócz relacji autobiograficznej (interesującej z perspektywy analizy socjologicznej i historycznej), pojawiają się w nich również elementy reportażu i beletrystyki o znaczących walorach literackich, które mogą stanowić płaszczyznę do badań filologicznych.

Obraz lat okupacji, zrekonstruowany na podstawie analizowanych pamiętników, nie jest jednak pełny. Pominięte bowiem zostały w nich pogmatwane, tragiczne i kompromitujące epizody współpracy niektórych przedstawicieli tatarskiej inteligencji z III Rzeszą. Szczególnie istotną rolę odegrał w tym wypadku przedwojenny przywódca duchowy Tatarów (mufti Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP). Jakub Szynkiewicz, dzięki osobistym koneksjom z Josephem Goebbelsem (znajomym z czasów studiów w Berlinie) oraz wpływowi bratanka Edige Kyrymała-Szynkiewicza (panturańskiego nacjonalisty i prawdopodobnie agenta Abwehry), optował na rzecz utworzenia z jeńców radzieckich (muzułmanów i żołnierzy pochodzenia tatarskiego) oddziałów Wehrmachtu, a przede wszystkim:

> Został mianowany […] muftim Ostlandu, czyli okupowanego terytorium wschodnich terenów Polski, Białorusi, Litwy i krajów bałtyckich. W roku 1943 i 1944 […] zaangażował się w tworzenie Związku Młodzieży Tatarskiej na wzór Hiterjugend. […] Podlegał wielkiemu muftiemu Jerozolimy Aminowi al-Husejniemu, którego władze niemieckie wyznaczyły na zwierzchnika wszystkich muzułmanów na terenach zajętych przez III Rzeszę. […] W okresie swojego urzędowania […] wyratował od zagłady Karaimów wileńskich, których Niemcy, biorąc za Żydów, chcieli eksterminować. […] Badania rasowe w 1943 r. […] niezbicie potwierdziły przynależność Karaimów do rasy ałtajskiej. […] W ten sposób zostali wyłączeni z eksterminacji. Dzięki temu wyratowało się też wielu Żydów, którzy albo podawali się za Karaimów, albo otrzymywali od muftiego zaświadczenia, że są muzułmanami i dlatego są obrzezani. […] Przypadki te opisują pamiętnikarze tego okresu, a również relacje samych uratowanych (Chazbijewicz 2011, 10-11).

Na zakończenie warto dodać, że analiza materiału zgromadzonego w relacjach biograficznych polskich Tatarów może stanowić punkt wyjścia do dalszych badań. Szczególnie interesująca wydaje się możliwość zastosowania analizy porównawczej, odnoszącej się do dokumentów osobistych przygotowanych przez wspomnianych Karaimów (Łopatto E. W. 2001; Łopatto J. 2015, 222-265; Łopatto R. 2011, 10-15; Pilecki, 2009). Przedstawiciele tej najmniej licznej mniejszości są bowiem szczególnie bliscy Tatarom, na co złożyła się wspólnota pochodzenia, pokrewieństwo religijne, turkijskie dziedzictwo kulturowe, kultywowanie dobrosąsiedzkich relacji na Wileńszczyźnie oraz wspomniana pomoc Szynkiewcza (Chazbijewicz 2014, 151-156). Badania nad doświadczeniami osobistymi Karaimów mogą zatem pogłębić dotychczasową tatarską perspektywę. Analiza dokumentów osobistych

uprawnia wreszcie do dokonania syntezy – próby zestawienia poszczególnych wątków przeżyć Tatarów podczas II wojny światowej z losami szeroko rozumianego społeczeństwa polskiego, zwłaszcza na Kresach Wschodnich (np. w kontekście literatury łagrowej). Być może ten ambitny cel badawczy uda się w przyszłości zrealizować. Wyraźne ożywienie tatarskiej działalności wydawniczej w ostatnich dwóch dekadach pozwala mieć nadzieję, że wraz z upublicznianiem kolejnych archiwalnych dokumentów osobistych analiza doświadczeń życiowych Tatarów z lat 1939-1945 wzbogaci się jeszcze o nowe pola badawcze.

Bibliografia

Źródła

Abramowicz, M. (2016), Droga mojego życia. Ostatni ułan II Rzeczypospolitej. Wrocław.

Janowicz-Czaińska Drotlew, Z. (2001), Przez lasy Syberii do Wielkiej Brytanii. Gdańsk.

Łopatto, E. W. (2001), Byle na Zachód. Warszawa.

Łopatto, J. (2015), Listy niewysłane. NOTATNIK, [w:] Almanach Karaimski 4, 222-265.

Łopatto, R. (2011), Jak z wilnianina stałem się wrocławianinem, [w:] Awazymyz 4 (33), 10-15.

Łyszczarz, M. (2009), Syberyjskie wspomnienia Ajszy Szabanowicz – Mróz był wtedy tęgi, [w:] Przegląd Tatarski 4, 16-19.

Mucharski, S. (2015), Niedokończona tatarska opowieść. Wrocław.

Pilecki, S. (2009), Chłopiec z Leśnik. Dziennik z lat 1939-1945. Wrocław.

Półtorżycki, T. (2011), Moje przeżycia z dzieciństwa w czasie okupacji i z pierwszych lat po zakończeniu II wojny światowej, [w:] Przegląd Tatarski 4, 21-22.

Skibniewska, D. (1991), Nas trzeba przeprosić…, [w:] Szatsznajder, J., Drogi do Polski. Wrocław, 188-195.

Sobolewski, J. J. (2019), Z opowieści mojej matki oraz inne opowiadania. Wrocław.

Sobolewski, J. J. (2020), Powrót do domu, [w:] Rocznik Tatarów Polskich. Seria 2, 7, 197-212.

Sobolewski, J. J. (2021), Tak było za Niemców, [w:] Rocznik Tatarów Polskich. Seria 2, 8, 159-182.

Sobolewski, J. (2014), Żołnierskie wspomnienia. Białystok.

Szahidewicz, H. (2020), Moje Niekraszuńce, [w:] Przegląd Tatarski 1, 19-21.

Zaniewska, T. (2010), Wierzę w kismet. Warszawa.

Zulejka [***] (2015), Opowieść sentymentalna. Gdańsk.

Opracowania

Cieński, A. (2002), Z dziejów pamiętnikarstwa w Polsce. Opole.

Chazbijewicz, S. (2011), Jakuba Szynkiewicza postać tragiczna, [w:] Przegląd Tatarski 2, 8-11.

Chazbijewicz, S. (2014), Przyczynek do relacji tatarsko-karaimskich w okresie międzywojennym i późniejszym. Hachan Hadży Seraja Szapszał i mufti dr Jakub Szynkiewicz, [w:] Almanach Karaimski 3, 151-156.

Czerwiński, G. (2015), Między świadectwem przeszłości a rodzinną legendą. O wspomnieniach Tatarów polskich, [w:] Pogranicza. Białostockie Studia Literaturoznawcze 7, 231-246.

Czerwiński, G. (2017), „Jam z rodu nomadów". Literatura polsko-tatarska po 1918 roku. Białystok.

Czerwiński, G. (2023), „Księga pamięci" Chasienia Aleksandrowicza na tle wspomnień Tatarów polskich, [w:] Konopacki, A. (red.), Działalność społeczno-kulturalna jako czynnik wzmacniający tożsamość Tatarów. Próba bilansu i perspektywy. Warszawa, 87-96.

Dopierała, R. | Waniek, K. (red.) (2016), Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych. Wybór tekstów. Łódź.
Drozd, A. | Dziekan, M. M. | Majda, T. (1999), Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich. T. 2. Warszawa.
Guzik-Tkacz, M. | Siegień-Matyjewicz, A. J. (2012), Leksykon terminów metodologicznych. Nauki pedagogiczne i pokrewne. Warszawa.
Hitler, A. (2021), Mein Kampf. Moja walka. Edycja krytyczna. Warszawa.
Leoński, J. (1993), Różne sposoby ujmowania metody biograficznej w socjologii, [w:] Rzepa, T. | Leoński, J. (red.), O biografii i metodzie biograficznej. Poznań, 25-32.
Łyszczarz, M. (2016), Znaczenie piśmiennictwa religijnego we współczesnym życiu polskich Tatarów, [w:] Krajewska, M. | Kulwicka-Kamińska, M. et al. (red.), Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi. T. 2. Toruń, 87-119.
Łyszczarz, M. (2023a), Military service and war experiences in the personal documents of Polish Tatars, [w:] Prace Literaturoznawcze 11, 109-124.
Łyszczarz, M. (2023b), Rola pamiętników w podtrzymywaniu pamięci zbiorowej polskich Tatarów, [w:] Kulwicka-Kamińska, J. | Miškinienė, G. | Abkowicz, M. (red.), Turkologia we wschodniej Europie i jej znaczenie dla mniejszości turkijskich. W 50. rocznicę śmierci prof. Ananiasza Zajączkowskiego i 80. rocznicę śmierci Leona Kryczyńskiego, Toruń etc., 189-211.
Łyszczarz, M. (2023c), Służba wojskowa i doświadczenia wojenne w dokumentach osobistych polskich Tatarów, [w:] Rocznik Tatarów Polskich. Seria 2, X (XXIV), 157-182.
Miśkiewicz, A. (1990), Tatarzy polscy 1918-1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne. Warszawa.
Miśkiewicz, A. (red.) (2017), Słownik biograficzny Tatarów polskich XX wieku. Białystok.
Tochtermann, J. J. (1935), Ilość, rozmieszczenie i struktura zawodowa Tatarów w Polsce, [w:] Wiadomości Geograficzne 8-10, 55-59.
Włodarek, J. | Ziółkowski, M. (1990), Teoretyczny i empiryczny status metody biograficznej we współczesnej socjologii, [w:] Włodarek, J. | Ziółkowski, M. (red.), Metoda biograficzna w socjologii. Warszawa | Poznań, 3-9.

DOI: 10.31648/pw.10864

Ewa Banasiewicz-Ossowska
ORCID: https://orcid. org/0000-0002-3514-7438
University of Wrocław

MIGRACJE ŻYDÓW POLSKICH ZE ZWIĄZKU RADZIECKIEGO NA DOLNY ŚLĄSK PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ W RELACJACH ICH UCZESTNIKÓW

Migrations of Polish Jews from the Soviet Union to Lower Silesia after World War II in the accounts of their participants

Abstract: The article presents migrations of Polish Jews from USSR to Lower Silesia in memories of their participants. The author uses the terms "repatriation" and "resettlement", emphasizing their different meanings and the different situation of people returning from the USSR and leaving the former Polish lands. The source base is interviews conducted by the author among members of the Wrocław Jewish community and accounts of Lower Silesian Jews found in the Memory and Future Centre. The article focuses on the motivations of people applying for a trip to Poland; the conditions in which the journey took place and attempts to organize a new life. All adult respondents at that time voluntarily decided to repatriate or resettle and perceived it as the moment of ending the period of chaos and beginning a new stage. Some of the respondents experienced migration several times, and these experiences still evoked great emotions in them, affecting the quality of the narrative.

Keywords: Polish Jews in the USSR, migration, repatriation, resettlement, Lower Silesia

Wstęp

Wiek XX nazywany bywa wiekiem migracji. Zwłaszcza okres po zakończeniu II wojny światowej był czasem przemieszczania się ludności na ogromną skalę. Postanowienia konferencji jałtańskiej z lutego i poczdamskiej z lipca 1945 r., zmieniające granice Polski, wymusiły także migracje ludności polskiej zamieszkującej Kresy Wschodnie, a późniejsze umowy z władzami radzieckimi umożliwiły jej powrót z głębi ZSRR. Wśród migrujących znalazły się tysiące Żydów polskich, którzy przyjeżdżali głównie na Dolny Śląsk i Pomorze Zachodnie, zasiedlając tereny otrzymane przez Polskę od Niemiec.

Celem artykułu jest przedstawienie zjawiska repatriacji Żydów polskich z ZSRR oraz ich przesiedleń z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej w świetle relacji osób w nich uczestniczących. Analizując zagadnienie, zwrócę uwagę m.in. na motywacje Żydów starających się o wyjazd do kraju; dylematy, których doświadczali, podejmując decyzję o wyjeździe; warunki, w jakich odbywały się przesiedlenia; emocje i wrażenia, jakie towarzyszyły przesiedlanym i repatriantom w trakcie podróży i po ich przyjeździe do Polski, a także próby organizowania życia w nowych miejscach osiedlenia. W kontekście zorganizowanej przez władze polskie akcji powrotów ludności z centralnych i wschodnich obszarów ZSRR, która znalazła się tam wskutek ucieczki przed działaniami wojennymi lub deportacji przez władze radzieckie, posługiwać się będę terminem repatriacja (por. Kość-Ryżko 2014, 17 i n.; Marciniak 2014, 12 i n.; Posern-Zieliński 2005, 137 i n.; Praczyk 2018, 17). Natomiast w odniesieniu do zjawiska migracji z Kresów Wschodnich terminem przesiedlenie, który, zgodnie z typologią przymusowych przesiedleń ludności zaproponowaną przez K. Kersten, zakłada pewien element dobrowolności (Kersten 1996). Warto zauważyć, że niektórzy badacze w kontekście przesiedleń przymusowych używają również terminu wykorzenienie, akcentując rodzaj silnych doświadczeń związanych z procesem migracji i zadomawiania się w nowym miejscu (Kaźmierska 1999, 168), z kolei same osoby przesiedlone posługują się często także słowem wypędzenie (Hajduk-Nijakowska 2019, 110).

Artykuł koncentruje się na jednostkowych doświadczeniach rozmówców, na ich perspektywie, na pamięci biograficznej konkretnego człowieka (zob. Wylęgała 2014, 74) i jego narracji. Jego główną bazę źródłową stanowi 7 wywiadów etnograficznych przeprowadzonych przez autorkę wśród członków wrocławskiej gminy żydowskiej w latach 2011-2016, w ramach badań na temat tożsamości żydowskiej, a także 8 narracji biograficznych (por. Kurpiel 2014) Żydów dolnośląskich, zgromadzonych we wrocławskim Ośrodku Pamięć i Przyszłość, w Archiwum Historii Mówionej, nagranych w latach 2011-2014. Rozmówcami byli przesiedleni z Kresów Wschodnich i repatrianci z ZSRR, osiadli na Dolnym Śląsku oraz mieszkający tu czasowo, którzy urodzili się w latach 1919-1946 i w czasie badań byli w wieku od 65 do 93 lat. Sześcioro z nich urodziło się już w ZSRR i okres repatriacji pamiętało słabo, raczej z relacji członków rodziny; czworo uciekło z Polski na wschód wraz z rodzicami jako dzieci; dwoje samodzielnie jako dorosłe osoby; trzy osoby pochodziły z Kresów i tu przeżyły okupację niemiecką. Wywiady zostały uzupełnione o drukowane wspomnienia niektórych rozmówców, a także innych repatriantów i przesiedlonych oraz o literaturę historyczną, socjologiczną i etnologiczną przedmiotu.

Po wybuchu II wojny światowej tereny wschodnie Rzeczypospolitej dla wielu Żydów polskich stały się naturalnym miejscem ucieczki przed okupacją niemiecką. Ocenia się, że dotarło tu ok. 300 tys. żydowskich uchodźców, tym samym liczba ludności żydowskiej na tym obszarze wzrosła do ok. 1,5 mln (Siekierski | Tych 2006, 8). We wrześniu 1939 r. teren ten znalazł się jednak pod okupacją Sowietów,

którzy żydowskich uchodźców i Żydów z Kresów uznawali za element niepewny (W2)[1], dlatego w ramach zaprowadzania nowych porządków deportowali ich do obozów pracy w głębi ZSRR, do Kazachstanu, Baszkirii, Komi czy na Syberię. Jak wspominali rozmówcy, początkowo Rosjanie organizowali dobrowolne rejestracje osób chętnych do pracy na wschodzie, które przyjęły obywatelstwo sowieckie; potem aresztowali i wywozili przymusowo także tych, którzy nie zgłosili się do rejestracji, oraz tych, którzy w 1940 r. zapisali się na powrót do rodzinnych stron znajdujących się pod okupacją niemiecką. Uchodźcy jako jedni z pierwszych mieli stać się ofiarami sowieckiej polityki przesiedleńczej i latem 1940 r., uznani za wrogów państwa sowieckiego, deportowani, podobnie jak Polacy, na wschód (Boćkowski 2004, 92). Pomimo skrajnie trudnych warunków życia, wyczerpującej, ciężkiej pracy, zimna, głodu, chorób i śmierci bliskich, niektórzy rozmówcy podkreślali, że przeżyli wojnę tylko dlatego, że znaleźli się w ZSRR i że tutaj Żydzi mieli większe szanse przetrwania. Deportację na Syberię uważali za straszne nieszczęście, które jednak dla nich ostatecznie „okazało się szczęściem":

> Rosjanie wszystkich Żydów, którzy uciekli z Polski do Lwowa czy do Przemyśla, jak niemiecka armia szła na Wschód, wywieźli na Sybir, do Kazachstanu. To było straszne nieszczęście, ale to nieszczęście okazało się szczęściem. Bo gdyby zostali, to byliby wymordowani przez Niemców. A tak, silne organizmy, młodzi – przeżyli, a starzy – wszyscy powymierali. Z wycieńczenia, z mrozu, z głodu (AHM 74).

> W każdym razie dzięki temu, że znaleźliśmy się tam na Syberii, przeżyliśmy […] dzięki tej Rosji. I taka jest prawda (AHM 73).

1. Osobiste motywacje i przebieg podróży oczami uczestników

Pierwszy etap wyjazdów na ziemie polskie rozpoczął się wraz z podpisaniem przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego we wrześniu i listopadzie 1944 r. umów o wzajemnej wymianie ludności z władzami republik sowieckich: litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej. W ich wyniku do czerwca 1945 r. z Kresów do Polski przyjechało prawie 30 tys. Żydów (Semczyszyn | Szaynok 2019, 26). Termin rejestracji na wyjazd był bardzo krótki, od 1 października do 1 grudnia 1944 r., natomiast transporty planowano na okres od 1 grudnia 1944 r. do 1 kwietnia 1945 r. (Misztal 1992, 166).

Już po zakończeniu wojny, w lipcu 1945 r., Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej RP podpisał również porozumienie „o prawie zmiany obywatelstwa radzieckiego i ewakuacji osób narodowości polskiej i żydowskiej" z rządem Związku

[1] W nawiasach podano numer wywiadu przeprowadzonego przez autorkę lub sygnaturę wywiadu z Archiwum Historii Mówionej Ośrodka Pamięć i Przyszłość.

Radzieckiego (Misztal 1992, 166). Na terenie ZSRR w tym czasie przebywało od 140 do 250 tys. Żydów polskich. Przygotowaniem ich powrotów miał zająć się Komitet Organizacyjny Żydów Polskich, utworzony w lipcu 1944 r. przy Związku Patriotów Polskich (Szaynok 2008, 142). Akcja repatriacyjna rozpoczęła się w drugiej połowie 1945 r., jednak większość transportów dotarła do Polski dopiero w pierwszej połowie 1946 r. Na Dolny Śląsk do lipca skierowano 124 transporty z 86 tys. Żydów (Sula 1993, 68; Szaynok 2000, 49). W sumie do Polski w tym czasie przyjechało niemal 140 tys. Żydów (Szaynok 2008, 143). Kolejny etap powrotów rozpoczął się od ogłoszenia w 1955 r. w ZSRR amnestii i podpisania w listopadzie 1956 r. Deklaracji dotyczącej terminu i trybu repatriacji pozostałych w ZSRR osób narodowości polskiej, którą zakończyło podpisanie umowy repatriacyjnej w marcu 1957 r. (Kowalska 1998, 221). W latach 1955-1960 przybyło ok. 18 tys. Żydów, jednak ok. 15 tys. z nich później wyemigrowało (Bronsztejn 1993, 18; Szaynok 2008, 153).

Koniec wojny tysiącom polskich Żydów przyniósł więc nadzieję na powrót do kraju, ale oznaczał także dramat tych, którzy wskutek zmiany granic Polski musieli pogodzić się z utratą swoich domów na Kresach. Dla nich wyjazd nie oznaczał repatriacji, ale przesiedlenie. Niektórzy stanęli przed dylematem, czy jechać do Polski, porzucając rodzinne strony, czy pozostać „na swoim". Czasem decyzja o wyjeździe podyktowana była samotnością, trudnymi warunkami życia, ale i propagandą Rosjan:

> Byłem we Lwowie. Myślałem, że może tam zostanę, ale nikogo nie miałem. Cała rodzina została wymordowana. Mnie cudem udało się uciec z obozu koncentracyjnego […], pół roku po zwycięstwie ogłosili, że wszyscy Polacy muszą jechać na Ziemie Odzyskane […], tam byli sami Niemcy, a Rosja chciała zabrać Lwów z całą zachodnią Ukrainą […]. To wtedy przyszedł rozkaz z góry, żeby wypędzić Polaków. Do wyjazdu zachęcała ich propaganda – były nawet filmy, w których namawiano, żeby jechać i objąć te ziemie (AHM 74).

Ten sam rozmówca, który wyjeżdżał do Polski w 1945 r., wspominał też, jak bardzo zazdroszczono mu tej możliwości:

> Jak już miałem numer repatriacyjny – taką karteczkę z numerem repatriacyjnym i z pieczątką z orłem – to poszedłem do fabryki. Ukraińcy, którzy ze mną pracowali, byli strasznie zazdrośni, bo oni też chcieli uciekać, ale nie mogli. A Żydzi mogli i Polacy też! (AHM 74).

Inny, również pochodzący z Kresów, możliwość wyjazdu do Polski porównał do cudu, jakim było wyprowadzenie Żydów z Egiptu, który mógłby się nie spełnić, gdyby władze radzieckie zmieniły zdanie:

> Myśmy do Wałbrzycha przyjechali w 1946 r. w marcu. Dlaczego tak późno? Ojciec zawsze mówił, że to jest cud, bo Żydów raz wyprowadził z Egiptu Mojżesz, a drugi raz wyjeżdżamy ze Związku Radzieckiego, żeby nic im nie dać czasu na zastanowienie, na opamiętanie, że już, szybko […]. Mieliśmy wyjechać w październiku rok wcześniej […] i tato wszystko załatwił, wszystkie dokumenty […] i nie udało się (W4).

Według rozmówców, którzy wzięli udział w repatriacji z głębi ZSRR, na wyjazd nie decydowały się głównie osoby, które były w podeszłym wieku; nie miały krewnych w kraju lub zawarły małżeństwo z kimś, kto nie posiadał polskiego obywatelstwa i nie mógł zmienić miejsca zamieszkania. Już w trakcie organizowania akcji repatriacyjnej przedstawiciele ZPP zauważali jednak, że wśród Żydów „nie ma jednomyślności i powszechnego entuzjazmu w kwestii repatriacji do Polski, będącej pod władzą komunistów". W anonimowej ankiecie przeprowadzonej w Kazachstanie potencjalni repatrianci wyrażali obawy m.in. o powojenny ustrój kraju i bezpieczeństwo na terenach zachodnich (Głowacki 2004, 179). Na stosunek Żydów do repatriacji wpływały też m.in. informacje z Polski, gwarancje zatrudnienia i perspektywa powstania państwa żydowskiego w Palestynie.

O powodach braku zainteresowania repatriacją tak mówiła jedna z rozmówczyń:

> 10 lutego 46 r. wszystkich deportowano do Polski z powrotem. Oczywiście, kto chciał. Kto chciał, to mógł zostać. […] I wtedy rodzice jako pierwsi zapisali się na ten pierwszy transport […]. Też byli tacy, którzy nie chcieli wracać – tak jak w Kazachstanie na przykład. To też jest jak Syberia i oni jak tam pojechali, to już nie chcieli wracać. Po prostu myśleli, że tam jest Ameryka. Tak sobie niby tłumaczyli (AHM 126).

Większość Żydów zdecydowała się jednak na powrót i uczyniła to, „mając świadomość totalnej zagłady żydostwa w rezultacie okupacji hitlerowskiej, a więc i trudów związanych z odbudową życia żydowskiego w Polsce" (Głowacki 2004, 180). Dla części rozmówców decyzja o repatriacji była oczywista. To Polskę uznawali za swoją ojczyznę, mieli również nadzieję, że w kraju odnajdą bliskich. Mężczyzna, który wrócił w 1946 r., mówił: „Dlaczego? Bo Polska była moją ojczyzną. I poza tym, ja chciałem się spotkać z rodziną […] nie tylko bezpośrednią, myślałem, że ktoś jeszcze został" (AHM 419). A. Głowacki pisał:

> Dramatyczne przeżycia i kilkuletnie już oddalenie od stron rodzinnych zarówno zesłańców, jak i tych osób, które swego czasu same zdecydowały się szukać lepszego życia w ZSRR, sprawiły, że Polska wciąż istniała w świadomości przeważającej części Żydów polskich jako ich ojczyzna; ich w miarę dostatni (na tle zesłańczej nędzy) dom, którego obraz bywał coraz bardziej idealizowany (2004, 165 i n.).

Mężczyzna, który jako dziecko przyjechał do Wrocławia z Kijowa w 1957 r. wraz z rodzicami, wskazywał z kolei na rodzinno-polityczne powody repatriacji:

> Moja mama znała polski perfekt, jak była repatriacja, mama chciała wyjechać do Polski, bo kontakt Rosja – Polacy nie bardzo był. Politycznie nawet nie można było rozmawiać przez telefon – strach było rozmawiać, strach było pisać listy. Mama powiedziała, że ona chce wrócić do kraju. Ojciec chciał, nie chciał i my pojechaliśmy w trójkę do kraju, do Polski (AHM 78).

Dla matki rozmówcy bardzo ważnym czynnikiem była chęć poszukiwania ocalałej rodziny, ale dla ojca, Żyda bucharskiego, decyzja o wyjeździe była trudna, ponieważ w ZSRR zostawił dobrą pracę, dom i swoją rodzinę.

Nie wszyscy zainteresowani repatriacją mieli jednak możliwość z niej skorzystać. Wiele osób było ciągle przetrzymywanych w miejscach zesłania i obozach i nie chciano ich zwolnić (Tych 2004, 175). Inni przekraczali termin zgłoszenia, który był bardzo krótki; spóźniali się na transporty lub byli odsyłani na późniejsze. Repatriację utrudniali też lokalni urzędnicy. Jak mówił jeden z mężczyzn, jego wniosek zablokowano już w 1945 r., „[…] poszedłem się demobilizować i zacząłem mówić o Polsce. To patrzyli jak na wariata. «Mowy nie ma, żadnej Polski, nic u nas nie jest, masz pracować»". Odmówiono mu wówczas, ponieważ przekroczył termin zgłoszenia się. Nadzieja na powrót pojawiła się w 1956 r., ale mimo potwierdzenia obywatelstwa przez polską ambasadę, nadal odmawiano mu prawa do wyjazdu z powodu braku rodziny w kraju. Ostatecznie udało mu się uzyskać zgodę, ale oboje z żoną obawiali się, że nie zdążą wrócić, ponieważ „Gomułka doszedł do władzy […] i wyraźnie myśmy widzieli, jakeśmy jechali pociągiem, że wojska sowieckie się przesuwają na zachód" (AHM 546).

Ogromnym wyzwaniem dla tych, którzy znajdowali się w głębi ZSRR było samo dotarcie do punktów zbiorczych, z których odjeżdżały pociągi. Repatrianci zamieszkiwali w dużym rozproszeniu i często musieli przejechać setki kilometrów w złych warunkach pogodowych. Również podróż do Polski odbywała się w trudnych warunkach, w wagonach towarowych i w ogromnym tłoku. Część repatriantów żydowskich jechała tylko z podręcznymi bagażami: „Nic nie wolno nam było przywieźć […] tylko bagaż podręczny, zresztą nic się nie uchowało" (W6). Podróżującym brakowało jedzenia. Według mężczyzny jadącego z Czelabińska na całą podróż jego rodzina dostała 8 bochenków chleba, kilka kostek cukru i kawałek sera, co nazwano „stalinowską paczką" (W1). Zdarzało się, że dzieci i dorośli umierali z głodu:

> Transporty były w takich nieludzkich warunkach. Powiem szczerze, do dzisiaj nie wiem, jak to się stało, że mamusia mnie przewiozła, bo miałam 4 latka wtedy, niecałe. Mama nie chciała za bardzo o tym opowiadać i tata też. Bo jak opowiadali, to dzieci tam – takie małe jak ja – umierały z głodu w podróży. I tam były takie otwory zrobione na załatwianie się, w podłodze tych wagonów. To jak któreś umarło, to przez ten otwór się wyrzucało. Przykro mówić (AHM 126).

O trudach podróży i strachu wspominał także L. Kantor, który jako sześciolatek ponad miesiąc podróżował z Jekaterynburga do Strzegomia:

> Pamiętam strach i niewygody tej jazdy. Pociąg ruszał, a ostatni wagon – odczepiony przez bandytów i przeznaczony przez nich i przez Boga do grabienia i zabijania – zostawał gdzieś po drodze. W wagonach z piecykami, z rurką wychodzącą przez dach, rodziły się dzieci, stękali starcy, słychać było płacz i kłótnie małżeńskie. Niektórzy modlili się w stronę Jerozolimy. […] Na stacjach biegało się po wrzącą wodę, „kipiatok". Nigdy nie było wiadomo, kiedy pociąg stanie, a kiedy ruszy. Opowiadano, że ludzie zbierali pieniądze dla maszynisty, żeby jechał dalej, bo nieraz transport stał trzy dni w szczerym polu. Worki z suszonym chlebem stanowiły podstawę wyżywienia. Dzieci kąpano w małych, ocynkowanych wanienkach (Kantor 2017, 103 i n.).

Te, które urodziły się tuż przed repatriacją rodziców, przewożono np. w koszu na bieliznę (W7). Nieco inaczej podróż zapamiętał kolejny rozmówca, wtedy także kilkulatek:

> Pamiętam jak dzisiaj, bydlęcymi wagonami się jechało. Trzy miesiące prawie żeśmy jechali. Ciągle ten pociąg gdzieś stawał, wychodziło się z tego pociągu. Tam było wesoło – dla dzieci, w środku był piec typu koza. Gdzieś tam były jakieś stacje, gdzieś same wózki dziecięce były, jakieś zabawki.

Wspominał, że podczas postojów ludzie wychodzili z pociągu, aby zdobyć jedzenie, którego ważnym składnikiem były suszone ryby i że dla dzieci podróż stanowiła „dużą atrakcję" (AHM 73). Przesiedlani z Kresów również źle wspominali podróż do kraju. Tak np. opowiadał mężczyzna, który opuszczał Lwów w 1945 r.:

> Polacy zabierali ze sobą cały dobytek – co, kto miał, to brał […] nawet mieli ze sobą klatki z kurami. Jak wszystkie wagony były pełne, to pociąg ruszył. Wieźli nas dwa tygodnie – podczas podróży spało się w wagonach, wszystko się tam robiło. Pociągi zatrzymywały się w polu. A jak nie było wjazdu, to stały po kilka godzin (AHM 74).

2. Po drugiej stronie granicy – organizowanie nowego życia

Po przekroczeniu granicy przybywającymi zajmował się Wydział Repatriacji przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich. Do końca 1946 r. na punktach granicznych działały kuchnie oferujące gorące posiłki, udzielano też pomocy tym, którzy nie mieli środków do życia. Przybyłych witali instruktorzy, którzy przekazywali informacje na temat miejsca przeznaczenia transportu i oferowanych warunków. Pomocy udzielał też Państwowy Urząd Repatriacyjny, który przygotowywał noclegi, wyżywienie, opiekę lekarską i zapomogi pieniężne dla rodzin znajdujących się

w trudnej sytuacji materialnej (Sula 1993, 69 i n.; Szaynok 2000, 46). Na dużych stacjach czekali też przedstawiciele organizacji syjonistycznych, którzy werbowali młodzież do kibuców, obiecując opiekę i wyjazd do Palestyny (W1).

W momencie przekroczenia granicy repatriantom często towarzyszyły silne emocje. Mężczyzna, który wrócił do Polski dopiero w 1956 r., mówił:

> W Brześciu były dramatyczne momenty. Przejechaliśmy przez granicę, tam cała historia, nie będę opowiadał, bo bym musiał opowiadać kilka dni. Nie chcę! Dotarliśmy do granicy i przekroczyliśmy ją pociągiem, gdzie jechali prawie sami repatrianci. Płakaliśmy jak dzieci. Ja wyszedłem, bo się wstydziłem do korytarza i ryczałem, wszyscy byliśmy w Polsce. Przyszła straż graniczna, no to nasi (AHM 546).

W punkcie repatriacyjnym koło Białej Podlaskiej, do którego skierowano go wraz z rodziną, zaczęło się jego nowe życie. Dobrze ich tam karmiono, a jego chore dzieci otrzymały szybką pomoc. On sam, chcąc samodzielnie szukać zatrudnienia i mieszkania, dostał wsparcie w formie delegacji i biletów kolejowych, by poruszać się po kraju. Według rozmówcy „repatrianci byli wtedy w modzie", budzili zainteresowanie i współczucie. On także doświadczył pozytywnych emocji ze strony obcych ludzi, gdy okazywało się, że jest repatriantem (AHM 546).

Oferowana pomoc najczęściej nie była jednak wystarczająca, a przyjeżdżającym towarzyszyło poczucie niepewności, jaki będzie ich dalszy los. Ci, którzy chcieli wrócić do dawnych miejsc zamieszkania, dowiadywali się, że nie mają tam czego szukać (AHM 421). Po dotarciu na Dolny Śląsk zdarzało się z kolei, że nie mieli gdzie mieszkać. Rozmówca, który wrócił w 1945 r., wspominał:

> Dotarliśmy do Wrocławia, na Psie Pole. Pociąg stanął i maszynista mówi: „Koniec biegu". Gdzie tu wyjść? Nikt nie wiedział dokąd pójść. […] Poszli do miasta. Wrócili późnym popołudniem i okazało się, że nie ma gdzie zamieszkać. Cały Wrocław był spalony – i pełno Niemców. […] Postanowiliśmy jechać dalej. Przecież nie było już gdzie wracać (AHM 74).

Transporty z przesiedlanymi z Kresów i repatriantami często napotykały na trudności organizacyjne i finansowe, bywały przekierowywane z Dolnego Śląska na Pomorze Zachodnie, skąd zawracano je z powodu problemów z zakwaterowaniem czy pracą (W1). Odnotowywano również przypadki odmowy ich przyjęcia w miejscach przeznaczenia i nieprzyjaznego odnoszenia się do przybywających (Szajda 2017, 560).

Na miejscu zastawano różne warunki. Wiele miast i miasteczek było zniszczonych, a na kwaterunek trzeba było czekać. Cieszono się z każdej możliwości zamieszkania: „Mieszkaliśmy na drugim piętrze. Ubikacji nie było. Trzeba było chodzić na dół. Łazienki też nie było. Ale woda była bieżąca. I piec dobry" (AHM 421); „Tutaj we Wrocławiu dostaliśmy mieszkanie, a właściwie mój kolega dostał

mieszkanie z PUR-u. […] On dostał dwa pokoje. W jednym pokoiku postawiłem łóżko i zamieszkałem" (AHM 74).

Niektórzy mieli więcej szczęścia, mieszkanie otrzymywali szybko i niemal w pełni wyposażone:

> Na parterze był duży pokój, duża kuchnia, a na pierwszym piętrze też ładny pokój i taka komórka. I były wszystkie meble, umeblowane te pokoje, bo ci Niemcy to zostawili. Tylko pościeli nie było, ale wszystko stało – łóżka, wersalki, nowe szafki nawet były (AHM 79).

> Niemcy opuszczali miasto. Zostawiali posprzątane mieszkania z naczyniami poukładanymi na swoich miejscach w kredensach ze szklanymi drzwiczkami. W naszym mieszkaniu stało pianino marki Seiler, na ścianach wisiały obrazy. W piwnicach też panował porządek: sanki, narty i łyżwy […] (Kantor 2017, 104).

Również inny rozmówca, który osiedlił się z matką w Ziębicach, był pozytywnie zaskoczony stanem domu, w jakim zamieszkali:

> Domy stały, mieszkałem z mamą w takiej willi. Bardzo ładny dom, mnie się tam podobało – bo tam wszystko było. I meble, i zabawki i tak dalej. […] Mama była trochę wystraszona, bo to młoda dziewczyna z dzieckiem w takiej ładnej willi (AHM 73).

Atmosfera strachu, o której mówił mężczyzna, była widoczna wśród wielu przybyłych, także w instytucjach żydowskich. Powojenna rzeczywistość okazała się pełna przemocy. Rozmówca, który wspominał pierwsze dni we Wrocławiu, zauważył: „Do gminy żydowskiej przyjechali już Żydzi. Ale wszystko było zamknięte. Panowała atmosfera strachu, gmina była uzbrojona. […] Przed kim? Nie wiadomo było przed kim" (AHM 74). O braku poczucia bezpieczeństwa, obawach przed napaściami i kradzieżami, gdy pierwszą noc po przyjeździe trzeba było spędzić na ulicy lub w budynku szkoły, opowiadały także inne osoby. Kobieta, która wraz z rodzicami jako dziecko w maju 1946 r. dotarła do Jawora, mówiła:

> Ludzie spali na ulicy. Część spało tam w jakiejś klasie szkolnej. […] trzeba było pilnować tych troszkę manatków, bo powiedzieli, że bardzo kradną. To mężczyźni zostali na ulicy, a dzieci i kobiety spały w klasie (AHM 425).

Po wojennej tułaczce, doświadczeniu głodu i śmierci bliskich, przybywając na Dolny Śląsk niektórzy rozmówcy mieli jednak wrażenie znalezienia się w zupełnie innym świecie. Kantor wspominał: „Strzegom przywitał mnie kwitnącymi kasztanami, chabrami i makami. […] Przy drogach rosły czereśnie – pokażcie mi gdzieś na świecie drogi obsadzane czereśniami!" (Kantor 2017, 104), a kobieta, która jako kilkulatka przyjechała do Polski, zauważyła, że było tak, jakby trafili do Ameryki

mimo tego, iż w jej rodzinie żyło się skromnie i często jedzono moczony chleb posypany cukrem (AHM 126).

Zagospodarowanie się w nowych miejscach utrudniały przede wszystkim duże zniszczenia i brak pracy. Trudne warunki życia sprawiały, że samotne matki, nie mogąc utrzymać dzieci, oddawały je czasowo do żydowskich domów dziecka (AHM 73; W2). Tych, którym nie udało się znaleźć zatrudnienia, wspierały jednak organizacje żydowskie, takie jak Joint czy Komitet Żydowski (AHM 73; W1). Część rozmówców angażowała się w tworzenie żydowskiego życia społecznego, kulturalnego i religijnego na Dolnym Śląsku. Starali się zachowywać niektóre zwyczaje, korzystać z koszernego uboju, odwiedzać synagogi w duże święta, w domu rozmawiać w jidysz (AHM 74; W4). Byli jednak i tacy, którzy nie znali ani języka, ani żydowskich tradycji, nie utrzymywali też kontaktów z instytucjami i środowiskiem żydowskim (W1; W3; W5; W6).

Po przyjeździe do Polski nie wszyscy potrafili się odnaleźć, nie tylko z powodu braku pracy czy mieszkania. Respondent, który urodził się w Kijowie i jako 11-latek przyjechał do Wrocławia w latach 50., wspominał też o wyobcowaniu i tęsknocie swojej i ojca, Żyda bucharskiego, za Ukrainą oraz o problemach z rówieśnikami:

> Ojciec nie mógł się przyzwyczaić. My płakaliśmy na początku. […] Mama była dumna, że ho ho, bo wróciła do swojej ojczyzny. A my z ojcem płakaliśmy. Chcieliśmy do domu na Ukrainę! Nie chcieliśmy już tu mieszkać. Ja miałem kolegów, nazywali mnie Iwan, szarpali mnie, bili. Nie umiałem gadać po polsku, tylko po rosyjsku (AHM 78).

Ojciec mężczyzny do końca życia zachował radziecki paszport, odwiedzał Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej i trudno było mu się pogodzić z wyjazdem i utratą pozycji, jaką miał w ZSRR. On sam, z perspektywy czasu, stwierdził jednak, że dla niego najważniejsza jest „Polska, później Izrael, Ukraina dla mnie się nie liczy w ogóle. Ja tam się tylko urodziłem" (AHM 78). Także Kantor wspominał o nostalgii swojego ojczyma:

> Natychmiast po przyjeździe zaczął urządzać z kilkoma Żydami w pokojach na parterze naszej kamienicy dom modlitewny – bóżnicę, jak ją nazywał. Był człowiekiem bardzo religijnym, codziennie po pracy czytał Biblię lub chodził bez słowa po mieszkaniu, tam i z powrotem, pogrążony w głębokich rozmyślaniach. Wyglądało na to, że tak naprawdę nigdy do Strzegomia nie przyjechał i był tutaj jakby nieobecny (Kantor 2017, 106).

Przybywający na Dolny Śląsk w 1945 r. zastawali tu jeszcze liczną ludność niemiecką:

> Pierwsze kroki skierowałem do gminy żydowskiej – chciałem się dowiedzieć, czy jest jakaś gmina we Wrocławiu. Czy są tu w ogóle jacyś Żydzi? Bo wszędzie byli

> Niemcy i całe miasto było spalone […], okazało się, że nie ma gdzie zamieszkać. […] Mieszkania też były zajęte przez samych Niemców (AHM 74).

Dlatego niektórych dokwaterowywano do zajmowanych przez nich lokali. Obcość zniszczonego miasta potęgowały jeszcze widoczne wszędzie niemieckie szyldy i nazwy ulic. Z części relacji wynika jednak, że większość Niemców była już przesiedlana. Respondent, który przyjechał do Ziębic w 1946 r., opowiadał, że autochtonów było już niewielu, a ci, którzy pozostali, byli „znakowani" specjalnymi opaskami: „Pamiętam tych Niemców, którzy kręcili się jeszcze. Niedużo. Z opaskami" (AHM 421). Inny znalazł się tu, gdy Niemców już nie było: „domy stały puste, to już był okres, kiedy tych autochtonów Niemców, tych cywilnych, to władze polskie wyrzucały […], ludność niemiecką deportowano. Oni po prostu wyjeżdżali do Niemiec" (AHM 73). Z kolei mężczyzna, który przybył do Przemkowa, usłyszał, że wagony zajmowane przez repatriantów przeznaczono już do wysiedlenia Niemców, a oni zajmą ich mieszkania. Następnego dnia Niemców rzeczywiście załadowano do pociągu, nie pozwalając im nic ze sobą zabrać (AHM 79). Pozostawały po nich niedawne ślady w domach, porzucone meble i ubrania (zob. Jakimowicz 2018; Kantor 2017).

W wypowiedziach badanych trudno dostrzec przejawy współczucia wobec wysiedlanych autochtonów. Widoczna jest raczej zdystansowana akceptacja zaistniałej sytuacji przez osoby, które same doświadczyły przemocy wojennej, wieloletniej tułaczki i konieczności opuszczenia rodzinnych stron. Tylko jeden z rozmówców, który przez Niemców stracił wielu członków rodziny, ze współczuciem mówił o wysiedlanych. Jego odmienne podejście wynikało jednak z tego, że we Wrocławiu ożenił się z Niemką i jak powiedział: „[…] pokochałem i poślubiłem Niemkę, bo pomimo nieludzkich doznań w okresie okupacji niemieckiej, zawsze wierzyłem w zwycięstwo dobra" (Lipman 2007, 2).

Zakończenie

Po II wojnie światowej na terenie Polski znalazło się od 240 do 330 tys. Żydów. Większość z nich, bo od 200 do 250 tys. ocalała w ZSRR (Nowak-Małolepsza | Włodarczyk 2010, 212) i po zakończeniu działań wojennych uczestniczyła w wymuszonych lub dobrowolnych migracjach. Ich uczestnikami były także osoby biorące udział w badaniach. Należy podkreślić, że część rozmówców doświadczyła migracji kilkukrotnie. Najpierw jako uchodźcy z okupowanych przez Niemców ziem polskich, potem jako osoby deportowane na wschód przez Sowietów lub wyjeżdzające tam dobrowolnie, by w końcu jako repatrianci wrócić do Polski. Dwie osoby następnie zdecydowały się też na emigrację do Izraela, a jedna do Stanów Zjednoczonych. Wojna, pobyt na terenie ZSRR i moment przesiedlenia czy

repatriacji stanowiły najważniejszą cezurę czasową w ich pamięci, determinującą ich losy. Doświadczenia te odcisnęły w nich głębokie piętno, a opowieści o nich nadal wywoływały duże emocje. Dlatego podczas rozmów część osób świadomie rezygnowała z dzielenia się szczegółami tych najbardziej dramatycznych momentów (AHM 546). Traumatyczne przeżycia, ale też dystans czasowy, wywierały czasem wpływ na jakość narracji: mylono daty wydarzeń, przestawiano ich kolejność, a sami rozmówcy poprawiali później swoją wypowiedź. Rozmówcy dorośli w czasie repatriacji czy przesiedlenia skupiali się często na chwili zakończenia wojny i emocjach, jakie towarzyszyły informacji o możliwości wyjazdu do Polski: „Moja żona była cała w skowronkach, ona tak strasznie chciała wyjechać ze Związku Sowieckiego. […] Ja zacząłem żyć nowym życiem, pojawiła się nadzieja, że ja wrócę do Polski" (AHM 546). Część obrazowo opisywała samą podróż, zwracając uwagę na jej uciążliwość, długotrwałość, brak jedzenia i poczucia bezpieczeństwa (W1; AHM 74), podkreślali jednocześnie, że w transportach, mimo ogromnych trudów, toczyło się życie: małżeństwa się kłóciły, rodziły się dzieci i umierały, słychać było słowa modlitw (Kantor 2017). Inni skupiali się bardziej na momencie przybycia na Dolny Śląsk i niełatwych poszukiwaniach jakiegoś miejsca do zamieszkania. Opisywali atmosferę strachu, charakterystyczną dla powojennej rzeczywistości tzw. Ziem Odzyskanych (AHM 74; AHM 425), podkreślali obcość miast, zasiedlonych jeszcze często przez Niemców; zwracali uwagę na problemy z aklimatyzacją członków rodziny czy swoje problemy z rówieśnikami (AHM 78), ale też wyrażali czasem zaskoczenie standardem i wyposażeniem mieszkań, które zajmowali po wysiedlanych autochtonach (AHM 73; AHM 79), czy zachwycali się lokalną przyrodą (Kantor 2017). Rozmówcy, którzy w czasie repatriacji byli dziećmi, nie do końca zdawali sobie sprawę z tego, co się dzieje. Odczuwali niepewność, ale nie zawsze mieli świadomość dramatyzmu sytuacji. Jeden z respondentów samą podróż postrzegał wtedy nawet jako swego rodzaju przygodę, podkreślając, że dla dzieci „tam było wesoło" i była to dla nich pewna atrakcja (AHM 73). O tragediach, np. śmierci głodowej innych dzieci, które jej towarzyszyły, dowiadywali się znacznie później od rodziców, jak respondentka, która jako kilkulatka jechała z Czelabińska (AHM 126). Wszyscy dorośli rozmówcy dobrowolnie wyjeżdżali do Polski, oczekując tego momentu z niecierpliwością, także te osoby, które były przesiedlone z Kresów (AHM 74, W5), niektóre z nich możliwość przesiedlenia rozpatrywały nawet w kategoriach cudu (W4). Z jednej strony do opuszczenia domów zmusiła ich sytuacja polityczna, groźba ewentualnych represji, z drugiej zaś, sami podejmowali decyzję o wyjeździe, nie wyobrażając sobie życia pod władzą radziecką (W4, AHM 74). Dobrowolność tej decyzji zapewne zaważyła też na późniejszym pozytywnym nastawieniu przesiedlonych i repatriantów do nowych miejsc osiedlenia i zastanych tu, czasem bardzo trudnych, warunków życia. Jechali przede wszystkim z nadzieją odnalezienia żyjących krewnych (AHM 78; AHM 419), kierowani poczuciem tęsknoty za krajem (AHM 78; AHM 419), a czasem dlatego,

że nie mieli już dla kogo zostać, bo cała rodzina zginęła (AHM 74). Dla wszystkich rozmówców repatriacja z głębi ZSRR czy przesiedlenie z Kresów jawiły się jako moment zakończenia okresu chaosu i rozpoczęcia nowego życia.

Bibliografia

Boćkowski, D. (2004), Losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski przebywających na Kresach Północno-Wschodnich w latach 1939-1941, [w:] Jasiewicz, K. (red.), Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku. Warszawa | Londyn, 91-108.

Bronsztejn, Z. (1993), Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej. Wrocław.

Głowacki, A. (2004), Czy i dokąd wracać. Dylematy repatriacyjne Żydów polskich w ZSRR (1944--1946), [w:] Jasiewicz, K. (red.), Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku. Warszawa | Londyn, 160-181.

Hajduk-Nijakowska, J. (2019), Proces wrastania autochtonów i przesiedleńców w nową przestrzeń kulturową na Śląsku po II wojnie światowej, [w:] Journal of Urban Ethnology 17, 109-121.

Hryciuk, G. (2006), „Obraz Dolnego Śląska imponujący i olśniewający". Wizja Dolnego Śląska w latach 1944-1946 wśród Polaków na Kresach Wschodnich, [w:] Nowosielska-Sobel, J. | Strauchold, G. (red.), Trudne dziedzictwo. Tradycje dawnych i obecnych mieszkańców Dolnego Śląska. Wrocław, 94-107.

Jakimowicz, M. (2018), Powojenna dolnośląska wieś w pamięci przesiedlonych z Galicji Wschodniej. Emocje, doświadczenia i wrażenia, [w:] Dziedzictwo Kulturowe Wsi 2, 29-44.

Kantor, L. L. (2017), Wyjechać ze Strzegomia, [w:] Włodarczyk, T. (red.), Ku nowemu życiu. Żydzi na Dolnym Śląsku w latach 1945-1970. Wrocław, 103-111.

Kersten, K. (1996), Przymusowe przesiedlenia ludności – próba typologii, [w:] Orłowski, H. | Sakson, A. (red.), Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie. Poznań, 13-29.

Kaźmierska, K. (1999), Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych. Warszawa.

Kość-Ryżko, K. (2014), Wykorzenieni. Dylematy samookreślenia polskich repatriantów z Kazachstanu. Studium etno-psychologiczne. Warszawa.

Kowalska, E. (1998), Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940-1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. Warszawa.

Kurpiel, A. (2014), Pamięci opowiadane, [w:] Wrocławski Rocznik Historii Mówionej 4, 21-44.

Lipman, J. (2007), Wspomnienia z utraconego dzieciństwa: okupacji niemieckiej w Polsce w czasie II wojny światowej z punktu widzenia żydowskiego dziecka, [w:] http://remembertogether acrossborders.eu/wp-content/uploads/2017/02/Goerlitz-Rede-polnisch-mitFotos.pdf (accessed: 10.03.2023).

Małolepsza-Nowak, F. | Włodarczyk, T. (2010), Żydzi, [w:] Dudra, S. | Nitschke, B. (red.), Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej. Kraków, 208-225.

Marciniak, W. F. (2014), Powroty z Sybiru. Repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945-1947. Łódź.

Misztal, J. (1992), Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na ziemiach zachodnich i północnych, [w:] Przegląd Zachodni 2, 161-184.

Posern-Zieliński, A. (2005), Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne. Poznań.

Praczyk, M. (2018), Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych". Poznań.
Semczyszyn, M. | Szaynok, B. (2019), Kwestia ludności żydowskiej, [w:] Syrnyk, J. (red.), Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych w Polsce w latach 1944-1956. Warszawa, 26-58.
Siekierski, M. | Tych, F. (2006), Widziałem Anioła Śmierci. Losy deportowanych Żydów polskich w ZSRR w latach II wojny światowej. Świadectwa zebrane przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu Polskiego na Uchodźstwie w latach 1942-1943. Warszawa.
Sula, D. (1993), Osadnictwo repatriowanej ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku w latach 1945--1949, [w:] Słupskie Studia Historyczne 3, 67-81.
Szajda, M. (2017), Osadnictwo żydowskie we wspomnieniach Pionierów tzw. Ziem Odzyskanych. Fragmenty pamiętników z Kamiennej Góry i Szczecina, [w:] Rocznik Ziem Zachodnich 1, 558-572.
Szaynok, B. (2000), Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950. Wrocław.
Szaynok, B. (2008), Migracje Żydów polskich w latach 1944-1959, [w:] Sienkiewicz, W. | Hryciuk, G. (red.), Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski. Warszawa, 142-157.
Tych, F. (2004), Próby odbudowy życia żydowskiego w powojennej Polsce, [w:] Tych, F. (red.), Pamięć. Historia Żydów Polskich przed, w czasie i po Zagładzie. Warszawa, 175-212.
Wylęgała, A. (2014), Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „Ziem Odzyskanych". Toruń.

Ekonomika

DOI: 10.31648/pw.10865

Wiesława Lizińska
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6957-2846
University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Roman Kisiel
ORCID https://orcid.org/0000-0002-3282-1378
University of Applied Sciences in Elbląg
Alina Danileviča
ORCID https://orcid.org/0000-0002-2749-2725
Daugavpils University

ZJAWISKO DEPOPULACJI JAKO PROBLEM ROZWOJOWY W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

The phenomenon of depopulation as a development problem in the countries of Central and Eastern Europe

Abstract: The aim of the analyzes was to diagnose the demographic situation in selected countries of Central and Eastern Europe (EU-10) in the context of its importance in socio-economic development against the background of global population changes. An analysis of statistical data regarding the demographic situation was carried out according to Webb's typology. An unfavorable trend of population loss was indicated due to the limited possibilities of effectively stimulating the increase in population growth. The selected group of Central and Eastern European countries (EU-10) was characterized by a diverse demographic situation in the years 2000-2021. These countries are dominated by the phenomenon of negative natural growth. Dually inactive countries are in a difficult situation. However, there were no dually active countries in terms of demographic situation. Against the background of the dominant phenomenon of negative natural growth, the progressing migration processes towards the predominance of immigration over emigration can be assessed positively.

Keywords: demographic situation, depopulation, socio-economic development, Central and Eastern Europe

Wstęp

Ludzkie populacje przetrwały cykle wzrostu i spadku liczebności na przestrzeni dziejów. Aż do końca XIX w. zmiany we wskaźnikach zgonów i migracji były główną siłą napędową fluktuacji liczby ludności na całym świecie. Kolejnym ważnym czynnikiem tego zjawiska stał się spadek liczby urodzeń. Depopulacja

dotknęła wiele części Europy, a w niektórych krajach (np. Irlandii) wiązało się to z ogromnymi zakłóceniami w ówczesnym społeczeństwie, chociaż nie przeszkodziło w późniejszym okresie stać się podręcznikowym przykładem sukcesu rozwojowego (Lutz | Gailey 2020).

Generalnie procesy depopulacji na kontynencie europejskim rozpoczęły się w wyniku dużych migracji do rozwijających się ośrodków miejskich, zjawiska występującego w pierwszych dekadach drugiej połowy XX w., zwanego exodusem ze wsi (uwzględniając osiągnięty poziom migracji oraz skutki dla miejsca pochodzenia emigrantów). Powody, które skłoniły tak wiele osób w większości krajów europejskich do migracji do miast, wiązały się z wyższymi płacami, większymi możliwościami zatrudnienia lub lepszym wyposażeniem i usługami. Ludzie emigrowali zatem ze względu na zdolność miasta do zapewnienia wyższego poziomu dobrobytu materialnego. Kluczową rolę w procesach wyludniania się danego obszaru odgrywają czynniki ekonomiczne. Obszary takie są zwykle ekonomicznie zacofane, mało dynamiczne w stosunku do innych obszarów tego samego kraju (Pinilla | Sáez 2017).

Wiele społeczeństw w Europie uległo przekształceniu również z powodu ich intensywnego i wieloaspektowego doświadczenia imigracyjnego w latach 60. Wreszcie rozszerzenie UE – w połączeniu z rosnącą migracją na całym świecie – spowodowało, że migracja stała się kluczowym problemem w Europie. Problem ten dotyczy bowiem nie tylko państw UE-15, lecz także krajów Europy Środkowej pełniących często rolę krajów tranzytu dla osób zmierzających do Europy Zachodniej. Na początku XXI w. rosło znaczenie tymczasowej migracji pracowników, zwłaszcza wysoko wykwalifikowanych, natomiast tradycyjne sieci migracyjne traciły na znaczeniu. Bardziej restrykcyjne polityki migracyjne wobec osób ubiegających się o azyl, uchodźców i pracowników niewykwalifikowanych zwiększyło liczbę nielegalnych imigracji i handlu ludźmi (Bauer i in. 2005).

Przez dziesięciolecia debatowano nad wpływem zmian demograficznych na wzrost gospodarczy. Tę debatę definiują trzy alternatywne stanowiska: wzrost populacji ogranicza, stymuluje lub jest niezależny wobec wzrostu gospodarczego. Zwolennicy każdego wyjaśnienia mogą znaleźć dowody na poparcie swoich twierdzeń. Wszystkie te wyjaśnienia koncentrują się na wielkości i wzroście populacji. Jednak kluczową kwestią może być struktura wiekowa populacji (tj. sposób, w jaki populacja jest rozmieszczona w różnych grupach wiekowych). Ponieważ zachowania ekonomiczne ludzi różnią się na różnych etapach życia, zmiany w strukturze wiekowej kraju mogą mieć zatem znaczący wpływ na jego wyniki gospodarcze. Kraje o wysokim odsetku dzieci prawdopodobnie przeznaczą dużą część zasobów na ich opiekę, co zwykle spowalnia tempo wzrostu gospodarczego. Jednak, gdy większość populacji kraju jest w wieku produkcyjnym, dodatkowa produktywność tej grupy może wytworzyć „dywidendę" wzrostu gospodarczego, zakładając, że wdrożona

zostanie polityka pozwalająca to wykorzystać. W rzeczywistości łączny wpływ dużej populacji w wieku produkcyjnym oraz polityki zdrowotnej, rodzinnej, pracy, finansów i kapitału ludzkiego mogą stworzyć pozytywne cykle tworzenia bogactwa. Gdy duża część populacji kraju składa się z osób starszych, skutki mogą być podobne do skutków występujących w bardzo młodej populacji. Duża część zasobów jest potrzebna na stosunkowo mniej produktywną część populacji, co również może hamować wzrost gospodarczy (Bloom i in. 2001). Jednak często pomija się fakt, że nawet gdy osoby starsze wymagają opieki, świadczenie takiej opieki jest działalnością gospodarczą i samo w sobie przyczynia się do rozwoju gospodarki narodowej. Prosty współczynnik obciążenia demograficznego jest jednak nadal często używany, ale w wielu przypadkach daje mylny obraz rzeczywistej relacji między depopulacją a procesami gospodarczymi (Lutz | Gailey 2020).

Na starzenie się społeczeństwa jako istotnego wyzwania demograficznego Europy wskazuje M. Okólski (2010). Według autora jest to zjawisko nieuchronne i w perspektywie kilkudziesięciu lat nieodwracalne. Trudno również poszukiwać rozwiązań tego problemu społeczno-ekonomicznego w zmianach w sferze demograficznej, zwłaszcza wywoływane za pomocą polityk ludnościowych (w tym migracyjnej). Efektywnych rozwiązań należy poszukiwać w innych sferach.

Reagowanie na zmiany demograficzne w poszczególnych krajach jest procesem niezwykle złożonym. Jednakże dla krajów rozwijających się przemiany demograficzne mogą stwarzać określone możliwości rozwoju. Wymaga to jednak podejmowania działania, aby wdrożyć zestaw polityk niezbędnych do przyspieszenia przemian demograficznych i uwydatnienia ich skutków. Gdy kraje zaczną zdawać sobie sprawę ze swojej dywidendy demograficznej, będą mogły w dalszym ciągu inwestować w proces rozwoju. Zaniechanie działań w tych kwestiach może mieć szkodliwy wpływ na perspektywy na przyszłość. Reformy są potrzebne, a te niezbędne mogą budzić kontrowersje. Przemiany demograficzne głęboko zmieniają społeczeństwo i zasadniczo wpływają na strukturę rodziny, status kobiet i dzieci oraz sposób, w jaki ludzie pracują. Dlatego też uwzględnienie i zrozumienie wyzwań demograficznych musi być priorytetem dla wszystkich rządów budujących gospodarkę szerokiego partnerstwa, które będą niezbędne do zapewnienia zmian (Bloom i in. 2001).

Starzenie się i spadek liczby ludności niosą ze sobą z pewnością szereg istotnych wyzwań makroekonomicznych. Odnoszą się one bezpośrednio do bilansu składek i płatności oraz wypłacalności funduszy emerytalnych, służby zdrowia i innych programów polityki społecznej. Takie programy krajowe różnią się jednak zasadniczo w poszczególnych krajach, a właściwa ocena odporności systemów na określone zmiany demograficzne wymaga szczegółowego modelu dla każdego konkretnego systemu, co zwykle przeprowadza się wyłącznie na poziomie krajowych systemów zabezpieczenia społecznego (Lutz | Gailey 2020).

W analizach odnoszących się do diagnozy znaczenia potencjału ludnościowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym zwraca się uwagę na jego znaczenie m.in. w kształtowaniu zasobów pracy i poziomu wykształcenia, chłonności rynku zbytu, rozwoju infrastruktury społecznej czy też stymulowaniu przedsiębiorczości. Niekorzystne trendy ludnościowe są zatem przedmiotem analizy w szerokim kontekście procesów społeczno-demograficznych i gospodarczych. Na obszarach dotkniętych depopulacją przemiany demograficzne, w szczególności starzenie się ludności oraz spadek udziału ludzi młodych na skutek migracji, przyczyniają się do ich dalszego wyludniania i obniżenia potencjału ludnościowego (Kisiel i in. 2009; Marks-Bielska i in. 2015).

Problem zmian demograficznych, w tym nieodpowiedniej ilości czynnika ludzkiego, jest zauważany w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, m.in. Rumunii (Galluzzo 2017; Horváth | Kiss 2015; Gogonea 2019; Otovescu | Otovescu, 2019; Sorcaru 2020), Bułgarii (Mihaylov 2021), Latvia (Apsite-Berina i in. 2020; Bērziņš 2019; Krisjane | Berzins 2012; Skadiņš 2021), Litwy (Burneika i in. 2014; Daugirdas | Pociutė-Sereikienė 2018; Ubarevičienė | Burneika 2020; Ubarevičienė | van Ham 2017), Czechach (Bleha 2019; Bleha i in. 2018; Vaishar i in. 2021) oraz Słowacji (Bleha 2019; Bleha i in. 2018; Bleha | Sprocha 2020). Jak wskazuje bowiem Coleman (2005), turbulencje wywołane przez polityczne i gospodarcze zmiany w Europie Wschodniej na początku lat 90. były największym demograficznym wydarzeniem na przełomie XX i XXI w.

Celem podjętych w artykule analiz jest zdiagnozowanie sytuacji demograficznej w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10) w kontekście czynnika rozwoju społeczno-gospodarczego na tle zmian ludności na świecie.

2. Metodyka badań

Dla zobrazowania sytuacji demograficznej w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10) zastosowano typologię J. Webba (1963). Wykorzystuje ona relację między przyrostem (ubytkiem) naturalnym oraz dodatnim (ujemnym) saldem migracji (Biały | Długosz 2015; Haczek | Kłos 2019; Majdzińska 2018; Piech 2021). W wykorzystanej metodzie na podstawie wartości przyrostu naturalnego i salda migracji na pobyt stały w przeliczeniu na 1000 mieszkańców zakwalifikowano każdy kraj do jednego z ośmiu typów rozwoju ludności. Klasyfikacja Webba wyróżnia następujące typy sytuacji demograficznej:
typy rozwojowe (przyrost liczby ludności):

- dodatni przyrost naturalny przewyższa ujemne saldo migracji
- dodatni przyrost naturalny jest wyższy od dodatniego salda migracji
- dodatni przyrost naturalny jest niższy od dodatniego salda migracji
- dodatnie saldo migracji z nadwyżką rekompensuje ujemny przyrost naturalny

typy regresywne (spadek liczby ludności):

- ujemny przyrost naturalny nie jest rekompensowany przez dodatnie saldo migracji
- ubytek liczby ludności powodowany jest w większym stopniu ujemnym przyrostem naturalnym niż ujemnym saldem migracji
- ubytek liczby ludności powodowany jest w większym stopniu ujemnym saldem migracji niż ujemnym przyrostem naturalnym
- ujemne saldo migracji nie jest rekompensowane przez dodatni przyrost naturalny.

Analizy dotyczące zmiany liczby ludności, przyrostu naturalnego, salda migracji przeprowadzono z wykorzystaniem danych publikowanych przez GUS: Rocznik Statystyki Międzynarodowej (dane dla lat 2000-2021). Diagnozę sytuacji demograficznej w wybranej grupie krajów dokonano na tle zmian przyrostu naturalnego na świecie, z uwzględnieniem grup krajów (kontynent, poziom rozwoju gospodarczego).

Analizę danych statystyki publicznej poprzedzono charakterystyką zmian sytuacji demograficznej w wybranych krajach UE-10 oraz specyfiki uwarunkowań i skutków tego procesu.

3. Depopulacja jako czynnik demograficzny rozwoju społeczno-gospodarczego

Depopulacja nie jest zjawiskiem nowym. Nie budziła jednak większego zainteresowania w Polsce w czasach, gdy przyrost naturalny był dodatni, liczba urodzeń zapewniała prostą zastępowalność pokoleń i następował stały wzrost liczby ludności. Odpływ ludności ze wsi przez wiele lat postrzegano jako ważne cele ekonomiczne i społeczne, a także cywilizacyjne, co wynikało z procesu industrializacji w II Rzeczypospolitej oraz w Polsce powojennej, w latach 50. i 60. XX w. Rozwój przemysłu stworzył wtedy warunki do zatrudnienia i wykorzystania wolnych zasobów pracy w sektorach pozarolniczych (Hrynkiewicz | Ślusarz 2020). Od lat 60. XX w. coraz większy obszar Polski doświadcza depopulacji. O ile początkowo dotyczyło to peryferyjnie położonych obszarów wiejskich o relatywnie niedużych skupiskach ludności (Eberhardt 1989), o tyle z biegiem czasu proces ten zaczął dotykać zdecydowaną większość obszarów wiejskich, a następnie coraz częściej małe i średnie miasta (Szukalski 2019).

Obecna depopulacja w świadomości społecznej w Polsce nie stanowi znaczącego problemu ani nie budzi zaniepokojenia. Analizę sytuacji demograficznej wykonano dopiero na potrzeby ustawy o prowadzeniu polityki rozwoju, która weszła w życie w 2006 r., a jej wyniki wykorzystano w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju opracowanej w 2016 r. Ciągła migracja ludności z terenów peryferyjnych, zaniedbanych i słabych ekonomicznie do centrów aglomeracyjnych

świadczy o tym, że obecna strategia rozwoju jednak nadal nie ma charakteru zrównoważonego (Hrynkiewicz | Ślusarz 2020).

Problem depopulacji trwa od pewnego czasu i ma głównie charakter długoterminowy i rozwojowy. Zaczął bowiem także występować na wielu obszarach lokalnych i regionalnych. Depopulacja jest sygnałem ostrzegawczym, zwłaszcza w sferze możliwości realizacji strategii rozwoju na przyszłość. Procesy depopulacyjne postrzegane są jako bardziej zagrażające społeczeństwu przyszłości niż obecnie, rozpadanie się bowiem dotychczasowych struktur demograficznych w jednostkach samorządu terytorialnego, istniejący ubytek ludności oraz negatywne jego skutki nastąpią w zależności od intensywności depopulacji po kilku, a często po kilkudziesięciu latach (Kurzynowski 2020, 164).

Zmiany demograficzne stawiają również przed miastami dwa szczególnie istotne wyzwania. Pierwszym z nich jest malejąca ogólna liczba ludności miast – w skrajnych przypadkach przyjmująca formę depopulacji i kurczenia się miast (*shrinking cities*). Drugim kluczowym wyzwaniem jest starzenie się społeczeństwa (Janiszewska 2019, 49-50; Majdzińska 2022). Według I. Kantor-Pietragi (2014) wyludnianie się miast ma charakter silnie zdeterminowany, zależny od określonych warunków: politycznych, gospodarczych, społecznych, demograficznych, przestrzennych. Tylko część determinant ma charakter długotrwały lub obejmuje obszar całej Polski. To zaś warunkuje dość zróżnicowany czas trwania depopulacji oraz jej zasięg przestrzenny w ujęciu regionalnym. Ostatnie projekcje ludnościowe wskazują, iż w zdecydowanej większości gmin i powiatów w Polsce w perspektywie następnych dekad zmniejszać będzie się liczba ludności (Szukalski 2019).

Wyludnianie się danego obszaru niesie ze sobą wiele, w większości negatywnych, następstw: demograficznych, ekonomicznych oraz społecznych (Majdzińska 2018). Obserwując depopulację, P. Szukalski (2020, 169-170) wskazuje, że widzieć można w niej jednak szansę na poprawę długookresowej sytuacji ekologicznej kraju. Depopulacja bowiem uwalniając część ziemi, może prowadzić do jej innego zagospodarowania. Może stanowić to szanse na stworzenie atrakcyjnych rekreacyjnie i turystycznie terenów zielonych, poprawiających stan środowiska naturalnego.

Sytuacja demograficzna ma zawsze charakter pierwotny wobec innych kategorii społecznych danej jednostki (Gornowicz | Wichowska 2017; Lizińska 2022). Depopulacja rodzi szereg konsekwencji ekonomicznych i społecznych bezpośrednio rzutujących na witalność gospodarczą obszarów, na których występuje, na skalę i zakres tematyczny problemów społecznych i na zdolność samorządów lokalnych do ich rozwiązywania (Szukalski 2019).

Po 1989 r., a przede wszystkim od uzyskania niepodległości w 1993 r., Republika Słowacka doświadczyła znaczących zmian demograficznych, które nie odbiegają od trajektorii innych krajów Europy Środkowej. Pod pewnymi jednak względami zmiany te były bardziej dotkliwe niż w innych krajach, np. w przypadku załamania dzietności. Starzenie się społeczeństwa na Słowacji wydaje się jednym z najszybszych

w Europie i na świecie. W ostatnich dziesięcioleciach Słowacja zareagowała na ten rozwój, m.in. kompleksową reorganizacją systemu emerytalnego, jednak działania w zakresie polityki pronatalistycznej nie uległy znaczącym zmianom. Sytuacja migracyjna nie jest dobra, gdyż trwa drenaż mózgów, a inicjatywy mające na celu jego powstrzymanie nie są wystarczająco skuteczne. Z jednej strony odnotowuje się m.in. duży odpływ studentów wyjeżdżających do Czech, z których połowa nie powraca do kraju. Z drugiej – boom gospodarczy ostatnich lat przyciąga coraz więcej pracowników nie tylko z UE, lecz także z krajów trzecich. Jednak z punktu widzenia imigracji i przyjmowania uchodźców Słowacja pozostaje krajem stosunkowo zamkniętym. Świadczą o tym również badania akceptacji migracji, w których Słowacja uplasowała się na ostatnich miejscach (Bleha | Sprocha 2020).

Jak wskazuje A. Vaishar i współautorzy (2020), w Czechach, podobnie jak w innych krajach, aktualny temat to wyludnianie się małych wiosek. Jest ono istotne w krajach, których występuje zarówno migracja ze wsi do miast, jak i ogólny spadek liczby ludności objawiający się znacznym zmniejszeniem liczby ludności wiejskiej. Fizyczne zanikanie dotyczy głównie bardzo małych wiosek w regionach peryferyjnych. Ale o znikających wsiach można mówić nie tylko w sensie fizycznym, lecz także w sensie utraty ich wiejskiego charakteru oraz tożsamości. Rosnąca mobilność pozwala miejscowej ludności sprostać zapotrzebowaniu na pracę i usługi w coraz bardziej odległych ośrodkach. Jednocześnie gwałtowny spadek liczby pracowników w podstawowych sektorach gospodarki narodowej uwalnia ludzi z obszarów wiejskich. Funkcje mieszkaniowe i nowo rozwijająca się turystyka zwykle pozostają, ale nie wydaje się, aby rozwijały się one w każdej z istniejących wsi.

Proces depopulacji w Bułgarii, zwłaszcza na obszarach wiejskich, nasila się w związku z pogłębianiem się niekorzystnych tendencji w dynamice procesów demograficznych. Różni eksperci w tej dziedzinie często używają dwóch pojęć – kryzysu i katastrofy. Oba te określenia charakteryzują znaczącą skalę depopulacji Bułgarii i niektórych jej regionów, niekorzystne trendy migracyjne oraz starzenie się społeczeństwa. Na podstawie analizy długookresowych trendów demograficznych w całej Bułgarii oraz na poziomie regionów administracyjnych można stwierdzić, że jest to kryzys demograficzny. Tymczasem dane o setkach częściowo wyludnionych wsi dają podstawę do stwierdzenia, iż jest to katastrofa demograficzna na poziomie wsi. Wyludnienie generuje szereg różnych negatywnych tendencji w aspekcie przestrzennym – w rozwoju społeczno-gospodarczym, infrastrukturze technicznej i społecznej, jak również wymieraniu wielu małych wsi. Plany rozwoju regionalnego muszą uwzględniać działania na rzecz rozwoju infrastruktury w celu przyciągnięcia i zatrzymania mieszkańców, wykorzystania dziedzictwa przyrodniczego i kulturowo-historycznego oraz stymulowania działalności gospodarczej i rozwoju różnych rodzajów turystyki itp. (Mihaylov 2021).

Rumunia należy do społeczeństw Europy Wschodniej stojących w obliczu masowego wyludnienia w ciągu ostatnich dwóch i pół dekady. Masowa deindustrializacja doprowadziła do ponownej reorganizacji i rozwoju sektora rolnictwa na własne potrzeby. Za wskaźnik mniej korzystnej sytuacji ekonomicznej można również uznać nową strukturę przemysłową, charakteryzującą się przewagą gałęzi o niskiej wartości dodanej. Te procesy gospodarcze były – obok rosnących aspiracji konsumpcyjnych – bezpośrednimi motorami emigracji (Horváth | Kiss 2015).

Problemy demograficzne Rumunii to niż demograficzny, którego głównymi przyczynami są: utrzymywanie się niskiego współczynnika urodzeń i wysokiego współczynnika umieralności, zwłaszcza na obszarach wiejskich. Sytuację tę pogarsza również wysoki wskaźnik aborcji oraz masowa emigracja do krajów rozwiniętych. Wysoki wskaźnik aborcji i emigracji plasuje Rumunię na pierwszych miejscach w krajach europejskich (Otovescu | Otovescu 2019).

Z długoterminowej prognozy demograficznej wynika, że również Węgry stoją w obliczu znacznego spadku liczby ludności, na co wskazuje utrzymujący się niski poziom dzietności na Węgrzech, a także wyraźny spadek liczby ludności w wyniku migracji za granicę (Cook i in. 2023; Szántó 2021). Dodatkowo, podobnie jak w Polsce, występuje w tych krajach wysoki odsetek ludności wiejskiej. Po upadku ustroju socjalistycznego w 1990 r. liberalizacja gospodarcza i postępujący proces dezagraryzacji przyspieszyły emigrację ludności wiejskiej, prowadząc często wręcz do wyludniania się tych obszarów (Czibere i in. 2021).

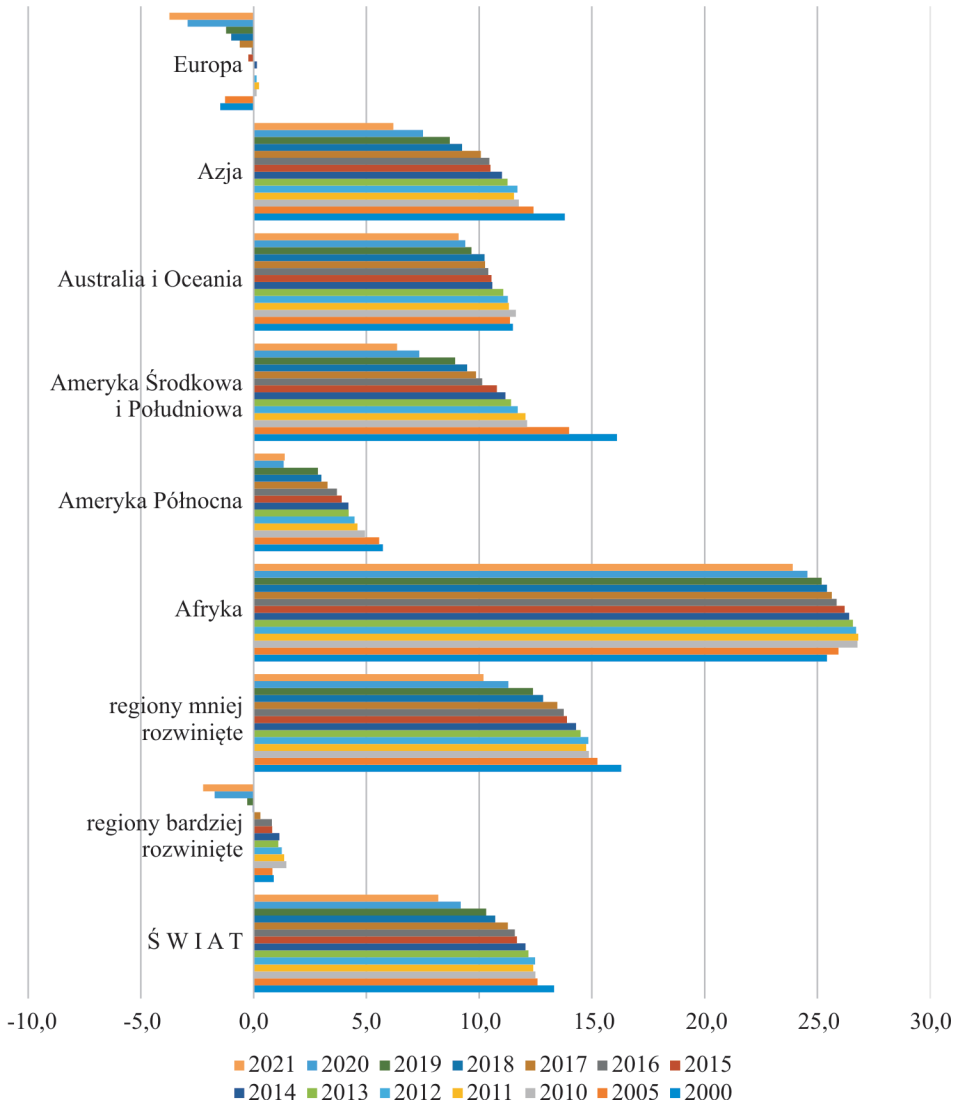
Istotność problemu depopulacji na Litwie wynika m.in. z faktu, iż od lat 90. kraj ten stracił prawie jedną czwartą ludności, a niektóre regiony kraju straciły ponad 50% mieszkańców. Tak gwałtowny spadek liczby ludności stanowi zatem znaczące wyzwanie dla polityków, decydentów i planistów (Ubarevičienė | van Ham 2017). Przyczyny depopulacji są różnorodne i liczne oraz mogą się różnić w obrębie tego samego kraju, a nawet regionu. Na Litwie ważną rolę w spadku liczby ludności odgrywają zarówno migracje wewnętrzne, jak i międzynarodowe, ale ich względne znaczenie różni się w zależności od regionu (Burneika i in. 2014). Depopulacja w tym kraju prowadzi do spadku gęstości zaludnienia, a tym samym do kurczenia się sieci społecznych, zwłaszcza na obszarach wiejskich. Ma to szerokie konsekwencje dla jakości życia, generuje bowiem nastroje pesymistyczne i zagraża przyszłemu rozwojowi obszarów słabo zaludnionych (Burneika i in. 2014; Daugirdas | Pociutė-Sereikienė 2018). Proces depopulacji na Litwie postępuje szybko, a przepaść między centrum a peryferiami kraju się powiększa, co pozwala jednemu regionowi na rozwój, a innym na „walkę" o przetrwanie. Główne wskaźniki demograficzne wykazują szczególnie niekorzystne tendencje na terenach słabo zaludnionych i znacznie odbiegają od średniej ogólnokrajowej (Daugirdas | Pociutė-Sereikienė 2018).

Badania tendencji populacyjnych prowadzone na Łotwie koncentrują się na sytuacji ogólnokrajowej, m.in. na dynamice zmian w trzech głównych grupach wiekowych ludności w różnych okresach (Bērziņš 2019). Pewną uwagę poświęcono także sytuacji w Rydze (Apsite-Berina | Paiders | Dahs i in. 2020; Krisjane | Berzins 2012; Skadiņš 2021). Dane Łotewskiego Centralnego Urzędu Statystycznego wskazują, że w ciągu ostatnich 20 lat liczba ludności Łotwy zmniejszyła się w porównaniu z 2000 r. do 488 492 osób. W tym okresie Łotwa straciła prawie 21% mieszkańców (Iedzīvotāju… 2023). Populacja Łotwy maleje ze względu na saldo ujemnego wzrostu naturalnego i emigracji. Główne powody wyjazdu z kraju są podobne jak w Polsce, na Litwie, w Rumunii. Większość migrantów decydujących się na wyjazd za granicę to migracja zarobkowa (Bērziņš 2019; Iglicka 2012).

Lang i współautorzy (2022) podkreślają również, że aktualne trendy rozwoju społeczno-przestrzennego w Estonii, na Łotwie i Litwie wskazują na silne podobieństwa między trzema krajami bałtyckimi pod względem koncentracji warunków społeczno-ekonomicznych i demograficznej w regionach stołecznych na niekorzyść reszty kraju. Analiza polityk regionalnych w tych krajach wskazuje ponadto na napięcia między troską o spójność terytorialną z jednej strony a trzymaniem się neoliberalnej logiki wzrostu i konkurencyjności na tle postsocjalistycznej transformacji z drugiej. Przegląd studiów przypadków w tych trzech krajach pokazuje powszechne poleganie na endogenicznych zasobach w celu wspierania rozwoju lokalnego, zgodnie z neoliberalną logiką polityki regionalnej. Strategie te pozostają jednak niszowymi modelami o różnym poziomie skuteczności dla poszczególnych regionów, a także wśród populacji w regionie. Autorzy podkreślają zatem znaczenie silniejszej roli polityki regionalnej w krajach bałtyckich, wykraczającej poza regiony stołeczne, poprzez lepsze przeciwdziałanie negatywnym konsekwencjom nierównomiernego rozwoju.

4. Depopulacja jako sytuacja demograficzna – wyniki analizy

Na zmiany liczby ludności wpływa saldo przyrostu naturalnego oraz migracji zagranicznych. Sytuacja demograficzna jest wypadkową zmieniających się w różnym kierunku i natężeniem wartości zmiennych charakteryzujących tę cechę. W przypadku przyrostu naturalnego w latach 2000-2021 można zauważyć kształtujące się charakterystyczne kierunki i natężenie zmian w wybranych grupach krajów (rys. 1).

Rys. 1. Zmiany współczynnika przyrostu naturalnego na świecie i wybranych grupach krajów
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik... 2020-2022

Pod względem dodatniego przyrostu naturalnego zdecydowanie dominują kraje Afryki, dla których średnio wartość ww. współczynnika jest dwukrotnie wyższa niż średnio na świecie oraz w krajach mniej rozwiniętych. Wśród grup krajów charakteryzujących się najniższymi wartościami współczynnika przyrostu naturalnego, w tym wartościami ujemnymi, należy wymienić kraje regionów bardziej rozwiniętych oraz kraje Europy. W przypadku krajów tej ostatniej

grupy jedynie w latach 2010-2014 przyrost naturalny w niewielkim stopniu kształtował się na poziomie wartości dodatnich.

W poszczególnych latach objętych analizą zmiany poziomu przyrostu naturalnego zachodziły ze zróżnicowanym natężeniem oraz kierunkach. Jednak finalnie na koniec okresu analizy można zauważyć, że we wszystkich grupach krajów odnotowano spadek przyrostu naturalnego w relacji do roku bazowego (2000 r.). Największe obniżenie wartości wskaźnika przyrostu naturalnego odnotowano w przypadku Ameryki Środkowej i Południowej oraz Azji, natomiast najmniejsze w krajach Afryki.

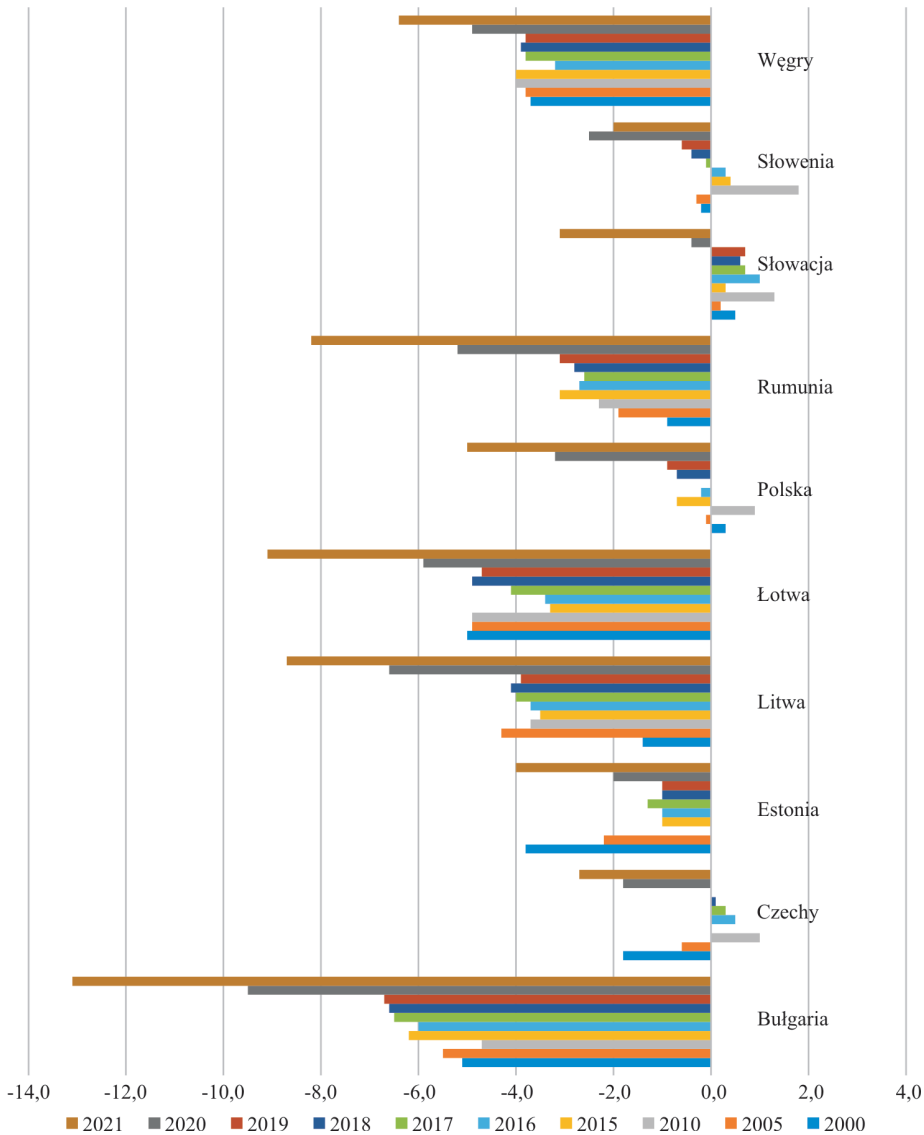
Uwzględniając poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, sukcesywne obniżanie się wartości współczynnika przyrostu naturalnego w analizowanych latach było charakterystyczne dla krajów zaliczanych do regionów mniej rozwiniętych. W regionach bardziej rozwiniętych w 2010 r. w relacji do 2005 r. można zauważyć wzrost wartości współczynnika przyrostu naturalnego, ale już od tego roku sukcesywnie ulegał on obniżeniu. W 2019 r. odnotowano ujemny przyrost naturalny, który w kolejnych latach ulegał pogłębieniu.

Sytuacja ta, jak wskazuje Lesthaeghe (2010, 4-5), może wynika z przewartościowania w hierarchii poszczególnych potrzeb, determinowanego również wzrostem poziomu rozwoju gospodarczego danego kraju czy też ogólnie pojmowanego dobrobytu. Podnoszenie poziomu dobrobytu w kontekście obniżania przyrostu naturalnego (płodności) analizowano już w ujęciu klasycznej ekonomii (A. Smith). Szersze ujęcie ograniczeń rozrodczości w teorii ludności sformułował R. Malthus, wskazując na ich trojaki charakter: represyjny, prewencyjny i mieszany, w którym dostrzegano znaczenie dobrobytu. Jako czynnik obniżenia płodności J. Mill, jako przedstawiciel myśli neoklasycznej, przyjmuje wzrost zamożności społeczeństwa. Również A. Marshall kontynuował w teorii dobrobytu rozważania nt. jego relacji z problemem płodności. Współcześnie natomiast tendencje rozwoju teorii dobrobytu stały się doktryną ponadnarodową i zbieżne z ogólnymi przesłankami teorii modernizacji demograficznej, która zalecana jest w stosunku do krajów rozwijających się jako motywacja dla polityki ekonomicznej, społecznej i ludnościowej. Pomocy ekonomicznej w tych krajach udziela się w celu podwyższenia standardu życia i ograniczania przyrostu naturalnego (Chromińska 1998, 362-366). Jak wynika z analiz W. Lizińskiej i R. Kisiela (2022), przeprowadzonych na poziomie regionów, w Polsce dualnie aktywne (dodatni przyrost naturalny i dodatnie saldo migracji) regiony w latach 2011-2021 to te o relatywnie korzystniejszej i poprawiającej się sytuacji gospodarczej.

W przypadku krajów UE-10 wartość wskaźnika przyrostu naturalnego na 1000 mieszkańców ulega zróżnicowanym zmianom pod względem kierunku oraz intensywności (rys. 2). W 2021 r. we wszystkich krajach odnotowano ujemny przyrost naturalny. Największym ubytkiem ludności powodowanym przyrostem naturalnym charakteryzowała się Bułgaria, natomiast najmniejszym Słowenia.

W analizowanym okresie jedynie w czterech krajach (Słowenia, Słowacja, Polska oraz Czechy) w niektórych latach odnotowano dodatni przyrost naturalny. W tej grupie wyróżniają się Czechy i Słowacja, w których dopiero w ostatnich 2 latach analizy (2020 i 2021) odnotowano ujemny przyrost naturalny.

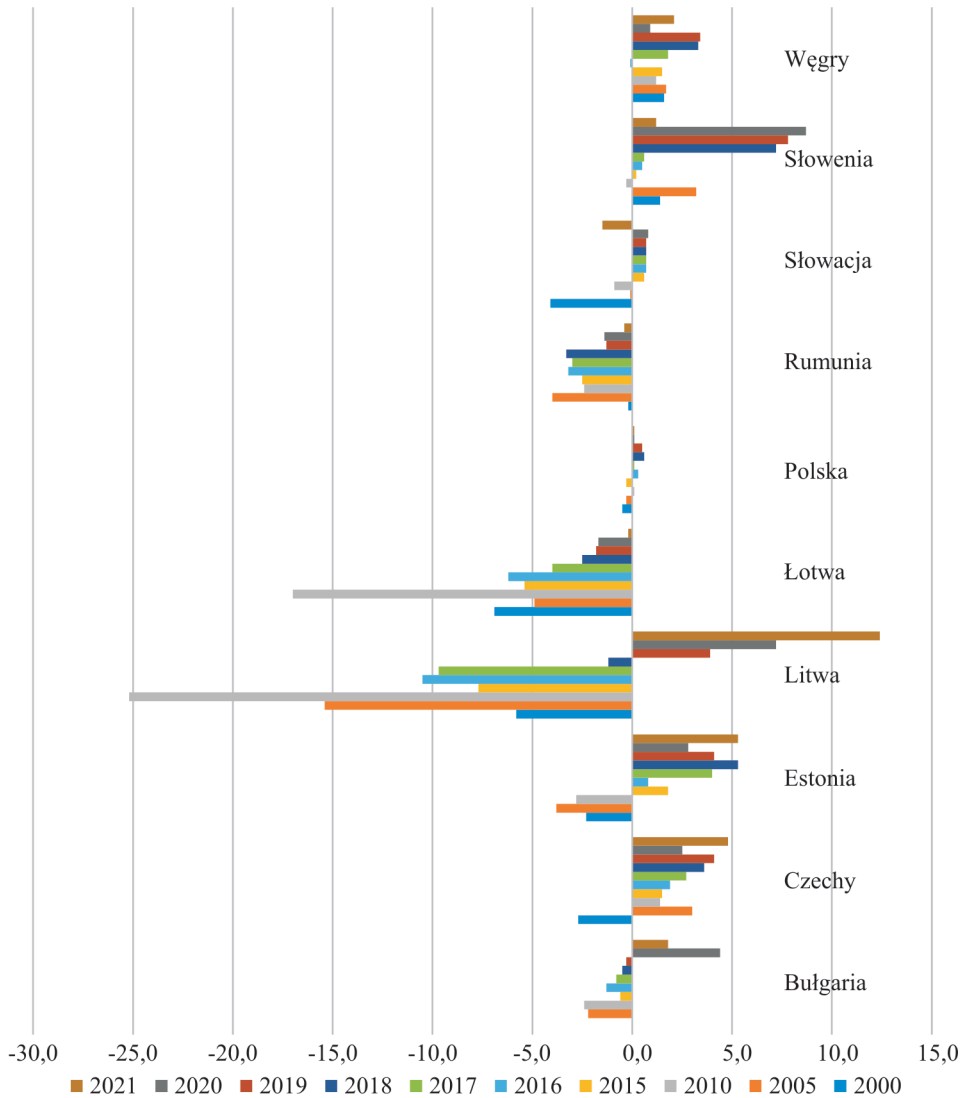
Procesy migracyjne w badanych krajach przebiegały w sposób zdecydowanie bardziej zróżnicowany. Jak wskazano wcześniej, procesy te determinowane są

Rys. 2. Zmiany współczynnika przyrostu naturalnego na 1000 mieszkańców w krajach UE-10
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik... 2020-2022

szeregiem specyficznych determinant w poszczególnych krajach, które z różną intensywnością powodowały głównie ubytek ludności w wyniku migracji zagranicznych – zarówno średnio dla wszystkich krajów w badanym okresie, jak i dla poszczególnych lat, szczególnie w latach 2000-2017.

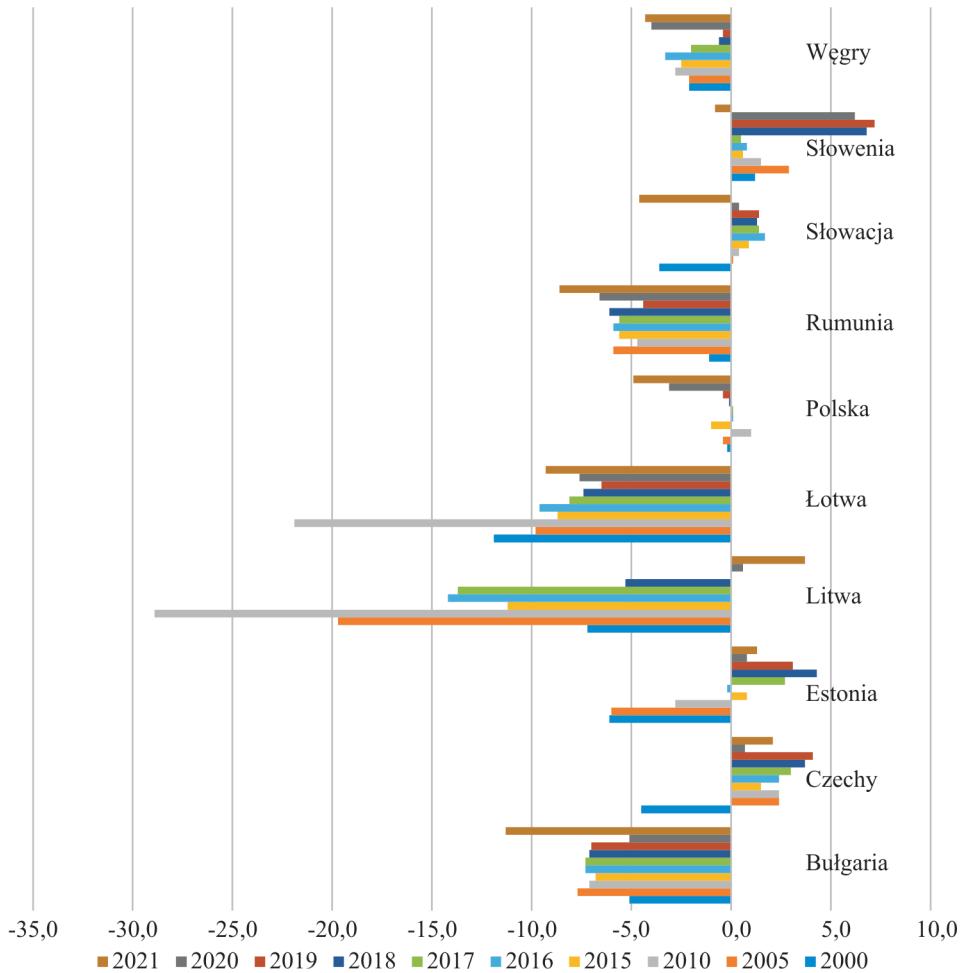
Od 2018 r. można zauważyć intensyfikację tempa wzrostu dodatniego salda migracji. Zwłaszcza w latach 2020-2021 zjawisko to przybrało na sile. Wśród krajów, w których saldo to nadal przyjmowało wartości ujemne, można wskazać

Rys. 3. Saldo migracji na 1000 mieszkańców w krajach UE-10
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik... 2020-2022

na Rumunię, Łotwę i Słowację. Rumunia i Łotwa są to jednocześnie jedyne kraje, które w całym okresie analizy charakteryzowały się większą liczbą wyjeżdżających za granicę niż przyjeżdżających z zagranicy. Uwagę zwraca ponadto specyficzna sytuacja Litwy i Łotwy. W tych dwóch sąsiadujących krajach odnotowywano przez wiele lat relatywnie wysokie ujemne saldo migracji. Na Litwie jednak w ostatnich latach (2019-2021) można zauważyć zmianę salda migracji. Wielu autorów jako jeden z istotnych czynników zmiany tej sytuacji, nie tylko w przypadku tego kraju, wskazuje skutki pandemii Covid-19 (rys. 3).

Wzajemna relacja zmian poziomu przyrostu naturalnego oraz salda migracji zagranicznych determinuje kształtowanie się określonej sytuacji demograficznej.

Rys. 4. Sytuacja ludnościowa na 1000 mieszkańców w krajach UE-10
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznik... 2020-2022

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że w 2021 r. wśród badanych krajów dominowało zjawisko depopulacji. Tylko w przypadku trzech krajów (Litwa, Czechy i Estonia) odnotowano wzrost liczby ludności. Najsilniej zjawisko depopulacji wystąpiło w Bułgarii, Łotwie oraz Rumunii. W całym badanym okresie we wszystkich poszczególnych latach w krajach tych wystąpiło zjawisko depopulacji. Również na Węgrzech zjawisko to było charakterystyczne we wszystkich latach analizy (rys. 4).

Wzajemna relacja między przyrostem (ubytkiem) naturalnym oraz dodatnim (ujemnym) saldem migracji zagranicznych pozwala na określenie sytuacji demograficznej każdego z krajów. Wykorzystując typologię Webba, zdiagnozowano tę sytuację dla roku przyjętego jako początek analizy, koniec oraz średnio dla całego okresu. Wśród badanych krajów w 2000 r. tylko w przypadku Słowenii można wskazać na występowanie rozwojowego typu sytuacji demograficznej, pozostałe kraje charakteryzowały się ubytkiem liczby ludności (typ regresywny) (tabela 1).

Tabela 1. Typy sytuacji demograficznej w krajach UE-10

Kraje	2000			2021			Średnio w latach		
	PN	SM	TSL	PN	SM	TSL	PN	SM	TSL
	(na 1000 mieszkańców)			(na 1000 mieszkańców)			(na 1000 mieszkańców)		
Bułgaria	-5,10	0,00	E	-13,10	1,80	E	-6,99	-0,19	F
Czechy	-1,80	-2,70	G	-2,70	4,80	D	-0,50	2,28	D
Estonia	-3,80	-2,30	F	-4,00	5,30	D	-1,73	1,52	E
Litwa	-1,40	-5,80	G	-8,70	12,40	D	-4,39	-5,20	G
Łotwa	-5,00	-6,90	G	-9,10	-0,20	F	-5,02	-5,06	G
Polska	0,30	-0,50	H	-5,00	0,10	E	-0,96	0,07	E
Rumunia	-0,90	-0,20	F	-8,20	-0,40	F	-3,28	-2,17	F
Słowacja	0,50	-4,10	H	-3,10	-1,50	F	0,18	-0,24	H
Słowenia	-0,20	1,40	D	-2,00	1,20	E	-0,36	3,05	D
Węgry	-3,70	1,60	E	-6,40	2,10	E	-4,15	1,74	E

PN – przyrost naturalny, SM – saldo migracji zagranicznych, TSL – typ sytuacji demograficznej

W 2021 r. typ regresywny sytuacji demograficznej występował już w mniejszej liczbie krajów (7) i był efektem przewagi ujemnego przyrostu naturalnego nad dodatnim saldem migracji (typ E) oraz dodatkowo ujemnego salda migracji (typ F). Trzy pozostałe kraje (Czechy, Estonia oraz Litwa) charakteryzowały się rozwojowym typem sytuacji demograficznej, w którym dodatnie saldo migracji rekompensuje ujemny przyrost naturalny (typ D).

W całym okresie analizy nie odnotowano rozwojowych typów sytuacji demograficznej – typy A, B, C, w których dodatni przyrost naturalny przeważa nad ujemnym saldem migracji (typ A) lub stymuluje dodatkowo w kontekście sytuacji

demograficznej dodatnie saldo migracji. Tylko w dwóch krajach (Słowenia i Czechy) dodatnie saldo migracji przeważało nad ujemnym przyrostem naturalnym (typ D). Najmniej korzystna sytuacja była charakterystyczna dla czterech krajów (Bułgaria, Rumunia – typ F, Litwa, Łotwa – typ G). Typ sytuacji demograficznej w tych krajach ze względu na występowanie ujemnego przyrost naturalnego i ujemnego salda migracji – można określić jako dualnie nieaktywną.

W przypadku Polski można zauważyć, iż w całym okresie analizy ujemny przyrost naturalny w niewielkim stopniu był większy od dodatniego salda migracji (typ E). Relację taką odnotowano również w 2021 r. W 2000 r. natomiast dodatnia wartość wskaźnika przyrostu naturalnego nie rekompensowała ujemnego salda migracji zagranicznych (typ H).

Prognozy demograficzne Eurostatu (Population... 2023) wskazują, że w latach 2022-2100 jedynie w Czechach nastąpi wzrost liczby mieszkańców (+1%). W Estonii, na Węgrzech i w Słowenii oczekuje się, że liczba ludności zmniejszy się o mniej niż 10%. Większy spadek liczby ludności, w granicach 10-20%, prognozowany jest dla Słowacji, natomiast duży spadek liczby ludności na poziomie 20-30% dla Polski, Rumunii i Bułgarii. Największe straty liczby mieszkańców w latach 2022--2100 (o ponad 30,0%) prognozuje się dla Litwy (-36,7%) i Łotwy (-37,8%).

Podsumowanie

Wśród grup krajów charakteryzujących się najniższymi wartościami współczynnika przyrostu naturalnego, w tym wartościami ujemnymi, należy wymienić kraje regionów bardziej rozwiniętych oraz kraje Europy. Uwzględniając poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, należy stwierdzić, że sukcesywne obniżanie się wartości współczynnika przyrostu naturalnego w analizowanych latach było charakterystyczne dla krajów zaliczanych do regionów mniej rozwiniętych. Jednak w grupie krajów bardziej rozwiniętych, pomimo występowania zarówno wzrostu, jak i spadku przyrostu naturalnego w kolejnych latach, od 2019 r. odnotowuje się ujemny przyrost naturalny.

Przeprowadzona analiza wykazała, że wybrana grupa krajów Europy Środkowo--Wschodniej (UE-10) w latach 2000-2021 charakteryzowała się zróżnicowaną sytuacją demograficzną. Wśród krajów tych dominuje zjawisko ujemnego przyrostu naturalnego. W przypadku Słowacji odnotowano największy wzrost tego salda w 2021 r., który był kolejnym rokiem tego kierunku zmian. We wcześniejszych latach kraj ten charakteryzował się dodatnim przyrostem naturalnym. Uwagę zwraca również Słowenia, w której w 2021 r. jako jedynym kraju odnotowano co prawda ujemny przyrost naturalny, ale był on niższy niż w 2020 r.

Na tle dominującego zjawiska ujemnego przyrostu naturalnego pozytywnie można ocenić postępujące procesy migracyjne w kierunku przewagi imigracji nad

emigracją. Najwyższym dodatnim saldem migracji w 2021 r., które jednocześnie przewyższało ujemny przyrost naturalny, charakteryzowała się Litwa, co jest szczególnie istotne, gdyż kraj ten jednocześnie posiadał jedne z najniższych wartości wskaźnika przyrostu naturalnego.

Na podstawie przeprowadzonej diagnozy można stwierdzić, że dominowała niekorzystna sytuacja demograficzna, co z pewnością stawia przed władzami tych krajów duże wyzwanie. O ile bowiem można skutecznie stymulować procesy migracyjne, o tyle w przypadku przyrostu naturalnego możliwości te są ograniczone. W szczególnej trudnej sytuacji są kraje, w których występuje dualnie nierozwojowa sytuacja demograficzna (typ F i G wg typologii Webba).

Bibliografia

Apsite-Berina, E. | Paiders, J. | Dahs, A. et al. (2020), The Expected Demographic Influences on the Provision of Education Services in the Neighborhoods of Riga, [in:] Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference 6, 501-510.

Bauer, T. K. | Haisken-DeNew, J. P. | Schmidt, C. M. (2004), International Labor Migration, Economic Growth and Labor Markets – the Current State of Affairs, [in:] RWI Discussion Paper 20, 1-48.

Bērziņš, A. (2019). Iedzīvotāju sastāva novecošana, [in:] Krūmiņš, J. | Krišjāne, Z. (sast.), Tautas ataudze Latvijā un sabiedrības atjaunošanas izaicinājumi. Rīga, 67-76.

Biały, S. | Długosz, Z. (2015), Typologia demograficzna krajów Europy według Webba w latach 2005-2025, [w:] Kultura i Polityka 18, 151-164.

Bleha, B. (2019), How much can societal turning points affect forecasts' accuracy in Europe? Case of post-communistic transformation in Slovakia and the Czech Republic, [in:] European Journal of Futures Research 7 (6), 1-12.

Bleha, B. | Burcin, B. | Kučera, T. et. al. (2018), The Population Prospects of Czechia and Slovakia until 2060, [in:] Demografie 60, 219-233.

Bleha, B. V. | Sprocha, B. (2020), Trends in demography and migration in Slovakia – From One of the Most Progressive to One of the Most Decreasing, [in:] Tálas, P. | Etl, A. (eds.), Demography and Migration in Central and Eastern Europe. Budapest, 143-155.

Bloom, D. E. | Canning, D. | Sevilla, J. (2001), Economic Growth and the Demographic Transition, [in:] NBER Working Paper 8685, 1-88.

Burneika, D. | Daugirdas, V. | Ubarevičienė, R. (2014), Migration as a factor of development of the depopulating areas in East EU countries – The case of Lithuania, [in:] EUROPA XXI 27, 79-95.

Chromińska, M. (1998), Czynnik ekonomiczny we współczesnych koncepcjach ludnościowych, [w:] Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 60 (3-4), 361-372.

Coleman, D. (2005). Facing the 21st Century: New Developments, Continuing Problems, [in:] Macura, M. | MacDonald, W. | Haug, W. (eds.), The new demographic regime: population challenges and policy responses. New York | Geneva, 11-44.

Cook, L. | Iarskaia-Smirnova, E. | Kozlov, V. (2023), Trying to Reverse Demographic Decline: Pro-Natalist and Family Policies in Russia, Poland and Hungary, [in:] Social Policy and Society 22 (2), 355-375.

Czibere, I. | Kovács, I. | Szukalski, P. et al. (2021), Depopulation and public policies in rural Central Europe. The Hungarian and Polish cases, [in:] Journal of Depopulation and Rural Development Studies 33, 57-82.

Daugirdas, V. | Pociutė-Sereikienė, G. (2018), Depopulation tendencies and territorial development in Lithuania, [in:] Regional Statistics 8 (1), 1-23.
Eberhardt, P. (1989), Regiony wyludniające się w Polsce, [w:] Prace Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 148, 1-157.
Galluzzo, N. (2017), Gross Domestic Product and rural depopulation in Romania: analysis of correlations using a quantitative approach, [in:] Agricultural Economics and Rural Development 14 (1), 23-36.
Gogonea, V. (2019), Demographic crisis and depopulation in rural areas, [in:] Revista Universitară de Sociologie 15 (2), 204-210.
Gornowicz, M. | Wichowska, A. (2017), Struktura demograficzna a dochody gmin województwa warmińsko-mazurskiego w latach 2010-2014, [w:] Społeczeństwo i Ekonomia 1 (7), 61-72.
Haczek, A. | Kłos, A. (2019), Zmienność migracji stałych na obszarze aglomeracji bielskiej, [w:] Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica 13, 166-177.
Horváth, I. | Kiss, T. (2015), Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socioeconomic development in Romania, [in:] Demográfia English Edition 58 (5), 91-132.
Hrynkiewicz, J. | Ślusarz, G. (2020), Przedmowa, [w:] Hrynkiewicz, J. | Ślusarz, G. (red.), Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje. Warszawa, 13-14.
Iedzīvotāju... (2023), Iedzīvotāju skaits un tā izmaiņas, [in:] https://stat.gov.lv/lv/statistikas-temas/iedzivotaji/iedzivotaju-skaits/247-iedzivotaju-skaits-un-ta-izmainas (accessed: 30.11.2023).
Iglicka, K. (2012), Central Europe dying out?, [in:] Aspen Review Central Europe 2, 26-30.
Janiszewska, A. (2019), Problemy demograficzne dużych miast w Polsce – rozwój czy regres?, [w:] Cieślińska, B. (red.), Oblicza dużego miasta: instytucje, organizacje, procesy. Białystok, 23-54.
Kantor-Pietraga, I. (2014), Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku. Katowice etc.
Kisiel, R. | Szczebiot-Knoblauch, L. | Stelmaszewska, A. (2009), Emigration and Factors Determining Return to Poland of the Graduates of the Faculty of Social Sciences and Arts of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, [in:] Olsztyn Economic Journal 4 (1), 138-151.
Krisjane, Z. | Berzins, M. (2012), Post-socialist urban trends: new patterns and motivations for migration in the suburban areas of Riga, Latvia, [in:] Urban Studies 49 (2), 289-306.
Kurzynowski, A. (2020), Procesy depopulacyjne a zrównoważony rozwój, [w:] Hrynkiewicz, J. | Ślusarz, G. (red.), Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje. Warszawa, 163-166.
Lang, T. | Burneika, D. | Noorkõiv, R. et al. (2022), Socio-spatial polarisation and policy response: Perspectives for regional development in the Baltic States, [in:] European Urban and Regional Studies 29 (1), 21-44.
Lesthaeghe, R. (2010), The unfolding story of the second demographic transition, [in:] Population and Development Review 36 (2), 211-251.
Lizińska, W. | Kisiel, R. (2022). Zjawisko depopulacji w Polsce jako determinanta rozwoju społeczno-gospodarczego, [w:] Horyzonty Polityki 13 (44), 165-186.
Lutz, W. | Gailey, N. (2020), Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends. Belgrade etc.
Majdzińska, A. (2018), Obszary depopulacyjne w Polsce w latach 2002-2014, [w:] Studia Demograficzne 1 (173), 23-54.
Majdzińska, A. (2022), Depopulacja i demograficzne następstwa tego procesu w makroregionie wschodnim Polski w drugiej dekadzie XXI wieku, [w:] Space – Society – Economy 33, 65-96.
Marks-Bielska, R. | Lizińska, W. | Babuchowska, K. et al. (2015), Conditions underlying migrations from Poland to Germany and the United Kingdom. Olsztyn etc.
Mihaylov, V. T. (2021), Ethnic and regional aspects of the demographic crisis in Bulgaria, [in:] Regional Research of Russia 1 (2), 254-262.

Okólski, M. (2010), Wyzwania demograficzne Europy i Polski, [w:] Studia Socjologiczne 4 (199), 37-78.

Otovescu, C. | Otovescu, A. (2019), The Depopulation of Romania – is it an Irreversible Process? [in:] Revista de Cercetare si Interventie Sociala 65, 370-388.

Piech, K. (2021), Ocena sytuacji demograficznej Polski na podstawie analizy typologii demograficznych J. Webba i J. Długosza, [w:] Urban Development Issues 72, 42-52.

Pinilla, V. | Sáez, L. A. (2017), Rural depopulation in Spain: genesis of a problem and innovative policies, [in:] Centre for Studies on Depopulation and Development of Rural Areas (CEDDAR) Report 2, 1-23.

Population… (2023) Population projections in the EU, [in:] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?oldid=497115 (accessed: 30.09.2023).

Rocznik... (2020-2021), Rocznik Statystyki Międzynarodowej, [w:] https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyki-miedzynarodowej (accessed: 30.09.2023).

Skadiņš, T. (2021), Age composition changes of Riga agglomeration ring, [in:] Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference 6, 196-206.

Sorcaru, I. A. (2020), Urban Depopulation in Romania, [in:] Economics and Applied Informatics 1, 39-48.

Szántó, I. (2021), Child and Family Benefits to Halt Hungary's Population Decline, 1965-2020: A Comparison with Polish and Romanian Family Policies, [in:] Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association 14, 81-98.

Szukalski, P. (2019), Depopulacja – wybrane konsekwencje dla lokalnej polityki społecznej, [w:] Polityka Społeczna 547 (10), 10-15.

Szukalski, P. (2020), Depopulacja w Polsce – kilka refleksji, [w:] Hrynkiewicz, J. | Ślusarz, G. (red.), Depopulacja. Uwarunkowania i konsekwencje. Warszawa, 167-171.

Ubarevičienė, R. | Burneika, D. (2020), Fast and uncoordinated suburbanization of Vilnius in the context of depopulation in Lithuania, [in:] Environmental & Socio-economic Studies 8 (4), 44-56.

Ubarevičienė, R. | van Ham, M. (2017), Population decline in Lithuania: who lives in declining regions and who leaves? [in:] Regional Studies, Regional Science 4 (1), 57-79.

Vaishar, A. | Vavrouchová, H. | Lešková, A. et al. (2021), Depopulation and extinction of villages in Moravia and the Czech Part of Silesia since World War II, [in:] Land 10 (4), 333.

Webb, J. W. (1963), The natural and migrational components of population changes in England and Wales 1921-1931, [in:] Economic Geography 39 (2), 130-148.

Społeczeństwo, stosunki międzynarodowe, komunikacja

DOI: 10.31648/pw.10866

Daria Ławrynow
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6064-353X
Polish Academy of Sciences

KONSPEKT LEKCJI DLA SZKÓŁ SAMOZWAŃCZEJ ŁUGAŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ *STRUKTURNYY PLAN UROKA NA TEMU «MOJA ISTORIJA»* (2022) JAKO PRZYKŁAD TEKSTU PROPAGANDOWEGO

Lesson plan for self-proclaimed Luhansk People's Republic's schools *Strukturnyy plan uroka na temu «Moya istoriya»* (2022) as an example of propaganda text

Abstract: The article analyses the lesson plan for self-proclaimed Luhansk People's Republic's schools *Strukturnyy plan uroka na temu «Moya istoriya»,* mainly considering linguistic manipulations about Ukraine and Ukrainians. This texts is an example of propaganda text. Its appeals to earlier propaganda linguistic codes: tsarist (idea of triune Russian nation, onomastics *Malorossiya*, *Novorossiya*), Soviet (terms *bratskiy narod*, *vossoyediniye,* myth of Great Patriotic War and common work), also appeal to Putin's statements and current propaganda ("sham" incorporation of Crimea and Donbas into Ukraine, supposed Ukrainian lack of national difference, any Ukrainian national movement identified with "Banderites" and "Neo-Nazis"). Its creates distinct biased view of history and Russian-Ukrainian relations.

Keywords: propaganda text, Russian propaganda, linguistic manipulations, Russo-Ukrainian war, lesson plan

W artykule została podjęta próba analizy tekstu propagandowego – konspektu lekcji dla szkół samozwańczej Ługańskiej Republiki Ludowej *Strukturnyy plan uroka na temu «Moya istoriya»* w głównej mierze pod kątem zawartych w nim manipulacji językowych dotyczących Ukrainy i Ukraińców. Dokument był wydany w sierpniu 2022 r. i został ujawniony przez ukraiński portal śledczy Infonapalm (Strukturnyy plan… 2022)[1]. Przygotowało go Ministerstwo Oświaty i Nauki ŁRL wspólnie z Ministerstwem Oświaty Federacji Rosyjskiej. Ten pierwszy organ był powołany już po zajęciu Ługańszczyzny przez wojska rosyjskie – w 2015 r. Autorem konspektu jest I. Kusov, Rosjanin urodzony w Kazachstanie, pracownik naukowy Moskiewskiego

[1] https://informnapalm.org/ua/1-veresnia-v-shkolakh (accessed: 05.09.2022).

Uniwersytetu Państwowego im. M. W. Łomonosowa, od 2014 oddelegowany na Krym w celu stworzenia tam filii powyższego uniwersytetu. Od 2017 r. był także deputowanym do separatystycznej Rady Miasta Sewastopola, a obecnie sprawuje funkcję ministra oświaty i nauki ŁRL. Omawiane źródło przygotowano z myślą o Dniu Wiedzy świętowanym 1 września.

Ponieważ niniejszy konspekt został upubliczniony niedawno, zatem nie powstała doń jeszcze żadna analiza językoznawcza. Opublikowano natomiast kilka artykułów publicystycznych (np. Hurin 2022; Luts'kiy 2022; Sayenko 2022) oraz omówienie dokumentu na stronie Infonapalm autorstwa eksperta Centrum Komunikacji Strategicznej i Bezpieczeństwa Informacyjnego (Mayorov 2022). Natomiast na temat rosyjskich stereotypów Ukrainy i Ukraińców powstało kilka prac przeglądowych (np. Losyev 1997, 71-79; Ryabchuk 2016a, 179-194; 2016b, 2-11), w tym również jedna analiza negatywnego stereotypu Ukrainy w rosyjskich podręcznikach (Rudyuk 2011). Brak natomiast prac językoznawczych dotyczących aktualnego obrazu Ukrainy i Ukraińców w źródłach rosyjskojęzycznych. O radzieckich i współczesnych rosyjskich mitach historycznych dotyczących Ukraińców traktuje artykuł V. Masnenki (2018, 183-207).

W niniejszej analizie przyjęto założenie, iż mamy do czynienia z przykładem tekstu propagandowego. Propaganda jest tu rozumiana zgodnie z definicją zaproponowaną przez I. Kamińską-Szmaj jako „zorganizowane, przemyślane, długotrwałe rozpowszechnianie, popularyzowanie, szerzenie idei, doktryn, teorii, myśli, poglądów, zachowań społecznych itp., by nakłonić ludzi do zmiany postaw, poglądów itp.; skłonić do konkretnych działań w interesie nadawcy" (Kamińska-Szmaj 2004, 15 i n.). Konspekt jasno określa cel planowanej lekcji:

> (1) Урок должен составить комплексное представление о неразрывной связи России и юго-западных земель на которых находятся ЛДНР, Херсонская, Одесская, Запорожская, Николаевская, Днепропетровская, Харьковская области и полуостров Крым. […] На уроке учащиеся познакомятся с основными историческими этапами развития Древней Руси, Российской империи, СССР и Российской Федерации, в состав которых в разные исторические периоды всегда входила Новороссия и все Северное Причерноморье (Strukturnyy plan… 2022, 1)[2].

W powyższym tekście posłużono się jednoznacznym określeniem „неразрывная связь" – również w odniesieniu do ziem, które w danym momencie nie znajdowały się pod całkowitą kontrolą wojsk rosyjskich. Przysłówek „всегда" dodatkowo podkreśla rzekomą przynależność terytorialną do rosyjskich struktur państwowych. Już na samym początku mamy zatem jasno wyrażoną tezę. Stanowi ona element części wstępnej konspektu, na który składają się cele i zadania, temat, sugerowana

[2] Tu i dalej wszystkie cytaty w tłumaczeniu własnym – D. Ł.

forma przeprowadzenia lekcji, ramy chronologiczne i planowana struktura. Część główna to wprowadzenie do tematu oraz rozdziały odnoszące się do poszczególnych okresów historycznych. Konspekt został dodatkowo podzielony na dwie części: „общеисторический компонент" ('komponent ogólnohistoryczny') i „региональный модуль" ('moduł regionalny'). Mamy w nich do czynienia ze zideologizowanym ukazaniem dziejów Rosji i Ukrainy oraz stosunków rosyjsko-ukraińskich. Przede wszystkim skoncentrowano się na ukazaniu rzekomego odwiecznego związku z Rosją – zarówno politycznego, jak i kulturalnego czy narodowego. Odwołano się to takich pojęć jak „триединый народ", czyli jeden organizm narodowy, na który składają się trzy mniejsze elementy: Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini (Strukturnyy plan… 2022, 3). Ta koncepcja sięga korzeniami czasów carskich, była rozpowszechniona głównie w XIX w., co miało związek z ogłoszeniem ukazu emskiego (1876 r.) de facto delegalizującego język ukraiński w sferze oficjalnej (Miller 2013, 196-220; Radzik 2021, 130-131). W tekście pojawia się również rozpowszechnione w okresie radzieckim określenie „братский народ" – 'bratni naród' (szerzej o terminie por. Masenko 2017, 176-178; 2018, 183-207) i autorskie pojęcie „восточнославянская историческая общность" – 'wschodniosłowiańska wspólnota historyczna' (Strukturnyy plan… 2022, 3). Wszystkie trzy podano jako równoznaczne. Autor dopełnia tezę o rzekomej jedności cytatem z Dostojewskigo: „Великорус, малорус, белорус – это все одно" („Wielkorus, Małorus, Białorus – to wszystko to samo") (Strukturnyy plan… 2022, 3). Tym samym wskazano na pokrewieństwo nie tylko narodowe, lecz także na bliskość historyczną. Przymiotnik „bratni" buduje tu pozytywny obraz wzajemnych stosunków, jest też swego rodzaju odwołaniem do radzieckiego kodu językowego rozpoznawalnego dla starszych pokoleń Ukraińców i Rosjan. Ponieważ adresatem przekazu propagandowego są jednak uczniowie szkół, zatem tekst służy aktualizacji językowego obrazu „braterstwa".

Ścisły związek narodów przedstawiono za pomocą określeń „связанный общностью исторических судеб" – 'związani jednym historycznym losem' czy „единство ветвей" – 'jedność korzeni'. Stosunek bliskości określono też za pomocą wyrażeń opisowych z rzeczownikiem „spokrewniony" oraz odwołaniem do badań naukowych:

> (2) По данным современной геногеографии, больше половины русских, украинцев и белорусов состоят не только в духовном, культурном и языковом, но и в прямом кровном родстве (Strukturnyy plan… 2022, 2-3).

W tym miejscu autor powołuje się na badania genetyczne, co ma jeszcze mocniej uwypuklić, podbudować faktologicznie założoną tezę. Obraz Ukraińców tworzą natomiast formy opisowe charakteryzujące ich pozytywnie waloryzowaną postawę:

(3) всегда хранили память о своем единстве и сопротивлялись попыткам врагов его расколоть (Strukturnyy plan… 2022, 12)
(4) Подавляющее большинство жителей Украины по-прежнему не видела никаких противоречий между украинцами и русскими (Strukturnyy plan… 2022, 3, 12).

Ponownie wzmocnieniu tezy służą przysłówek „всегда" i frazem „подавляющее большинство" Idealizacji wspólnych losów sprzyja odwołanie do wydarzeń, które budzą pozytywne emocje:

(5) Вместе русские, украинцы и белорусы переживали радости и горести. Вместе создавали новую индустрию Днепро-Донецкого промышленного района и ставили стахановские рекорды[3] (Strukturnyy plan… 2022, 12).
(6) Вместе, плечом к плечу, сражались с гитлеровцами в годы Великой Отечественной войны. […] В День Победы никто не делил подвиг народа на «русский», «украинский», «белорусский» (Strukturnyy plan… 2022, 12).

Znów mamy tu ciąg nazewniczy trzech narodów w relacji równorzędnej, a nacechowany charakter całego zdania wynika z przywoływanych pozytywnych wzorców (wspólna praca, walka z okupantem). Mamy tu wyraźne nawiązanie do dodatnio waloryzowanych w propagandzie radzieckiej obrazów: monumentalnego budownictwa i rekordów pracy, Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Taką wizję wspólnego wysiłku i walki spotykamy również np. w radzieckim podręczniku do historii Ukrainy z 1948 r. (Belousov | Boyko | Guslistyy et. al. 1948, 681-684). Ze spektrum propagandy radzieckiej pochodzą też wyżej przytaczane tezy o „braterskości" i „jedności historyczno-kulturowej" trzech narodów (por. Belousov | Boyko | Guslistyy et. al. 1948, 18 i n.). Analogiczny przekaz propagandowy znajdujemy i w jednym z klasycznych radzieckich przykładów propagandy – okolicznościowej publikacji z okazji 300-lecia ugody perejasławskiej (Grekov | Korolyuk | Miller 1954) zawartej pomiędzy hetmanem Kozactwa zaporoskiego a carem moskiewskim. W jej efekcie znaczna część Ukrainy na wiele lat trafiła pod władzę Moskwy. W tej publikacji wiodącą była teza o „jedności pochodzenia, bliskości i wspólnocie rozwoju historycznego bratnich narodów" („единство происхождения, близость и общность исторического развития братских народов") (Grekov | Korolyuk | Miller 1954, 5-13). To na niej zbudowano cały przekaz propagandowy tej publikacji z założenia traktującej o historii stosunków ukraińsko-rosyjskich.

W konspekcie lekcji intencjonalnie wykorzystano również nazewnictwo. W większości tekstu posłużono się przestarzałymi, popularnymi w Imperium

[3] Rekordy stachanowskie stanowiły element gospodarki centralnie planowanej w ZSRR lat 30. Określenie pochodzi od nazwiska pracownika kopalni Alekseya Stakhanova (1906-77). Wraz z innymi górnikami swojej zmiany znacznie przekroczyli ustalone odgórnie plany wytwórcze. Dało to początek tzw. ruchowi stachanowskiemu, polegającemu na ustanawianiu jak najwyższych, przekraczających plany wyników pracy („rekordów").

Rosyjskim określeniami *малоросс* (*Małorusin, Małorus*) i *Малороссия* (*Małorosja*) (Strukturnyy plan… 2022, 3 i n.). Toponimy *Малая Русь*, *Малороссия* były co prawda w użyciu już w dokumentach cerkiewnych przełomu XIII/XIV w., a od XVII w. funkcjonowały też w źródłach jako nazwa terytorialna ówczesnej lewobrzeżnej Ukrainy (Kotenko | Martynyuk | Miller 2011; Pivtorak [online]). Jednak z czasem następuje przesunięcie semantyczne. W XIX w. w związku ze wzrostem nastrojów nacjonalistycznych w Europie *Малоросс* zaczyna funkcjonować jako określenie jednego z mieszkańców imperium różniącego się nieco od Rosjanina (*Wielkorusa – великоросса*) regionalnie, ale już nie narodowo (Ryabchuk 2016a, 179 i n.). W czasach radzieckich *Малоросс* wyszedł z oficjalnego użycia, a we współczesnej Rosji pojawia się często w zideologizowanych kontekstach – ponownie odwołując się do obrazu Ukraińca jako regionalnej wersji Rosjanina. Takie asocjacje ułatwia sama konstrukcja wyrazu z końcowym *-росс* wspólnym dla *великоросс*, *белорус*, ale też, podobnie jak *Росия* czy *Русский* – pochodną od wyrazu *Русь*. Jak celnie zauważył ukraiński językoznawca i historyk Y. Nakonechnyy, rosyjskie kręgi władzy już w czasach carskich „przywłaszczyły sobie" i „przejęły" etnonim *Rusin*, aby stworzyć wrażenie wspólnoty dziedzictwa historycznego (Nakonechnyy 2001, 15-16). Warto w tym miejscu ponownie przytoczyć przykład radzieckiego podręcznika do historii Ukrainy, w którym postawiono tezę, iż

> (7) Со временем термин «Русь» становится общим этническим именем всех восточных славян. […] Киевское государство, которое является общей колыбелью сформировавшихся позднее русского, украинского и белорусского братских народов (Belousov | Boyko | Guslistyy et. al. 1948, 18 i n.).

Jak widzimy, także użyta terminologia jest ponownie analogiczna do tej z konspektu („братские народы", „общая колыбель"). W omawianym tekście *Малоросс// Малая Россия//Малороссия* funkcjonują wyłącznie w kontekście neutralnym – w przeciwieństwie do rzadziej używanych *Украина*, *украинцы* czy *украинский*. Może to budzić w odbiorcach przekonanie, iż jest to właściwe, historycznie utrwalone nazewnictwo. Tymczasem przymiotnik *ukraiński* często jest łączony z obecnie zideologizowanymi, negatywnie nacechowanymi określeniami „separatysta" (сепаратист), „nacjonalista" (националист), „neonazista" (неонацист) (Strukturnyy plan… 2022, 11 i n.). Dostrzegamy tu wyraźny podział na „swojego" – *Małorusa* i „obcego" – przedstawiciela wrogiej ideologii, który dąży do oderwania swych ziem od Rosji, nie podziela idei „jedności". Warto zwrócić uwagę na określenie „separatysta" – popularne w ukraińskim przekazie oficjalnym określenie prorosyjskich sił w Donbasie i na Ługańszczyźnie. W omawianym tekście „separatystami" są zwolennicy ukraińskości tych ziem. Autor sugeruje w ten sposób, iż są to rdzennie rosyjskie tereny, które podlegają sztucznym próbom „oderwania", „podziału" – „оторвать" и „разделить". Natomiast określenia „nacjonalista",

„neonazista" pełnią rolę inwektywy i stanowią nawiązanie do aktualnego putinowskiego przekazu propagandowego, w którym szeroko wykorzystano spektrum odniesień do radzieckiego mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Putin również nazywa Ukraińców „nazistami" i „faszystami", a działania zbrojne w Ukrainie – „denazyfikacją" (Fyurst, 2022; Lozovyy | Yavors'ka 2022). W ten sposób dąży on do wykreowania pozytywnego obrazu rosyjskich działań zbrojnych z 2022 r.

Natomiast *Украина* w konspekcie to albo toponim zawężony geograficznie: „Левобережная Украина" czy „Малая Россия": „Mała Ruś, która w danej epoce (w XVII w. – D. Ł.) coraz częściej zaczyna być nazywana Ukrainą (okrainą)" („Малая Россия, все чаще называвшаяся в эту эпоху Украиной [окраиной])" (Strukturnyy plan… 2022, 6), albo swoisty konstrukt ideologiczny: „Ukraina im. Włodzimierza Lenina" („Украина имени Владимира Ильича Ленина") (Strukturnyy plan… 2022, 11). W tym miejscu autor wprost zaznacza, iż cytuje wypowiedź prezydenta Federacji Rosyjskiej. Putin w jednym ze swoich przemówień określił w ten sposób Ukraińską Socjalistyczną Republikę Radziecką. Zasugerował on, iż sama Ukraina była sztucznym tworem państwowym utworzonym przez bolszewików tuż po rewolucji październikowej. W cytowanym źródle zawarta została również pośrednia sugestia, iż *Украина* nie stanowi prawidłowej nazwy państwa, lecz pochodzi od rosyjskiego leksemu *окраина* – 'rubież'. Takie użycie mogłoby też pośrednio wskazywać na ograniczony regionalnie, czyli jedyny właściwy, zdaniem autora, zakres pojęcia. Natomiast w drugim z cytatów przekaz został dodatkowo wzmocniony poprzez odwołanie do osoby prezydenta. Jest to zabieg językowy znany jeszcze z czasów radzieckich, sprzyjający ideologizacji tekstu (por. Kupina 1995, 44 i n.). Konfrontując zakresy i konteksty użycia jednostek *Украина* i *Малороссия* w badanym tekście, można uznać ten ostatni za pełniący rolę choronimu roszczeniowego. Ów termin pochodzi z prac W. Włoskowicza i oznacza „ustanowione w wyniku decyzji urzędowej lub w drodze wykształcenia stosownego zwyczaju językowego w celu językowego manifestowania istniejącej bądź przeszłej władzy nad danym terytorium lub w celu manifestowania roszczeń do nazywanego terytorium" (Włoskowicz 2021, 52-53)[4]. Podobnie może być w przypadku propagowanej w tekście, także we współczesnym kontekście, nazwy historycznej terytoriów dzisiejszej południowo-wschodniej Ukrainy – *Новороссия* (Strukturnyy plan… 2022, 9 i n.). Mamy zatem do czynienia z symbolicznym – na poziomie języka – zawłaszczeniem. Wybór określonego nazewnictwa jest elementem manifestacji światopoglądu. Tego typu propagandzie służy także kontekstowe użycie przymiotnika i etnonimu *русский*. *Rosyjscy* są wszyscy książęta (kijowscy,

[4] Sam termin Włoskowicz wywiódł z nurtu badań nad polityką nazewniczą | toponimiczną (ang. *critical toponymy*) – w nawiązaniu do problematyki poruszanej w istotnej dla danego nurtu pracy L. D. Berga i J. Vuolteenaho (Berg | Vuolteenaho 2009).

moskiewscy itd.), a *rosyjskie* terytoria obecnie przynależne do Ukrainy – w tekście określane jako „исконные русские земли" – 'odwieczne ziemie rosyjskie'. To również przykład manipulacji językowej znanej chociażby z radzieckich podręczników do historii (Nakonechnyy 2001, 16; Belousov | Boyko | Guslistyy et. al. 1948, 55 i n.). W propagandzie radzieckiej popularna była również pokrewna teza o Rusi Kijowskiej jako wspólnym dla trzech narodów – *jednym państwie staroruskim* („единое древнерусское государство") (por. np. Grekov | Korolyuk | Miller 1954, 6-7). Owe stronniczo użyte choronimy czy etnonimy stanowią odwołanie do tożsamości zbiorowej wartościujące treść. Zakres pojęcia został tu istotnie rozszerzony, co stanowi element manipulacji językowej. Jak za E. Rzetelską-Feleszko zauważa Włoskowicz: „pewne nazwy są symbolami dużych i małych ojczyzn. Symbol definiuje zaś jako element rzeczywistości na ogół manifestowany publicznie. […] Mają one często duży ładunek emocjonalny, co wiąże się z faktem, że symbol może pełnić wobec wspólnoty funkcje identyfikacyjną i konsolidacyjną" (cyt. za: Włoskowicz 2016, 31-32). W tym przypadku *русский, Русь* i *Россия* są językowym symbolem rzekomej historycznej i terytorialnej jedności. Takie przekonanie jest wpajane odbiorcy za pomocą przekazu propagandowego.

W omawianym konspekcie terytoria niekiedy są określane też po prostu jako „swoje", ale ze wskazaniem na przynależność (we fragmencie o wojnie krymskiej w latach 1853-56): „Rosja broniła swych odwiecznych ziem" („защищая свои исконные земли") (Strukturnyy plan… 2022, 10). Mamy tu do czynienia z pozytywnym wartościowaniem poprzez identyfikację nadawcy z określoną grupą narodową i terytorium uznawanym za „swoje" (por. Puzynina 1992, 134 i n.). Przynależność terytorialna bywa wskazywana również w sposób bardziej opisowy:

(8) оторвать левобережную Украину от России оказалось невозможно никакими изменами (Strukturnyy plan… 2022, 6).
(9) Крым, искусственно присоединенный к УССР в 1954 г. (Strukturnyy plan… 2022, 13).
(10) История с отчуждением Донбасса, части Новороссии положила начало новой, до того неведомой системе манипуляции с российским пространством. В первую очередь с самой Новороссией. Ведь она была практически вся вырвана из пространства России [Historia z wywłaszczeniem Donbasu (Strukturnyy plan… 2022, 11).

Posłużono się tutaj czasownikiem „отчуждение" – dosł. 'wywłaszczenie' (Celar | Witek 2004, 535), choć zapewne w danym kontekście chodzi o 'oderwanie od macierzy', co może dodatkowo wzmacniać przekaz, sugerując bezprawny charakter działania. Taką samą rolę pełni rzeczownik „манипуляция". Na „naturalność" jedności ziem ukraińskich i rosyjskich wskazuje także typowo radzieckie posłużenie się czasownikiem „воссоединиться", którego konstrukcja wskazuje na ponowny charakter czynności, w tym przypadku swoisty „powrót do macierzy", ponowne

zjednoczenie: „Mała Ruś na powrót złączyła się z Wielką” („Малая Россия воссоединилась с Великой”) (Strukturnyy plan… 2022, 6). Zdanie odnosi się do ugody perejasławskiej z 1654 r., która w zamierzeniu miała być sojuszem militarnym Kozaczyzny z carem moskiewskim, ale zakończyła się wchłonięciem i zdominowaniem ziem kozackich przez państwo carów (więcej na ten temat: Apanovych 1994). Czasownik „воссоединиться”, tak jak termin „воссоединение” w okresie radzieckim były nieomal kanonicznym określeniem tego wydarzenia, szczególnie po oficjalnych obchodach okrągłej rocznicy „ponownego zjednoczenia Ukrainy z Rosją” w 1954 r. (por. np. w propagandowym wydaniu rocznicowym: Grekov | Korolyuk | Miller 1954). Co ciekawe, w czasach carskich nie była to aż w takim stopniu rozpowszechniona nazwa czynności, nawet w oficjalnej historiografii częściej mamy do czynienia z „przyłączeniem” („присоединиение”) (Braychevs'kyy [online]). Warto też zwrócić uwagę, że w podanym cytacie z konspektu lekcji mamy podwójnie wzmocniony przekaz – poprzez użycie omówionego czasownika, ale też posłużenie się nazewnictwem *Малая Россия* i *Великая Россия*.

Również etnonim *русский* w tekście rozszerzono na inne narodowości:

(11) На территории Новороссии селились как русские люди из Великороссии, Слобожанщины и Малороссии (Strukturnyy plan… 2022, 7).
(12) западнорусские аристократы изменяли своей русской идентичности (Strukturnyy plan… 2022, 5).
(13) Подавляющее большинство жителей Украины по-прежнему не видела никаких противоречий между украинцами и русскими (так теперь начали именовать великороссов, по сути лишив украинцев и белорусов права на имя русских) (Strukturnyy plan… 2022, 3, 12).

Zatem to Rosja jest jedyną prawowitą ojczyzną, a rosyjskość – naturalną tożsamością. Świadczą o tym także konstrukcje z toponimem *Украина* i przymiotnikiem *украинский*. Według autora *Украина* często występuje w roli swoistej sztucznej antytezy Rosji: „Natrętna propaganda «Ukraina – to nie Rosja»” („Напористая пропаганда” «Украина – не Россия»”),, „Przekształcanie Ukrainy w «anty-Rosję»” („Превращение Украины в «Анти-Россию»”) (Strukturnyy plan… 2022, 13).

Podkreśla się też fasadowość samej ukraińskiej tożsamości za pomocą określeń: *украинский сепаратизм* – ‘ukraiński separatyzm’, *региональные особенности Малороссии* – ‘regionalna specyfika Małorosji’ (Strukturnyy plan… 2022, 10) czy rozbudowanych form opisowych:

(14) Интерес Австрийской империи […] был двойным. Во-первых, доказать, что в Галиции и ее столице Львове живут не русские, а другой народ, украинцы и Россия не имеют права претендовать на эту страну (Strukturnyy plan… 2022, 10).

(15) Именно бандеровщина, после ее военного разгрома выжившая на Западе при покровительстве американских, британских и германских спецслужб, задала тон фанатичной ненависти к русским (Strukturnyy plan… 2022, 13).
(16) Превращение Украины в «Анти-Россию» велось украинской властью под прямым давлением США, ЕС и НАТО. Украину стремились превратить в передовой военный плацдарм против России (Strukturnyy plan… 2022, 13).

Podkreślano w ten sposób sztuczny, bo inspirowany z zewnątrz, charakter ukraińskiego ruchu narodowego, a sama „ukraińskość" miała siłą rzeczy zakładać antyrosyjskość. Według autora to wrogom zewnętrznym, a nie samym Ukraińcom, zależało na odłączeniu się od Rosji. Tym samym również ich tożsamość narodowa została przedstawiona jako iluzoryczny twór. Była „narzucona" z zewnątrz bądź „wymyślona". Zostało to zasugerowane poprzez użycie czasowników „конструировать" – 'konstruować', „изобретать" – 'wymyślać' czy rzeczownika „миф" – 'mit':

(17) Грушевский начал конструировать украинский исторический миф […] и издавать на украинском языке газету, для каждого выпуска которой изобретал несколько новых «украинских» слов (Strukturnyy plan… 2022, 10).

Wybór ukraińskiej tożsamości w XX w. (zarówno w ZSRR, jak i we współczesnej Ukrainie) miał wynikać z przymusu albo z przyczyn merkantylnych:

(18) Много было тех, кто переписался в украинцы из карьерных соображений (Strukturnyy plan… 2022, 12).
(19) Напористая пропаганда «Украина – не Россия» вкупе с искусственным навязыванием «мовы» и воскрешенной бандеровской идеологии, отравляла умы (Strukturnyy plan… 2022, 13).

W tym ostatnim przykładzie dodatkowo posłużono się ukraińskim określeniem języka – „мова" ujętym w cudzysłów, co wraz z przymiotnikiem „искусственный" – 'sztuczny' tworzy wrażenie nienaturalności i odrealnionego charakteru procesu ponownego kształtowania się ukraińskiej tożsamości narodowej. Tak jak współczesna, tak i radziecka Ukraina miała stanowić obszar przymusowej, „sztucznej ukrainizacji". Język ukraiński był – jak w cytacie o Hrushevs'kym – wymysłem bądź też (głównie w okresie rządów Lenina) środkiem opresji przeciwko językowi rosyjskiemu:

(20) Школьников учили грамоте исключительно на украинском языке, запрещая русским на Украине использовать русский язык. Сотрудников государственных учреждений принуждали к обязательному использованию украинского языка […] украинский язык навязывался людям насильственно (Strukturnyy plan… 2022, 11-12).

W badanym tekście propagandowym mamy zatem do czynienia z licznymi przykładami manipulacji językowej dotyczącej Ukrainy i Ukraińców. Ich obraz został ukształtowany adekwatnie do zamierzonego celu propagandowego. Już na poziomie nazewnictwa mamy do czynienia z waloryzacją: *Małorosja* to integralna część Rosji, jeden z regionów powiązanych z nią historycznie, kulturowo i narodowo. *Ukraina* natomiast to albo nazwa regionalna, albo częściej konstrukt ideologiczny, sztuczny twór z samego założenia mający być „anty-Rosją". *Małorusini* – to jedna z odmian regionalnych (wraz z Białorusinami) „trójnarodu rosyjskiego", ale też „bratni" doń naród. Małorusini zostali ukazani jako świadomi i wierni swej „rosyjskiej tożsamości", bliscy mentalnie i kulturowo Rosjanom. Natomiast *Ukraińcy* – to nosiciele antyrosyjskich idei działający głównie pod wpływem obcych sił, którym zależy na rozbiciu Rosji. W ten sposób ponownie odwołano się do radzieckich wzorców propagandowych opartych na dychotomii swój – obcy czy kreacji obrazu „oblężonej twierdzy" – państwa, które jest zagrożone przez siły zewnętrzne (kapitalistyczne, szeroko pojęty Zachód), dążące do jego rozbicia. Oprócz wroga zewnętrznego wykreowano też będącego rzekomo pod jego wpływem wroga wewnętrznego – *Ukraińca*. *Ukrainiec* w tekście występuje synonimicznie do słowa 'separatysta', 'nacjonalista', 'neonazista'. Jednak jego tożsamość narodowa ma być iluzoryczna, stanowić sztuczny twór, często narzucony z zewnątrz. Ukraińskość, jak wynika z tekstu, zawsze będzie opresyjna wobec rosyjskości.

Omawiany konspekt odwołuje się do znanych z wcześniejszej propagandy kodów językowych: z czasów carskich zaczerpnął idee „trójnarodu rosyjskiego", jednolitego organizmu państwowego oraz nazewnictwo (*Малороссия*, *Новороссия*), z okresu radzieckiego takie określenia jak *братский народ* czy *воссоединение* oraz odwołania do pozytywnie waloryzowanych pojęć (mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej), a do współczesnego zasobu zaliczyć można zarówno bezpośrednie nawiązanie do wypowiedzi Putina, jak i obecność tez, znanych z aktualnej propagandy rosyjskiej („sztuczne" przyłączenie Krymu i Donbasu do Ukrainy, rzekomy brak odrębności narodowej Ukraińców, utożsamianie wszelkiego ukraińskiego ruchu narodowego z „banderowszczyzną" i „neonazizmem"). Obraz Ukrainy i Ukraińców został zatem stworzony w ścisłym odniesieniu do Rosji i Rosjan. Wpływa to na jego waloryzację: pozytywną (ten, który odczuwa jedność z Rosją, jej kulturą, który ma poczucie „braterstwa") bądź negatywną (ten, którego działania i sposób myślenia są z gruntu antyrosyjskie, zagrażają jednolitości i stabilności państwa rosyjskiego). Mamy zatem do czynienia z klasyczną dychotomią swój–obcy, dobry–zły, a umieszczenie w jej paradygmacie obiektów wartościowania (Ukraińców/Ukrainy, Rosjan/Rosji) stanowi mechanizm perswazji. Celom manipulacyjnym w tekście służą częstokroć sądy własne nadawcy wyrażane w taki sposób, jakby były to niepodważalne fakty historyczne i naukowe. Stąd wielokrotne użycie przysłówków „всегда", „по-прежнему" czy emocjonalnie nacechowanych przymiotników „неразрывной", „исконный", odwoływanie się do odpowiednio

dobranych wydarzeń historycznych czy nawet badań genetycznych. W tym przypadku zostały ponownie wykorzystane schematy manipulacji językowej znane wcześniej z propagandy radzieckiej.

Bibliografia

Apanovych, O. (1994), Ukrayins'ko-rosiys'kyy dohovir 1654 roku. Mify i real'nist'. Kyyiv. [Апанович, О. (1994), Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ.]

Belousov, S. N. | Boyko, I. D. | Guslistyy, K. G. et. al. (1948), Istoriya Ukrainy. Kratkiy kurs. Kiyev. [Белоусов, С. Н. | Бойко, И. Д. | Гуслистый, К. Г. и др. (1948), История Украины. Краткий курс. Киев.]

Berg, L. | Vuolteenaho, J., (2009), Critical Toponymies. The Contested Politics of Place Naming. London.

Braychevs'kyy, M. Pryyednannya chy vozz'yednannya? Krytychni zamitky z pryvodu odniyeyi kontseptsiyi, [Брайчевський, М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції,] [in:] http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/124] (accessed: 12.09.2022).

Byelokobyl's'kyy, O. (2022), Dlya choho na okupovaniy Luhanshchyni pryznachayut'rosiys'kykh chynovnykiv, [Бєлокобильський, О. (2022), Для чого на окупованій Луганщині призначають російських чиновників,] [in:] https://izbirkom.org.ua/publications/tsentr-publichnykh-rassledovanii-32/2022/dlya-chogo-na-okupovanij-luganshini-priznachayut-rosijskih-chinovnikiv/] (accessed: 07.09.2022).

Celar, N. | Witek, A. (red.) (2004), Słownik PLUS polsko-rosyjski rosyjsko-polski + gramatyka (oprac. zbior.). Berlin etc.

Fyurst, Y. (2022), Ukraina, Putin i ritorika voyny, [Фюрст Ю. (2022), Украина, Путин и риторика войны,] [in:] https:// geschichtedergegenwart.ch/fuerst-putin-ru/ (accessed: 23.09.2022).

Grekov, I. | Korolyuk, V. | Miller, I. (1954), Vossoyedineniye Ukrainy s Rossiyey v 1654 g. Moskva. [Греков, И. | Королюк, В. | Миллер, И. (1954), Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. Москва.]

Hurin, A. (2022), „Boyovyky «LNR» pidhotuvaly psevdoistorychnu metodychku do 1 veresnya – rozvidka", [in:] Dzerkalo tyzhnya. Ukrayina. [Гурін, А. (2022), „Бойовики «ЛНР» підготували псевдоісторичну методичку до 1 вересня – розвідка", [in:] Дзеркало тижня. Україна,] [in:] https:// zn.ua/ukr/UKRAINE/bojoviki-lnr-pidhotuvali-psevdoistorichnu-metodichku-do-1-veresnja-rozvidka.html] (accessed: 09.09.2022].

Kamińska-Szmaj, I. (2004), Propaganda, perswazja, manipulacja: próba uporządkowania pojęć, [w:] Krzyżanowski, P. | Nowak, P. (red.), Manipulacja w języku. Lublin, 13-27.

Kotenko, A. L. | Martynyuk, O. V. | Miller, A. I. (2011), «Maloross»: evolyutsiya ponyatiya do Pervoy mirovoy voyny, [in:] Novoyeliteraturnoye obozreniye. 2, [Котенко, А. Л. | Мартынюк, О. В. | Миллер, А. И. (2011), «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны, [w:] Новое литературное обозрение 2,] https://magazines.gorky.media/nlo/2011/2/maloross-evolyucziya-ponyatiya-do-pervoj-mirovoj-vojny.html] (accessed: 08.09.2022).

Kupina, N. A., (1995), Totalitarnyy yazyk: Slovar' i rechevyye reaktsii. Yekaterinburg | Perm'. [Купина, Н. А., (1995), Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции. Екатеринбург | Пермь.]

Losyev, I. (1997), Obraz Ukrayiny v rosiys'kiy natsional'no-kul'turniy tradytsiyi: koliziyi spryynyattya, [in:] Naukovi zapysky 2, 71-79 [Лосєв, І. (1997), Образ України в російській національно-культурній традиції: колізії сприйняття, [в:] Наукові записки 2, 71-79.]

Lozovyy, V. | Yavors'ka, H. (2022), «Denatsyfikatsiya» Ukrayiny v rosiys'kiy propahandysts'kiy viyni, [Лозовий, В. | Яворська, Г. (2022), «Денацифікація» України в російській пропагандистській війні,] [in:] https://niss.gov.ua/news/statti/denatsyfikatsiya-ukrayiny-v-rosiyskiy-propahandystskiy-viyni] (accessed: 23.09.2022).

Luts'kiy, P. (2022), Na Luganshchiny okkupanty podgotovili psevdoistoricheskuyu metodichku k 1 sentyabrya, [in:] Ostanni podii, [Луцький, П. (2022), На Луганщины оккупанты подготовили псевдоисторическую методичку к 1 сентября, [in:] Останні події,] https://ostannipodii.com/ru/a/202208/na-luganschiny-okkupanty-podgotovili-psevdoistoricheskuyu-metodichku-k-1-sentyab-110026772/] (accessed: 09.09.2022).

Masenko, L. (2017), Mova radyans'koho totalitaryzmu. Kyyiv. [Масенко, Л. (2017), Мова радянського тоталітаризму. Київ.]

Masnenko, V. (2018), Mifologema «brat'skikh narodov» kak ideal'nayamodel' russko-ukrainskikh otnosheniy v sovetskoy/rossiyskoy istoriografii, [in:] Studia Historica Gedanensia IX, 183-207. [Масненко, В. (2018), Мифологема «братских народов» как идеальная модель русско-украинских отношений в советской/российской историографии, [in:] Studia Historica Gedanensia IX, 183-207.].

Mayorov, M. (2022), Pro shcho budut' rozpovidaty 1 veresnya u shkolakh v okupatsiyi. Analiz uroku "promyvky mizkiv", [Майоров, М. (2022), Про що будуть розповідати 1 вересня у школах в окупації. Аналіз уроку "промивки мізків",] [in:] https://informnapalm.org/ua/1-veresnia-analiz/ (accessed: 05.09.2022).

Miller, A. (2013), Ukrainskiy vopros v Rossiyskoy imperii. Kiyev. [Миллер, А. (2013), Украинский вопрос в Российской империи. Киев.]

Nakonechnyy, Y. P. (2001), Ukradene im"ya: Chomu rusyny staly ukrayintsyamy. L'viv. [Наконечний, Є. П. (2001), Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів.]

Pivtorak, H. P., Pokhodzhennya ukrayintsiv, rosiyan, bilorusiv ta yikhnikh mov, [Півторак, Г. П., Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов,] [in:] http://litopys.org.ua/pivtorak/pivt.htm] (accessed: 08.09.2022).

Puzynina, J. (1992), Język wartości. Warszawa.

Radzik, R. (2021), Polyaky, ukrayintsi, bilorusy – pro mnozhynnist' identychnostey. Kyyiv | Varshava. [Радзік, Р. (2021), Поляки, українці, білоруси – про множинність ідентичностей. Київ | Варшава.]

Rudyuk, S. (2011), Yak stvoryty obraz voroha? Ukrayina v rosiys'kykh pidruchnykakh, [in:] Istorychna Pravda, [Рудюк, С. (2011), Як створити образ ворога? Україна в російських підручниках, [in:] Історична Правда,] https://www.istpravda.com.ua/digest/2011/09/18/54961/] (accessed: 09.09.2022).

Ryabchuk, M. (2016a), „Khokhly", „malorosy", „bandery": stereotyp ukrayintsya u rosiys'kiy kul'turi ta yoho politychna instrumentalizatsiya, [in:] Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F.Kurasa NAN Ukrayiny 1, 179-194. [Рябчук, М. (2016 a), „Хохли", „малороси", „бандери": стереотип українця у російській культурі та його політична інструменталізація. [в:] Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України 1, 179-194.]

Ryabchuk, M. (2016b), Rosiys'kyy stereotyp ukrayintsya: vidimpers'koyi uyavy do postimpers'koyi real'nosty, [in:] Krytyka 9-10, 2-11. [Рябчук, М. (2016 b), Російський стереотип українця: від імперської уяви до постімперської реальности, [in:] Критика 9-10, 2-11.]

Sayenko, V. (2022), Okupanty v „LNR" pidhotuvaly novu bozhevil'nu metodychku do 1 veresnya: detali, [Саєнко, В. (2022), Окупанти в „ЛНР" підготували нову божевільну методичку до 1 вересня: деталі,] [in:] https://www.unian.ua/war/okupanti-v-lnr-pidgotuvali-novu- bozhevilnu-metodichku-do-1-veresnya-detali-11957799. html] (accessed: 09.09.2022).

Strukturnyy plan… (2022), Strukturnyy plan uroka na temu «Moya istoriya» Ministerstvo obrazovaniya i nauki LNR. Lugansk, [Структурный план урока на тему «Моя история»,

Министерство образования и науки ЛНР. Луганск,] [in:] https://informnapalm.org/ua/1-veresnia-v-shkolakh/] (accessed: 05.09.2022).

«Ukraina imeni Vladimira Il'icha Lenina». Vladimir Putin nachal obrashcheniye k rossiyanam s istorii sozdaniya Ukrainy. (2022), [«Украина имени Владимира Ильича Ленина». Владимир Путин начал обращение к россиянам с истории создания Украины,] [in:] https://www.fontanka.ru/2022/02/21/70460942/] (accessed: 22.09.2022).

Włoskowicz, W. (2016), Przekład choronimów „roszczeniowych". Między teorią tłumaczenia a onomastyką kulturową, [w:] Między Oryginałem a Przekładem 32, 25-40.

Włoskowicz, W. (2021), Uzus toponimiczny. Zarys teorii na przykładzie polskiej toponimii Huculszczyzny. Kraków.

DOI: 10.31648/pw.10867

Justyna Olędzka
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7037-277X
University of Bialystok

RUSSIAN SOFT POWER AS AN INSTRUMENT OF INFLUENCE ON BELARUS

Abstract: The aim of this paper is to provide a comprehensive overview of the specific ways in which the Russian Federation has made use of soft power in its relations with Belarus beyond 1991. Since then, in the wake of the recent presidential elections, there has been remarkable progress in the development of Russian soft power instruments, both in terms of their diversity and the innovativeness of their distribution channels. Concurrently, however, the number of groups for whom Russian soft power would be a compelling and competitive alternative to Western soft power is rapidly diminishing as a result of the evolution of identity processes, a shift in media preferences, or an influx of political refugees. The primary research question is as follows: what are the principal axiological and institutional sources of Russian soft power applied in Belarus, and what instruments fall within its scope? The methods employed in this study included qualitative and quantitative, historical, systemic, literature analysis and criticism, and content analysis.

Keywords: soft power, hard power, Belarus, Russian Federation, the Union State of Russia and Belarus

Introduction

Since its inception, the Russian Federation has exerted various forms of influence and pressure on its neighbours in order to ensure its security and advance its interests. Initially, it appeared that the military potential, largely inherited from the Soviet Union, would be the primary instrument of influence. It was also a logical choice, given the post-communist scarcity of ideological tools and the reduced role of the Orthodox religion (with its institutional resource, the Orthodox Church) in the post-Soviet states. This is a characteristic Russian approach to international relations. Depending on the situation, Russia presents various arguments, such as cultural diplomacy, resource diplomacy, and vaccine diplomacy (during the Covid-19 pandemic).

With the passage of time, it has become evident that the objectives of Russian foreign policy include the implementation of integrative and reintegrative projects (partially serving as ideological substitutes) leading to the economic, political, or cultural expansion of the Russian state. A crucial aspect of this activity has

been the dissemination of Russian culture and the models and solutions applied in its domestic policy. This has facilitated the preservation of the post-Soviet states within the Russian sphere of influence, thereby realising a key component of Russia's increasingly articulated neo-imperial plans. In summary, through the promotion and launch of successive projects (whether political, economic or cultural), Russia is attempting to recreate the regional and even global reach that the USSR had (Domanska 2013, 173). It is important to note that the limited impact of the implementation of projects of a political, economic or cultural nature that compete with Russian integration projects (e.g., European Cohesion Policy, Eastern Partnership) suggests that Russia continues to affect the political, economic, and social space of a number of countries in the region (Chodubski 2012, 15).

Since 1991, Russia`s soft power strategies have varied considerably, depending on the target in question (e.g., the international community, Western countries, Latin American countries, and individual post-Soviet states). Nonetheless, the fundamental and overriding objective has remained consistent: to create a positive image of the Russian Federation and to expand its sphere of influence in the political-economic or socio-cultural space. This paper argues that Russian soft power can be conceptualized as a kind of complementary political, economic and cultural ecosystem. The Russian Federation uses a range of influence instruments in order to increase the effectiveness and reach of its resources, which significantly hinders the assessment of the impact of individual instruments. Therefore, it should be noted that the term ''soft power'', as it is used in the classical sense and in line with Joseph Nye's concept, defined as a form of non-economic and non-military influence, seems too narrow when applied to Russian soft power (Nye 2007).

The objective of the study is to examine the specific characteristics of the Russian soft power instruments, with a particular focus on those used against Belarus. The primary research question is as follows: what are the main institutional and axiological sources of Russian soft power applicable in Belarus before and after 2020, and what instruments fall within its scope? In order to facilitate the study, the author hypothesises that Russian influence in Belarus is based on a strong axiological foundation of easternization and is implemented through a well-organised network of organisations (governmental and non-governmental) performing numerous project-based tasks.

It is evident that the influence on the post-Soviet states has been significant for over 30 years. However, its intensity, scope and instruments have varied over time. From a political standpoint, the most significant aspects are the provision of financial and other forms of support to pro-Russian politicians and political parties, the overt obstruction of democratisation transitions, the stimulation of an atmosphere of hostility between national and ethnic groups, the dissemination of disinformation in order to make room for Russian initiatives and so forth. Nevertheless, some of these activities remained in a grey area, and Russia never acknowledged them.

Consequently, it is challenging to determine the true impact of Russian soft power. However, it is evident that Russia has been able to influence the internal policies of the post-Soviet states through the use of these tools (Czajkowski 2011, 89). Another approach to partially measure the strength of Russian soft power is to assess the growth dynamics of Russian governmental organisations and openly or implicitly pro-Russian NGOs allocated to the post-Soviet states (Kiseleva 2015, 319). The interdisciplinary research methodology in this paper encompasses a range of methods: qualitative and quantitative, historical, systemic, literature analysis and critique, and content analysis.

1. The concept of "Easternization" as a key element of Russian soft power

In 2013, the Russian Federation adopted the Concept of Foreign Policy, which for the first time explicitly stated that the challenges of foreign policy compelled Russia to adjust the instruments for pursuing its national interests. In order to reinforce the international position of the state, it was necessary to implement a number of complementary activities. These embodied the promotion of the Russian language, the strengthening of the global position of the Russian media, the development of Russian tools to influence public opinion abroad, and the intensification of the Russian information policy in the field of promoting culture and science. The Strategy for Countering Extremism in the Russian Federation until 2025 (adopted in 2014) claims that linguistic extremism (manifested, for instance, on the Internet) and whose actions could target the Russian language could pose a threat to state security. The above position was elaborated by the National Security Strategy of the Russian Federation (2015), which saw the declining global role of the Russian language as a sign of a threat to state security. Therefore, in order to mitigate the risk of the Russian language becoming less attractive, it was assumed that measures would have to be taken to increase the export of Russian educational services. Similarly, the 2016 Foreign Policy Concept of the Russian Federation aims to strengthen Russia's global role by promoting the teaching and use of the Russian language and by consolidating the Russian diaspora. It is also worth noting that the Russian Federation has developed a whole network of institutions (e.g., the Association "Russkij Dom" and the Foundation "Ruskij Mir"), which, in theory, should help the diaspora to maintain contact with the homeland and assist in possible repatriation. In practice, however, these organisations play a significant role in the dissemination of Russian soft power in the post-Soviet space, along with Belarus, among others. In the 21st century, the doctrinal documents additionally included the task of communicating the Russian point of view to the international community and enhancing the position of the Russian media in the global information space.

In the same year, the Information Security Doctrine of the Russian Federation was adopted, which stipulates the need to combat overt and covert discrimination against the Russian media. In the next phase of aggression against Ukraine, another 'Foreign Policy Concept of the Russian Federation' was approved on 31 March, 2023, according to which Russia opposes Western neo-colonialism, and journalists. In contrast, a year after Russia moved to the next phase of aggression against Ukraine, on 31 March 2023 another 'Foreign Policy Concept of the Russian Federation' was adopted, according to which Russia will oppose Western neo-colonialism, hegemonism, and revisionism through hard and soft power instruments. The approval of the above documents was in response to the growing demand for modern forms of communication between the Russian state and the outside world. This situation was influenced not only by the globalisation of the infosphere, of which the Russian-speaking space is a part (Trenin 2001, 22), but also by Russia's perception of international relations in terms of the so-called new geopolitics, which describes the activity of states holistically and emphasises the need to expand the catalogue of non-military instruments of influence (Potulski 2010, 137-160).

Russia's efforts to maintain its position as a political and economic hegemon in the post-Soviet space are aimed at ensuring the possibility of virtually unlimited use of the phenomenon of diffusion of one of the soft power tools, such as the promotion of the concept of the so-named Russian world (Efremenko| Ponamareva | Nikulichev 2021). At its core is the assumption of a deepening dichotomy between the Western and Eastern worlds, resulting in the emergence of the post-Soviet space of constant multi-vector civilizational confrontation. While promoting its own political, cultural and communication standards, which differ markedly from those of the West, Russia simultaneously resists the promotion of liberal values and undermines the demands of civil society (Potulski 2008, 144). By presenting a Russian vision of the world, the state is therefore pursuing a systematic policy of multifaceted easternization: it hinders democratisation tendencies in the region and the promotion of Russian and Russian-speaking education, science and culture. It is also committed to expanding the Russian-speaking infosphere, strengthening the Russian Orthodox Church and brandishing Russian sport. Simultaneously, Russia is creating its own axiological space, sidelining ideological proposals branded by the Euro-Atlantic world, fighting against moral liberalisation and promoting the fashion for conservatism in a wide range of areas of social life. In short, easternization in Russia is modernisation without democratisation, on the Russian model and under Russian auspices.

A characteristic feature of the Russian soft power toolkit is that it makes relatively little use of development and humanitarian aid (approximately 0.03% of Russian GDP is allocated to support developing countries). Russia considers cultural and humanitarian cooperation as separate foreign policy activities

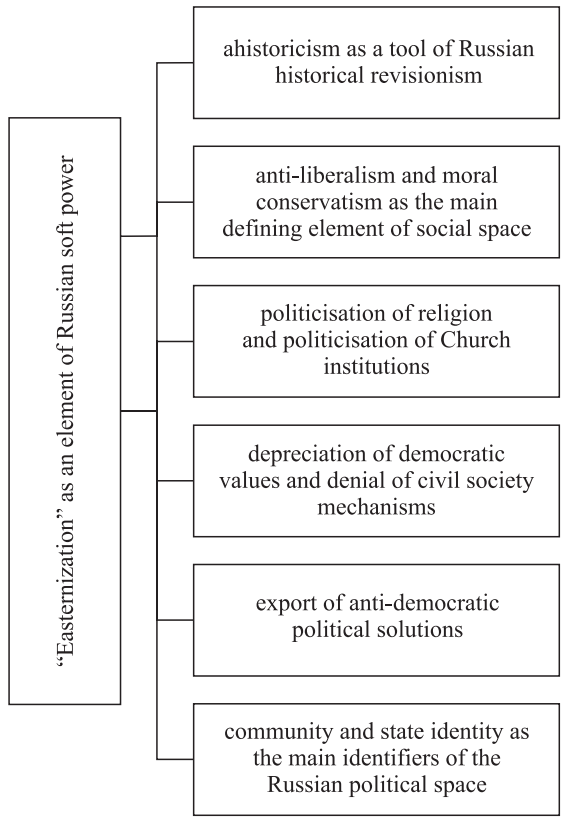

Fig. 1. Easternization as an element of Russian soft power
"Easternization" as an element of Russian soft power

not included in aid expenditure reports. In 2007, the first concept for Russia`s participation in international development assistance was approved. One of its objectives is to give Russia influence over the global processes that shape a stable world order. Assistance should also enable the development of good neighbourly relations with Russia`s neighbours and the strengthening of the authority of the Russian Federation. The concept was updated in 2014, when assistance to the CIS states of Abkhazia, South Ossetia, and other states with good neighbourly relations with Russia was identified as a priority regional activity. Remarkably, an important vector of development aid is the free education of students from developing countries at Russian state universities (this amounts to approximately 15,000 foreign students per year, which is approximately 6% of the global number of foreign students). The vast majority of them are citizens of post-Soviet countries: Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan. Contrary to the OECD methodology, Russia includes the remittances from migrants to Tajikistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan or Moldova in its international development assistance. However, the main beneficiary of the

various instruments of Russian development assistance is Belarus, which receives support not only in the form of income repatriation but also investment in migrant workers, foreign trade preferences and state loans (Klysinski | Zhochovsky 2016).

In the course of time, the use of sport to promote a positive image of Russia in the region and globally has also proved to be highly effective. Competition in sport has been an essential part of mass culture, and the marketing exploitation of success in winter sports (figure skating, hockey), boxing, athletics, or tennis is only one part of a wider campaign to build a positive brand for the Russian Federation. Equally noteworthy are the high-profile sporting events held on Russian territory, which are used to create a global image of a modern country that attracts tourists and also competes with the Western hosts in organizing major events (e.g. the 2013 World Championships in Athletics held in Moscow, the 2014 Winter Olympics in Sochi, the 2018 FIFA World Cup). However, Russia's ability to use sports for soft power purposes has been severely limited by the subsequent doping scandals and, as a consequence, a severe reputational impact from sports sanctions.

2. Specificity of the Russian soft power instruments in Belarus

Russia's political, economic and cultural attractiveness remains high three decades after the independence of some post-Soviet states, although the circumstances are dynamic (Hill 2005, 1-16). Political orientations or cultural preferences are changeable, as exemplified by the condition of Ukrainian society after the Revolution of Dignity or the Belarusian one after the events of August 2020 show. It should also be noted that soft power is an activity that is largely complementary to traditional diplomacy, and when Russia's interests are somehow limited, it still willingly resorts to hard instruments, as in the case of Belarus, with particular emphasis on military tools and energy. Paradoxically, their use can reduce the long-term effectiveness of soft power, as Russia destroys its image as a state that creates a Russian world through methods of peace and dialogue, for instance through direct military confrontation. In the case of Russian-Belarusian relations, Russia has employed a variety of soft power instruments in Belarus effectively and in the long-term. According to Bickauskaite, the aforementioned actions were of a hybrid nature, with the primary aim of DEBELARUSIFICATION of Belarusians and the promotion of Pan-Slavism and Great Russian ideology (Bickauskaite 2019). The perception of Belarusian statehood as a direct and natural continuation of the Belarusian Soviet Socialist Republic was promoted, in line with Lukashenka's concept of the primacy of political identification over national identity. For a considerable period of time, Russia`s attractiveness to Belarus and Belarusians was significant, primarily due

to the shared linguistic heritage, cultural family ties and the opening of the Russian labour market to Belarusians, of whom approximately 300,000 found employment in the Russian Federation.

The use of the Russian language as a basic instrument for the dissemination of Russian soft power in Belarusian society is a highly complex issue. It involves not only Russian-language media and education (including the prestige of Russian and Russian-language education), but also the use of Russian as the primary language for public (including official) and private communication. It is, therefore, understandable that Russian and Russian-language media are a significant element of the Russian soft power architecture in Belarus. Of particular note are Russian TV channels (Russia TV and NTV), available widely in Belarus, and Belarusian TV channels, as well as Belarusian TV channels and programs produced for Russian TV channels. In the printed press (Komsomolskaya Pravda, Argumenty I Fakty), the content of popular Russian titles was typically supplemented by Belarusian topics prepared by Belarusian editors. By the year 2020, Russian influence was also evident in electronic media, such as social media. At that time, Belarusian Internet users` preferences were clearly pro-Russian, and the most popular websites in Belarus were either Russian, with strong links to Russia, or clearly pro-Russian.

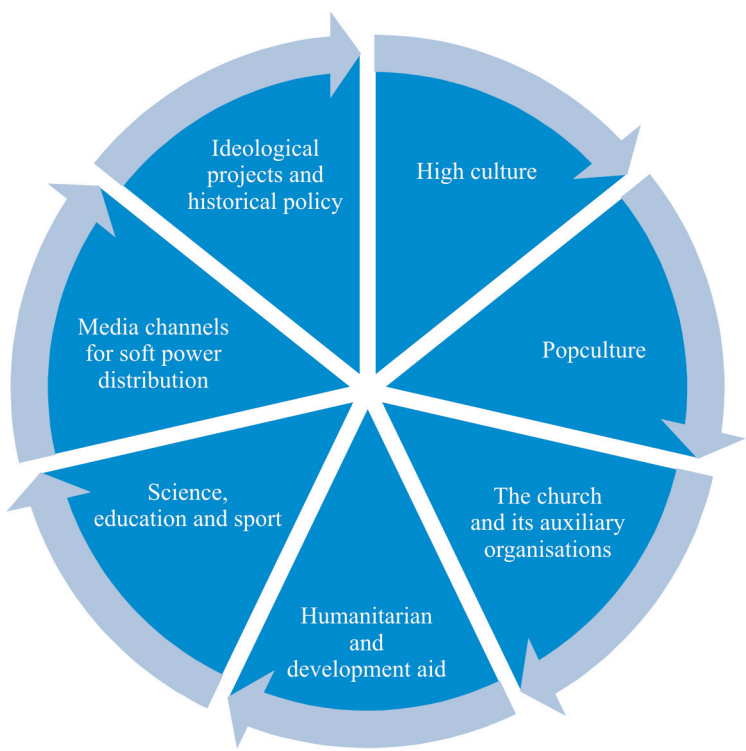

Fig. 2. The architecture of Russian soft power in Belarus

Russia actively used a range of different instruments of influence and manipulation, some of which were targeted at specific recipients. According to Viačorki, organisations involved in Russian soft power activities are strategically positioned in western Belarus, mainly in proximity to the borders with Lithuania and Poland. Non-state actors also play a significant role in the distribution of soft power, such as the GONGO or the Orthodox Church. In addition to its obvious religious and cultural function, the Orthodox Church works has been working to promote the so-called Russkij mir, in particular since the inception of the Russkij Mir Foundation (Russian World Foundation), established in 2007. It is officially supported by the Russian Orthodox Church (Curanović 2010, 195). Concurrently, a number of organisations were engaged in Russian culture and language, including the Federal Agency for the Commonwealth of Independent States, Compatriots Living Abroad and International Humanitarian Cooperation "Rossotrudnichestvo" (Minsk Centre, Brest Branch, Gomel Branch). The Russian Foundation for Public Diplomacy named after Alexander Gorchakov, the Foundation for the Support and Development of the Russian Language, the Russian Centre for Science and Culture in Belarus and the Belarus-Russia Friendship Association were instrumental in spreading the notion of Russia`s attractiveness. According to Viačorka, the four principal instruments of Russian soft power in Belarus are precisely the mass media (Russian cultural centres, Sputnik or Rossiya-Segodnya), non-governmental organisations (NGOs), the Orthodox Church and political think tanks.

Furthermore, the Russian Federation provides substantial financial support to a multitude of Russian-Belarusian cultural initiatives, including festivals, competitions, cultural exchanges, and Russian-Belarusian round tables). The largest event with such a thematic profile is the International Art Festival "Slavic Bazaar" in Vitebsk. However, there is an increasing number of similar initiatives, including the International Literary Competition "Slavic Kaleidoscope", the International Competition of Belarusian Poetry and Song at the Moscow House of Nationalities, the projects "Slavic Wreath: Historical and Cultural Unity of the Slavic Peoples" and "Russia and Belarus: Historical and Spiritual Community". The Belarusian--Russian Youth Symphony Orchestra is successfully operating. The number of joint scientific initiatives, including conferences, joint research and popularisation projects, exchanges of scientific staff, publications, and the activities of the Russian Virtual Library rvb.ru), is rising dynamically as well. In addition, there has been a notable increase in the number of educational initiatives, such as scholarship systems, youth exchanges, the activity of Russian teachers in Belarusian schools, and a system of Russian language and literature Olympiads). A plethora of activities have been designed for children and young people, among others the project "Youth for the Union State", the joint "Educational Avenue" at the 29th International Forum of Information and Communication Technologies TIBO-2023, the popularisation of the Russian Language Day and Year and the Day of Unity of the Peoples of Belarus

and Russia. Minsk also celebrates St Petersburg Days and Russian-Belarusian projects are also conducted by the Leo Tolstoy Institute of Languages and Cultures and the International Slavic Centre Konsonans. The 'Winter University of the Union State Engineering Schools' will also be operational in 2023, while the "Belarusian-Russian Centre for Inclusive Education" and the "Russian-Belarusian Technopark Initiative" are scheduled for 2024 to 2026. In the light of the exclusion of all Russian and Belarusian universities from the Bologna process, the Congress of Young Scientists of Belarus and Russia and the Belarusian-Russian University, with its own Eurasian Studies Centre and the Pushkin Centre (created in cooperation with the Pushkin Institute of the Russian Language) provide numerous opportunities for the use of the Russian soft power. Furthermore, Russian and Belarusian youth organisations are engaged in extensive collaboration, exemplified by the signing of a cooperation agreement between the Belarusian Republican Youth the Union and Belarusian National Pioneer Organization and the All-Russian State Movement of Children and Youth, also known as the "Movement of the First". The most notable outcome is the World Youth Festival, scheduled to be held in Russia in 2024, where the Belarusian delegation is expected to be one of the largest in attendance.

In addition, tourist exchanges between Russia and Belarus are becoming more frequent. It is anticipated that joint cross-border tourist routes will be developed in the near future. During official speeches, Oleg Andreichik, the Deputy Minister of Sports and Tourism of Belarus, has emphasised that the Russian Federation is Belarus' main partner in the field of tourism. In the previous year, 96% of the tourists visiting our country were Russians. This accounts for 97% of export earnings from tourism services"[1]. A significant proportion of Russia`s soft power initiatives also encompasses sport, both professional and amateur. Belarusian athletes participate in competitions organised in Russia and Russian athletes in events organised in Belarus. Furthermore, joint sporting events represent a political response by the Union State to the exclusion of Belarusian and Russian athletes from numerous international competitions due to doping scandals and the attack against Ukraine.

In particular, the Russian Federation supports initiatives aimed at building a common historical memory space and mythologising selected aspects of the Russian-Belarusian past (Ławniczak 2022). It is directly related to the core of the project of the so-called Russian world, i.e. the need for political consolidation, which can be achieved through the use of formal-legal, institutional, media and symbolic instruments (frequently actions combining the above elements). A perfect example of the implementation of this task is the long-running multi-element campaign dedicated to the cultivation of the memory of the Great Patriotic War. As part of the struggle against "Western revisionism", Russia is conducting a range of activities

[1] https://www.belta.by/society/view/minekonomrazvitija-industrija-turizma-posposobstvuet-ekonomicheskomu-sotrudnichestvu-belarusi-i-rf-561132-2023/ (accessed: 23.12.2021).

in Belarus to promote its own "historical truth" and present a positive image of Russia and Belarus as the historical and ideological heirs of the anti-fascist coalition. The most popular thematic action is the patriotic 'Remembrance Train', which has become an annual event.

Furthermore, the recent restructuring of the media landscape in Belarus is likely to reinforce the country`s reliance on Russian influence. Indeed, the Supreme Council of the Union State has established a media holding company with its headquarters in Moscow and a representative office in Minsk. The project will incorporate the union's existing media resources, including three newspaper titles, the BelRos TV channel, a radio station, internet portals, channels and profiles on the Telegram and Vandea social networks. Zen, channels on the YouTube and RuTube platforms and the State of the Union news and analysis portal http://www.soyuz.by will also be taken into consideration. An initial allocation of approximately USD 11 million has been made to the holding company.

It is noteworthy that A. Lukashenko has already signalled the need to coordinate for media policy of the union state from 2021. The objective of the project is to create and disseminate a positive image of Russia and Belarus in the region and beyond. A key component is the establishment of a Content Production Centre to oversee the creation and distribution of digital content in line with the interests of Russia and Belarus. It will encompass a range of materials, from propaganda to disinformation, tailored specifically for digital media platforms, with a particular focus on social networks.

Summary

The socio-political crisis that unfolded in Belarus after 9 August 2020, affecting almost the entire nation, has left a lasting impact not only on the country`s internal and external situation, but also on its position in its relations with the Russian Federation. The dissemination of content promoting deeper integration within the union state, the facilitation of access to new or wider distribution channels, and the emphasis on the media apparatus controlled by the official Minsk have significantly strengthened Russian soft power towards Belarus. The basis of the Russian narrative is the emphasis on the assumption that closeness to Russia is so natural for Belarus and its inhabitants that there is no alternative.

This trend has been further exacerbated by the deterioration of relations between Belarus and the West (also as a result of the sanctions policy against Belarus), rendering prospects for economic cooperation virtually nil. This, in turn, has reinforced the strength of Russia's economic soft power, with Russia accounting

for approximately 90% of Belarusian exports by 2023[2]. In 2022 alone, the trade balance between the two countries exceeded USD 50 billion and, as A. Lukashenko himself has declared, there are "no barriers and restrictions in contacts" between Russia and Belarus[3].

Currently, the effectiveness of Russian soft power instruments used in Belarus should be assessed not only in light of the post-election protests, but also through the prism of two key turning points in Russo-Belarusian politics. The first is related to the momentous events of August 2020 and their manifold consequences, and the second, equally important, is Russia's attack against Ukraine and Belarus' role in Russia`s military actions. Despite Belarus's growing economic, military, political, and propaganda dependence on Russia, the impact of social resistance to the Lukashenko the regime and the wave of repression that engulfed Belarusian society after 2020, combined with Russia's aggression against Ukraine, has significantly affected Russia's ability to implement soft power instruments in Belarus. The findings of a study published by Chatham House that the pro-Russianism among Belarusians weakened after Moscow's support for Lukashenka in 2020 (Astapienia 2020). However, it should be remembered that the post-election protests in Belarus were not clearly anti-Russian in character, and that some of Lukashenka's opponents in the presidential elections had a clearly pro-Russian electoral programme. Nevertheless, it is undeniable that by 2020 part of Belarusian society had already become resistant to Russia's soft power instruments, yet, this does not mean that it had rendered itself passive in this regard. In a short period of time, the union state has been able to unify its propaganda message, as an examination of the dominant narratives in Russian and Belarusian propaganda shows. In turn, Belarus has lost significant human resources since 2020, as the process of brain drain has accelerated due to labour emigration and political exile (Babizkij 2019) among the instruments of Russian soft power that today have minimal or no influence. Moreover, after 2020 trust in both the Belarusian state media and the Russian media declined[4]. The mechanically replicated political technology of the Russian media is no longer as effective in Belarus as it is in Russia. Among Belarusians who are becoming more digitally literate, the popularity of social media is growing (in particular of FB, Telegram, NEXTA, and Instagram)[5] compared to the previously dominant VK.com and Odnoklassniki. However, a partial change in Belarusians` media preferences took place before 2020. According to data from the Belarusian Ministry

---

2 Source: National Statistical Committee of the Republic of Belarus.

3 https://president.gov.by/ru/events/videoobrashchenie-na-plenarnom-zasedanii-x-foruma-regionov-rossii-i-belarusi (accessed: 22.12.2023).

4 https://meduza.io/feature/2020/11/16/perelomit-oppozitsionnyenastroeniya-v-belarusi-dolzhen-desant-rossiyskih-polittehnologov-nu-i-kak-poluchaetsya (accessed: 24.02.2021).

5 https://baj.by/sites/default/files/event/files/2020/report_media2020_rus.pdf (accessed: 24.12.2021).

of Communications, the number of households with Internet access has increased significantly, from 61% in 2016 to 82.5% in 2020. The number of Internet users in 2020 amounted to 5.4 million.

Despite the above data, Lukashenka continues to publicly advocate for the creation of a media holding company for the Union State, and in the near future, this project may become the flagship, the most prominent, unilateral instrument of Russian influence on Belarus. According to the data of Sociolytics, only in the period August-September 2020 trust in the state in Belarus significantly decreased (54% of Belarusians prefer independent media, and only 29% for the state media), 43.3% of Belarusians declared that they never watch the pro-government TV channels ONT, STV, Belarus 1 or Belarus 2. Due to their thematic specificity and the way the content is prepared by Russian and Belarusian editors, some traditional media, such as television or the printed press, can even be perceived as an inherent part of the Russian infosphere. Nevertheless, it should be noted that the positive image of Russia in the Belarusian media is not only promoted through strictly political programmes. Relevant elements of Russian soft power are also implemented through pop culture: films and series, entertainment programmes or the activities of pro-Russian celebrities. The study thus confirms a hypothesis that has persisted for more than 30 years. At the same time, the prestige of Russian-language education has been cultivated, and the Russian and Russian-language media had a significant impact on Belarusian society, as claimed by the Deputy Chairman of the Council of the Republic, Valery Belsky,

> […] neither Belarusians nor Russians can be separated. We love Russian songs, Russian culture and we complement and enrich it with our output. We do not feel alien on Russian soil, and Russians do not feel alien on Belarusian soil[6].

Only the next phase of the war with Ukraine (from 24 February) has radically changed the Russian Federation`s ability to use soft power tools. This is amply demonstrated by the results of the Global Soft Power Index 2023, which show that Russia is simultaneously the only country in the world whose reputation has declined to such an extent that it escapes the clear identification of Russia as an AGGRESSOR STATE. It has lost its place in the top ten[7]. In the case of Belarus, Russia continues to take a number of measures to compensate for the loss. On the one hand, it is intensifying hard power projects (as part of the context of deepening the military cooperation with the union state). On the other, it is developing an extremely wide range of proposals in the fields of culture, education or sport, aimed at strengthening the power and reach of soft power instruments. Nevertheless, the

6 …https://www.belta.by/society/view/belskij-o-sojuze-belarusi-i-rossii-my-vzaimno-drug-druga-obogaschaem-558875-2023/ (accessed: 20.12.2023).

7 …https://brandirectory.com/softpower

Russian Federation can maintain influence over Belarusian society for a considerable period of time through the use of hybrid influence, specifically given the protracted nature of the conflict and Belarus's limited military involvement in the war. Even if there is a systematic decline in Russia`s sympathisers among adult Belarusians and in the new Belarusian diaspora, there will still be tremendous opportunities for the use of Russian soft power instruments among children, adolescents and young adults, to whom a substantial proportion of Russian-funded educational, popular science and cultural initiatives are directed. The key question, therefore, will be whether it will be possible to build a common identity for the citizens of the Russian-dominated union state. In the event of the youngest Belarusians, the battle for control of their minds is most definitely being fought on the Internet, and if for some reason they do not leave the Runet, Russia will slowly build a pro-Russian reality for them and with them.

Bibliography

Astapenia, R. (2020), Belarusians' views on the political crisis. Chatham House, [in:] https://www.chathamhouse.org/2022/01/belarusians-views-political-crisis (accessed: 30.11.2020).

Babitskiy, D. (1998), Trudovaya migratsiya v EC i sistema sotsial'nogo obespecheniya v Belarusi, Moldove i Ukraine: pravovoy analiz i otsenka ekonomicheskikh vzaimosvyazey, CASE. Belarus. [Бабицкий, Д. (1998), Трудовая миграция в ЕС и система социального обеспечения в Беларуси, Молдове и Украине: правовойанализ и оценка экономических взаимосвязей, CASE. Belarus.]

Bickauskaite, M. (2019), The renaissance of Russia-Belarus relations. New Eastern Europe, [in:] https://neweasterneurope.eu/2019/12/05/the-renaissance-of-russia-belarus-relations (accessed: 05.12.2019).

Chodubski, A. (2012), Europa Środkowo-Wschodnia wobec integracji i dezintegracji cywilizacyjnej świata, [in:] Stępień-Kuczyńska, A. | Słowikowski, M. (red.), Na gruzach Imperium… W kierunku nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w Europie Środkowej i Wschodniej. Łódź, 13-34.

Curanović, A. (2010), Religia jako czynnik soft power Federacji Rosyjskiej, [in:] Bednarczyk, B. | Pasek, Z. | Stawiński, P. (red.), Religia a współczesne stosunki międzynarodowe. Kraków, 195-206.

Czajkowski, A. (2011), Federacja Rosyjska: przywracanie utraconej wielkości, [in:] Łoś-Nowak, T. (red.), Polityka zagraniczna. Aktorzy, potencjały, strategie. Warszawa, 81-103.

Ćwiek-Karpowicz, J. (2012), Limits to Russian Soft Power in the Post-Soviet Area. Berlin.

Domańska, M. (2013), Uwarunkowania procesów integracyjnych i dezintegracyjnych na obszarze poradzieckim. Warszawa, 173.

Efremenko, D. | Ponamareva, A. | Nikulichev, Y.(2021), Russia's Semi-Soft Power, [in:] World Affairs: the Journal of International Issues 25 (1),100-121.

Hill, R. J. (2005), Post-Soviet Belarus: in search of direction, [in:] White, S. | Korosteleva, E. | Lowenhardt, J. (eds.), Postcommunist Belarus. Lanham, MD, 1-16.

Jedrowiak, P. | Baraniuk, K. (2019), Miękka siła „państw twardych", [in:] Historia i Polityka 36, 43-56.

Kisieleva, Y. (2015), Russia's Soft Power Discourse: Identity, Status and the Attraction of Power, [in:] Politics 3-4 (35), 316-329.
Kłysiński, K. | Żochowski, P. (2016), Koniec mitu bratniej Białorusi? Uwarunkowania i przejawy rosyjskiego soft power na Białorusi po 2014 roku. Warszawa.
Kostecki, J. (2023), Geostrategiczna sytuacja Białorusi w kontekście polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, [in:] Studia Wschodnioeuropejskie 19, 148-166.
Kudors, A. (2014), Russian Soft Power and Non-Military Influence: The View from Latvia, [in:] Winnerstig, M. (ed.), Tools of Destabilization. Russian Soft Power and Non-military Influence in the Baltic States. Stockholm, 71-112.
Larueèlle, M. (2015), The 'Russian World'. Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination. Washington.
Laruelle, M. (2021), Russia's Niche Soft Power. Sources, Targets and Channels of Influence. Paris.
Lebedenko, V. (2004), Russia's National Identity and Image-Building, [in:] International Affairs 50 (4), 71-77.
Ławniczak, R. (2015), A post-socialist/communist perspective. From foreign-imposed to home-grown transitional public relations, [in:] Etang, J. | McKie, D. | Snow, N. et al. (eds.), The Routledge Handbook of Critical Public Relations. London, 213-225.
Ławniczak, R. (2022), The Sources of Russia's Soft Power in Relation to Belarus. Polish Political Science Yearbook. https://doi.org/10.15804/ppsy202256
Nye, J. S. (2007), Soft Power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej. Warszawa.
Pacak, P. (2012), Soft power jako środek realizacji celów polityki zagranicznej państwa w systemie postwestfalskim, [in:] Haliżak, E. | Pietraś, M. (red.), Poziomy analizy stosunków międzynarodowych. Warszawa, 193-207.
Potulski, J. (2008), Społeczno-kulturowy kontekst aktywności międzynarodowej Federacji Rosyjskiej. Gdańsk.
Potulski, J. (2011), Geopolityka w świecie ponowoczesnym. Częstochowa.
Rogoża, J. | Rodkiewicz, W. (2015), Potiomkinowski konserwatyzm. Ideologiczne narzędzie Kremla. Warszawa.
Shraibman, A. (2018), The House That Lukashenko Built: The Foundation, Evolution, and Future of the Belarusian Regime. Moscow.
Shraibman, A. (2019), War of words Pushes Belarus-Russia Relations to the Brink, [in:] https://carnegiemoscow.org/commentary/78682 (accessed: 10.02.2024).
Trenin, D. (2001), The End of Eurasia: Russia on the Border between Geopolitics and Globalization. Moscow.

DOI: 10.31648/pw.10868

Danuta Kaźmierczak
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-2513-2942
University of The National Education Commission
Mirosław Laskowski
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-9522-2383
War Studies University

SOCIAL COHESION IN HYBRID CONFLICTS. CASES OF MIGRATION CRISIS AT THE POLISH-BELARUSSIAN BORDER AND MIGRATION FLOWS FROM UKRAINE

Abstract: Hybrid threats, which combine disinformation, cyber-attacks, economic pressure, and the use of irregular armed groups and regular forces (NATO), target society as a whole, specific groups and/or individuals in order to destabilize their functioning and undermine their sense of security. The European Union and individual countries recognize societal cohesion as one of the desirable tools to counter complex and interrelated threats, regardless of the category they belong to – hybrid interference, hybrid operations or hybrid warfare (EU). The migration crisis on the eastern border of the EU is analyzed with reference to the NATO framework of 5 elements (core values, common perception of the risk, trust in institutions and their policies and applied law) that can destabilize the coherent society. The conclusions draw attention to the progressive fracturing of society which can be slowed down by building social awareness with national and international law and policies including educational policies.

Keywords: hybrid conflict, social cohesion, border conflict, EU engagement, migration crisis.

Introduction

Today's conflicts and crises are described with a bundle of terms: low-intensity conflict or low-intensity operations, small wars, irregular warfare, asymmetric warfare, military operations other than war (MOOTW), and hybrid conflicts. Yet, all of them include the characteristic of hybridity which in the literature is identified as the predominant but not new in warfare. They target the whole society, particular groups and/or individuals to destabilize their functioning and damage their sense of security. Social cohesion is challenged in the domain of: core values, common perception of the risk, trust to institutions and their policies and law applied. Migration crisis at Polish (UE) and Belarus border can serve as an example of how the NATO and UE cooperate to counter hybrid threat and how cohesion is targeted and how much it is crucial to counter the adversary.

Methods: Case studies on the crises and their impact on social cohesion is analyzed with reference to the NATO framework of 5 elements (defined above) which can destabilize the coherent society: political and economic factors, core values, civil military friction, external risk and lack of common perception of it, targeted propaganda. And how it differs from the migration from Ukraine. The resources for the analysis include: reports, legal acts, literature, media sources, Border Guards information.

1. Hybrid threats

Hybridity is usually defined by relating to modus operandi i.e., purposeful, yet with hidden intent and engagement, use of coordinated and synchronized means (military and nonmilitary, kinetic and nonkinetic, regular and irregular) precisely targeting vulnerable elements of the adversary. In practice every threat can be hybrid if not limited to one dimension and form of military operations. There is also a distinction made among hybrid threats, hybrid conflict, hybrid war and hybrid warfare:

- Hybrid threat is a convergence and interconnection of different elements, which together form a more complex and multidimensional threat.
- Hybrid conflict is a situation in which parties refrain from the overt use of armed forces against each other, relying instead on a combination of military intimidation (falling short of an attack), exploitation of economic and political vulnerabilities, and diplomatic or technological means to pursue their objectives.
- Hybrid war is a situation in which a country resorts to overt use of armed forces against another country or a non-state actor, in addition to a mix of other means (i.e., economic, political, and diplomatic) (see Pawlak 2015).
- Hybrid warfare, the most comprehensive concept, refers to: "the use of military and nonmilitary tools in an integrated campaign, designed to achieve surprise, seize the initiative and gain psychological as well as physical advantages utilizing diplomatic means; sophisticated and rapid information, electronic and cyber operations; covert and occasionally overt military and intelligence action; and economic pressure" (Wither 2020, 8).

NATO uses the following definition:

> Hybrid threats combine military and non-military as well as covert and overt means, including disinformation, cyberattacks, economic pressure, deployment of irregular armed groups and use of regular forces. Hybrid methods are used to blur the lines between war and peace, and attempt to sow doubt in the minds of target populations. They aim to destabilize and undermine societies[1].

[1] https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm?selectedLocale=uk (accessed: 19.12.2022).

Hybrid conflict is identified predominantly through the prism of information and psychological warfare. Russia emphasizes risks posed by external manipulation and subversion, utilization of informational and communication technologies to manipulate public awareness and falsify history, the use of economic coercion for geopolitical aims. Likewise, China describes hybrid conflict referring to the use of sanctions, political provocation and cyber-related threats. The US' focuses on cyber conflict, disinformation campaigns and economic coercion as elements of hybrid conflicts, identifying China, Russia and Iran as dangerous protagonists. Germany and the Netherlands emphasize the cyber threats and information warfare as a rising and threatening trend of hybrid conflict. The Dutch define hybrid conflict as threats such as foreign interference through disinformation, cyber espionage, sabotage and foreign funding. The UK indicates hybrid threats in the cyber and political domain, especially with regard to safeguarding electoral systems as powerful (Torossian | Fagliano | Görder 2020). M. Clark emphasizes the different understanding of hybrid war by the USA and Russia:

> The Russian hybrid war framework specifically includes the use of conventional military operations and lacks a boundary between "deniable" proxy operations and disinformation on the one hand and conventional conflict on the other. […] from the Russian perspective, the entire "gray zone" is potentially a component of hybrid war, which additionally includes the use of military forces extending above the upper threshold of the "gray zone" into what the US and China would both regard as conventional war" (Clark 2020, 11). Whereas "Western discussions of the nature of the Russian military threat often split the problem set into two parts. One part is the threat of conventional war against NATO. The other consists of strictly information-focused and subversive Russian actions (Clark 2020, 12).

For Russia hybrid war is a type of conflict rather than the means of waging it as the US sees it. General Valerij Gierasimov in his strategy, although he does not use the term hybrid war, he discusses its six typical elements:

- The line between the war and peace is blurred and operations are not proceeded by the formal declaration of war
- The nonmilitary means play a key role, various political, economic and humanitarian instruments are used, the local public opinion is manipulated;
- The nonmilitary actions are supported with military means, mainly information warfare, special operation and terrorist act,
- Military units are used openly, in disguise of peacekeeping or humanitarian actions.

The hybrid conflict has its six consecutive phases: covert origins, escalation, start of the conflict activities, crisis, resolution, restoration of peace. In two first phases differences of interests emerge and are transformed into conflict. Political leaders become aware of that. They escalate to the form of a direct military threat (Gryga 2020).

The use of differences of interests directly strikes social cohesion in the targeted country, yet simultaneously an aggressor focuses on strengthening it in their country preparing and involving its society into the waged conflict, so called the whole-of-society hybrid war. The whole-of-the-society concept focuses on the following aspects of social cohesion:

- enabling people to have a sense that they are engaged in a common enterprise, facing shared challenges, and that they are members of the same community. The hybrid war involves armed forces as well as non-state actors and terrorists and still follows the traditional military principles without creating a new intellectual framework;
- improving socio-economic conditions, reducing corruption, and centralizing control of the economy are the factors preventing wear on the economy, minimizing disparities and increasing prosperity;
- developing a community of shared values and norm, creating a sense of belonging, promoting trust to its authorities. Building proper public mood and avoiding weariness of "strategies, concepts, ideologies" requires constant running information campaigns. In 2018 The Russian MoD created the Military-Political Directorate which is responsible for instilling the unified ideology for the need of conducted hybrid wars (Clark 2020).

A hybrid warfare with the information, cognitive and social domains as its core elements constitute a serious threat to the social cohesion both by eroding trust between the state institutions and the people as well as among particular social groups and communities (Bilal, 2021). Consequently, this is a very reason why hybrid conflict is increasingly recognized as a threat to the national security of the states, understood us the preservation of the norms, rules, institutions and values of society" and protection all the institutions, principles and structures associated with society, and its people from "military and non-military threats" (Makinda 1998; Osisanya 2022). Whereby, nonmilitary threats will prevail and grow in their frequency, intensity and range (Kowalkowski 2011, 23). This understanding of hybrid threat is emphasized in the paper.

2. Social cohesion

In a hybrid conflict where the society can be a victim, target, and means used by an adversary to achieve their strategic goals, social cohesion seems to be a key element determining the resilience of the whole society, nation, and state (Parel | Gleason 2018).

X. Fonseca, S. Lukosch and F. Brazier provide the analysis of the term social cohesion and evolution of its understanding. They relate to the first definition for social cohesion coined by Maxwell for the Canadian Policy Research Networks:

> Social cohesion involves building shared values and communities of interpretation, reducing disparities in wealth and income, and generally enabling people to have a sense that they are engaged in a common enterprise, facing shared challenges, and that they are members of the same community (Maxwell 1996, 13).

For Alaluf it is a sense of a nation (identity) as a whole (unified), represented by distinctive traditions, culture, and language (Alaluf 1999). Fonseca, Lukosch and Brazier add the role of multiculturalism, values of tolerance, voluntary participation, and diversity in societies that embellish the construct of cohesion for resilient societies of the future, and associates the factor "sense of belonging" with resilient societies, as one of the factors correlated to social mechanisms of inclusion and expansion of systems built against social risk. Eventually, they propose the following definition of social cohesion:

> The ongoing process of developing well-being, sense of belonging, and voluntary social participation of the members of society, while developing communities that tolerate and promote a multiplicity of values and cultures, and at the same time, granting equal rights and opportunities in society (Fonseca | Lukosch | Brazier 2019, 246).

For Chan et al. (2006, 290), "social cohesion is a state of affairs concerning both the vertical and the horizontal interactions among members of society". Thus, social cohesion can be analyzed as a multidimensional phenomenon: on the three levels (the individual, community, and institutions) as well as from the local, state and international perspective. The three levels have the following characteristics:

- Level of the Individual includes the individuals' intimate face-to-face communication, task competence, degree of like-dislike, initiative, individual behavior, quality of intimate topics shared, sense of belonging, inclusion, individual participation, recognition and legitimacy.
- Level of the Community embraces the shared loyalties, mutual moral support, social capital, strong social bonds, trust, social environment, formal/informal control, overlap of individuals' friendship networks, pressures for conformity and caring, civic society, reciprocal loyalty and solidarity, strength of social relations, shared values, common goals, moral behavior and norms, values of rewards in groups, and process performance and goal attainment.
- Level of the Institutions consists of social disorganization, lack of social conflict, life satisfaction, voting, social behavior, suicide rates, civic society, trust and multiculturalism, and reduction of inequalities and exclusion (Fonseca | Lukosch | Brazier 2019).

The social cohesion should also be perceived from the local, state and international perspective. From these perspectives the multiculturalism as the element of cohesion gains even bigger importance. The hybrid conflicts which have definitely more extensive range and impact and do not confide to one state or one-to-one relation but

to number of actors in the region or on the globe. Sense of belonging to the common global community sharing common goals then, plays its role. Thus, social cohesion can also be identified by the strength of primary and secondary networks, or primary groups (Cooley) and weak ties (Granovetter) (Lockwood 1999). G. Grimalda, N. Buchan and M. Brewer (2015) study interconnectedness at the individual-level, and its correlation with the willingness to cooperate with global others. Their findings are that participation in global networks enhances propensity to cooperate and the sense of a global social identity is a strong impetus for cooperation.

Generalizing, social cohesion is about connections and relations of individuals, groups and societies and so has multidimensional, network structure. It can be identified and measured by the following cross-sectional (referring to each level separately and all of them) variables: sense of belonging to a group or society, strengthened by respect for diverse systems of values and trust which constitute the very foundations for cooperation towards common goals – development of sustainable, resilient, and so secure environment (local community, society, nation, state, region, and ultimately globe).

For NATO cohesion means "synergy and the ability of NATO nations to think and act together. That is, to develop shared interests, values, and common standards and rules, and to respond to problems as a united group". Relying on mutual trust, cohesion is "doing what is best for the community" and looking beyond self-interests" (Bazin | Kunertova 2018, 84). The alliance cohesion can be affected or fractured by variety of factors: (1) external risks, especially multiplication of external threats and a lack of common perception of those threats (2) political and economic factors, populist leaders who prefer narrow, short-term political gains at home and who are prepared to "undermine an international institution to gain consensus internally", concerns over sovereignty could override the relative value of the Alliance's collective good and make governments pull limited funds away from NATO, demographic shifts changing the socioeconomic and cultural fabric of nations, such as an aging population and migration, will drive differences in fiscal priorities, which could result in decreasing national defense spending. (3) organizational structures and processes, bureaucracy, civil-military frictions on both NATO and national levels could negatively affect readiness of the forces. (4) technology advances, ever-evolving communication technology can facilitate the spread of risks coming from outside of the Alliance, targeted propaganda against NATO nations, alternative media and miscommunication and (5) core values and common purpose; intangibility of the common good that NATO produces, uncontrolled mass migration changing the fabric of societies and their values. Hybrid threats with psychological and information warfare can imperil allies' cohesion in all five identified areas.

Migration crisis at Polish (UE) and Belarus border can serve as an example of how the NATO and UE cooperate to counter hybrid threat and how cohesion

is targeted and how much it is crucial to counter the adversary. The crisis is analyzed with reference to the NATO framework of 5 elements (defined above) which can destabilize the coherent society: political and economic factors, core values, civil military friction, external risk and lack of common perception of it, targeted propaganda. The resources for the analysis include: reports, legal acts, literature, media sources, Border Guards information.

3. Migration crisis at the east European Union border

Since June 2021, thousands of people – mainly from Iraq, but also from Syria, Afghanistan, Democratic Republic of Congo, Cameroon tried to reach the European Union (EU) via Belarus. When Belarus eased the migration flows, political leaders from Poland and Lithuania accused the Belarusian leader Alexander Lukashenko of deliberate facilitating migrants and asylum seekers to cross EU borders. The influx of migrants is treated as a "hybrid attack" or a well-organized, cynical, hybrid operation as Gabrielius Landsbergis calls it (Seputyte | Follain 2021), to put pressure on the EU to lift sanctions on the Belarus. Charles Michel, the European Council president, called the crisis a "brutal, hybrid attack on our EU borders" and NATO claimed the "irregular migration artificially created by Belarus as part of hybrid actions" to target the EU (Scheglov 2020). The EU countries built fences, increased border patrols and declared a state of emergency along the border areas (Poland on 2 Sept. 2021, Lithuania on 9 Nov.2021).

Then, "Why can't they simply open their borders like Germany did in 2015?", asked rhetorically Elisabeth Braw. At the same time recalling the migration statistics of 2015-2016, she explains that there is not a migration crisis at the EU – Belarus border but a geopolitical crisis and border-violation crisis with migrants exploited as geopolitical pawns[2]. The goal of propaganda was to convince the citizens of Latvia, Lithuania and Poland their governments are not able to safeguard their borders. Belarusian security forces provided migrants with instructions on crossing the borders and tools like wire cutters and axes to break down border fences. Moreover, on 13th November 2021 Belarusian forces attempted to destroy fencing at the Polish border and used lasers and flashing lights to temporarily blind and confuse Polish soldiers to help migrants cross the border (Ioanes 2021). So far, the border

[2] Start with the numbers. According to the United Nations, 26.6 million people worldwide are currently considered refugees. (Another 51 million are internally displaced.) Turkey hosts the largest number, 3.7 million, followed by Colombia, Uganda, Pakistan and Germany; while Aruba, Curacao, Lebanon and Turkey host the highest number of refugees per 1,000 local residents. During the 2015-2016 refugee crisis, a total of 2.5 million people applied for asylum in the EU. at Belarus' European borders: By late August, some 4,000 migrants had illegally entered Lithuania from Belarus; 2,100 had entered Poland and the following month, Latvia's government reported that more than 1,000 migrants had attempted to illegally enter the country.

had been open but secure, authorities were managing the cross – border mobility rather than defending the border itself. Yet, the new situation and consequently security measures alerted citizens to risks and threats and thus increases subjective insecurity. Heighten awareness of risk and threat compound levels of fear and ever-higher security measures will not satisfy any fear: fear of death, fear of 'the other', fear of losing social or economic status. This state caused the shift of the public perception of a border from the open one (liquid) to the solid border as a protection from threat in the traditional reasoning (Marciso | Varzi 2015), evoking at the same time expectations that the authorities would meet the challenge. The external threats creating the possibility of losing certain aspects of national or local identity have consequences for the individuals and societies. "If the three countries signaled to their citizens – and thus to Belarus and to the rest of the world – that they're not in command of their own borders, it would be an open invitation for Belarus to attack these borders using not just more migrants but various other tools as well" (Braw 2021).

There is also another side of a propaganda coin – fracturing the society by targeting at its values and trust to institutions: "The community is once again divided into those who are happy with the services that defend the border and those who cannot remain indifferent," says one of the residents of a village in the restricted zone[3]. Crisis situation evokes the need to help and sense of solidarity with the disadvantaged. Social solidarity is the cohesion between individuals, builds the interdependence between members of a society, and a sense of collective responsibility for supporting members of the group and community at large but also emphasizes need to provide help to the underprivileged members of the local, national or global community (Mishra| Rath 2020). There is one of many stories happening at the border:

> Kurnyta […] used to work in construction, but he now works full-time with the Wolno Nam Foundation and its subsidiary, Podlaskie Voluntary Humanitarian Rescue, the latter of which sprung up as a result of the wave of migration on the border. He has received awards in Poland for helping dehydrated, exhausted refugees. Earlier this summer, Podlaskie Voluntary Humanitarian Rescue got a WhatsApp message from a woman in Syria. She hadn't heard from her husband, Tarek, for nine days since crossing the border into Poland. The last dropped pin he had sent her from his phone was still deep in the Polish side of the woods. Kurnyta hadn't eaten lunch yet. He grabbed an energy bar and headed out with his friends. But he was not optimistic. "You can't last out there more than a week without water," he said. Kurnyta followed the trail from that dropped pin to find Tarek lying in tall thickets of wet grass. In several days, he had only managed to move 260 feet from his last location (Toth 2023).

[3] https://reliefweb.int/report/poland/poland-belarus-border-crisis-we-don-t-want-people-die-forest (accessed: 11.12.2022).

The migration and humanitarian crisis falsely created at the border aims at arousing remorse and moral dilemmas and consequently tensions in cross-border locals but also national and international community.

> [T]he forests between Belarus and Poland have become the arena of what can at times resemble a nightmarish survival test: Thousands of people trying to cross find themselves trapped between Polish border guards stopping their entry and Belarusian security forces blocking their retreat. The result is people find themselves stranded in the forests, without food or shelter, often for weeks (Reevel 2021).

The reaction of Polish authorities and local cross-border communities toward illegal migrants from Belarus can be also analyzed in relation to the events of the Russia – Ukrainian war 2022. Polish government and the whole Polish society welcome openly the refugees from Ukraine. The Border Guards accept about 30 thousand Ukrainians daily on average. From the 24th Feb. 2022, i.e., the beginning of the war 6.03 mil. Ukrainians crossed the Polish border, mainly women and children. As of the 3rd Sept. 4.239 mil. came back to Ukraine, which means that circa 1.95 ml. Ukrainians are staying in Poland[4]. They receive support from Polish authorities and people who host them in their homes. On 6th on March the new simplified border crossing procedures at Korczowa and Dorohuskto borders were issued to improve humanitarian aid transport[5] on 12th of March 2022 the President of the Republic of Poland signed the Act on assistance for Ukrainian nationals (JL 2022 p. 583). It regulates the legal status and the rights of the Ukrainian citizens on the territory of Poland, employment, financial and material aid, education, nursery and health services. Generally, financial help for Ukraine from the Polish society equals 10 bn PLN (2140 000 000 EUR) and military help equals 7 bn PLN (1 500 000 000 EUR) (Polska pomoc… 2022). These actions definitely contribute to inclusion. Humanitarian aid was provided by government, public institutions, business, NGOs and individuals (Zwolak 2020). Polish organizations that help in Ukraine are: Polish Humanitarian Action (food delivery), Polish Medical Mission (medical equipment and supplies) Polish Center for Humanitarian Aid (evacuation of people and psychological aid), Emergency Services Fundation (supporting international medical services). Caritas Polska cooperates with Caritas-SPES and Caritas Ukraine helping refugees directly at the border[6].

F. G. Morales, the Special UN Rapporteur conducted an official visit to Poland and Belarus from 12 to 25 July 2022. The visit concerned the situation at the Polish--Belarus border. In his final statement he concludes:

---

4 https://300gospodarka.pl/news/uchodzcy-z-ukrainy-w-polsce-liczba (accessed: 11.12.2022).

5 https://rzeszow.uw.gov.pl/aktualnosci/latwiejsze-przekraczanie-granicy-polsko-ukrainskiej-dla-ciezarowek-z-pomoca-humanitarna/ (accessed: 11.12.2022).

6 https://caritas.pl/ukraina/ (accessed: 11.12.2022).

> I am impressed by the Government of Poland for providing significant support to a huge number of refugees fleeing Ukraine in such an intense period. At the same time, we must pay tribute to Polish citizens who have shown solidarity and generosity to Ukrainian refugees". However, the situation on the Polish-Belarus border is different: on the Belarusian side, migrants are subject to detention at the already closed Temporary Logistical Centre whereas on the Polish side, migrant children and their families, and pregnant women are sheltered in closed immigration facilities. Therefore, he urges Belarus, Poland and the EU to open dialogue on the situation at their common border. "Most importantly, they must avoid any further loss of life, stop pushbacks, and protect the human rights of migrants[7].

Thus, why is it different? Marta Bivand Erdal, co-director of the Migration Centre at the Peace Research Institute Oslo, believes that this difference is made by proximity and shared historical grievances towards Russia. These feelings decided about the generous welcome Ukrainians have received in Poland. Also, a "high sense that we might be next" accompanies the Poles. Lieutenant Anna Michalska, the Polish Border Guard spokesperson, explains that the migrants coming via Belarus are "illegal immigrants", whereas all Ukrainians are refugees, which is the reason for their different treatment:

> On the Ukrainian border, people are evacuating and running away from war. They ask Polish border guards for help and feel happy they are safe. But on the Poland-Belarus border, immigrants try to avoid us because they do not want to stay in Poland," she says (Adler 2022).

The case of the Jemen 16-year-old migrant unconscious, lying at the border and in need for medical help is an example of how migrants are exploited as a tool of information warfare. After the Border Group activists addressed to Polish authorities accusation for not providing help, the Polish security services in cooperation with Belarusian ones controlled the situation. When they arrived at the scene the migrant betook himself off. Migrants[8].

Belarus is also engaging in "lawfare" by forcing EU states to break international and EU law by stopping migrants and returning them to Belarus. This violates the principle of non-refoulement under international law, which prohibits the sending of refugees back to countries where they might get harmed (Scheglov 2021). Migration and humanitarian crisis at the border although politically motivated prove there is an urgent need for an international law for protection of migrants,

---

7 https://www.ohchr.org/en/press-releases/2022/07/un-expert-praises-generosity-towards-ukrainian-refugees-poland-and-urges (accessed: 11.12.2022).

8 https://www.tvp.info/59608982/straz-graniczna-imigrant-z-jemenu-na-granicy-polsko-bialoruskiej-nie-wymagal-interwencji-medycznej-niesprawdzone-i-nieprawdziwe-informacje-aktywistow-grupy-granica-oraz-janiny-ochojskiej (accessed: 11.12.2022).

refugees and asylum seekers. (The Lancet Regional Health – Europe 11 (2021) 100285) The Geneva Convention on humanitarian aid could be extended or revised in face of the new threats and challenges, when migration is instrumentalized in hybrid conflicts.

In spite of the fact that the attack came at a difficult moment for the EU as the bloc struggles with internal tensions of its own, it unified the EU to response. The statement of *Josep Borrell, High Representative for Foreign Affairs and Security Policy* is as follows:

> The EU stands united in facing this challenge and is using all the tools at its disposal to push back against attempts to create a crisis at EU borders. We continue to stand in solidarity with the people of Belarus. This fifth round of sanctions is another example of our determination to act when human rights are violated (Council of the EU PRESS EN PRESS RELEASE 925/21 02/12/2021).

In November 2021, the EU allocated altogether 700 000 EUR in humanitarian assistance to support vulnerable people stranded at the Belarus border: 200 000 EUR for the International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) and a further 500 000 EUR in humanitarian funding. The EU was monitoring spending these funds. Yet, the media was spreading information about the limited or none access and help for the migrants.

European Commission President Ursula von der Leyen and NATO Secretary General Jens Stoltenberg presented a united front at the joint conference in Vilnius on 28th Nov 2021. "It is important that the European Union and NATO work hand in hand" said Ursula von der Leyen, likewise Jens Stoltenberg: "We are stronger and safer when we work together" (Ames 2021).

On 2 December 2021, the Council introduced the fifth package of sanctions over continued human rights abuses and the instrumentalization of migrants. Consequently, the Council imposed restrictive measures targeting prominent members of the judicial branch and propaganda outlets that contribute to the continued repression of civil society, democratic opposition, independent media outlets and journalists, and high-ranking political officials and companies (Belavia Airlines, tour operators and hotels) that have helped incite or organize illegal border crossing for political purposes.

Migration crisis at the East EU (Polish-Belarus) border proved to be regional, border-violation crisis provoked with the full hybrid toolkit at Belarus disposal: misled by Belarus forces migrants directed towards the Polish border and instructed to cross it forcefully, lawfare: forcing the EU states to brake the international law, information warfare: propaganda to convince nations their authorities and armies are not able to defend the borders, psychological warfare: dividing communities by creating conflict of values upon humanitarian aid, targeting social cohesion at the

local, national and international level as the natural sense of solidarity with the underprivileged was confronted with luring fear and insecurity fed by the attempts at braking the border being the physical and psychological base of order and stability.

Conclusion

Migration crisis at Polish (UE East border) and Belarus border can serve as an example of how the NATO and UE cooperate to counter hybrid threat and how much cohesion is crucial to succeed. In spite of the fact that the attack came at a difficult moment for the EU as the bloc struggles with internal tensions of its own, it unified the EU to response. Charles Michel, the European Council president, called the crisis a "brutal, hybrid attack on our EU borders" and NATO claimed the "irregular migration artificially created by Belarus as part of hybrid actions" to target the EU. This attack challenged the social cohesion on all levels (local communities, national and regional) in all 5 areas defined by NATO: purposefully created an external risk, lack of the common perception of the situation as politically motivated, instrumentalized migration cannot be managed in the same way as the war migration for national and regional security reasons and eventually disturbed the system of core values creating moral and legal dilemmas. The goal of propaganda was to convince the citizens of Latvia, Lithuania and Poland their governments are not able to safeguard their borders. Belarus used also "lawfare" by forcing EU states to break international and EU law by stopping migrants and returning them to Belarus. Migration and humanitarian crisis at the border although politically motivated prove there is an urgent need for an international law for protection of migrants, refugees and asylum seekers.

Responding to a hybrid attack requires the heterogenous tools to be employed from legal steps like Article 4 and Article 5 of the Washington Treaty (Poland, Lithuania and Latvia considered triggering NATO's Article 4), sanctions to the expulsion of diplomats but also all soft instruments that could build solidarity and cohesion of society and global community and so resilience to future incidents and threats.

References

Adler, N. (2022), Poland-Belarus border: The people pushed back in a Polish forest, [in:] https://www.aljazeera.com/features/2022/6/5/poland-belarus-border-the-people-pushed-back-in-a-polish-forest (accessed: 11.12.2022).

Ames, P. (2021), EU, NATO stress unity on Belarus, [in:] https://www.politico.eu/article/eu-nato-stress-unity-on-belarus (accessed: 19.12.2022).

Bazin, A. | Kunertova, D. (2018), Five Factors That Could Fracture NATO, [in:] Military Review January – February, 81-89.

Braw, E. (2021), Stop calling what's happening with Belarus a migration crisis, [in:] https://www.politico.eu/article/belarus-border-migration-geopolitical-crisis-nato-eu (accessed: 19.12.2022).

Clark, M. (2020). The Russian View of Future War: Unconventional, Diverse, and Rapid, [in:] Russian Hybrid Warfare 15-24.

Editorial… (2021), Humanitarian crisis at the Poland – Belarus border: politics is putting migrants at risk, [in:] The Lancet Regional Health – Europe 11, 100285.

Fonseca, X. | Lukosch, S. | Brazier, F. (2019), Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it, [in:] Innovation. The European Journal of Social Science Research 32 (2), 231-253.

Grimalda, G. | Buchan, N. | Brewer, M. (2015), Globalization, Social Identity, and Cooperation: An Experimental Analysis of Their Linkages and Effects, [in:] Global Cooperation Research Papers. https://duepublico2.uni-due.de/receive/duepublico_mods_00037383 (accessed: 19.12.2022).

Ioanes, E. (2021), Why Belarus is using migrants as a political weapon, [in:] https://www.vox.com/2021/11/14/22781335/belarus-hybrid-attack-immigrants-border-eu-poland-crisis (accessed: 19.12.2022).

Kowalkowski, S. (2011), Niemilitarne zagrożenia bezpieczeństwa publicznego. Warszawa.

Makinda, S. M. (1998), *Sovereignty and Global Security, Security Dialogue, [in:]* Sage Publications 29 (3), 281-292.

Marciso, G. | Varzi, A. (2015), Psychological and Social Borders: Regulating Relationships, [in:] Valsiner, J. | Marsic, o G. | Chaudhary, N. et al. (eds.) Psychology as a Science of Human Being. Berlin, 327-336.

Osisanya, S. (2022), National Security Versus Global Security, [in:] UN Chronicle, https://www.un.org/en/chronicle/article/national-security-versus-global-security (accessed: 19.12.2022).

Patel, G. (2018), The association between social cohesion and community resilience in two urban slums of Port au Prince, Haiti, [in:] International Journal of Disaster Risk Reduction 27, 161-167.

Pawlak, P. (2015), Understanding hybrid threats. Understanding hybrid threats | Think Tank | European Parliament (europa.eu), [in:] https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_ATA(2015)564355 (accessed: 19.12.2022).

Reevell, P. (2021), At the Poland-Belarus border, efforts to ease suffering among migrants. ABC News. https://abcnews.go.com/International/poland-belarus-border-efforts-ease-suffering-migrants/story?id=81284581 (accessed: 19.12.2022).

Scheglov, L. (2021), **I**s the Belarus migrant crisis a 'new type of war'? A conflict expert explains, [in:] https://theconversation.com/is-the-belarus-migrant-crisis-a-new-type-of-war-a-conflict-expert-explains-171739 (accessed: 19.12.2022).

Seputyte, M. | Follain, J. (2021), NATO to Send Team to Address Migrant Influx Stoked by Belarus, [in:] https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-08-25/nato-will-send-team-to-counter-migrant-threat-posed-by-belarus (accessed: 19.12.2022).

Torossian, B. | Fagliano, L. | Görder, T. (2019), Hybrid Conflict. Neither war, nor peace, [in:] Strategic monitor 2019-2020. https://www.clingendael.org/pub/2019/strategic-monitor-2019-2020/hybrid-conflict (accessed: 19.12.2022).

Toth, K. (2023), The Hottest Forest in the World, [in:] Foreign Policy Magazine. https://foreignpolicy.com/2023/08/13/poland-belarus-border-migration-crisis-wagner-group-russia-ukraine-election (accessed: 19.12.2022).

Wither, J. K. (2020), Defining Hybrid Warfare, [in:] https://www.marshallcenter.org/en/publications/concordiam/perspectives-hybrid-warfare/defining-hybrid-warfare (accessed: 19.12.2022).

Wojna i tekst.
Wojny i konflikty zbrojne
w refleksji medialnej, literackiej, językowej

WSTĘP

Introduction

W tym numerze czasopisma wyodrębniliśmy dział, który zawiera artykuły, przygotowane na podstawie wybranych referatów, wygłoszonych na międzynarodowej konferencji naukowej *Wojna i tekst. Wojny i konflikty zbrojne w refleksji medialnej, literackiej i językowej*. Organizatorami konferencji, która odbyła się 29-30 czerwca 2023 r. na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, były Centrum Badań Europy Wschodniej oraz Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej.

Podejmując ten temat, organizatorzy konferencji kierowali się koncepcją społecznej odpowiedzialności nauki, wychodząc z założenia, że współczesny świat stoi w obliczu poważnych problemów egzystencjalnych. W kontekście postmodernizmu wydawało się nam, że nadszedł czas, aby uczynić obiektami refleksji naukowych „małe fenomeny życia codziennego", a więc zająć się historią skarpetek, lingwistyką marzeń czy antropologią smaku, a jednak o końcu historii mówić nie wypada, chyba że w perspektywie eschatologicznej. Głównym motywem i zarazem przedmiotem refleksji naukowców (filozofów, socjologów, antropologów, kulturologów, lingwistów) stała się zbrojna agresja Rosji w Ukrainie – wojna, która przekreśliła wszystkie nadzieje o wspólnym europejskim domu, które zaczęto głosić w latach 90. XX w. na fali gorbaczowowskiej pierestrojki. Celem olsztyńskiej konferencji była wymiana informacji naukowej oraz przedyskutowanie problemów dotyczących społecznych, medialnych, literackich i językowych refleksji o wojnach i konfliktach zbrojnych.

Publikowane w tym dziale artykuły reprezentują poszczególne bloki tematyczne, dyskutowane w czasie konferencji w odrębnych sekcjach. Tak np. artykuły G. Dudek-Waligury, B. Rodziewicz, P. Wilka, R. Gawarkiewicza, P. A. Owsińskiego poruszają kwestie propagandy militarnej i antymilitarnej oraz stylu militarnego w dyskursach publicystycznych (zwłaszcza w polityce).

Artykuły A. Kiklewicza, Ż. Sładkiewicz i H. Pociechiny dotyczą lingwistycznych aspektów tekstów o wojnie. Rozważane są takie problemy, jak wojna w tekstowych obrazach świata, konceptualizacja wojny w języku, metaforyka i symbolika wojny, frazeologia wojny, internetowe gatunki tekstów o wojnie i przeciwnikach.

W ramach konferencji obradowała m.in. sekcja radiowa, której uczestniczki i uczestnicy dyskutowały | dyskutowali zmiany ramowych programów radiowych, spowodowane wybuchem wojny w Ukrainie, dźwiękowe obrazy wojny (także w podcastach) oraz rolę radia w konfliktach zbrojnych. Sekcję tę reprezentuje artykuł U. Doliwy i M. Szydłowskiej.

Pozostałe artykuły omawiają problematykę militarną w literaturze pięknej, filmie oraz w dyskursach interrogacyjnych służby bezpieczeństwa.

Aleksander Kiklewicz

DOI: 10.31648/pw.10869

Barbara Rodziewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7724-5602
University of Szczecin

MEDIALIZACJA WOJENNEJ TRAUMY. DYSKURSYWNA ANALIZA NARRACJI WOŁODYMYRA ZEŁEŃSKIEGO

The medialization of war trauma. Discursive analysis of Volodymyr Zelensky's narrative

Abstract: The medialisation of the war in Ukraine is a consequence of the alignment of its parties and commentators with the logic of the mass media and concerns all phases of political communication, i.e. the articulation of interests and coalition building, the making of decisions and the interpretation of their results, as well as their social resonance. The medialisation of images of war from each of its parties requires them to take care of their image and actively participate in the construction of war reality and takes place, among other things, at the content level, where a dichotomous way of thinking is emphasised, which is a direct result of the division into aggressors and defenders, allies and enemies. Therefore, the aim of the proposed presentation will be to analyse the media coverage of the war traumatic experience described in President Volodymyr Zelensky's media appearances in the international arena, in national parliaments.

Keywords: medialisation, discourse analysis, war in Ukraine, war trauma, Volodymyr Zelensky

> Nieznajdowanie słów, by opisać wojnę – lub przynajmniej zaręczanie, że nie można ich znaleźć – to być może najlepsza z technik, dzięki którym można ukazać jej ogromną skalę.
>
> Kate McLoughlin

Wstęp

Od 24 lutego 2022 roku jesteśmy obserwatorami i bardziej lub mniej zaangażowanymi uczestnikami debaty na temat gotowości świata w zakresie możliwości i sposobów przeciwstawienia się rosyjskiemu agresorowi i opracowania militarnych pakietów pomocowych zaatakowanym Ukraińcom. Wyzwaniem dla demokratycznego świata stały się poszukiwania płaszczyzny synchronizacji wojny Rosji przeciw Ukrainie z polityką międzynarodową. W dwóch kwestiach większość

światowych polityków jest jednomyślna. Po pierwsze, panuje powszechna zgoda, że rozpętaną przez siebie wojnę Rosja musi przegrać. Po drugie, w obliczu możliwych konsekwencji wybuchu kolejnej wojny o skali światowej żadne z państw NATO nie będzie i nie może się stać jedną ze stron tej wojny.

W niniejszym tekście w żaden sposób nie zamierzam odnosić się ani do analizy, ani tym bardziej dokonywać ocen forsowanych na politycznej arenie międzynarodowych projektów działań i proponowanych przez polityków i dyplomatów rozwiązań. Dla kontekstu mojego badania istotniejsze wydaje się spojrzenie na wojnę w Ukrainie jako testu dla społeczności międzynarodowej (nie tylko mieszkańców krajów sąsiedzkich dla Ukrainy), czyli pytanie o zdolności przeciętnych ludzi do solidarnych zachowań i ich chęci niesienia pomocy Ukraińcom. Jak pokazała praktyka, wbrew pewnym obawom, a przede wszystkim wbrew oczekiwaniom agresora, społeczeństwa i rządy większości krajów nie zajęły postawy indyferentnej, wręcz przeciwnie niemal jednomyślnie moralnie potępiły inwazję Putina na niezawisłe państwo, wykazały swoją solidarność z napadniętym narodem, a także opowiedziały się za udzielaniem mu jak najdalej idącej pomocy humanitarnej (Bazhenova 2023; Mik 2022; Potyrała 2023; Tyszkiewicz 2023; Wasiuta 2022). Innymi słowy wspólnota międzynarodowa uznała, że krajowi używającemu siły, by zniszczyć ład międzynarodowy i naruszającemu tym samym ich poczucie bezpieczeństwa, należy się przeciwstawić, okazując humanitaryzm, charakteryzujący się żarliwością i pełnym współczucia zaangażowaniem. Na kierunek i intensywność tych emocji swój wpływ wywarły doniesienia medialne o skutkach rosyjskiej inwazji na Ukrainę w postaci skali zniszczeń zabudowy i infrastruktury, ale przede wszystkim medialne obrazy pokazujące bestialstwo i skalę zbrodni popełnionych na cywilnej ludności ukraińskiej przez żołnierzy rosyjskich.

Wpływ mediów oraz ich wizualnej retoryki wojennej na postawy odbiorców tego typu komunikatów został już opisany przez A. Kampkę (2022). W swoim badaniu zamierzam skupić uwagę Czytelnika na strategiach dyskursywno-narratywnych Wołodymyra Zełeńskiego podejmowanych w celu zaangażowania społeczności międzynarodowej w okazywanie pomocy na rzecz zaatakowanej Ukrainy. Dalej poszukiwać będę odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jakie ramy interpretacyjne nadaje Zełeński swoim aktom retorycznym, kiedy opisuje traumę wojenną Ukraińców stając przed społecznością międzynarodową, która nie ma z nią bezpośredniego doświadczenia? Jakie sytuacje tworzy i jakie fakty w ramach zarysowanej sytuacji przytacza? Jaki wpływ na wybory te ma jego wiedza o doświadczeniach traumatycznych audytorium przed którym staje? Jakie narzędzia wykorzystuje w celu zdefiniowania problemu i przedstawienia go swojej publiczności powiązanej z określonym miejscem, czasem i własnym doświadczeniem? Jak wykorzystuje te doświadczenia w celu budowania wspólnoty dyskursywnej wobec zagrożeń płynących ze strony Rosji?

1. Teoretyczno-metodologiczny kontekst badania

Od pierwszego dnia rosyjskiej inwazji na Ukrainę Zełeński jest bardzo aktywny medialnie. W swoich mediach społecznościowych publikuje i komentuje sytuację z pola bitwy, dodaje otuchy rodakom i zagrzewa ich do walki, apeluje do świata o udzielenie pomocy krajowi. Jego aktywność w tym zakresie dość wyczerpująco i wieloaspektowo opisała D. Narożna (Narożna 2022). Ja skoncentruję się na działaniach komunikacyjnych prezydenta Ukrainy podejmowanych na dwóch poziomach komunikowania międzynarodowego (pełny wykaz materiału badawczego zaprezentuję nieco dalej), tj. oddziaływania wzajemnego prezydenta Ukrainy z elitami innych państw oraz jego działaniach zmierzających do przekazania informacji o sytuacji w Ukrainie społeczeństwom krajów, przed których elitami występuje. Działania komunikacyjne Zełeńskiego skierowane do zagranicznego odbiorcy traktować zatem będę jako rodzaj jednocześnie instytucjonalnego i interpersonalnego (Kokowicz 2017) opiniotwórczego oddziaływania na odbiorców w celu uzyskania dla walczącej Ukrainy wsparcia emocjonalnego, humanitarnego wojskowego i finansowego.

Medialna widoczność Zełeńskiego na arenie międzynarodowej ma swój precyzyjny cel, którym jest dostarczenie dowodów zbrodni wojennych dokonywanych na Ukraińcach będących następnie podstawą argumentacji na rzecz stanowiska międzynarodowej opinii publicznej służącego interesom Ukrainy. W swojej narracji wojennej Zełeński odsyła słuchaczy do sekwencji zdarzeń i sytuacji, które stoją u jej podstaw. W nieustannym stanie mediatyzacyjnej gotowości, tj. z uwzględnieniem paradygmatu codzienności, paradygmatu świata symbolicznego oraz paradygmatu wynikającego z siły i wpływu przekazów medialnych na zmiany społeczne (Sasińska-Klas 2014), utrzymuje on traumatyczne wojenne przeżycia ludności cywilnej Ukrainy i walczących na froncie żołnierzy ukraińskich oraz umiejętnie wykorzystuje w tym celu podstawowe typy narzędzi przekonywania, czyli logos (siła argumentacji), ethos (charakter mówcy) oraz patos (emocje odbiorców) (Skulska 2016). Zełeński w swoich licznych wystąpieniach przed międzynarodowym audytorium w sposób zamierzony odwołuje się również do traumy utrwalonej w pamięci zbiorowej swoich słuchaczy. Jako wprawny i przygotowany retor jest świadom, że kraje dotknięte w przeszłości doświadczeniem traumatycznym wojną, okupacją, ludobójstwem, klęskami żywiołowymi, katastrofami itp. są bardziej wrażliwe na traumy innych narodów. Każde przemówienie prezydenta przed międzynarodowym gremium to rodzaj małych narracji, które nie są przypadkowymi opowieściami, przeciwnie należą do jednej narracji, w której liczy się interakcja między nadawcą i odbiorcą, a spójności nadaje im perspektywa podmiotu mówiącego i podmiotów słuchających zanurzonych w kulturowo doświadczanej i intersubiektywnie generowanej wiedzy o świecie (Filar 2013).

Analizowane wystąpienia Zełeńskiego w parlamentach krajowych mieszczą się w obszarze dyskursu politycznego i stanowią specyficzny gatunek wyodrębniony przede wszystkim ze względu na właściwości tekstowe, wagę i schematyczność poruszanych problemów oraz centrum tematyczne, ale również kontekstowe, które spełniają podstawowe kategorie wyróżniające dyskurs polityczny według T. van Dijka (2003, 15): globalną domenę – politykę; dokonywane akty globalne – informowanie, przekonywanie, argumentowanie, planowanie; okoliczności globalne – parlamenty narodowe; akty globalne – przedstawianie postulatów; polityczne role uczestników – prezydent i parlamentarzyści, polityczną wiedzę uczestników – ich przekonania, system wartości i cele.

Pluralizm metodologiczny z założenia przyjmujący interdyscyplinarne podejście do badań dyskursu, w tym dyskursu politycznego, nie pozwala na stosowanie jednej uniwersalnej metody. Wybór paradygmatu metodologicznego do analizy wystąpień prezydenta Ukrainy uwarunkowany jest przyjęciem wspomnianych przesłanek genologicznych, podstawowych założeń ontologicznych odnoszących się do umiejscowienia w czasie (świata, który istnieje, teraźniejszości) i tła społeczno-politycznego (wojna) oraz przede wszystkim fenomenologicznych, które wiążą się z projekcją i konstruowaniem świata doświadczanego, uwarunkowanych sytuacyjnie (trauma). Uznałam, że użytecznym narzędziem badawczym będzie przede wszystkim wypracowane na gruncie metodologii kognitywnej profilowanie – zespół charakterystyk zrekonstruowanych dla centralnego pojęcia traumy oraz w niewielkim wymiarze (ze względu na ograniczoną objętość tekstu raczej jedynie zasygnalizowane) odniesienie do strategii i towarzyszących im taktyk dyskursywnych stosowanych przez Zełenskiego.

Pojęcia „profil" i „profilowanie", wprowadzone do aparatu pojęciowego nauki przez R. Langackera (1995), rozwijał następnie J. Bartmiński (1993) i jego współpracownicy z Lublina. Przyjęte przeze mnie pojęcie profilowania nawiązuje do rozumienia tego terminu w następującym ujęciu:

> Profilowanie jest subiektywną (tj. mającą swój podmiot) operacją językowo-pojęciową, polegającą na swoistym kształtowaniu obrazu przedmiotu poprzez ujęcie go w określonych aspektach (podkategoriach, fasetach), takich jak na przykład pochodzenie, cechy wyglądu, funkcje, zdarzenia, przeżycia, w ramach pewnego typu wiedzy i zgodnie z wymogami określonego punktu widzenia (Bartmiński | Niebrzegowska 1998, 212).

W wyniku procesu profilowania powstaje profil pojęcia, który Langacker (1995, 185 i n.) rozumie jako uwydatnianie (podświetlanie) pewnych elementów w bazie i usunięcie innych na dalszy plan, traktując go tym samym jako warianty znaczenia pojęcia. Bartmiński i Niebrzegowska tłumaczą pojęcie profilu jako

> wariant wyobrażenia przedmiotu hasłowego, ukształtowanego poprzez dobór faset, ich uporządkowanie według reguł implikacji, ich wypełnienie treścią stosownie do przyjętej wiedzy o świecie, zarazem wariant kreowany przez jakiś czynnik dominujący, dominantę (Bartmiński | Niebrzegowska 1998, 217).

Profile pojęć ujawniają się, jak wynika z badań szkoły lubelskiej, na poziomie tekstu i dyskursu. Metoda profilowania umożliwia zatem realizację postawionego w niniejszym opracowaniu zadania rekonstrukcji sposobów medializacji traumy.

2. Materiał badawczy i jego analiza

Materiał do analizy stanowią prezydenckie wystąpienia Zełeńskiego wygłoszone w parlamentach narodowych w okresie od 8 marca 2022 do 13 stycznia 2023 r.: 8 marca 2022 r. w parlamencie Wielkiej Brytanii, 20 marca 2022 r. w izraelskim parlamencie Kneset, 23 marca 2022 r. w japońskim parlamencie Kokkai, 23 marca 2022 r. na wspólnym posiedzeniu Senatu, Zgromadzenia Narodowego Republiki Francuskiej i Rady Miasta Paryża, 31 marca 2022 r. w holenderskim parlamencie Staten-Generaal, 5 kwietnia 2022 r. w hiszpańskim parlamencie Las Cortes Generales, 7 kwietnia 2022 r. w greckim parlamencie, 8 kwietnia 2022 r. w fińskim parlamencie Eduskunta, 11 kwietnia 2022 r. w południowokoreańskim parlamencie Gukhoe, 13 kwietnia 2022 r. w estońskim parlamencie Riigikogu, 13 grudnia 2022 r. w nowozelandzkim parlamencie, 22 grudnia 2022 r. w Kongresie Stanów Zjednoczonych oraz 13 stycznia 2023 r. na uroczystym posiedzenia litewskiego parlamentu Seimas z okazji Dnia Obrońców Wolności i ceremonii wręczenia Nagrody Wolności Republiki Litewskiej. Wszystkie wykorzystane fragmenty wystąpień zostały zaczerpnięte z oficjalnej strony internetowej prezydenta Ukrainy[1].

Zostały one wybrane nie tylko ze względu na ich specyfikę genologiczną, lecz także przede wszystkim z uwagi na tematykę – wszystkie przemówienia stawiają w mniejszym lub większym stopniu w centrum narracji doświadczenie traumy – silnego doznania na skutek niekorzystnego, niemożliwego do opanowania, nieprzewidywalnego, silnie stresującego zdarzenia (Zimbardo Gerrig 2012, 533), które wywiera negatywny wpływ na psychikę, powodując w niej trwałe zmiany: szok, wstrząs oraz uraz (Kopaliński 2012, 942). Trauma jest naturalnie występującym wydarzeniem druzgocącym jednostkowe bądź zbiorowe poczucie dobrostanu aktorów (Alexander 2010, 196). Zełeński odwołuje się do wspólnotowego doświadczenia negatywności (Berlant 2018, 178), pozostawiającego nieusuwalne ślady na grupowej świadomości, odciskającego nieodwracalne piętno na wspomnieniach i tożsamości członków zbiorowości (Alexander 2010, 195) – traumy kolektywnej jako pamięci

[1] https://www.president.gov.ua

o destruktywnych skutkach działań wojennych, zagrożeń egzystencjalnych, społecznych, polityczno-ustrojowych oraz katastrof ekologicznych.

W analizowanym wycinku dyskursu medialnego z podstawowego pojęcia traumy wyłaniają się jego pochodne obrazy – profile – uwarunkowane i ukształtowane przez podmiot komunikujący – który obserwuje, postrzega, następnie interpretuje i w rezultacie nazywa świat doświadczany na wiele różnych sposobów, koncentrując się na eksponentach zależnych od miejsca, czasu, *differentia specifica* adresatów (ich przekonań, wyznawanego systemu aksjologicznego, historii i teraźniejszości zbiorowości narodowej oraz grup interesów, do których przynależą) oraz przyjmując ich perspektywę, przez co odbiorca zostaje niejako włączony do wspólnoty dyskursu *homo loquens*, który przydziela mu rolę aktywnego uczestnika komunikacji (odbierającego, wydobywającego znaczenia, rozumiejącego):

Profil 1
Rosja jako agresywny sąsiad

Przemówienie skierowane do Finów:
Ви вже бачили у своїй історії жорстокість і безглуздість вторгнення з Росії. Будьмо чесними: загроза зберігається. Потрібно зробити все, щоб це не повторилося знову. Війна Росії проти України зараз вирішує не тільки долю нашої держави. Не тільки долю нашого народу. А всіх, хто має спільний кордон із Росією. Як і ви 83 роки тому, Україна має сміливість захищатися проти такого ворога, чиї сили значно переважають. Їх просто дуже багато – у кількісному вираженні. У них дуже багато техніки й дуже багато ракет. Багато людей, яких можна кинути на війну. І багато нафтодоларів і нафтоєвро, які витрачаються на пропаганду агресії. Але як ваша сміливість врятувала вашу державу від сталінської навали, так і наша сміливість протистоїть цьому вторгненню.
(Nawiązanie do agresji zbrojnej Sowietów na Finlandię która miała na celu wcielenie ziem wschodniej części Półwyspu Skandynawskiego w skład ZSRR. W tzw. wojnie zimowej naród fiński pomimo znaczącej przewagi sowieckiej armii nad wojskiem fińskim potwierdził swoją waleczność i ambicję stawienia oporu silniejszemu najeźdźcy. Warunki podpisanego przez Finlandię w marcu 1940 r. pokoju były wprawdzie niekorzystne – państwo straciło wówczas blisko 10% terytorium – jednak Finom udało się obronić niepodległość).

Przemówienie skierowane do Estończyków:
Не мають повторитися чорні сторінки історії, коли депортовані українці та естонці залишилися на довгі роки в Сибіру чи на Далекому Сході Росії. Там уже більш ніж достатньо українських та естонських могил – могил тих, хто загинув від комуністичних депортацій. І тому я закликаю вас на рівні Євросоюзу знайти такі інструменти впливу на Росію, такі інструменти тиску, які могли б зупинити депортації та повернути всіх депортованих людей додому. Євросоюз має силу, щоб забезпечити це. Євросоюз повинен скористатися цією силою. Поки Росія

не поверне примусово вивезених українців, поки не поверне тисячі вкрадених дітей, вона не повинна отримувати жодних грошей від європейських держав чи компаній.

(Odniesienie do masowych deportacji ludności po przyłączeniu Estonii do ZSRR. Podczas drugiej fali deportacji w ramach operacji „Priboj" ponad 20 tys. estońskich obywateli, 2,5% całej populacji, zostało zesłanych na Syberię). Przemówienie skierowane do Litwinów:
Литва есть и, я уверен, и дальше будет одним из самых искренних защитников свободы. И это – лучший способ почтить память и подвиг героев, победивших империю в эти зимние дни 32 года назад. Ваши люди тогда не просто защитили здания телецентра, парламента и другие. Вы защитили свой исторический выбор. […] Литовские сердца полностью мобилизовались. И это было залогом вашей тогдашней победы. […] Этот день – День защитников свободы – именно то время, когда следует напомнить, что свобода жива, когда жива идея ее защиты. Когда есть люди, готовые за нее сражаться. И когда это не просто риторика, а реальные действия.
(Przywołanie tragicznych wydarzeń z 13 stycznia 1991 r. i agresji wojsk radzieckich na Litwę, która niespełna rok wcześniej jako pierwsza z republik wchodzących w skład ZSRR proklamowała niepodległość. W starciach z jednostkami radzieckiej armii pod wieżą telewizyjną w Wilnie zginęło 14 cywilów, a 600 osób zostało rannych. 13 stycznia na Litwie jest obchodzony Dzień Obrońców Wolności, a polegli cywile czczeni są jako bohaterowie walki o niepodległość).

Profil 2
Pamięć o ofiarach

Przemówienie skierowane do Żydów:
Мені не треба вас переконувати, наскільки переплелися наші історії. Історії українців та євреїв. У минулому й зараз, у цей страшний час. Ми – в різних державах і в абсолютно різних умовах. Але загроза одна і у нас, і у вас – тотальне знищення народу, держави, культури. І навіть імені України, Ізраїлю. Я хочу, щоб ви відчули все це. Я хочу, щоб ви задумалися про цю дату. Про 24 лютого. Про початок цього вторгнення. Вторгнення Росії в Україну. 24 лютого. Цей день двічі увійшов в історію. І обидва рази – як трагедія. Трагедія для українців, для євреїв, для Європи, для світу. 24 лютого 1920 року була заснована Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини – НСДАП. Партія, яка забрала мільйони життів, знищила цілі країни, намагалася вбити народи. Через 102 роки, так само 24 лютого, був відданий злочинний наказ про початок повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. Вторгнення, яке забрало вже тисячі життів, мільйони людей залишило без дому, зробило їх вигнанцями. […] Це масштабна й підла війна, спрямована на знищення нашого народу. Знищення наших дітей, наших сімей, нашої держави, наших міст, наших громад, нашої культури. І всього, що робить українців українцями. […] Саме тому я маю право

на цю паралель і на це порівняння. Нашої історії і вашої історії. Нашої війни за своє виживання й Другої світової війни.
(Odniesienie daty agresji Rosji na Ukrainę do daty powstania NSDAP, której rasistowska polityka terroru i ludobójstwa doprowadziła do zagłady milionów Żydów).

Przemówienie skierowane do Hiszpanów:
Уявіть, що люди зараз у Європі живуть тижнями у підвалах, щоб урятувати життя. Від обстрілів, від авіабомб. Щоденно! 2022 рік, квітень, а реальність в Україні – як у квітні 1937-го. Коли увесь світ дізнався назву одного з ваших міст – Герніки. Уявіть, що у звичайних містах можуть бути штучно створені такі умови, коли понад сто тисяч людей тижнями живуть без води, без їжі, без ліків. Російські війська заблокували наше місто Маріуполь більш як три тижні тому. Вони знищують це місто повністю – там уже немає нічого, крім руїн. Понад 90% усіх будівель зруйновано! Вбитих людей ховали просто у дворах біля зруйнованих багатоповерхівок, де вони жили… Російська авіація бомбардувала навіть ті будівлі в Маріуполі, про які точно знала, що там ховаються люди. Там ховались діти…
(Przywołanie faktu zbombardowania przez niemiecki Legion Condor baskijskiego miasteczka Guerniki 26 kwietnia 1937 r. podczas hiszpańskiej wojny domowej. Tragiczny los mieszkańców Guerniki stał się symbolem okrucieństwa, jakie niesie ze sobą wojna totalna).

Przemówienie skierowane do Holendrów:
У 2014 році світ ще не розумів уповні, навіщо російські окупанти зайшли на нашу землю. Тоді – на землю Криму, частково – на землю Донбасу. А ви відчули це. Після збиття ними малайзійського «Боїнга», який летів з Амстердама.
(Wspomnienie katastrofy malezyjskiego samolotu, zestrzelonego przez Rosjan nad Donbasem w lipcu 2014 r. W katastrofie straciło życie 193 obywateli Holandii).

Profil 3
Walka o niezależność

Przemówienie skierowane do Holendrów:
Я знаю, що завтра ваша країна відзначатиме 450 років із початку збройного повстання проти тиранії. Фундаментальна подія для вашої держави, для вашого суспільства. За нормальних обставин у своєму зверненні до вас я говорив би про це так, як ви, я думаю, звикли чути. Як про історію, історичний момент. Як про вашу спадщину. Як про здобутки поколінь людей, які жили 450 років тому. Але сьогодні, коли моя країна бореться проти тиранії, я говоритиму про це виключно як про подію теперішнього часу. Як про те, що має відбутися тут і зараз. Що швидше, то краще. У чому була мета засновників Нідерландів? Очевидно: свобода, демократія, людська гідність, згуртованість, культурне, релігійне розмаїття. Відтоді тривав шлях до всього, що показує сучасну Європу. До вільного життя десятків різних народів разом – у єдиному просторі. До толерантності, яка

забезпечує небачений в історії людства рівень поваги людей одне до одного. І все це зараз – знову під ударом. Все це зараз знову потрібно захищати. Захищати на сході Європи, захищати в нашій державі, в Україні. Поки що тільки в Україні… (Nawiązanie do obchodów 450 rocznicy śmierci męczenników z Gorkum w 1572 r., ofiar wojny osiemdziesięcioletniej, 1568-1648, o wyzwolenie narodu holenderskiego spod panowania hiszpańskiego).

Przemówienie skierowane do Greków:
Зв'язок України та Греції настільки давній, що зараз вже й неможливо знайти його початок. Грецькі поліси на нашому узбережжі Чорного моря, культурний обмін і торгівля, співжиття громад – усе це тисячі років історії. […] Саме з Грецією пов'язаний розвиток християнства – і не тільки в нашій державі, а й загалом у нашому регіоні. Україна – одна з найбільших країн православ'я, і світло Хрещення було принесене греками. Якби хтось спробував вирвати з української історії та культури грецьке коріння, то ми б втратили, втратили фундаментальну частину себе.Так само і для вас – базові речі вашої історії, вашого національного самосприйняття пов'язані з українською землею. «Свобода або смерть!» – ці слова відображають зараз не тільки нашу боротьбу проти спроби Росії підкорити Україну. Це частина вашої ідентичності, яка походить з нашої Одеси. Ще одного південного міста України, яке Росія може спробувати знищити так само, як і Маріуполь. […] «Філікі Етерія», створена в нашій Одесі, відіграла таку роль в історії вашої держави, яку неможливо переоцінити. І я закликаю вас зараз відкрито створити таку нову спілку друзів, яка зможе врятувати українців і греків півдня нашої держави, яка зможе допомогти Маріуполю.
(Odniesienie do działalności tajnego stowarzyszenia Filiki Eteria, które powstało w Odessie i w marcu 1821 r. zainicjowało antytureckie powstanie narodowowyzwoleńcze w Grecji).

Przemówienie skierowane do Brytyjczyków:
Я звертаюся до всіх людей Сполученого Королівства. До всіх людей Великої Британії. Великого народу. З великою історією. Я звертаюся до вас як громадянин, як Президент, але теж великої країни. З великою мрією. І великою боротьбою. Я хочу розповісти вам про наші 13 днів. 13 днів міцної війни, яку ми не розпочинали й не хотіли. Але ведемо. Тому що не хочемо втратити те, що в нас є, те, що наше, – Україну. Так само, як ви не хотіли втратити свій острів, коли нацисти готувалися розпочати битву за вашу велику державу, битву за Британію. (Przypomnienie największej bitwy powietrznej II wojny światowej. Tak zwana bitwa o Wielką Brytanię, ang. *Battle of Britain*, – kilkumiesięczna batalia, która miała Hitlerowi utorować drogę do inwazji na angielskie wybrzeża, zakończyła się 31 października 1940 r. porażką sił powietrznych nazistowskich Niemiec i zwycięstwem Królewskich Sił Lotniczych).

Przemówienie skierowane do Koreańczyków:
Росія хоче знищити нашу незалежність, нашу державу, пошматувати її. Хоче знищити все, що робить нас українцями, робить нас окремою нацією. А потім

піти далі у Європу, далі в Азію. […] І ви це пам'ятаєте. Ви знаєте, що таке захищати свою землю. Пам'ятаєте, коли в 1950-х роках до вас прийшла навала тих, хто хотів знищити вашу свободу. Вони руйнували, вони вбивали. Що б вони залишили від вашої самобутності, якби їм вдалося? Це страшне питання. Але ви вистояли, світ вам допоміг. Зараз ми прагнемо того ж.
(Przywołanie obrazu wojny w latach 1950-1953 oraz ataku Korei Północnej, wspieranej przez armie ZSRR i Chin, na Koreę Południową, wspieraną przez siły zbrojne ONZ, faktycznie USA, z zamiarem połączenia i objęcia systemem rządów komunistycznych obu krajów. Liczba zabitych po stronie Korei Południowej wyniosła ok. 400 tys.).

Profil 4
Obrona wartości demokratycznych

Przemówienie skierowane do Francuzów:
Українці бачать, що Франція так само цінує свободу, як це було завжди. І ви захищаєте її. Ви пам'ятаєте, що це таке. Свобода, рівність, братерство. Кожне з цих слів для вас сповнене силою! Я відчуваю це. Українці відчувають це. Тому ми очікуємо від вас, очікуємо від Франції, від вашого лідерства, що ви зможете зробити так, щоб Росія шукала мир. Щоб закінчила цю війну проти свободи. Проти рівності. Проти братерства. Проти всього, що зробило Європу єдиною. І сповненою вільним різноманітним життям.
(Odwołanie do wolności, równości i braterstwa, fr. *liberté*, *égalité*, *fraternité*, – haseł rewolucji francuskiej w latach 1789-1799 oraz podstawowych wartości definiujących francuskie społeczeństwo, które w porządku prawnym mają pozycję zasad naczelnych – art. 2 Konstytucji V Republiki Francuskiej).

Przemówienie skierowane do Amerykanów:
Це битва не тільки за землю, за ту чи іншу частину Європи. Це битва не тільки за життя, свободу й безпеку українців чи будь-якого іншого народу, який Росія прагне підкорити. Це битва за те, у якому світі житимуть наші діти й онуки та їхні діти й онуки. Вона визначить, чи буде це демократія – для українців і для американців, для всіх.
(Przywołanie zagrożenia zwycięstwa systemu autokratycznego nad demokratycznym. Jednym z głównych założeń polityki zagranicznej obecnego prezydenta Stanów Zjednoczonych Joe Bidena jest potwierdzenie pozycji USA jako globalnego lidera wspólnoty państw demokratycznych oraz strażnika i promotora takich wartości, jak rządy prawa, przestrzeganie praw człowieka i demokratyzacja).

Profil 5
Zagrożenie dla środowiska naturalnego

Przemówienie skierowane do Japończyków:
Кожен із вас знає, що таке Чорнобиль. Атомна станція в Україні, на якій у 1986 році стався потужний вибух. Викид радіації. Наслідки якого були зафіксовані в різних

частинах планети. 30-кілометрова зона навколо Чорнобильської станції досі закрита. Вона небезпечна. У лісах, які заповнюють закриту зону, ще тоді, під час ліквідації наслідків вибуху на станції, були захоронені тисячі тонн заражених матеріалів, уламків, машин. Просто в землі. 24 лютого саме по цій землі поїхала російська бронетехніка, здіймаючи радіоактивний пил у повітря. Чорнобильська станція була захоплена. Силою, зброєю. Уявіть: атомну станцію, на якій сталася катастрофа. Конфайнмент, який закриває зруйнований реактор. Сховище ядерних відходів, що працює. Росія перетворила і цей об'єкт на арену війни. […] На нашій землі працюють чотири атомні станції! Це 15 атомних блоків. І всі вони – під загрозою.

(Odniesienie *implicite* do największego w XXI w. i drugiego po katastrofie czarnobylskiej najpoważniejszego wypadku w historii przemysłu jądrowego pod względem emisji radioaktywnych odpadów do środowiska – do awarii japońskiej elektrowni jądrowej Fukushima Daiichi z 11 marca 2011 r.).

Przemówienie skierowane do Nowozelandczyków:

Свічені люди добре розуміють, що означає війна для навколишнього природного середовища. Ваше суспільство саме таке – освічене. Зруйновану економіку та інфраструктуру можна відбудувати. На це потрібні роки. Але зруйновану природу не відбудуєш. Як не повернеш знищене життя.Станом на зараз 174 тисячі квадратних кілометрів української території забруднені мінами та боєприпасами, що не розірвалися. Акваторія Чорного й Азовського морів також забруднена мінами і втратила сотні тисяч живих істот, які загинули внаслідок бойових дій і активності російського військового флоту.Десятки річок забруднені. […] Три мільйони гектарів лісів в Україні уражені бойовими діями. Усе це та інші прояви російської екоцидної політики матимуть безпосередні негативні наслідки для мільйонів людей, для нашого регіону й сусідніх регіонів. Я впевнений, що ваше суспільство відчуває крихкість нашого світу. Відчуваєте, наскільки важливо для всіх людей на планеті вести раціональну політику щодо нашого спільного дому. […] І я закликаю вас підтримати у вашому парламенті українську формулу миру й розпочати консолідацію світу заради восьмого пункту формули – заради протидії екоциду.

(Przywołanie zagrożenia ekozagładą jako konsekwencji wpływu działań wojennych na środowisko naturalne. Nowa Zelandia jest jednym z globalnych pionierów działań i technologii ukierunkowanych na ochronę środowiska naturalnego oraz jednym z liderów transformacji energetycznej w walce ze zmianami klimatycznymi).

Zrekonstruowane w wystąpieniach prezydenta Zełenskiego profile traumy, choć dalece zróżnicowane (por. trauma ofiar poniesionych w walce narodowowyzwoleńczej vs. traumatyczne przeżycia związane z katastrofą ekologiczną), dopełniają się, tworząc spójny, ze względu na każdorazowo przywoływane kontekst sytuacyjny i tło społeczno-polityczne, obraz pojęcia – doświadczeń traumatycznych związanych z wojną. Wyodrębnione profile z pewnością nie tworzą kompletnego, uporządkowanego zbioru. Zbiór ten będzie zawsze niedokończony, ponieważ

zestaw cech przypisanych obiektowi medializacji w związku z niepowtarzalnością, nieprzewidywalnością i zmiennością wojennych wydarzeń traumogennych może być zgodnie z przyjętymi wcześniej przesłankami modyfikowany i poszerzany.

W przytoczonych fragmentach wystąpień prezydent konsekwentnie stosuje również kilka wybranych strategii i taktyk dyskursywnych (Patocka-Sigłowy 2019, 101-102) – działań i praktyk zorientowanych na osiągnięcie określonego celu (Wodak 2008, 195), które, przywołując w pamięci odbiorców wspomnienie o traumie, służą realizacji nadrzędnego zadania – pozyskania wspomnianych różnorakich form wsparcia działań przeciwko rosyjskiemu agresorowi. Podejmowane w prezydenckich przemówieniach zabiegi komunikacyjno-narracyjne przeciwdziałają getoizacji ukraińskiej traumy grupowej powstałej w wyniku rosyjskiej napaści, nawiązując jednocześnie do traumy wspólnotowej adresatów, co znajduje uzasadnienie w prowadzonych współcześnie badaniach socjologicznych. Ich wyniki w jednoznaczny sposób wskazują na związek traumy kolektywnej ze zdolnością rozpoznawania, odczuwania i dzielenia cierpienia innej ludzkiej zbiorowości oraz przejmowania za nie odpowiedzialności (Nawrocki | Bierwiaczonek 2019). W analizowanych urywkach tekstów wygłaszanych przez Zełeńskiego w parlamentach narodowych dominują trzy typy strategii dyskursywnych:
1) ogólna strategia informacyjno-interpretacyjna wraz z taktyką wyjaśniania, która ma za zadanie poinformowanie adresata o ważnym wydarzeniu z życia społecznego, gospodarczego i politycznego – agresji Rosji na Ukrainę i wywołanych przez nią doświadczeniach traumatycznych, np.

> W przemówieniu skierowanym do Holendrów:
> 36 днів! 36! Саме стільки наша держава, наш народ сам на сам проти армії, яку називали серед найсильніших у світі. Росія готувалася до цього походу проти нас, проти свободи, проти наших людей десятки років. Вони накопичили стільки ресурсів на війну, на смерть, скільки не кожна європейська країна може витратити на життя.

> W przemówieniu skierowanym do Estończyków:
> Протягом тридцяти років народи Європи насолоджувалися миром, свободою та спільними можливостями для розвитку. Тепер же російський реваншизм знищив усе те добре, що десятиліттями працювало на спокій Європи, на стабільність життя європейських народів.Від глобальної архітектури безпеки залишилися хіба що уламки. Такі ж руїни, як і від українських міст, розбомблених російськими ракетами та авіацією.

2) strategia kształtowania emocjonalnego stanu odbiorcy – niepokoju, napięcia, przerażenia, empatii, wzruszenia, współczucia i współodczuwania, realizowana przez taktykę solidaryzacji i jednoczenia w kolektywnej traumie zbiorowości ukraińskiej oraz taktykę odwoływania się do emocji odbiorcy poprzez przywoływanie obrazów i doświadczeń traumy grupowej odbiorców, np.

W przemówieniu skierowanym do Francuzów:
9 березня російські авіабомби були скинуті на дитячу лікарню й пологовий будинок у нашому місті Маріуполі. Це було мирне місто на півдні України. Абсолютно мирне – поки до нього не підійшли російські війська й не взяли його в жорстоку облогу, як у Середньовіччі. Поки вони не почали морити людей голодом, спрагою, вбивати вогнем. […] А в іншої жінки… У неї був роздроблений таз. Її дитина загинула ще до народження. Жінку намагалися врятувати, боролися за її життя! Але вона благала лікарів про смерть.

3) strategia argumentacyjna z taktyką analizy kontrastywnej poprzez zestawienia paralelnych faktów i wydarzeń traumatyzujących – tych w Ukrainie z tymi powiązanymi z kolektywną traumą słuchaczy, taktyką wskazywania perspektywy/prognozowania rozwoju wydarzeń – zagrożenia ponownym doświadczeniem/wzmocnieniem traumy oraz taktyką ilustrowania; celem tej strategii jest uzasadnienie planowanych i podejmowanych działań – walki z rosyjskim najeźdźcą – oraz wezwanie lub przekonanie do nich lub do udziału w nich adresata, np.

W przemówieniu skierowanym do Nowozelandczyków:
І тому я пропоную саме вашій країні, вашим лідерам розглянути можливість взяти до уваги цей екологічний пункт нашої формули миру. Я закликаю вас проявити лідерство в міжнародних інституціях, зокрема в ООН, і на двосторонньому рівні з іншими державами, щоб світ побачив і цей виклик російської війни.

W przemówieniu skierowanym do Brytyjczyków:
Посилюйте санкції проти держави-терориста. Визнайте її нарешті державою-терористом. Знайдіть спосіб зробити безпечним наше українське небо. Зробіть те, що ви можете.

Zakończenie

Trauma domaga się reprezentacji, a jednocześnie zdaje się stawiać jej opór – traumatyczne doświadczenia, choć trwale wpisane w los ludzki, zdają się alienować w dobie współczesnej kultury – trauma w mediach spychana jest na margines głównego nurtu, jako doświadczenie, wymagające specyficznego traktowania (Löschnigg 2018). Paradoksalnie wojna z jej zniszczeniami, aktami barbarzyństwa, cierpieniami, torturami i śmiercią ofiar jest obecna na arenie medialnej praktycznie każdego dnia. Jednak medialny przekaz takich wydarzeń, będących teoretycznie silnym czynnikiem traumogennym, nie sprawia, że trauma rozlewa się na miejsca odległe od frontu. Uczestnicy „medialnie zapośredniczonego seansu" (Kajfosz 2020, 4) śledzą losy jego bohaterów, rzadko odbierając i utożsamiając się z ich traumą.

Zełeński zdaje się łamać topos niewyrażalności i niemożności przekazania wojennego doświadczenia i przekazuje traumę kolektywną Ukraińców, łącząc doświadczenie bezpośrednie z doświadczeniem zmedializowanym. Traumatyczne przeżycia nie są opowiadane w sposób konwencjonalny, a przez nielinearność, fragmentację i performatywność języka. Zełeński w swojej narracji wykorzystuje multiperspektywizm, mówi o traumie jako przedmiocie pamięci (zbiorowej i postpamięci), interpretuje traumę w kontekście perspektywicznej oceny tego, co doświadczone, tego, co pamięcią ogarnięte. Konstytutywne elementy prezydenckiej narracji kształtują traumę jako przedmiot pamięci z przeszłości (na której treść składają się dyskursywnie aktywowane obrazy – traumy – z przeszłości adresata), dzieloną z aktorami dyskursu – zarówno świadkami oraz nosicielami traumatycznych wydarzeń, jak i przedstawicielami grup interesów.

Bibliografia

Alexander, J. (2010), Znaczenia społeczne. Kraków.

Antoniak, J. (2018), Trauma wojenna na przestrzeni wieków. O człowieku w doświadczeniu granicznym przez pryzmat tekstów źródłowych i literackich, [w:] Litteraria Copernicana 3 (27), 175-181.

Bartmiński, J. (1993), O profilach i profilowaniu raz jeszcze, [w:] Bartmiński, J. | Tokarski, R. (red.), O definicjach i definiowaniu. Lublin, 269-275.

Bartmiński, J. | Niebrzegowska, S. (1998), Profile a podmiotowa interpretacja świata, [w:] Bartmiński, J. | Tokarski, R. (red.), Profilowanie w języku i tekście. Lublin, 211-224.

Bazhenova, H.. (2023), Międzynarodowa pomoc finansowa i militarna dla Ukrainy walczącej z rosyjską agresją, [w:] https://ies.lublin.pl/komentarze/miedzynarodowa-pomoc-finansowa-i-militarna-dla-ukrainy-walczacej-z-rosyjska-agresja/ (dostęp: 10.03.2024).

Berlant, L. (2018), Trauma i niewymowność, [w:] Teksty Drugie 3, 176-195.

Dijk, T. A. VAN (2003), Dyskurs polityczny i ideologia, [w:] Etnolingwistyka 15, 7-28.

Dymkowski, M. (2019), Pod presją pamięci o narodowych traumach i urojeniach, [w:] Historyka. Studia metodologiczne 49, 263-287.

Filar, D. (2013), Narracyjne aspekty językowego obrazu świata. Interpretacja marzenia we współczesnej polszczyźnie. Lublin.

Kajfosz, J. (2020), Między traumą a reifikacją, czyli o estetyzacji reprezentacji przeszłości i schematach pamięci społecznej, [w:] https://journals.ispan.edu.pl/index.php/sn/article/view/sn.2379/6138 (dostęp: 5.09.2023).

Kampka, A. (2022), Obraz – retoryka – wartości. Medialne relacje wojenne, [w:] Roczniki Nauk Społecznych 15 (2), 21-39.

Kokowicz, D. (2022), Wizerunek Polski w „Daily Telegraph" w latach 2007-2010. Toruń.

Kopaliński, W. (2012), Słownik wyrazów obcych. Warszawa.

Löschnigg, M. (2018), Niewysłowiona wojna. Trauma i „kryzys języka" w angielskiej i niemieckiej literaturze pierwszej wojny światowej, [w:] Teksty Drugie 4, 56-72.

Mik, C. (2022), Agresja Rosji na Ukrainę i jej konsekwencje dla rządów prawa na poziomie międzynarodowym. Szkic problematyki, [w:] Kozłowski, A. (red.), Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wójtowicza. Wrocław, 429-469.

Narożna, D. (2022), Social media Wołodymyra Zełeńskiego a kreowanie wizerunku w dobie wojny ukraińsko-rosyjskiej, [w:] Przegląd Politologiczny 2, 107-115.
Nawrocki, T. | Bierwiaczonek, K. (2019), Przetrwanie i trauma. Pamięć zbiorowa o latach wojny w śląskiej wsi, [w:] Studia Socjologiczne 4, 75-102.
Patocka-Sigłowy, U. (2019), Komunikowanie polityczne w Rosji. Specyfika dyskursu prezydenckiego. Gdańsk.
Potyrała, A. (2023), United Nations Security Council towards war in Ukraine, [w:] Świat Idei i Polityki 2, 13-32.
Sasińska-Klas, T. (2014), Mediatyzacja a medializacja sfery publicznej, [w:] Zeszyty Prasoznawcze, t. 57, 2 (218), 162-175.
Skulska, J. K. (2016), Retoryka propagandy jako narzędzie prowadzenia wojny, [w:] Studia Bezpieczeństwa Narodowego 9, 161-179.
Tyszkiewicz, A. (2023), Konflikt rosyjsko-ukraiński jako czynnik nowej dwublokowej rywalizacji, [w:] Gruszczak, A. (red.), The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski. Kraków, 23-32.
Wasiuta, O. (2022), Wybrane konsekwencje polityczno-militarne wojny rosyjsko-ukraińskiej, [w:] Wiedza Obronna 2, 39-66.
Wodak, R. (2008): Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego, [w:] Duszak, A. | Fairclough, N. (red), Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej. Kraków, 185-213.
Zielińska, M. (2018), Wojna, trauma i kultura, [w:] Teksty Drugie 4, 7-11.
Zimbardo, P. G. | Gerrig, R. J. (2012), Psychologia i życie. Warszawa.
Teksty wystąpień Wołodymira Zełenskiego
My… (2022), My stoyimo, boremos' i vyhrayemo, bo my razom – Ukrayina, Ameryka y uves' vil'nyy svit – vystup Volodymyra Zelens'koho na spil'nomu zasidanni obokh palat Konhresu SSHA, [Ми стоїмо, боремось і виграємо, бо ми разом – Україна, Америка й увесь вільний світ – виступ Володимира Зеленського на спільному засіданні обох палат Конгресу США,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/mi-stoyimo-boremos-i-vigrayemo-bo-mi-razom-ukrayina-amerika -80017 (accessed: 10.04.2022).
Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny na spil'nomu zibranni Senatu, Natsional'nykh zboriv Frantsuz'koyi Respubliky ta Rady mista Paryzha, [Промова Президента України на спільному зібранні Сенату, Національних зборів Французької Республіки та Ради міста Парижа,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-na-spilnomu-zibranni-senatu-naci-73773 (accessed: 10.04.2022).
Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny u Heneral'nykh kortesakh Ispaniyi, [Промова Президента України у Генеральних кортесах Іспанії Promova Prezydenta Ukrayiny u Heneral'nykh kortesakh Ispaniyi,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-u-generalnih-kortesah-ispaniyi-74125 (accessed: 10.04.2022).
Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny v Natsional'niy asambleyi Respubliky Koreya, [Промова Президента України в Національній асамблеї Республіки Корея,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-v-nacionalnij-asambleyi-respubli-74257 (accessed: 10.04.2022)
Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho v Kneseti, [Промова Президента України Володимира Зеленського в Кнесеті,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-kneseti73701 (accessed: 10.04.2022).
Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho v parlamenti Yaponiyi, [Промова Президента України Володимира Зеленського в парламенті Японії,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamen-73769 (accessed: 10.04.2022).

Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho u Heneral'nykh shtatakh, parlamenti Niderlandiv, [Промова Президента України Володимира Зеленського у Генеральних штатах, парламенті Нідерландів,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-u-generaln-74001 (accessed: 10.04.2022).

Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho v parlamenti Hretsiyi, [Промова Президента України Володимира Зеленського в парламенті Греції,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-parlamen-74157 (accessed: 10.04.2022).

Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho v Eduskunti, parlamenti Finlyandiyi, [Промова Президента України Володимира Зеленського в Едускунті, парламенті Фінляндії,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-eduskunt-74181 (accessed: 10.04.2022).

Promova… (2022), Promova Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho v Riyhikohu, parlamenti Estoniyi, [Промова Президента України Володимира Зеленського в Рійгікогу, парламенті Естонії,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-v-rijgi kog-74297 (accessed: 10.04.2022).

Vystup… (2022), Vystup Prezydenta Ukrayiny pid chas urochystoho zasidannya Seymasu Lytvy z nahody vidznachennya Dnya zakhysnykiv svobody ta tseremoniyi vruchennya premiyi Svobody Lytovs'koyi Respubliky, [Выступление Президента Украины во время торжественного заседания Сеймаса Литвы по случаю Дня защитников свободы и церемонии вручения премии Свободы Литовской Республики,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-urochistogo-zasidannya-s-80361 (accessed: 10.04.2022).

Zaklykayu … (2022), Zaklykayu pidtrymaty ukrayins'ku formulumyru y rozpochaty konsolidatsiyu svitu zarady protydiyi ekotsydu – promova Prezydenta v parlamenti Novoyi Zelandiyi, [Закликаю підтримати українську формулу миру й розпочати консолідацію світу заради протидії екоциду – промова Президента в парламенті Нової Зеландії,] [in:] https://www. president.gov.ua/ru/news/zaklikayu-pidtrimati-ukrayinsku-formulu-miru-j-rozpochati-ko-79841 (accessed: 10.04.2022).

Zvernennya… (2022), Zvernennya Prezydenta Ukrayiny Volodymyra Zelens'koho do Parlamentu Velykoyi Brytaniyi, [Звернення Президента України Володимира Зеленського до парламенту Великої Британії,] [in:] https://www.president.gov.ua/ru/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-parl-73441 (accessed: 10.04.2022).

DOI: 10.31648/pw.10870

Przemysław Wilk
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2242-7481
University of Opole
Lucian Blaga University of Sibiu
Katarzyna Molek-Kozakowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9455-7384
University of Opole
Lucian Blaga University of Sibiu

CONSTRUCTING SOLIDARITY IN DISCOURSE: A PRAGMA-LINGUISTIC ANALYSIS OF SELECTED SPEECHES BY PRESIDENT ZELENSKY ADDRESSED TO INTERNATIONAL COMMUNITY

Abstract: The article presents the findings of a pilot study of President Wolodymir Zelensky's solidarity discourse. They illustrate the use of salient linguistic means and discursive strategies of solidarity building in the light of the Russian military attack on Ukraine in 2022. Based on discourse analysis and corpus linguistics, the study focuses on the linguistic patterns of constituting inclusivity through personal deixis. This is complemented by the mapping of an overarching discursive strategy of the construction of togetherness, namely proximization. Conducted from the perspective of the solidarity leader, the research identifies the above strategies as crucial to shaping political support by developing a community of shared values and experiences.

Keywords: solidarity discourse, solidarity building, Zelensky, pragma-linguistics, deixis

Introduction

February 24, 2022 marked a fully-fledged Russian aggression on Ukraine as an escalation of the existing military conflict which began in 2014. The invasion has been labelled as the biggest attack on a European country since World War II and has drawn the attention of the international community, with some states vociferously condemning it while others cautiously warning against its spiraling into a world-wide conflict. Within the next weeks it became clear that without foreign support Ukraine stood no chance in the confrontation, so the newly elected president, Wolodymyr Zelensky, turned for aid by addressing politicians and international organizations in a series of speeches with an intention to mobilize them to form a joint front against the aggressor. To do so, Zelensky had to create a symbolic

common space of experience and to foster a sense of solidarity in trying to win allies in what seemed to morph into a long and draining war.

This pilot study focuses on the concept of solidarity discourse and its role in constructing symbolic communities of shared values and common experiences. Grounded in discourse analysis and corpus linguistics, the study analyzes a purposeful sample of Zelensky's speeches addressed to the United Nations and NATO in an attempt to identify the salient linguistic strategies of constructing community and fostering solidarity, particularly deixis and framing. It is demonstrated how a strategic use of pronouns as well as a discursive strategy of proximization (understood as a coordinated rhetorical maneuver to represent something distant in terms of time, space or values as closer, and thus as more threatening or urgent) serve to motivate discourse participants to come together and unite against a common enemy (Cap 2008; 2013).

1. Towards the notion of solidarity discourse

Both s o l i d a r i t y and d i s c o u r s e are key concepts in social theory that have been thoroughly discussed in the literature. Solidarity is generally understood as the sense of unity, mutual support, and shared values or interests among individuals or groups within a society. It helps explain how individuals and groups relate to each other, cooperate, and work towards common goals. According to R. Scollon, S. W. Scollon and H. R. Jones (2011), solidarity is an overt manifestation of involvement and concern. Discourse, on the other hand, is a complex concept that encompasses both written and spoken communication, as well as the broader system of language, knowledge, and power relations, which shape the way people understand and interpret social reality. Discursive practices, especially in institutional communication, not only represent, but also construct social reality, which includes the shaping of social norms, identities, and ideologies (van Dijk 1998; Hart 2014). These two constructs can be brought together under the specific notion or subtype of s o l i d a r i t y d i s c o u r s e, which, to the best of our knowledge, has not been exhaustively explored yet in either its theoretical or empirical dimension, especially in the context of war.

There is a number of studies which focus on solidarity as performed in discourse, most notably in political or humanitarian discourse (Ali Akbari Hamed | Behnam 2020; De Fina 1995; Fajar 2019; Kampf 2016; Molek-Kozakowska 2018). Most, however, define it in the broad sense as the language and rhetoric used to express and promote the idea of solidarity (Alharbi 2018; Grosse | Hetnarowicz 2016; Wydra | Pülzl 2014). Since solidarity signifies unity, cooperation, and support among individuals or groups who are assumed to share common values, interests, goals or challenges, language and rhetoric are deployed to foster a stronger sense

of connection and instigate empathy, spurring people to actively support one another. As we show in our study, solidarity discourse may also be strategically employed to inspire individuals from different backgrounds to come together for a common cause. Hence, the major function of solidarity discourse, as we understand and define it in the present study, is redefining (separate) social structures and (parallel) group dynamics in such a way as to construe new identities that are projected as more aligned.

It seems also important to refer to a potential overlap between the terms "solidarity discourse" and "discourse of solidarity." While the two expressions can be used interchangeably to refer to the language or rhetoric related to the concept of solidarity, the former may also indicate a type of communication which revolves around imposing the sense of solidarity on discourse participants (interpersonal metafunction), and the latter just highlights solidarity as the topic (ideational metafunction). It is the former that we want to explore in more nuance here. To clarify this, in the following section, we review some research on solidarity discourse in politics from the linguistic angle to show which devices and strategies have been identified as productive in fostering solidarity among discourse participants. Still, many studies of this type have been conducted from the perspective of the participants who express solidarity with another party. We approach solidarity discourse from the angle of the participant (or leader) who pleads for solidarity and hence attempts to cultivate solidary attitudes and mobilize discourse participants.

2. The language of solidarity

To perform its fundamental function, namely, to foster a sense of togetherness and common purpose and hence to build a community of experience and values, solidarity discourse is marked for its strategic use of language resources and a set of discursive techniques to achieve this goal. The language of solidarity, especially in political discourse, is to emphasize unity, cooperation, mutual support, and shared values among individuals, groups or communities. It involves highlighting the interconnectedness, minimizing the differences, and emphasizing the importance of working together to address shared problems and challenges.

In light of the above, one of its main linguistic means is a strategic use of personal deixis in discourse (Ali Akbari Hamed | Behnam 2020; De Fina 1995; Fajar 2019). Fostering a sense of togetherness is achieved primarily by the use of the inclusive 1st person plural *we* and *us*, whose common-identity-building power lies in exploiting the US – THEM dichotomy. Discourse participants are projected to belong to opposite groups and ideological dissonance is created between them, which often allows for construing THEM as a common enemy, since THEIR values are shown to be radically different. The dichotomous US – THEM continuum

manifests itself in discourse in what T. A. van Dijk (1998) terms the i d e o l o g i c a l s q u a r e , namely a set of strategies of positive self- and negative other-evaluation. This set works elegantly for solidarity expression, whereupon a discourse participant is repeatedly projected to belong to and affiliate with US. As far as our study is concerned, we note that the dichotomous opposition is not a sufficient theoretical frame to capture a more complex and diverse practice of pleading for solidarity, and hence we propose a trichotomous I | YOU – WE – THEM operationalization, which seems to be better suited for the purpose.

Another common way of creating a community is through positive framing. The power of framing has been long recognized by discourse analysts (Hart 2010, 2014; Lakoff 2010), often with reference to metaphor and metonymy. As far as solidarity cultivation is concerned, A. Hristova (2015) demonstrates how framing, in the form of metaphors and culture-specific scripts, allows president Obama to project a sense of unity and enhance social cohesion despite polarization. S. Wallaschek (2020), in his meso-discursive approach to the construction of solidarity, recognizes frames as the fundamental structures responsible for either foregrounding or backgrounding information about selected actors or events in discourse. Framing in the service of fostering solidarity can be practiced through presupposing common experiences and identities by invoking shared history and/or cultural references or by using colloquial language or elements of banal nationalism.

Some studies have also focused on solidarity building through the lens of speech acts and politeness theories. M. Matsuoka and R. Matsuoka (2020), for example, discuss solidarity fostering strategies, operationalized with reference to Brown and Levinson's politeness theory, employed in Zelensky's speech to the nation of Japan. Z. Kampf (2016), on the other hand, discusses the use of the performative verb *le-varech* and its English equivalents *congratulate, welcome, support, thank, praise, greet* and *bless* as solidarity-enhancing devices, which allows him to propose a list of speech acts of solidarity. In a similar, yet more elaborate, form, A. Alharbi (2018) proposes a performative theory of solidarity discourse, where linguistic politeness and speech acts make solidarity discourse both performative (as it performs the function of building solidarity) and constitutive (as it constitutes social alignments).

Summing up, the following language features are designated as salient patterns found in expressions of solidarity discourse: (1) inclusive language: creating a sense of collective identity and sense of belonging by emphasizing that discourse participants are part of the same group; (2) positive framing: employing appraisal to inspire self-worth and motivation within the audience and to drive collective action and change; (3) references to shared culture: drawing on common cultural scripts, well-known history or shared heritage to strengthen the sense of collective belonging; (4) projections of a common enemy or goal: identifying the shared enemy or challenge that needs to be overcome in order to unite people around a common

objective; and (5) call to action: encouraging people to take specific actions by appealing to a sense of responsibility, emphasizing the importance of collaboration.

3. Analysis

In this section we discuss the most frequent and salient means of solidarity building that we have been able to identify in the sample of Zelensky's speeches, with the focus on the use of personal deixis (pronouns in the trichotomous continuum explained above) and the utilization of proximization, a strategy which is inclusive of many specific lower-rank patterns mentioned above, and consists in representing something distant in terms of time, space or values as closer; thus often as more threatening (Cap 2008; 2013).

3.1. Data and methodology

The corpus for our study comprises a selection of Zelensky's speeches addressed to an international political audience, available from the official website www.president.gov.ua. The time frame of the data sampling, namely from February 24, 2022 (the first day of the Russian military invasion on Ukraine) until December 31, 2022 (the end of year), has yielded 505 speech items (SIs henceforth). Next, we have rejected all SIs addressed to the nation of Ukraine and focused exclusively on the ones intended for an international audience, which we were able to divide into: (1) 59 SIs addressed to diverse international audiences (e.g., academic societies, participants in cultural events, conference audiences), and (2) 81 SIs addressed to international political audience. Out of the latter we have selected all the SIs addressed to the United Nations (5 SIs of 6,941 words in total, UN corpus henceforth) and NATO (3 SIs of 4,157 words in total, NATO corpus henceforth). In total our sample amounts to 11,098 words.

We manually tagged our corpus for semantic categories of salient discourse participants, which allows us to make specific claims concerning Zelensky's strategic discursive construction, representation and grouping of actors, based on numerical data. The tagging was applied to pronouns and possessive adjectives only with the use of the following categories: UA (Ukraine), UN (United Nations), NATO (North Atlantic Treaty Organization), UA+UN (Ukraine and UN) and UN+NATO (Ukraine and NATO). In the analysis presented below, all the above semantic tags are visible in the exemplary data excerpts and figures provided.

Our analytical protocol is grounded in discourse analysis, an interdisciplinary and eclectic collection of methods for analyzing language uses with the aim of uncovering the underlying power relations and ideologies in text (van Dijk 1998).

Qualitative discourse analysis hinges on the close reading protocols, which involves thoroughly reading the data multiple times while being extremely attentive to any potentially salient and relevant patterning. We find this approach particularly fit for our study as analyzing solidarity discourse inevitably leads to uncovering the strategies of projecting relations between discourse participants and ideological polarizations (US vs. THEM), which is most evident in expressions of sharing common values and beliefs as opposed to the rejection of unacceptable principles and moral standards of the antagonist. While this protocol is principally qualitative in nature, we believe in mitigating our potential biases by referring to numerical evidence. Hence, we use WordSmith Tools word processing software (Scott 2007) for concordance and plot functionalities. The former allows one to see a given word or phrase in all corpus contexts while the latter shows the distribution of a given word or phrase in the corpus. Moreover, to showcase the salience of particular words and phrases in the corpus, we employ the keyness parameter, which estimates the semantic prominence of given words in the corpus.

3.2. Linguistic devices of solidarity building: personal deixis

The rationale behind focusing on personal pronouns in our study stems from the high keyness (see section 3.1) of the personal pronoun *we* and the possessive adjective *our* in the UN and NATO samples. The personal pronoun *we* ranks 12 with the keyness of 97,14 in the NATO corpus, whereas the possessive adjective *our* ranks 5th with the keyness of 163,08 in the NATO corpus and 16th with the keyness of 106,77 in the UN corpus. As mentioned above, analyzing solidarity discourse from the perspective of a leader who pleads for solidarity requires a trichotomous model of discourse participants continuum (Figure 1).

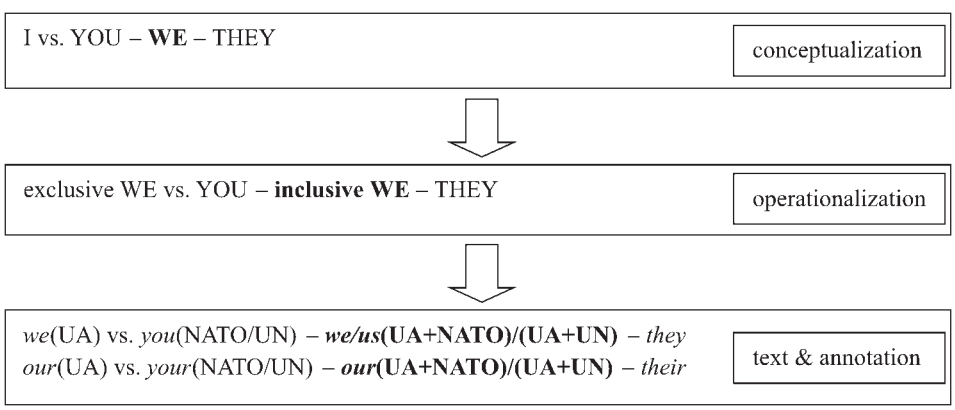

Fig. 1. A trichotomous model of discourse participants continuum

Figure 1 shows a progression of the discourse participants as relevant for our study. The top box includes the schematic trichotomous conceptualization of discourse participants strategically divided into (1) I vs. YOU, (2) WE, and (3) THEY. It is important to understand that the I vs. YOU distinction is not strategically motivated, and hence does not play a significant role in the solidarity discourse under analysis because both participants are on the same side of the ideologically polarized continuum as opposed to THEM. Hence, we treat them as one. As can be easily inferred from the middle box, the most crucial and strategically purposeful is the middle inclusive WE, which is the central point of solidarity discourse with its potential of creating a community of common values and experience. The bottom box illustrates a corpus-tag-based breakdown of discourse participants as realized at the linguistic level by the pronouns *we/us* (subject and object respectively), and the possessive adjective *our*. It is here that we clearly see what the intended community looks like: Ukraine stands united with UN and/or NATO against a common enemy (THEM, that is Russia). From the above, it can be concluded that the edges of the continuum represent the current state of affairs while the middle is the intended target of solidarity discourse, namely an imagined community united against the antagonist.

It is worth mentioning that the discourse participants in the corpus are not only referred to by means of the above categories but are also labeled differently: *we/us*(UA) is also realized as *Ukraine* or *Ukrainians*; *you*(NATO) and *you*(UN) as *NATO*, *UN* or *the Alliance*; and *they* as *Russia*, *Moscow*, *the Russian leadership*, *the Russian state*, *the occupiers*, *the terrorist state*, *the Russian army*, *Russian troops* or *tyrants*. It is significant, however, that there is no alternative labeling for the inclusive WE, which means that creating a community is exclusively realized by the use of the *we/us* pronouns and the possessive adjective *our*.

Another observation on pronouns comes from the plot analysis. Given the distribution of 13 occurrences of *we*(UA+NATO), 8 of *us*(UA+NATO) and 17 of *our*(UA+NATO) in the NATO corpus (Figure 2, 3 and 4) as well as 21 of *we*(UA+UN) in the UN corpus (Figure 5), it is clear that the increase in the frequency of corpus occurrences of the linguistic expressions is correlated with the duration of the Russian aggression on Ukraine.

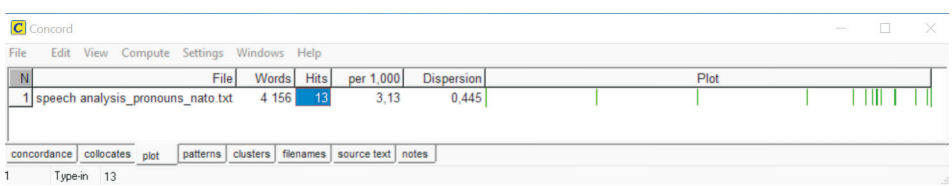

Fig. 2. Plot distribution of *we*(UA+NATO)

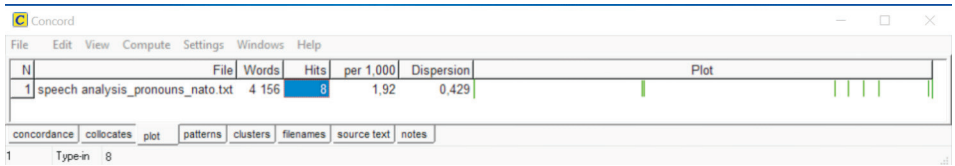

Fig. 3. Plot distribution of *us*(UA+NATO)

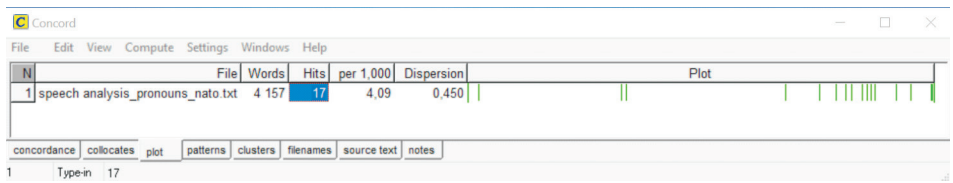

Fig. 4. Plot distribution of *our*(UA+NATO)

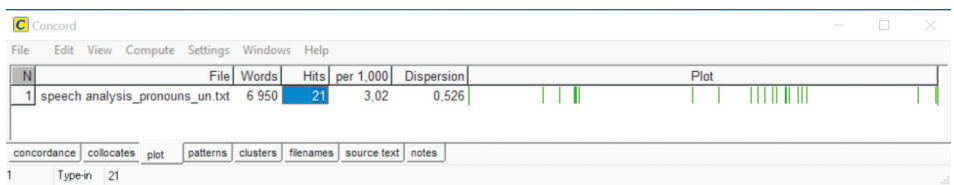

Fig. 5. Plot distribution of *we*(UA+UN)

This means that the longer the aggression lasts, the more frequently the president uses the community building strategy of inclusive WE deixis, as the political situation gets more intense and requires urgent action. Hence, it can be concluded that Zelensky purposefully employs the inclusive WE to mobilize actors as well as to reinforce the sense of togetherness in the predicament and a shared responsibility for the future of Europe. Examples 1-2 illustrate Zelensky's strategic use of the inclusive WE:

(1) All of you(NATO) see what endangers us(UA+NATO). All of us(UA+NATO)! All who cannot imagine their life without freedom. All of you(NATO) can see Ukraine's significant contribution to the protection of our(UA+NATO) community. Everyone sees how important it is that we(UA+NATO) really united in defense after February 24.

(2) In order for a sense of justice to return to international relations, we(UA+UN) must all confirm and force Russia to recognize that the inviolability of borders and peace are unconditional values for all nations.

3.3. Proximization as a discursive strategy of solidarity building

As mentioned above, poximization is a discursive strategy consisting in conceptually bringing physically and temporally distant events and states of affairs closer to the discourse participant, and presenting them as threatening (Cap 2008). While Cap defines proximization as a means to legitimize action, we emphasize the community building and mobilizing potential of proximization, as we see it fit for our study. We focus on demonstrating how the strategy aims at triggering a positive response in discourse participants and hence encourages them to undertake rational or emotionally instigated solidary actions (Cap 2013). In our corpus, we have been able to identify two major strategies: (1) proximization of a potential threat or danger, which is in alignment with Cap's original theory, called here n e g a t i v e p r o x i m i z a t i o n; (2) proximization in the sphere of extension of common values, morals and culture, called here p o s i t i v e p r o x i m i z a t i o n.

Regarding the cases of negative proximization (examples 3-5, 1 above), its rationale is to present a given situation or idea as directly threatening to the designated discourse participants.

(3) I am sure you(NATO) already understand that Russia does not intend to stop in Ukraine. Does not intend and will not. It wants to go further. Against the eastern members of NATO. The Baltic states, Poland – that's for sure.
(4) The distance from Kyiv to Madrid is less than the range of the missiles used against us(UA) today.
(5) Yesterday, the Russian army also struck with MLRS at […] ordinary people, civilians. None of them were military. Just a queue to get water. Eight people were killed, including a 15-year-old boy, his name was Danylo. And the oldest among the dead was 68 years old. And I want you (UN) to hear now the names of four women killed by this strike: Viktoriya, Iryna, Olena, Liudmyla.

Zelensky tries to construe Russia as a direct enemy to the European community, with example (4) being perhaps the most emphatic case of construing an imminent threat, followed by the urgent need to take action in order to stop the enemy. It is also clearly visible (example 1) that Ukraine is conceptualized as a hero or defender who, provided help is granted, can avert the invasion before it spreads to other parts of Europe. The spatial proximization is effective in comparing the distance between European capital cities to the range of missiles, which envisions a possibility of many NATO states being in danger (example 4). Moreover, vivid imagery intended to emphasize the scale of a potential thereat (atrocities committed by the Russians) is a case of negative proximization (example 5). By making the consequences of war personal and focusing on individual, named victims, Zelensky proximizes the issue in one more way. It is no longer only about territory and values, but about broken families and killed children, which no-one should be able to ignore. It can

be concluded that such uses of negative proximization can have a powerful impact on the discourse participants as they trigger an emotional reaction or moral outrage, and hence act as effective motivators to instigate action.

Positive proximization often covers somehow untypical cases of proximization, and involves the projection of the overlap in allegiance to basic values and human rights (Cap 2013). Zelensky's strategy consists in painstakingly emphasizing that Ukraine and the international community are on the same side as far as the perception of fundamental values of freedom or democracy is concerned, as in examples 6-8:

(6) Since 2013 and until today, Ukrainians, with the support of our (UA) friends, have demonstrated that nothing is impossible for us (UA+NATO) when we (UA+NATO) are truly united and defend our (UA+NATO) unconditional values. So, let's maintain our (UA+NATO) unity! And let's fight for freedom!
(7) In those months of 2013-2014, when Ukrainians in the squares and streets of our (UA) cities defended the right to European choice for our (UA) state, an important thing happened for our (UA+NATO) entire community – a community of nations united by the values of freedom, respect for law, democracy and diversity.
(8) Today, it is as a result of Russia's actions on the territory of my state, on the territory of Ukraine, that the most heinous war crimes of all time since the end of World War II are being committed.

Zelensky's strategy of building community consists here in the listing of top shared values with an intention to make discourse participants unite under the aegis of loyalty to fundamental human rights. It is also here that references to WWII history (example 8) are used to advocate action (bring the past back as current *today* in temporal proximization) and build a sense of common purpose on account of preventing the repetition of what the humankind had collectively experienced then.

4. Conclusions

As the results of our pilot study indicate, there are two salient means of building solidarity that transpire from our corpus data, namely personal deixis and proximization. As far as the former is concerned, we have shown how a strategic representation of actors (as inclusive WE) can be effectively enacted for urgent appeals. Pronouns are powerful tools of building a symbolic community with common purposes and values and of excluding the antagonists. This pattern has been demonstrated to intensify for the sake of mobilizing international actors in Zalensky's speeches, with a solidarity-based and responsibility-driven response to imminent common enemy. It is important to notice that proximization, be it negative or positive, as a community-building strategy can have many discursive instantiations and hence is not tied to an easily definable set of linguistic devices or discursive strategies.

Importantly, given the space restrictions, we have not been able to discuss the phenomenon of symbolic community building in its full-fledged form. There is a number of rhetorical devices and discursive strategies, from metaphor and metonymy to intensification and sentiment, whose main aim is to put pressure on discourse participants to take prompt actions. To obtain a better understanding of community-building potentials of solidarity discourse, it would also be advisable to conduct a more fine-grained analysis of figurative construals of, for example, Russia and its political regime as the aggressor/common enemy, or to study various topoi, for example, the topos of a hero/defender, or that of an innocent war victim. Further studies in this matter should contribute to a better understanding of the complexity behind solidarity discourse, especially in terms of its function of creating a symbolic community of shared values and experience.

This work was funded by the EU's NextGenerationEU instrument through the National Recovery and Resilience Plan of Romania – Pillar III-C9-I8, second round, managed by the Ministry of Research, Innovation and Digitalization, within the project entitled *The coverage and reception of the Russian-Ukrainian conflict in Polish, Romanian and English-language media: A comparative critical discourse study with recommendations for journalism training (CORECON)*, contract no. 760244/28.12.2023, code CF 25/27.07.2023

References

Alharbi, A. (2018), Towards a performative theory of solidarity discourse, [in:] Cogent Art & Humanities 5 (1), 1495044.

Ali Akbari Hamed, L. | Behnam, B. (2020), Linguistic devices of identity representation in English political discourse with a focus on personal pronouns: Power and solidarity, [in:] The Journal of English Language Pedagogy and Practice 13, 205-229.

Cap, P. (2008), Towards the proximization model of the analysis of legitimization in political discourse, [in:] Journal of Pragmatics 40, 17-41.

Cap, P. (2013), Proximization: The pragmatics of symbolic distance crossing. Amsterdam.

De Fina, A. (1995), Pronominal choice, identity and solidarity in political discourse, [in:] Text – Interdisciplinary Journal for the Study of Discourse 5, 379-410.

Fajar, M. (2019), Power and solidarity reflected in the use of pronouns portrayed in hybrid political discourse, [in:] Journal of English Education, Linguistics, and Literature 5, 57-72.

Grosse, T. G. | Hetnarowicz, J. (2016). The discourse of solidarity and the European migrant crisis, [in:] Yearbook of Polish European Studies 19, 35-61.

Hart, C. (2010), Critical Discourse Analysis and cognitive science: New perspectives on immigration discourse. Palgrave.

Hart, C. (2014), Discourse, grammar and ideology: Functional and cognitive perspective. Bloomsbury.

Hristova, A. (2015), Solidarity building strategies in political discourse. MA thesis. University of Sofia. DOI: 10.13140/RG.2.2.17908.50565

Kampf, Z. (2016), All the Best! Performing solidarity in political discourse, [in:] Journal of Pragmatics 93, 47-60.

Lakoff, G. (2010), Why it matters how we frame the environment, [in:] Environmental Communication 4 (1), 70-81.
Matsuoka, M. | Matsuoka, R. (2022), Cultivation of solidarity and soft power: Ukrainian president Zelensky's 2022 speech to Japan, [in:] East European Journal of Psycholinguistics 9, 98-115.
Molek-Kozakowska, K. (2018), Distance crossing and alignment in online humanitarian discourse, [in:] Journal of Pragmatics 124, 1-13. DOI: 10.1016/j.pragma.2017.11.010
Scollon, R. | Scollon, S. W. | Jones, H. R. (2011). Intercultural communication: A discourse approach. 3rd. ed. Wiley.
Scott, M. (2007), Oxford WordSmith Tools. Oxford.
van Dijk, T. A. (1998), Ideology: A multidisciplinary approach. London | Thousand Oaks | New Delhi.
Wallaschek, S. (2020), The discursive construction of solidarity: Analysing public claims in Europe's migration crisis, [in:] Political Studies 68 (1), 74-92. DOI: 10.1177/0032321719831585
Wydra, D. | Pülzl, H. (2014), Solidarity discourse in national parliaments: The European crisis hits home!, [in:] Archiv des Völkerrechts 1, 92-112.

DOI: 10.31648/pw.10871

Gabriela Dudek-Waligóra
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7951-8870
Jagiellonian University

ROSYJSKA NEONOWOMOWA. ANALIZA PRZEMÓWIENIA W. W. PUTINA Z OKAZJI OBCHODÓW DNIA ZWYCIĘSTWA

Russian modern newspeak. Analysis of V. V. Putin's Victory Day speech

Abstract: This article aims to analyze the speech of V. V. Putin delivered during the Russian national holiday – Victory Day. The study was conducted on the basis of the properties of newspeak distinguished by Polish researchers. The term "newspeak" was clarified, under which we understand the language of power used for the purposes of political propaganda in a totalitarian or authoritarian system. Observations of researchers about the authoritarian nature of the political system of contemporary Russia, the ideological assumptions adopted by the authorities, as well as the basic goals of Russian propaganda were quoted. It has been shown that the speech of the current Russian president of May 9, 2022 contains characteristic features attributed to the communist variant of newspeak in the literature on the subject. The examined speech of V. V. Putin is a created construct subordinated to the ideological vision of reality and trying to achieve the well-known goals of Russian propaganda.

Keywords: propaganda, newspeak, Russian political discourse, political speeches, V. V. Putin

Wprowadzenie

Wystąpienia przywódców politycznych są nieustannie poddawane wszechstronnym analizom na gruncie różnorodnych dyscyplin naukowych. W ramach tzw. politolingwistyki badacze charakteryzują właściwości języka i stylu działaczy państwowych wraz z szerokim spektrum rozwijających się gatunków dyskursu politycznego.

Niniejszy artykuł skupia się na cechach przemówienia rosyjskiego prezydenta, Władimira Władimirowicza Putina, wygłoszonego z okazji obchodów 77. rocznicy zwycięstwa nad hitlerowskimi Niemcami 9 maja 2022 r. Tytułowy Dzień Zwycięstwa (ros. *День Победы*) to nazwa jednego z najważniejszych świąt państwowych w Federacji Rosyjskiej (jak i w innych krajach bloku wschodniego), które jest obchodzone corocznie 9 maja dla uczczenia pokonania przez Związek

Socjalistyczny Republik Radzieckich III Rzeszy. Triumf ten jest przedstawiany za naszą wschodnią granicą jako zakończenie tzw. Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (ros. *Великая Отечественная война*), tj. okresu II wojny światowej trwającego od 22 czerwca 1941 do 9 maja 1945 r.

Dzień Zwycięstwa jest w Rosji dniem wolnym od pracy. Władze państwowe organizują podniosłe obchody wskazanego święta, których swoistą kulminację stanowi odbywająca się w Moskwie na Placu Czerwonym uroczysta wielka parada wojskowa. Parada ta, obejmująca także pokaz strategicznego „widowiskowego" sprzętu militarnego, ma dowodzić potęgi współczesnej rosyjskiej armii. Przed ceremonialnym przemarszem różnorodnych formacji wojskowych przemawia prezydent pełniący funkcję Najwyższego Głównodowodzącego Siłami Zbrojnymi Federacji Rosyjskiej (ros. *Верховный Главнокомандующий Вооружёнными Силами Российской Федерации*). W 2022 r. ze względu na wojenną napaść Rosji na Ukrainę wystąpienie Putina podczas wspomnianego święta przykuło szczególną uwagę licznych obserwatorów, w tym specjalistów od analiz języka polityki.

W niniejszym artykule przywołana mowa została zbadana pod kątem odradzania się właściwości języka komunistycznej propagandy. Za podstawę analizy posłużyły wyróżniki nowomowy opracowane przez polskich znawców wskazanej problematyki, w szczególności J. Bralczyka (2007) oraz M. Głowińskiego (2009)[1].

Należy również zaznaczyć, iż jako źródło materiału empirycznego posłużył stenogram przywołanego wystąpienia Putina zamieszczony na oficjalnym portalu prezydenta Federacji Rosyjskiej[2].

1. Nowomowa jako termin naukowy politolingwistyki. Uzasadnienie jego wyboru

Rozważania należy rozpocząć od uściśleń terminologicznych. W tytule pracy wykorzystaliśmy określenie *nowomowa.* Neologizm ten wywodzi się z angielskiego słowa *Newspeak*, a wprowadził go tłumacz książki G. Orwella pod tytułem *Rok 1984* – J. Mieroszewski (Borkowski 1995, 48). Termin *nowomowa* upowszechnił się dzięki publikacjom Głowińskiego (Puzynina 1997, 171-172)[3].

---

1 Szczegółowe omówienie cech nowomowy przedstawiam w artykule *Z historii polskich badań nad właściwościami propagandowego dyskursu komunistycznego (lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX wieku)* (artykuł został złożony do recenzji). Warto dodać, że istnieją także rosyjskojęzyczne publikacje na temat nowomowy: zob. np. Gorbanevskiy 2009a; 2009b; Hyun 2014; Kupina 1995.

2 Analizowane wystąpienie Putina wraz z stenogramem zostało zamieszczone pod adresem http://kremlin.ru/events/president/news/68366 (accessed: 27.10.2022). Ukazany adres strony internetowej stanowi źródło wszystkich zacytowanych w danym artykule fragmentów przemówienia rosyjskiego przywódcy.

3 Interesujący wydaje się fakt, że w początkowym okresie polskich badań omawiany termin zapisywano jako „nowo-mowa" (zob. np. Puzynina 1997, 172).

Literackie źródło ukazanego zjawiska charakteryzuje nowomowę jako oficjalny język wyimaginowanego totalitarnego mocarstwa Oceanii, który służy do wyrażania ideologii tzw. Socangu, czyli angielskiego socjalizmu (Orwell, *Rok 1984*, 247)[4]. Istotę takiego sztucznego kodu Orwell zawarł w *Aneksie* do wspomnianej książki, por.

> Celem nowomowy było nie tylko dostarczenie środków wyrazu dla światopoglądu i zdefiniowanie nawyków myślowych zwolenników Socangu, ale również wykorzenienie wszystkich innych sposobów myślenia (ibidem).

Dla urzeczywistnienia nakreślonych celów tworzono nowe słowa i znaczenia, jasno oddające rozumowanie zgodne z obowiązującą ideologią, a także eliminowano z leksykonu wyrazy o niepożądanych, nieprecyzyjnych znaczeniach. Tym samym, nowomowa w konsekwencji prowadziła do zawężania zakresu myśli (ibidem, 248). Publikacje naukowe odwołują się do przedstawionego pierwotnego znaczenia danego fenomenu. Terminem *nowomowa* nazywa się bowiem przede wszystkim oficjalny język, używany przez władzę w ustrojach totalitarnych:

> Określa się nim język w rzeczywiście istniejących społeczeństwach zamkniętych (z Popperowskiej opozycji społeczeństwo zamknięte-otwarte), w których został on zmonopolizowany przez aparat propagandowy elity rządzącej (Borkowski 2003, 26).

Podobne znaczenie odnotowuje W. Pisarek, autor hasła *nowomowa* w *Encyklopedii języka polskiego*, który konstatuje, iż pojęcie to może oznaczać język służący potrzebom propagandy politycznej w dowolnym ustroju totalitarnym (Urbańczyk | Kucała 1999, 255). W słownikowym haśle polski językoznawca przedstawia także szersze rozumienie opisywanego zjawiska. Nowomowę traktuje jako narzędzie manipulacji językowej oznaczające „[…] negatywnie oceniany zbiór środków leksykalno-frazeologicznych wykorzystywanych w propagandzie politycznej lub ideologicznej państwa, partii lub jakiejkolwiek innej organizacji dążącej do panowania nad świadomością ludzi" (ibidem). W. Pisarek zaznacza również, że w Polsce od połowy lat 70. danym określeniem nazywano język bądź styl oficjalnej propagandy politycznej (ibidem)[5].

Utożsamienie pojęcia nowomowy z radziecką propagandą występuje w ujęciu Głowińskiego. Badacz definiuje nowomowę jako „wysłowienie totalitarne w jego

---

4 Posłużyliśmy się tutaj tłumaczeniem powieści Orwella wykonanym przez K. Mazurka dla Wydawnictwa „Greg" (Kraków 2021).

5 Dodajmy jednak, że Pisarek (1993, 1) postuluje odrzucenie określenia *nowomowa* jako terminu naukowego, uznając go za „szkodliwy" przede wszystkim ze względu na izolowanie wyróżnionych zjawisk od pokrewnych. Badacz zaznacza, że nowomowa „jest złem absolutnym", które nie może być zestawione z żadną pozytywną cechą (w przeciwieństwie do propagandy, której użycie np. z przymiotnikiem „sprawna" jest dopuszczalne) (Pisarek 1993, 2). Tym samym, stosowanie prezentowanego terminu, według językoznawcy, prowadzi do fałszowania stanu rzeczy (ibidem, 1).

wersji komunistycznej" (Głowiński 1993, 163). W dalszej części wywodu znawcy poruszonej tematyki czytamy:

> Nowomowa jest przeto sposobem użycia języka charakterystycznym ogólnie dla władzy, która wyznaje ideologię marksizmu-leninizmu, działa autorytarnie i jest posiadaczem wszelkich środków masowego przekazu, posiadaczem w sensie dosłownym, gdyż ogromna większość narzędzi porozumienia społecznego podlega jej kontroli, a na te, które do niej nie należą, może oddziaływać za pomocą państwowej cenzury (ibidem, 163-164).

W zacytowanym fragmencie akcentuje się fakt funkcjonowania omawianego mechanizmu przekazu w reżimie komunistycznym, w którym władza kontrolowała wszystkie oficjalne komunikaty skierowane do społeczeństwa.

Doprecyzujmy, że Głowiński postuluje oddzielenie pojęcia nowomowy, przypisanego do wariantu radzieckiego, od innych odmian języka totalitarnego, przede wszystkim od języka III Rzeszy. Swoje stanowisko motywuje obecnymi w poszczególnych wariantach różnicami w przyjętych założeniach ideologicznych, konceptach politycznych i mitach społecznych (ibidem, 163).

Zaprezentowane definicje świadczą o tym, że w polskich opracowaniach naukowych mianem *nowomowa* określa się głównie oficjalne przekazy przywódców politycznych w systemach totalitarnych. Zagadnienie to bywa wyjaśniane poprzez przywołanie pojęć propagandy i manipulacji[6].

Nadmieńmy, że rosyjski ekwiwalent prezentowanej nazwy (ros. *новояз*) również posiada wąską definicję, por. „język totalitarnego społeczeństwa radzieckiego" (ros. *язык тоталитарного советского общества*) (Zemskaya 1996, 23). Był to bez wątpienia oficjalny język komunistycznego reżimu, a nie całego narodu (Chudinov 2009, 18). W rosyjskiej nauce dopuszcza się też obejmowanie tym terminem systemu językowego każdego ustroju totalitarnego (ibidem, 11).

Należy podkreślić, że w niniejszym artykule pod terminem n o w o m o w a rozumiemy język władzy wykorzystywany na potrzeby propagandy politycznej w ustroju noszącym znamiona totalitarnego lub autorytarnego (zob. Urbańczyk | Kucała 1999, 255). Przy tym doprecyzujmy, że propaganda oznacza tu zinstytucjonalizowaną formę komunikowania podporządkowaną ideologii (zob. Kamińska-Szmaj 2004, 18).

Jak wynika z istoty omawianego fenomenu, „nowomowa nie daje się wyodrębnić na podstawie kryteriów wyłącznie lingwistycznych czy nawet socjolingwistycznych" (Głowiński 1993, 162). Zostało już zaznaczone, że pojęcie nowomowy implikuje kontrolę środków masowego przekazu oraz cenzurę, które są sprawowane

---

[6] O terminie p r o p a g a n d a zob. np. Dudek-Waligóra 2018; Kamińska-Szmaj 2004, 14-19; Kiklewicz 2020, 263-265. O terminie m a n i p u l a c j a z kolei oraz powiązanym z nim pojęciem perswazji zob. np. Dudek-Waligóra 2013; Kamińska-Szmaj 2004, 19-25.

przez aparat państwowy. W tym miejscu zasadne jest więc krótkie przedstawienie sytuacji politycznej we współczesnej Federacji Rosyjskiej. Obserwacje nad wolnościami człowieka i swobodami obywatelskimi u naszych wschodnich sąsiadów prowadzą do konstatacji, iż Rosja pod rządami Putina jest „na autorytarnym kursie" (Kołodziejski 2021), a nawet dosadniej – krajem, gdzie „autorytaryzm zatriumfował" (Lazari 2016, 192). Fakt ten przejawia się m.in. w zmonopolizowaniu przez rosyjską władzę telewizji i prasy, a także w cenzurowaniu internetowych treści (Kołodziejski 2021, 201-202). Tym samym użycie w tytule niniejszego opracowania terminu *neonowomowa*, akcentującego postkomunistyczny wariant języka propagandy, z jakim niewątpliwie mamy do czynienia w obecnej niedemokratycznej Federacji Rosyjskiej, wydaje się w pełni uzasadnione.

Warto też zasygnalizować podstawowe wartości, przekonania rosyjskiej władzy, którymi kieruje się w działalności politycznej. Przygotowując program przed wyborami prezydenckimi, Putin w 1999 r. pisał o „idei rosyjskiej", na którą składają się: patriotyzm, mocarstwowość, państwowotwórczość i solidarność społeczna (Lazari 2016, 190). Analitycy zwracają uwagę na fakt, iż w okresie prezydentury Putina „mamy do czynienia z coraz silniejszą sakralizacją polityki historycznej. Mit wojny i zwycięstwa związany jest z mesjanistyczną tezą i wyższością Rosji nad innymi narodami" (Kot-Wojciechowska 2018, 216). Rosyjscy politycy upatrują w swojej ojczyźnie państwa o randze imperium z odrębną, szczególną cywilizacją. Sam prezydent wielokrotnie akcentuje wyjątkowość Rosji i odwołuje się do pamięci narodu o jej dziejowej potędze (ibidem, 216-217).

Uzupełnijmy też, że badaczka rosyjskiej propagandy, A. Włodkowska-Bagan, wymienia trzy główne cele danego zjawiska:

> 1) odbudowę strefy wpływów FR na obszarze poradzieckim i utrzymanie dominującej pozycji w Eurazji; 2) mobilizację społeczeństwa rosyjskiego oraz państw poradzieckich, by przyjęli rozwiązania ustrojowe i geopolityczne proponowane przez Rosję oraz 3) podważenie wiarygodności i spójności Zachodu, w tym przede wszystkim Unii Europejskiej i NATO (2018, 121).

Na zakończenie części teoretycznej przypomnijmy, że za przykład realizacji rosyjskiego wariantu neonowomowy posłużyło przemówienie najwyższego przedstawiciela władzy państwowej z 9 maja 2022 r., wygłoszone podczas obchodów Dnia Zwycięstwa.

2. Współczesne przejawy rosyjskiej nowomowy

Analizowane wystąpienie obecnego przywódcy Federacji Rosyjskiej zawiera liczne cechy nawiązujące do przekazów władzy w reżimach totalitarnych. Podstawową kwestią, od której należy rozpocząć, jest fakt, iż teksty propagandowe nie przedstawiają świata doznawanego empirycznie, a konstruują model świata alternatywnego (Bralczyk 2007, 224). Prześledźmy fragment przemówienia Putina:

> Otwarcie trwały przygotowania do kolejnej operacji karnej w Donbasie, do inwazji na nasze historyczne ziemie, w tym na Krym. W Kijowie oznajmili o możliwości pozyskania broni jądrowej. Blok NATO rozpoczął aktywny rozwój militarny sąsiadujących z nami terytoriów. Tym samym, systematycznie było tworzone zagrożenie, które jest dla nas absolutnie nieakceptowalne, przy tym bezpośrednio u naszych granic. Wszystko wskazywało na to, że starcie z neonazistami, banderowcami, na których postawiły Stany Zjednoczone i ich młodsi partnerzy, będzie nieuniknione. […] Rosja dała uprzedzający odpór agresji[7].

W zacytowanym fragmencie wschodni polityk wypowiada się o rzekomych przygotowaniach strony ukraińskiej do przeprowadzenia ataku na rosyjskie terytorium. Jednak przed wojenną napaścią Federacji Rosyjskiej 24 lutego 2022 r. żadne sprawdzone źródła nie informowały o oznakach planowanej przez Ukrainę ofensywy zbrojnej przeciwko Rosji. Putin zupełnie przemilcza przy tym kwestię tzw. aneksji Krymu oraz „zielonych ludzików", czyli zajęcia przez rosyjskich żołnierzy należącego do Ukrainy Półwyspu Krymskiego i przyłączenia go do Federacji Rosyjskiej w 2014 r. Warto dodać, że aneksja ta została potępiona na forum uznanych międzynarodowych instytucji – Rady Europy i Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Putin mówi o „kolejnej operacji karnej w Donbasie", która miałaby zagrażać Rosjanom. Ponownie nie nadmienia, że region Donbasu to zgodnie z międzynarodowymi ustaleniami teren wchodzący w skład suwerennego państwa ukraińskiego. Prezydent nie wspomina także o wiadomym zaangażowaniu militarnym Rosji w zbrojny konflikt prorosyjskich separatystów z legalnymi ukraińskimi władzami o obszar Donbasu ani o próbach jego pokojowego, dyplomatycznego rozwiązania.

---

7 W całym artykule z języka rosyjskiego tłumaczyła autorka. W oryginale: „В открытую шла подготовка к очередной карательной операции на Донбассе, к вторжению на наши исторические земли, включая Крым. В Киеве заявляли о возможном приобретении ядерного оружия. Блок НАТО начал активное военное освоение прилегающих к нам территорий. Таким образом, планомерно создавалась абсолютно неприемлемая для нас угроза, причём непосредственно у наших границ. Всё говорило о том, что столкновение с неонацистами, бандеровцами, на которых США и их младшие компаньоны сделали ставку, будет неизбежным. […] Россия дала упреждающий отпор агрессии".

W omawianym przemówieniu gospodarz Kremla wzmiankuje o „historycznych ziemiach" przynależnych jakoby Rosji. Takie oświadczenie w rzeczywistości potwierdza wypowiedzenie przyjętych międzynarodowych umów, które ustaliły granice państwowe na obszarze Europy Wschodniej. Równocześnie zostało pośrednio zasugerowane, że Federacja Rosyjska zamierza kierować się wyłącznie własnym rozumieniem historii, a zawarte z nią porozumienia mogą być w dowolnym momencie zrywane przez stronę rosyjską, co oznacza pogwałcenie międzynarodowego prawa.

Putin wypowiada się również na temat zbrojenia się krajów Paktu Północnoatlantyckiego. Nie wybrzmiewa natomiast istotny kontekst takich działań. Zostały pominięte obserwacje stałego zwiększania ilości sprzętu militarnego w Rosji oraz inwestowania w jego modernizację, a także swoistego przekształcenia zaanektowanego Półwyspu Krymskiego w rosyjską bazę wojskową. Z pewnością można stwierdzić, że agresorem, który dostarcza powody dla dozbrajania armii w omawianej części Europy, jest Rosja.

Wskazanie neonazistów stanowiących rzekome poważne zagrożenie dla Federacji Rosyjskiej i utożsamienie ich ze znaczącą częścią ludności współczesnej Ukrainy, nasuwając przy tym porównanie państwa ukraińskiego do nazistowskiej III Rzeszy, odzwierciedla całkowicie wykreowane wyobrażenie o otaczającej rzeczywistości. Słowa Putina o „uprzedzającym odporze agresji" w świetle przywołanych i powszechnie znanych naszej opinii publicznej faktów jawią się jako niedorzeczne. Wpisują się jednak wyraźnie w dawno odkryte założenia propagandowych teorii, tj. w spiskową wizję procesów politycznych oraz w koncepcję państwa i jego władz jako instytucji opiekuńczych względem swoich obywateli (Marody 1984, 5).

Zaznaczmy równocześnie, że w badanym wystąpieniu rosyjski przywódca nie użył leksemu „wojna". Działania te, jak przywołano, określił „uprzedzającym odporem agresji". Dodać należy, iż we wcześniejszych przemówieniach Putin wykorzystuje inną nazwę – „specjalna operacja wojskowa" (ros. *специальная военная операция*)[8]. Jest to także znany zabieg w nowomowie polegający na „używaniu terminów sytuacyjnych, którymi zastępowano zakazane pojęcia" (Kamińska-Szmaj 2008, 262). Z punktu widzenia językoznawcy zastosowany przez urzędującego prezydenta chwyt ma na celu zablokowanie negatywnych emocji i silnych konotacji z ludzkim dramatem, okrucieństwem, które niewątpliwie przywołuje wyraz „wojna". Świadczy o tym np. podana w słownikowych hasłach łączliwość – „Okrucieństwa wojny" (Dunaj 2007, 2008) oraz „Zginąć na wojnie" (ros. *Погибнуть на войне*) (Kuznetsov 2004, 145). Stosując termin sytuacyjny, kremlowski polityk nie prowokuje również pytań o stronę, która wojnę wywołała, ani o konsekwencje takich

[8] Wyrażenie „specjalna operacja wojskowa" zostało użyte przez Putina np. w orędziu 24 lutego 2022 r., zob. http://www.kremlin.ru/events/president/news/67843 (accessed: 27.10.2022).

radykalnych działań. Tym samym, w przekazie władzy Rosja nie została zrównana z krajem-agresorem, który wszczął zbrojny konflikt przynoszący ofiary śmiertelne.

Wyimaginowana wizja świata jest łatwo dostrzegalna również w kolejnym fragmencie wystąpienia Putina, por. „Zwracam się teraz do naszych Sił Zbrojnych i do powstańców z Donbasu. Walczycie za Ojczyznę, o jej przyszłość, o to, aby nikt nie zapomniał lekcji II wojny światowej. Aby na świecie nie było miejsca dla katów, karzących i nazistów”[9]. Prezydent Rosji kontynuuje przedstawianie wojennego ataku na Ukrainę jako działania prowadzonego dla dobra swojej ojczyzny, obronnego, mającego przypominać odpór agresji nazistowskich Niemiec podczas II wojny światowej. Starcia rosyjskich żołnierzy i separatystów z żołnierzami ukraińskimi, a nawet ludnością cywilną napadniętego państwa przedstawiciel najwyższego organu władzy charakteryzuje jako walkę za Rosję, jakby była w stanie zagrożenia. Pogląd ten został wyrażony też w innych fragmentach analizowanego przemówienia, por. np. „Tak i teraz, w te dni walczycie za naszych ludzi w Donbasie. O bezpieczeństwo naszej Ojczyzny – Rosji. […] Dzisiaj bronicie tego, o co walczyli ojcowie i dziadkowie, pradziadkowie. Dla nich najwyższym sensem życia zawsze było dobro i bezpieczeństwo Ojczyzny”[10]. W dodatku Putin przypisuje tej interwencji szersze znaczenie – eliminację katów, nazistów z przestrzeni całego świata, sugerując niejako postępowanie na rzecz zachowania globalnego pokoju.

Należy odnotować, że w całym stosunkowo krótkim wystąpieniu rosyjskiego polityka[11] sześciokrotnie powtarza się nazwa przywołanego ukraińskiego regionu – Donbasu. Próbuje się przez to narzucić interpretację o rzekomym istnieniu takiego samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej. Natomiast ani razu nie padła nazwa samej Ukrainy – suwerennego państwa, prawnie uznanego podmiotu współczesnych stosunków międzynarodowych. Operowanie nazwami własnymi w nowomowie ma bowiem istotne znaczenie – przybiera „[…] charakter świadomego sterowania odbiorem i próby narzucania sposobu widzenia rzeczywistości” (Bralczyk 2007, 77). Niewypowiedzenie nazwy Ukrainy przez Putina jest celowe, ma określoną intencję – zamiaru odebrania temu państwu statusu znaczącej jednostki mającej prawo do swobodnego decydowania o swoim sposobie funkcjonowania na politycznej mapie świata. Przez zastosowanie takiego zabiegu można doszukać się chęci poniżenia, zniewagi wskazanego państwa przez Putina, który nie uznaje

---

9 W oryginale: „Обращаюсь сейчас к нашим Вооружённым Силам и к ополченцам Донбасса. Вы сражаетесь за Родину, за её будущее, за то, чтобы никто не забыл уроков Второй мировой. Чтобы в мире не было места палачам, карателям и нацистам”.

10 W oryginale: „Так и сейчас, в эти дни вы сражаетесь за наших людей на Донбассе. За безопасность нашей Родины – России. […] Сегодня вы защищаете то, за что сражались отцы и деды, прадеды. Для них высшим смыслом жизни всегда были благополучие и безопасность Родины”.

11 Badane przemówienie według statystyki programu WORD liczy 958 wyrazów, tj. 6770 znaków ze spacjami, a w zapisie wideo trwa ok. 10 minut bez ogłoszonej minuty ciszy.

prawa Ukrainy do niepodległości oraz do jej niezależnego uczestnictwa w życiu politycznym Europy i świata jako równoprawny partner dla pozostałych krajów.

Przywołajmy w tym kontekście kolejne słowa kremlowskiego przywódcy: „Rosja dała uprzedzający odpór agresji. To była wymuszona, podjęta w porę i jedyna słuszna decyzja. Decyzja suwerennego, silnego, niepodległego kraju”[12]. Z przytoczonego fragmentu wybrzmiewają dwie podstawowe cechy, które budują świat propagandy – konieczność (tj. bezalternatywność) i słuszność (tj. posiadanie obiektywnego uzasadnienia) (Bralczyk 2007, 124-125). Dostrzegalne są również narzucanie wyraźnego znaku wartości (tj. jednowartościowość, dążenie do formułowania niekwestionowalnych ocen) oraz arbitralność (tj. bezdyskusyjność) (Głowiński 2009, 12-14).

Próbując usprawiedliwić wojenny atak na Ukrainę, nazwany, jak już zacytowano „uprzedzającym odporem agresji”, urzędujący prezydent mówi o „jedynie słusznej decyzji”, którą we właściwym czasie musiała podjąć Federacja Rosyjska. Opisuje przy tym swoją ojczyznę jako „suwerenną, silną, niepodległą”. Wydaje się jednak, że Putin nie wypowiada tych przymiotników wyłącznie po to, aby scharakteryzować Rosję. Znając wcześniejsze wystąpienia danego polityka i kontynuację omawianego przemówienia, odbiorcy mogą pokusić się o dopowiedzenie: „w odróżnieniu od Ukrainy i pozostałych partnerów Stanów Zjednoczonych”. Zostało to zasugerowane w dalszych słowach przywódcy, por. „Stany Zjednoczone Ameryki, zwłaszcza po rozpadzie Związku Radzieckiego, zaczęły mówić o swojej wyjątkowości, poniżając w ten sposób nie tylko cały świat, lecz także swoich satelitów, którzy muszą udawać, że niczego nie zauważają i posłusznie to wszystko połykać”[13]. Partnerzy amerykańskiego państwa zostali określeni „satelitami” (dodajmy, że nie po raz pierwszy w mowach Putina), którzy muszą podporządkować się dominującej roli Stanów Zjednoczonych w światowej polityce, tracąc jednocześnie część swojej suwerenności, a nawet i godność.

Odnosi się też wrażenie, że przedstawiciel rosyjskiej władzy w zacytowanym przekazie o niezależności Federacji nawiązuje do swojej wypowiedzi z 30 czerwca 2021 r. w corocznym programie telewizyjnym *Linia bezpośrednia z Władimirem Putinem* (ros. *Прямая линия с Владимиром Путиным*)[14], w której jawnie podważył niezależność Ukrainy, por. „Po co spotykać się z Zełenskim, jeżeli on oddał swój kraj pod całkowite zewnętrzne zarządzanie? Kluczowe kwestie życia Ukrainy

---

12 W oryginale: „Россия дала упреждающий отпор агрессии. Это было вынужденное, своевременное и единственно правильное решение. Решение суверенной, сильной, самостоятельной страны”.

13 W oryginale: „Соединённые Штаты Америки, особенно после распада Советского Союза, заговорили о своей исключительности, унижая тем самым не только весь мир, но и своих сателлитов, которым приходится делать вид, что они ничего не замечают, и покорно всё это проглатывать”.

14 Źródłem cytatów z przywołanego programu jest oficjalny portal urzędu Prezydenta Federacji Rosyjskiej: http://kremlin.ru/events/president/news/65973 (accessed: 27.05.2022).

rozstrzygane są nie w Kijowie, ale w Waszyngtonie, częściowo w Berlinie i Paryżu. Więc o czym mówimy?"[15]. Z przywołanego cytatu jasno wynika, że wschodni polityk nie traktuje Ukrainy jako odrębnego, niepodległego kraju, który jest w stanie sam kształtować swoją przyszłość. Wskazuje, kto według niego sprawuje realne rządy u naszych sąsiadów. Przeciwstawia tym samym „podległe" Stanom Zjednoczonym, Niemcom i Francji ukraińskie państwo niezależnej Rosji. Dostrzegalny jest też negatywny stosunek rosyjskiego przywódcy do obecnego ukraińskiego prezydenta, który rzekomo nie prowadzi suwerennej polityki, a wręcz narzucił społeczeństwu obce, zewnętrzne siły w charakterze decydentów. Wymienienie w cytacie jedynie nazwiska Wołodymyra Ołeksandrowycza Zełenskiego z pominięciem imienia, formy grzecznościowej czy pełnionej funkcji „sygnalizuje dystans i lekceważenie dla postaci, o której mowa" (Nowak 2008, 214).

Uzupełnijmy, że Putin otwarcie odbiera też prawo Ukraińcom do samostanowienia, czyli do kierowania swoim losem. Zaprezentujmy wypowiedź rosyjskiego przywódcy zaczerpniętą również z wyemitowanego w 2021 r. programu *Linia bezpośrednia z Władimirem Putinem*, por.

> Dlaczego Ukrainy nie ma na liście krajów nieprzyjaznych? Bo nie uważam, że naród ukraiński jest dla nas narodem nieprzyjaznym. Mówiłem już o tym wiele razy i mogę to powtórzyć jeszcze raz: uważam, że Ukraińcy i Rosjanie to generalnie jeden naród. […] Cóż, nie sądzę, żeby naród ukraiński był nieprzyjazny. Nie, nic takiego. Jesteśmy jednością. Oto kierownictwo Ukrainy, obecne kierownictwo dzisiejszej Ukrainy jest nam wyraźnie nieprzyjazne[16].

W przytoczonym cytacie Putin jawnie neguje fakt istnienia odrębnego narodu ukraińskiego. Twierdzi, że Ukraińcy i Rosjanie to „jeden naród, jedność". Głowa rosyjskiego państwa wyraźnie przy tym odgranicza od wspólnoty władze Ukrainy, które uznaje za „nieprzyjazne" Federacji Rosyjskiej.

Wracając do analizy przemówienia Putina odczytanego w Dniu Zwycięstwa, zauważmy, że odniósł się on do ukraińskiego politycznego kierownictwa w przytoczonym już zdaniu: „W Kijowie oznajmili o możliwości pozyskania broni jądrowej". W tym stwierdzeniu można się doszukać znanego w propagandzie metonimicznego chwytu o pejoratywnym wydźwięku „polegającego na zastępowaniu nazwy rządu państwa nazwą stolicy tego państwa (np. *Kair zamierza*) dla zasugerowania, że rząd,

---

15 W oryginale: „Что встречаться с Зеленским, если он отдал свою страну под полное внешнее управление? Ключевые вопросы жизнедеятельности Украины решаются не в Киеве, а в Вашингтоне, отчасти в Берлине и в Париже. Ну и о чём разговаривать?".

16 W oryginale: „Почему Украина не входит в список недружественных стран? Потому что я не считаю, что украинский народ – недружественный нам народ. Я уже много раз говорил об этом, могу повторить ещё раз: я считаю, что украинцы и русские – это вообще один народ. […] Ну так вот я не считаю, что украинский народ является недружественным. Нет, ничего подобного. Мы единое целое. Вот руководство Украины, сегодняшнее руководство сегодняшней Украины явно недружественно к нам".

którego ta stolica jest siedzibą, nie jest reprezentatywny dla społeczeństwa danego państwa" (Bralczyk 2007, 105). Putin zdaje się po raz kolejny podkreślać rozdźwięk między elitą sprawującą władzę w Ukrainie (zrównywaną z neonazistami), której siedzibą jest, jak powszechnie wiadomo, Kijów, od ludności mieszkającej na całym terytorium, będącej „jednym narodem" z Rosjanami.

Magiczność nowomowy, czyli nastawienie na tworzenie rzeczywistości, a nie jej opisywanie (Głowiński 2009, 13), przejawia się także w dalszych fragmentach badanego wystąpienia, por. „Wiemy, że amerykańskim weteranom, którzy chcieli przybyć na paradę do Moskwy, faktycznie zakazano to uczynić. Ale chcę, żeby oni wiedzieli: jesteśmy dumni z waszych wyczynów, z waszego wkładu we wspólne Zwycięstwo"[17]. Przywołany fragment o zakazaniu przyjazdu na moskiewską paradę amerykańskim weteranom nie znalazł potwierdzenia w innych źródłach informacji. Warto też odnotować, że nie zostały tutaj podane żadne szczegółowe dane: kto, konkretnie komu (np. ilu osobom) i kiedy miał zakazać owego uczestnictwa w obchodach rosyjskiego święta. Taka „ogólnikowość i niedookreśloność sformułowań" jest stałą właściwością tekstów propagandowych (Dubisz 1983, 157).

Istotny element nowomowy stanowi również obecność kategorii wroga, por. „Świat komunistyczny złożony był przede wszystkim z wrogów. Wróg był niezbędny, nawet mityczny" (Trembicka 2014, 106)[18]. W analizowanym wystąpieniu Putin przywołał przeciwników Rosji, którzy odnoszą się do specyficznego typu nieprzyjaciół, tj. wrogów zewnętrznych. Jak już zacytowano, należą do nich przede wszystkim wyimaginowana zbiorowość neonazistów oraz kraje członkowskie NATO pod przewodnictwem Stanów Zjednoczonych, które wspierają militarnie tych neonazistów. Są przedstawieni jako podmioty stwarzające poważne zagrożenie dla Federacji, które miało wynikać z przygotowywanej przez nich napaści na rosyjskie ziemie. Putin podkreślił, że Sojusz Północnoatlantycki dostarczał najnowocześniejszą broń dla ukraińskich sąsiadów, służył doradztwem w rzekomej współorganizacji zbrojnego ataku nazistów, któremu udało się dać „uprzedzający odpór". Tym samym kategoria wroga została wykorzystana przez rosyjską władzę dla usprawiedliwienia agresji w Ukrainie.

W charakterze zewnętrznych wrogów ojczyzny wskazano też bliżej nieokreślonych złoczyńców, por. „Pamiętamy, jak wrogowie Rosji próbowali wykorzystać przeciwko nam bandy międzynarodowych terrorystów, starali się zasiać narodową i religijną wrogość, aby od wewnątrz osłabić, podzielić nas. Nic z tego nie wyszło"[19].

---

[17] W oryginale: „Нам известно, что американским ветеранам, которые хотели приехать на парад в Москву, фактически запретили это делать. Но хочу, чтобы они знали: мы гордимся вашими подвигами, вашим вкладом в общую Победу".

[18] O kategorii wroga w wystąpieniu Putina piszę również w innych artykułach, zob. np. Dudek-Waligóra 2023.

[19] W oryginale: „Мы помним, как враги России пытались использовать против нас банды международных террористов, стремились посеять национальную и религиозную вражду, чтобы изнутри ослабить, расколоть нас. Ничего не получилось".

W przytoczonym cytacie pojawia się leksem „wrogowie", który oddaje znaczenie agresorów zlecających napastliwe działania przeciw Rosji dokonywane „od wewnątrz" czy też podjudzających do nich. Można więc wywnioskować, że wspomniani wrogowie znajdują się poza Federacją Rosyjską. Mimo iż nie są tu nazwani wprost, jest wysoce prawdopodobne, że mówi się o Stanach Zjednoczonych i ich sojusznikach. We wcześniejszym fragmencie badanego przemówienia, jak już nadmieniliśmy, Putin bowiem otwarcie krytykuje Amerykę za mianowanie się „niezwykłym krajem" narzucającym całemu światu swój punkt widzenia. Z kolei w orędziu wygłoszonym 24 lutego 2022 r. kremlowski przywódca wprost stwierdził, że w latach 90. oraz na początku XXI w. tzw. Zachód wspierał separatyzm i bandy najemników na Kaukazie, przez co chciał Federację Rosyjską „dożąć, dobić i całkowicie zniszczyć"[20]. Utożsamienie owych wrogów ze Stanami Zjednoczonymi wraz z ich sprzymierzeńcami wynika także z faktu istnienia w rosyjskim prawie tzw. listy państw nieprzyjaznych, która została już przywołana w danym artykule w cytacie pochodzącym z programu *Linia bezpośrednia z Władimirem Putinem*. Początki tworzenia tej listy sięgają 2018 r., kiedy w Rosji przyjęto ustawę o środkach przeciwdziałania nieprzyjaznemu postępowaniu USA i innych państw[21]. Uzupełnijmy, że wspomniany spis jest stale aktualizowany poprzez dodawanie kolejnych krajów, które są postrzegane przez rządzących jako nieprzychylne Federacji Rosyjskiej[22].

Odwołanie się przez Putina do nieokreślonych wprost zewnętrznych wrogów, którym, jak przedstawiono, ostatecznie nie udało się zrealizować swoich nikczemnych planów, ma za zadanie uwypuklić siłę Federacji, jej zdolność do pokonywania różnorodnych zagrożeń. Putin próbuje też skonsolidować wieloetniczny rosyjski naród.

W nowomowie próbuje się wywołać u obiorców poczucie identyfikacji z konkretną grupą, konstruuje się efekt wspólnoty (Bralczyk 2007, 150), a wspólnotę

---

20 W oryginale: „[…] нас тут же попытались дожать, добить и разрушить уже окончательно. Именно так и было в 90-е годы, в начале 2000-х годов, когда так называемый коллективный Запад самым активным образом поддерживал сепаратизм и банды наёмников на юге России" (Обращение Президента Российской Федерации, 24 февраля 2022 года, http://www.kremlin.ru/events/president/news/67843 (accessed: 30.11.2022)).

21 Przywołana ustawa brzmi: „O środkach oddziaływania (przeciwdziałania) nieprzyjaznym działaniom Stanów Zjednoczonych Ameryki i innych zagranicznych państw" (ros. *О мерах воздействия (противодействия) на недружественные действия Соединенных Штатов Америки и иных иностранных государств*). Znajduje się pod adresem: http://www.kremlin.ru/acts/bank/43117 (accessed: 27.05.2022).

22 Ostatnia aktualizacja omawianej listy była 29 października 2022 r. Pełna nazwa listy brzmi: „Wykaz obcych państw i terytoriów dopuszczających się nieprzyjaznych działań przeciwko Federacji Rosyjskiej, rosyjskim osobom prawnym i osobom fizycznym" (ros. *Перечень иностранных государств и территорий, совершающих в отношении Российской Федерации, российских юридических лиц и физических лиц недружественные действия*). Spis ten jest dostępny na rządowych stronach Federacji Rosyjskiej pod adresem http://government.ru/docs/46927/ (accessed: 15.12.2022).

„swoich" przeciwstawia się tzw. obcym. Jak pisze I. Kamińska-Szmaj (2008, 260), „Stosują [elity władzy] dychotomiczne uogólnienia, które wprawdzie zafałszowują obraz rzeczywistości, ale są bardzo użyteczne w masowej perswazji". Przywołajmy następujący fragment analizowanego przemówienia:

> Nigdy nie wyrzekniemy się miłości do Ojczyzny, wiary i tradycyjnych wartości, obyczajów naszych przodków, szacunku dla wszystkich narodów i kultur. A na Zachodzie te tysiącletnie wartości najwyraźniej postanowili znieść. Taka degradacja moralna stała się podstawą cynicznych fałszerstw historii II wojny światowej, podżegania do rusofobii, wychwalania zdrajców, kpiny z pamięci ich ofiar, przekreślania odwagi tych, którzy zdobyli i wywalczyli cierpieniem zwycięstwo[23].

W zaprezentowanym fragmencie wystąpienia Putina obserwujemy posłużenie się klasyczną dla politycznych przekazów opozycją MY-ONI. Kremlowski prezydent wyraźnie przeciwstawia wspólnotę Rosjan zachodnim cywilizacjom. Bralczyk (2007, 150) podkreśla, że użycie specyficznych form liczby mnogiej (zaimka osobowego *my*, zaimka dzierżawczego *nasz*, pierwszej osoby liczby mnogiej czasowników) tworzy w tekstach propagandowych kategorię bliskości, tj. identyfikacji, przynależności lub powiązania prezentowanych treści z adresatami, do których te teksty są skierowane. Jest to kolejna, obok wspomnianych już konieczności i słuszności, podstawowa cecha świata propagandy (Bralczyk 2007, 119). Wymienione formy liczby mnogiej są zauważalne w całym przemówieniu wschodniego polityka, a w tym konkretnym cytacie odnoszą się do nich czasownik z przeczeniem *nie* („nie wyrzekniemy się") oraz zaimek dzierżawczy *nasz* („naszych przodków"). Kategorię bliskości buduje również zastosowany leksem *ojczyzna*, który ma „moc integrującą" (ibidem, 160). Wspomnijmy przy tym, że znaczenie ojczyzny pojawia się w badanym przemówieniu ośmiokrotnie – sześć razy poprzez rosyjski wyraz *родина*, jeden raz poprzez *отечество* i jeden raz przez leksem *отчизна*. Wykorzystano też nazwę własną – choronim *Rosja* (ros. *Россия*), który był wypowiedziany w różnych przypadkach trzynastokrotnie, por. „Oba te wyrazy [tu: Rosja i ojczyzna] swoją częstość zawdzięczają przede wszystkim podstawowemu celowi propagandy – osiągnięciu jedności moralno-politycznej narodu" (ibidem).

Uzupełnijmy, że w zacytowanych słowach Putin przywołuje wartości, którymi, według polityka, kieruje się rosyjski naród. Wartości te mają stać w opozycji do „zdemoralizowanych" zachodnich społeczeństw. Wybrzmiała znana idea „zgniłego Zachodu", która służy przypisaniu działaniom innych obcych państw

---

[23] W oryginale: „Мы никогда не откажемся от любви к Родине, от веры и традиционных ценностей, от обычаев предков, от уважения ко всем народам и культурам. А на Западе эти тысячелетние ценности, судя по всему, решили отменить. Такая нравственная деградация стала основой циничных фальсификаций истории Второй мировой, разжигания русофобии, восхваления предателей, издевательства над памятью их жертв, перечёркивания мужества тех, кто добыл и выстрадал Победу".

pejoratywnej oceny. Łatwo dostrzegalne jest dwubiegunowe wartościowanie oraz użycie leksyki emotywno-oceniającej, które stanowią charakterystyczne właściwości nowomowy (Dubisz 1983, 157-158; Kamińska-Szmaj 2008, 260). Odnosząc się do Rosjan, Putin mówi o przestrzeganiu elementarnych społecznych wartości, takich jak miłość do ojczyzny, obyczaje, szacunek dla wszystkich narodów i kultur. Zastosowanie leksyki aksjologicznej ma tutaj prowadzić do pozytywnego ocenienia Rosji. Wyraz *wszyscy* z kolei, użyty w kontekście zachowywania szacunku dla narodów i kultur bez żadnych wyjątków, odsyła do następnej właściwości propagandowego świata – kategorii powszechności, czyli typowości, ujednolicenia (Bralczyk 2007, 142).

Komentując zachowania państw tzw. Zachodu, urzędujący prezydent wykorzystał określenia: „degradacja moralna", „cyniczne fałszerstwa historii", „podżeganie do rusofobii", „wychwalanie zdrajców", „kpiny z pamięci ofiar". Oprócz wprowadzenia jednoznacznej pejoratywnej oceny działań wskazanych krajów słowa te mogą budzić negatywne emocje i nastawiać adresatów nieprzychylnie do krajów/osób rzekomo dopuszczających się takich poczynań.

Zaznaczmy, że komunistyczna nowomowa odznaczała się wysokim stopniem zrytualizowania, co sprowadzało się do „obowiązku umieszczania w TP [tekstach propagandowych] pewnych sformułowań przy przekazywaniu określonych treści, co powoduje pojawianie się stereotypu językowego, szablonu, skostnienie wzorców językowych" (Bralczyk 2007, 53). Cecha rytualności nie zniknęła zupełnie ze współczesnego dyskursu politycznego. Rozpatrywane przemówienie Putina zalicza się właśnie do typu rytualnych gatunków mów, które służą głównie nawiązaniu i podtrzymaniu kontaktu ze społeczeństwem, integracji, a nie informowaniu o sprawach bieżącej polityki czy kwestiach nadzwyczajnych, przełomowych, jak np. w orędziu do narodu (Sheygal 2004, 246). W omawianym wystąpieniu została zaakcentowana jedność narodu, oddano hołd wojennym bohaterom. Putin złożył też życzenia z okazji rosyjskiego święta państwowego. W danym specyficznym gatunku obserwuje się wykorzystanie charakterystycznej leksyki, która odnosi się do stylu podniosłego, patetycznego. Polityk mówi np. o „obronie ojczyzny, która zawsze była święta", o „uczuciach prawdziwego patriotyzmu", „o tryumfie spójności i duchowej potędze, niezrównanym czynie jednego sowieckiego narodu". Prezydent wyraża też „dumę z niepokonanego, walecznego pokolenia zwycięzców". Wypowiada słowa o „pochylaniu głów przed świetlaną pamięcią wszystkich, którym życie odebrała Wielka Wojna Ojczyźniana, o „pochylaniu głów przed towarzyszami broni, którzy polegli śmiercią dzielnych w sprawiedliwym boju – za Rosję"[24].

[24] W oryginale wraz z kontekstem: „Защита Родины, когда решалась её судьба, всегда была священной. С такими чувствами подлинного патриотизма поднимались за Отечество ополченцы Минина и Пожарского. […] 9 мая 1945 года навеки вписано в мировую историю как триумф нашего единого советского народа, его сплочённости и духовной мощи, беспримерного подвига на фронте и в тылу. […] Мы гордимся непокорённым, доблестным поколением

Słowa te odnoszą się przede wszystkim do zwycięzców z 9 maja 1945 r., choć rosyjski przywódca nawiązuje także do niedawno minionych i obecnych wydarzeń, por. „Pochylamy głowy przed pamięcią męczenników z Odessy spalonych żywcem w Domu Związków Zawodowych w maju 2014 roku. Przed pamięcią starców, kobiet i dzieci Donbasu, cywilów, którzy zginęli w wyniku bezlitosnych ostrzałów, barbarzyńskich ciosów neonazistów”[25]. Przytoczone wyrażenie o „sprawiedliwym boju” ma dotyczyć aktualnych walk w Ukrainie. Putin po raz kolejny winą za wojenne działania w Ukrainie, które emocjonalnie, oceniająco nazywa „bezlitosnymi i barbarzyńskimi”, obarcza neonazistów.

Nadmieńmy, że wykorzystanie słownictwa wzniosłego stanowi też jeden z wyznaczników stylu komunistycznych przekazów (Dubisz 1983, 158). Wyższy styl wprowadza także kolejną cechę propagandowej rzeczywistości – kategorię ważności, tj. akcentowania wagi prezentowanych elementów (Bralczyk 2007, 135).

Należy zwrócić uwagę na fakt, iż od uroczystego tonu przemówienia Putina wyraźnie odstaje fraza „pokornie wszystko to połykać”, która padła w przywołanym już kontekście: „Stany Zjednoczone Ameryki, zwłaszcza po rozpadzie Związku Radzieckiego, zaczęły mówić o swojej wyjątkowości, poniżając w ten sposób nie tylko cały świat, lecz także swoich satelitów, którzy muszą udawać, że niczego nie zauważają i posłusznie to wszystko połykać”[26]. Czasownik „połykać” jasno obrazuje tutaj zachowanie partnerów amerykańskiego państwa, którzy mają postępować bezrefleksyjnie, według narzuconych zasad. Zastosowana została odmiana metafory – personifikacja ilustrująca subiektywny ogląd zjawiska i narzucająca odbiorcy określoną perspektywę aksjologiczną (Dobrzyńska 1995, 203). Putin uraża tym samym sojuszników USA, odbierając im zdolność do samodzielnego decydowania o swoim funkcjonowaniu na międzynarodowej arenie, do prowadzenia niezależnej polityki. Wybrzmiewa stanowcze potępienie takich działań. Dodajmy, że deprecjonowanie, obrażanie przeciwników to w przekazach propagandowych znany zabieg (zob. np. Kamińska-Szmaj 1994).

Właściwością nowomowy jest również używanie leksyki militarnej (Dubisz 1983, 158), która w tym konkretnym przykładzie, jak zastosowanie słownictwa patetycznego, wynika z samej okazji do wygłoszenia badanej mowy – obchodów rocznicy

---

победителей, тем, что мы их наследники, и наш долг – хранить память о тех, кто сокрушил нацизм, кто завещал нам быть бдительными и сделать всё, чтобы ужас глобальной войны не повторился. […] Сегодня мы склоняем головы перед светлой памятью всех, чью жизнь отняла Великая Отечественная война […] Мы склоняем головы перед нашими боевыми товарищами, которые пали смертью храбрых в праведном бою – за Россию”.

25 W oryginale: „Мы склоняем головы перед памятью мучеников Одессы, заживо сожжённых в Доме профсоюзов в мае 2014 года. Перед памятью стариков, женщин и детей Донбасса, мирных жителей, которые погибли от безжалостных обстрелов, варварских ударов неонацистов”.

26 W oryginale: „Соединённые Штаты Америки, особенно после распада Советского Союза, заговорили о своей исключительности, унижая тем самым не только весь мир, но и своих сателлитов, которым приходится делать вид, что они ничего не замечают, и покорно всё это проглатывать”.

zwycięstwa nad nazistowskimi Niemcami. Część tej leksyki, szczególnie należąca do podniosłego stylu, została już przywołana w niniejszym artkule. Przypomnijmy, że Putin, opisując działania krajów członkowskich Sojuszu Północnoatlantyckiego, stosuje wyrazy: „przygotowania do inwazji, broń nuklearna, aktywny rozwój militarny, rozwój wojskowej infrastruktury, dostawy najnowocześniejszej broni". Wypowiada także słowa o „bezlitosnych ostrzałach, barbarzyńskich ciosach neonazistów". Natomiast w kontekście postępowania Federacji Rosyjskiej pojawiają się np. leksemy: „walka za naszych, za bezpieczeństwo ojczyzny, walka za jej przyszłość; sprawiedliwy bój za Rosję; żołnierze i oficerowie ze strefy działań wojskowych".

3. Wnioski

Niniejszy artykuł miał na celu analizę przemówienia prezydenta Putina, wygłoszonego podczas rosyjskiego święta państwowego – Dnia Zwycięstwa. Analiza ta była prowadzona na podstawie właściwości nowomowy wyróżnionych przez polskich znawców poruszonego problemu. Rozważania rozpoczęliśmy od doprecyzowania terminu *nowomowa*, pod którym rozumiemy język władzy wykorzystywany na potrzeby propagandy politycznej w ustroju noszącym znamiona totalitarnego lub autorytarnego. Przywołano obserwacje badaczy o autorytarnym charakterze systemu politycznego współczesnej Rosji, o przyjętych przez władzę założeniach ideowych, a także o podstawowych celach rosyjskiej propagandy. Uzasadniono tym samym użycie terminu *nowomowa* w odniesieniu do mowy najwyższego przedstawiciela władzy państwowej w Rosji.

Wykazano, iż wystąpienie z 9 maja 2022 r. zawiera charakterystyczne cechy przypisywane komunistycznemu wariantowi nowomowy. Badane przemówienie Putina stanowi wykreowany konstrukt podporządkowany kremlowskiej wizji rzeczywistości i próbujący realizować znane z opracowań naukowych cele rosyjskiej propagandy. Konstrukt ten zawiera opisywane w literaturze przedmiotu (zob. Bralczyk 2007) podstawowe kategorie świata propagandy, do których należą: ważność, powszechność, bliskość, konieczność, słuszność.

Istotny element to wykorzystanie kategorii wroga. Do wrogów Putin zaliczył neonazistów oraz kraje członkowskie NATO, którym przewodzą Stany Zjednoczone. W całym wystąpieniu jest widoczne narzucanie wyraźnego znaku wartości oraz arbitralność (zob. Głowiński 2009). Dostrzega się też językowy mechanizm deprecjonowania – głowa rosyjskiego państwa uraża ukraińskie władze wraz z pozostałymi partnerami Stanów Zjednoczonych. Obserwujemy obecność wyznaczników stylu propagandy politycznej (zob. Dubisz 1983): ogólnikowość i niedookreśloność sformułowań; leksykę wartościującą, oceniającą, patetyczną i związaną z militariami. Dwie ostatnie cechy wynikają jednak z przynależności gatunkowej omawianego przemówienia.

Źródło materiału empirycznego

Przemówienie W. W. Putina z okazji obchodów Dnia Zwycięstwa 9 maja 2022 r., [w:] http://kremlin.ru/events/president/news/68366 (dostęp: 27.10.2022).

Bibliografia

Borkowski, I. (1995), Wartościowanie etyczne jako źródło nacechowania emocjonalnego niektórych terminów z dziedziny języka polityki, [w:] Poradnik Językowy 9-10, 45-53.

Borkowski, I. (2003), Świt wolnego słowa. Język propagandy politycznej 1981-1995. Wrocław.

Bralczyk, J. (2007), O języku propagandy i polityki. Warszawa.

Chudinov, A. P. (2009), Politicheskaya lingvistika i politicheskaya kommunikatsiya, [in:] Chudinov, A. P. (eds.), Sovremennaya politicheskaya kommunikatsiya. Uchebnoye posobiye. Yekaterinburg, 6-41. [Чудинов, А. П. (2009), Политическая лингвистика и политическая коммуникация, [in:] Чудинов, А. П. (ред.), Современная политическая коммуникация. Учебное пособие. Екатеринбург, 6-41.]

Dobrzyńska, T. (1995), Metafory wartościujące w publicystyce i wypowiedziach polityków, [w:] Lewicki, A. M. | Tokarski, R. (red.), Kreowanie świata w tekstach. Lublin, 201-214.

Dubisz, S. (1983), Uwarunkowania i wyznaczniki stylu tekstów propagandowych, [w:] Poradnik Językowy 3, 150-158.

Dudek-Waligóra, G. (2013), Czy językoznawca bada manipulację? Problem ukrytej perswazji na gruncie lingwistyki polskiej i rosyjskiej, [w:] Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica 6, 21-31.

Dudek-Waligóra, G. (2018), „Propaganda" jako termin naukowy polskiej politolingwistyki, [w:] Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 53, 12-24. https://doi.org/10.11649/sfps.2018.002

Dudek-Waligóra, G. (2023), Kategoria wroga w dyskursie rosyjskiej władzy (na przykładzie orędzia W. W. Putina z 24 lutego 2022 roku), [w:] Studia Wschodniosłowiańskie 23, 151-169, DOI: 10.15290/sw.2023.23.09

Dunaj, B. (2007), Język polski. Współczesny słownik języka polskiego. Warszawa.

Głowiński, M. (1993), Nowomowa, [w:] Bartmiński, J. (red.), Współczesny język polski. Wrocław, 163-172.

Głowiński, M. (2009), Nowomowa i ciągi dalsze. Szkice dawne i nowe. Kraków.

Gorbanevskiy, M. V. (2009a), O fenomene novogo novoyaza v Rossii nachala XXI veka: k postanovke problemy, [in:] Grachëv, M. A. (eds.), Sotsial'nyye varianty yazyka VI. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 16-17 aprelya 2009 goda. Nizhniy Novgorod, 3-14. [Горбаневский, М. В. (2009), О феномене нового новояза в России начала XXI века: к постановке проблемы, [in:] Грачёв, М. А. (отв. ред.), Социальные варианты языка VI. Материалы Международной научной конференции 16-17 апреля 2009 года. Нижний Новгород, 3-14.]

Gorbanevskiy, M. V. (2009b), Russkiy yazyk v memorial'nykh toponimakh XXI veka: demokraticheskiye novatsii i traditsii novoyaza, [in:] Otrazheniye sobytiy sovremennoy istorii v obshchestvennom soznanii i otechestvennoy literature (1985-2000). Materialy nauchno-prakt. konferentsii, 27-28 oktyabrya 2009 goda. Moskva, 324-334. [Горбаневский, М. В. (2009), Русский язык в мемориальных топонимах XXI века: демократические новации и традиции новояза, [in:] Отражение событий современной истории в общественном сознании и отечественной литературе (1985-2000). Материалы научно-практ. конференции, 27-28 октября 2009 года. Москва, 324-334.]

Hyun, N. H. (2014), Refleksy novoyaza v sovremennom russkom yazyke [Hyun, N. H. (2014), Рефлексы новояза в современном русском языке, [w:] Studia Slavica 59 (2), 377-392. https://doi.org/10.1556/SSlav.59.2014.2.9

Kamińska-Szmaj, I. (1994), Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919-1923. Wrocław.

Kamińska-Szmaj, I. (2004), Propaganda, perswazja, manipulacja – próba uporządkowania pojęć, [w:] Krzyżanowski, P. | Nowak, P. (red.), Manipulacja w języku. Lublin, 13-27.

Kamińska-Szmaj, I. (2008), Język polityki na tle przemian kulturowych, [w:] Dąbrowska, A. (red.), Język a Kultura. T. 20: Tom jubileuszowy, Wrocław, 253-265.

Kamińska-Szmaj, I. (2017), Język polskiej lewicy. Od Wielkiego Proletariatu do końca PRL. Wrocław.

Kiklewicz, A. (2020), Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych). Olsztyn.

Kołodziejski, K. (2021), Na autorytarnym kursie. Ograniczenia swobód obywatelskich w Rosji po 2012 roku, [w:] Politeja 6 (75), 199-217. https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.75.10

Kot-Wojciechowska, J. (2018), Polityka Władimira Putina a kwestia rosyjskiej tożsamości narodowej, [w:] Historia@Teoria 1 (7), 213-223. http://dx.doi.org/10.14746/ht.2018.7.1.14

Kupina, N. A. (1995), Totalitarnyy yazyk. Slovar' i rechevyye reaktsii. Yekaterinburg-Perm'. [Купина, Н. А. (1995), Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции. Екатеринбург | Пермь.]

Kuznetsov, S. A. (red.), (2004), Bolshoy tolkoviy slovar russkogo yazika. Sankt-Peterburg. [Кузнецов, С. А. (ред.), (2004), Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург.]

Lazari, A. de (2016), Tożsamość Rosjan po aneksji Krymu, [w:] Domański, T. (red.), Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności. Łódź, 185-197. http://dx.doi.org/10.18778/8088-086-3.10

Marody, M. (1984), Język propagandy i typy jego odbioru. Warszawa.

Minkina, M. (2021), Unity of Russian Society. Importance of Building Social Cohesion for the Security of Russian Federation, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 12 (2), 225-236. https://doi.org/10.31648/pw.6877

Nowak, P. (2008), Retoryka a propaganda polityczna, [w:] Barłowska, M. | Budzyńska-Daca, A. | Wilczek, P. (red.), Retoryka. Warszawa, 207-226.

Pisarek, W. (1993), O nowomowie inaczej, [w:] Język Polski 1-2, 1-9.

Puzynina, J. (1997), Słowo – wartość – kultura. Lublin.

Sadowski, J. (2021), Yazyk gosudarstvoobrazuyushchego naroda. Ob odnoy popravke k rossiyskoy konstitutsii v kontekste mifologicheskoy funktsii zakonodatel'nogo teksta [Sadowski, J. (2021), Язык государствообразующего народа. Об одной поправке к российской конституции в контексте мифологической функции законодательного текста], [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski 12 (2), 213–224. https://doi.org/10.31648/pw.6874

Sheygal, Ye. I. (2004), Semiotika politicheskogo diskursa. Moskva. [Шейгал, Е. И. (2004), Семиотика политического дискурса. Москва.]

Trembicka, K. (2014), Kategoria wroga w komunistycznej Polsce w latach 1956-1989, [w:] Annales Universitatis Mariae-Curie Skłodowska, sectio K – Politologia XXI/2, 105-120. DOI: 10.1515/curie-2015-0006

Urbańczyk, S.| Kucała, M. (red.) (1999), Encyklopedia języka polskiego. Wrocław etc.

Włodkowska-Bagan, A. (2018), Rosyjska ofensywa propagandowa. Casus Ukrainy, [w:] Studia Politologiczne 49, 109-124.

Zemskaya, Y. A. (1996), Klishe novoyaza i tsitatsiya v yazyke post·sovet·skogo obshchestva, [in:] Voprosy yazykoznaniya 3, 23-31. [Земская, Е. А. (1996), Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества, [in:] Вопросы языкознания 3, 23-31.]

DOI: 10.31648/pw.10872

Roman Gawarkiewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1700-8151
Institute of Linguistics of the University of Szczecin

NARRACJA WOJENNA PREZYDENTA FEDERACJI ROSYJSKIEJ. ANALIZA PRZESTRZENI MENTALNEJ WYGENEROWANEJ PRZEZ W. PUTINA W WYSTĄPIENIACH DO NARODU

The war narrative of the President of the Russian Federation. Analysis of the mental space generated by V. Putin in speeches to the nation

Abstract: This article presents the results of an analysis of Vladimir Putin's speeches delivered in connection with the 'special military operation' conducted by the Russian Federation against Ukraine. The study conducted indicates that Putin has created a mental space in his narrative based on a closed and dogmatic description of the parties to the conflict. In his narrative on the causes of the Russian military intervention, he builds a world of (anti-)heroes and describes them with the invocation of a specific 'weaponised' lexis, which in turn determines the presentation of facts about the war in Ukraine based on the four basic tactics of the propaganda narrative, that is, denial, distortion, deflation and disquiet.

Keywords: rhetorical act, mental space, weaponized words, frame semantics, tactics of the propaganda narrative

Tam, gdzie wszyscy myślą podobnie, nikt nie myśli zbyt wiele.
Walter Lippmann

Wstęp

Tytułem wstępu przytoczę fragmenty dwóch stanowisk Rosjan wobec rozpoczętej 24 lutego 2022 r. wojnie Rosji przeciwko Ukrainie. Pierwsze z nich zostało sformułowane w postaci listu protestacyjnego i podpisane przez wielu znanych, również na świecie, przedstawicieli rosyjskiej nauki, kultury i świata mediów:

> Мы, российские ученые и научные журналисты, заявляем решительный протест против военных действий, начатых вооруженными силами нашей страны

> на территории Украины. Этот фатальный шаг ведет к огромным человеческим жертвам и подрывает основы сложившейся системы международной безопасности. Ответственность за развязывание новой войны в Европе целиком лежит на России. […]. Нам горько сознавать, что наша страна, которая внесла решающий вклад в победу над нацизмом, сейчас стала поджигателем новой войны на европейском континенте. Мы требуем немедленной остановки всех военных действий, направленных против Украины. Мы требуем уважения суверенитета и территориальной целостности украинского государства. Мы требуем мира для наших стран (Rossiyskiye uchenyye… 2022)

Drugie to wsparte ponad 260 podpisami oficjalne stanowisko Российского Союза ректоров:

> На наших глазах происходят события, которые волнуют каждого гражданина России. Это решение России – завершить наконец восьмилетнее противостояние Украины и Донбасса, добиться демилитаризации и денацификации Украины и тем самым защитить себя от нарастающих военных угроз. […] Очень важно в эти дни поддержать нашу страну, нашу армию, которая отстаивает нашу безопасность, поддержать нашего Президента, который принял, может быть, самое сложное в своей жизни, выстраданное, но необходимое решение (Obrashcheniye Rossiyskogo Soyuza… 2022)

W obu cytatach odnajdujemy skrajnie różne perspektywy opisujące Rosję po jej ataku na Ukrainę. Są one wyartykułowanym w rosyjskiej debacie publicznej sporem na temat wojny i jej przyczyn z jednoczesną sugestią ich społecznie pożądanej interpretacji. Są wreszcie apelem o zajęcie konkretnego stanowiska i przedsięwzięcie określonych działań. Perspektywiczność ujmowania problemu wojny, w tym jej źródeł, nie jest niczym nowym ani w dyskursie społeczno-politycznym, ani naukowym. W sporze rosyjskich dyskursów – antywojennego z proputinowskim, opowiadającym się za udzieleniem pełnego poparcia dla specjalnej operacji wojskowej w Ukrainie – rozstrzygające znaczenie, na korzyść drugiego z powyższych, odgrywają czynniki będące wypadkową wpływów cerkwi, prokremlowskich mediów z ich propagandą oraz działań podejmowanych przez instytucje państwowe, które drogą powszechnej inwigilacji identyfikują, a następnie wymierzają surowe kary „wrogom narodu" i „obcym agentom" i w ten sposób kontrolują sposób myślenia swoich obywateli (Dudka 2022). W konsekwencji Rosjanie w bardzo wyraźnej większości popierają atak swoich wojsk na Ukrainę (Rosjanie… 2023). W tym właśnie kontekście sytuuję obszar niniejszego badania. Elementem mojej uwagi jest przestrzeń mentalna (Tabakowska 2010) stworzona w narracji wojennej W. Putina – narracji o Rosji i jej wrogach w celu zbudowania w świadomości odbiorców jedynego słusznego zrozumienia zdarzeń i pobudzenia ich do pożądanych działań. W dalszej części tekstu zmierzać będę do poszukiwania odpowiedzi

na pytania o to, w jaki sposób Putin skłania swoich odbiorców do odpowiednich reakcji, ocen, emocji i zachowań? Jakich wskazówek językowych przy tym dostarcza? Jakim znaczeniem epatuje? Jakie treści pojęciowe buduje, gromadzi i rozwija oraz jakie strategie i taktyki narracyjne w tym celu wykorzystuje?

1. Teoretyczny kontekst badania

Przedmiotem swojej refleksji uczyniłem akty retoryczne (Skulska 2018) Putina, tj. używane przez niego środki językowe dla realizacji zamierzonego celu w postaci powszechnego wsparcia dla prowadzonej przez Rosję „specjalnej operacji wojskowej" przeciw „ukraińskim nazistom". Traktuję je jako rodzaj opowieści o świecie (Lichański 2013). Jej bazę stanowi zbudowana przez Putina przestrzeń mentalna z precyzyjnie wyznaczonym obszarem konceptualizacji (Libura 2010, 13-22) opartym na dostępnej dla Rosjan wiedzy i czytelnych dla nich doświadczeniach przeszłości. Wspólną wiedzę i doświadczenia Putin traktuje jako kontekst prezentacji swojego punktu widzenia na wojnę w Ukrainie. W licznych wystąpieniach do narodu definiuje strony zaangażowane w konflikt i wyjaśnia jego przyczyny. Odwołując się do emocji, zbioru przekonań i wartości, pobudza swoich odbiorców do jedynej słusznej interpretacji wydarzeń i wojennej rzeczywistości. Stosowny przez Putina język opisu tej rzeczywistości dostarcza odbiorcom gotowych wzorów dla ich własnych opisów, stabilizuje ich wyobrażenie o stronach konfliktu i wyręcza ich w pogłębionej refleksji nad wojenną rzeczywistością. W takim rozumieniu zagadnienia mamy do czynienia z podawanymi przez autorytet (Malina | Suwalska-Barancewicz | Dąbrowska 2022) gotowymi do wykorzystania konceptami obmyślanymi po to, żeby kontrolować zachowania odbiorców. Istota dominacji autorytetu polega tutaj na tym, że odbiorcy „chcą myśleć o tym, co zostało dla nich zaprojektowane do myślenia, i w sposób, w jaki zostało dla nich zaprojektowane" (Wasilewski 2006, 473). Taka wykładnia każe wziąć pod uwagę trzy konteksty badania wymagające osobnego, z racji ograniczeń redakcyjnych, krótkiego rozważenia.

Pierwszy z nich dotyczy manipulacji obrazem rzeczywistości drogą odwoływania się do emocji kosztem rozumu (Skulska 2016). Podstawowym narzędziem jest tutaj język, który, jak przed laty pisał V. Klemperer, „nie tylko składa słowa i myśli za mnie: kieruje również moim uczuciem, steruje całą moją duchową istotą – tym bardziej, im bardziej bezrefleksyjnie, nieświadomie mu się poddaję" (Klemperer 1989, 25). Z konstatacji tej wynikają ważne dla niniejszego badania konsekwencje. Po pierwsze, badanie wymaga poszukiwania związków między systemem pojęć stosowanych przez Putina dla opisu głównych aktorów wojny, definiowanych wedle reguły my kontra oni, z ich kategoryzacją i ewaluacją. Po drugie, należy je prowadzić w kierunku opisu semantycznego aktów retorycznych prezydenta

Federacji Rosyjskiej na temat tego, „jak toczą się sprawy w nas i wokół nas" (Filar 2013, 65) z uwzględnieniem teorii narracji (Filar 2013) pozwalającej na wskazanie propagowanych przez niego modeli przyczynowo-skutkowych związków zdarzeń, które z kolei wyznaczają cele, definiują wartości i określają intencje działań podejmowanych przez Rosję i w imieniu Rosjan. Wybrane do analizy teksty wystąpień traktuję w związku z tym jako skontekstualizowane struktury znaczeń, za pomocą których Putin tworzy doświadczenia i przekazuje je innym w taki sposób, żeby osiągnąć zamierzony efekt. W tak zbudowanej przestrzeni mentalnej funkcję przewodnika pełnią kreatory (Tabakowska 2010), tj. wyrażenia językowe, które za C. Ornatowskim traktować będę jako „słowa uzbrojone" (Ornatowski 2021, 16).

Dla interpretacji aktów retorycznych Putina niezbędne jest również uwzględnienie typu relacji autora z jego audytorium. Myślę tu przede wszystkim o rodzajach i formach komunikacji politycznej (Skulska 2016). W przypadku Rosji mamy do czynienia z jednokierunkową komunikacją polityczną. Jej istota tkwi w przebiegu informacji od władzy do społeczeństwa, które wobec ograniczonych możliwości komunikowania się z rządzącymi, zdane jest na informacje oficjalne, kontrolowane i cenzurowane przez aparat władzy. Jak już wspomniałem, kluczową rolę w wystąpieniach Putina, poświęconych zagadnieniom wojny w Ukrainie, pełnią określone formy retoryczne, których siła odziaływania w postaci przekonywania do zajęcia określonego stanowiska wykracza poza racjonalną argumentację. Taki typ komunikowania politycznego Ornatowski, powołując się na J. Merciecę, nazywa „komunikacją uzbrojoną" stanowiącą strategiczne i instrumentalne narzędzie „informacyjnego terroryzmu" wykorzystywane „dla osiągnięcia uległości i uniknięcia odpowiedzialności" (Ornatowski 2021, 16). Dla opisu tego samego typu relacji J. Wasilewski postuluje zastosowanie kategorii „retoryka dominacji" (Wasilewski 2006). Elementem wspólnym obu koncepcji opisu jednostronnej komunikacji politycznej, szczególnie w kontekście konfliktu społecznego i wojny, jest zgoda obu badaczy na temat rangi mitu, mitycznego bohatera i antybohatera. Dla obu autorów (anty)bohater jest nośnikiem mitów o działaniach i obrazach tych działań, które neutralizując historię, określają porządek rzeczy jako naturalny i właściwy (Wasilewski 2006, 479-485; Ornatowski 2021, 17-18). Elementy te, jak wskażę nieco dalej, mają kluczowe znaczenie dla przedstawianych przez Putina wydarzeń wokół wojny w Ukrainie w porządku czasowym i sprawczym, a ich celem jest zbudowanie wspólnoty dyskursywnej (Kampka 2011) opartej na jednej, wygodnej dla Rosji perspektywie ujmowania rzeczywistości wojennej.

Wyraźną cechą wszystkich poddanych analizie wystąpień Putina jest etykietowanie przeciwników i koncentracja na ideologicznym wymiarze interpretacji wydarzeń. Celem tak zaplanowanej narracji jest uzyskanie wpływu na „szerokie rzesze odbiorców, czytelników i słuchaczy" (Borkowski 2003, 16). Te aspekty wystąpień Putina pozwalają uznać je za teksty propagandowe (Bentele 1999, 95-106). Traktuję je jako przykłady białej (Młyniec 2015, 400) propagandy agitacyjnej

i unifikacyjnej (Czyżniewski 2006, 37). Nadawcą każdego z uwzględnionych w analizie tekstów staje się bowiem jeden polityk, ma on również swoich konkretnych fizycznych odbiorców. W tym procesie komunikacji społecznej Putin jest zarówno dysponentem określonych treści i obowiązujących norm, jak i ich kontrolerem. Siła emocjonalno-intelektualnego oddziaływania wypowiedzi Putina jest zaplanowana i przebiega wedle określonych reguł wpływania na odbiorcę z uwzględnieniem trzech następujących funkcji przypisywanych tekstom propagandowym, a mianowicie informacyjnej, nakłaniającej (obfitującą w cały szereg potrzeb, apeli, wezwań i zobligowań) oraz rytualnej, mającej swój wymiar fatyczny (sygnalizowanie obecności nadawcy i jego chęci kontaktu z odbiorcą) i deklaracyjny (nadawca prezentuje się jako aktywny uczestnik uwiarygadniający świat, jako ten, który widzi świat zgodnie z ustalonymi zasadami i regułami) (Bralczyk 2001, 25-28). Drugim podmiotem tego aktu komunikacji są obywatele, których zadanie polega na wcielaniu przekazanych im norm, postaw i zachowań w życie.

Na wzór systemów totalitarnych (Bankowicz | Kozub-Ciembroniewicz 2007, 185-204) Putin stworzył zamknięty i dogmatyczny program opisywania rzeczywistości politycznej i społecznej współczesnej Rosji oparty na dychotomicznej perspektywie jej opisu, dla której centralnym punktem odniesienia są relacje na temat zmagań dobra (reprezentowanego przez bohaterów) z nieustannie spiskującym przeciw narodowi złem wewnętrznym i zewnętrznym wrogiem (reprezentowanym przez antybohaterów). „Wrogami narodu", „ekstremistami" lub „obcymi agentami" od 4 marca 2022 r.[1] w Rosji są nie tylko ci, którzy wypowiadają się przeciwko wojnie, lecz także ci, którzy nazywają wojnę po imieniu. Putin nie dopuszcza do przestrzeni publicznej żadnej niezależnej od Kremla myśli. Wysoka państwowa kontrola mediów w Rosji[2], anulując niezależne dziennikarstwo, zrealizowała swój nadrzędny cel: narzucenie opinii publicznej jedynej oficjalnej, słusznej i prawdziwej oceny militarnych działań wobec Ukrainy.

1 Od tego dnia w mocy prawnej jest podpisana przez Putina ustawa, której oficjalnym uzasadnieniem jest ochrona społeczeństwa przed fałszywymi informacjami. Zgodnie z ustawą każdy, kto rozpowszechnia fałszywe informacje o rosyjskich siłach zbrojnych, każdy kto publicznie oczernia armię będzie surowo karany. Nowe prawo za takie przewinienia przewiduje do 15 lat więzienia. Dotyczy ono zarówno osób, jak i mediów. Zakazane jest używanie takich terminów jak „wypowiedzenie wojny", „wojna", „atak", „inwazja" (Federalnyy zakon… 2022).

2 Było to możliwe dzięki przyjętej 1 maja 2019 r. ustawie o cyberbezpieczeństwie (Zakon… 2019). Na jej mocy wprowadzono również przepisy, które nakładają obowiązek przechowywania danych użytkowników na serwerach znajdujących się na terenie Rosji. W rezultacie ograniczanie wolności słowa w kraju działa obecnie na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, polega na blokowaniu kanałów komunikacji zawierających treści, które nie są kontrolowane przez władze. Po drugie, poprzez podnoszenie ryzyka postępowania administracyjnego i karnego w stosunku do osób wyrażających publiczny sprzeciw wobec oficjalnej wersji przebiegu zdarzeń w państwie.

2. Materiał badawczy i metoda jego analizy

Materiał do analizy pochodzi z oficjalnej strony internetowej prezydenta Federacji Rosyjskiej[3], na której opublikowano jego wystąpienia dotyczące stanowiska Rosji wobec „specjalnej operacji wojskowej" w Ukrainie. Swoją uwagę skoncentrowałem na 11 wystąpieniach wygłoszonych w okresie od 21 lutego do 1 września 2022 r. Choć zostały one wygłoszone w różnych miejscach, z innej okazji i przed różnym audytorium (Rada Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, orędzia wygłoszone z okazji Dnia Obrońcy Ojczyzny i Dnia Zwycięstwa, wspólna konferencja prasowa W. Putina i A. Łukaszenki, spotkanie z absolwentami uczelni wojskowych, wystąpienie do uczestników X Petersburskiego Międzynarodowego Forum Prawniczego, wystąpienie do uczestników i gości X Moskiewskiej konferencji na temat bezpieczeństwa międzynarodowego, rozmowa z uczniami uczestniczącymi w lekcji otwartej o sprawach ważnych – pełny wykaz materiałów źródłowych podaję w bibliografii), każde z poddanych analizie wystąpień zawiera te same „prawdy" wygłoszone z taką samą siłą reputacji (Ornatowski 2023, 35). Dzięki m.in. publikacjom prasowym zbudowane przez Putina obrazy zdarzeń i działań zyskują na wiarygodności[4]. Wykorzystuje on bowiem środki językowe, które można łatwo zapamiętać i równie łatwo się nimi dzielić.

Akty retoryczne Putina dostarczają rosyjskim odbiorcom gotowych wzorów do ich własnych opisów, stabilizują ich wyobrażenie o Rosji i świecie, który stanowi dla niej zagrożenie. Putin narzuca swoje rozumienie świata i hierarchię wartości. Podstawę jego narracji stanowi kategoryzacja świata oraz związane z nią procesy nazywania, definiowania i wartościowania w postaci gotowych pakietów myślowych z wykorzystaniem mitów neutralizujących historię, określających obowiązujący porządek rzeczy jako naturalny i właściwy. W ten sposób buduje alternatywną i uniwersalną rzeczywistość w celu zastąpienia istniejących realiów.

Moje badanie wpisuje się kontekst analiz już podjętych na temat aspektów polityki informacyjnej Rosji i narracji wojennej Putina (m.in. Gierasińska 2020; Lukhntan | Długosz 2023; Wasiuta 2022)[5]. W moim przekonaniu poznawczo inte-

3 http://kremlin.ru/events/president/news

4 Głównym źródłem agendy informacyjnej propagandowej prasy rosyjskiej na temat konfliktu z Ukrainą jest W. Putin (Velikaya | Zaytseva 2022). Jego raporty, przemówienia i komentarze były w latach 2022-2023 najczęściej relacjonowane i dyskutowane na łamach prasy propagandowej, co opisałem w dwóch następujących opracowaniach: 1. *Die militärische Spezialoperation. Schlagwörter der russischen Propaganda*. 2. *Krieg in der Ukraine. Schlagwörter ausgewählter europäischer Pressediskurse. Eine komparative Analyse*. Oba teksty są obecnie w druku i zostaną opublikowane w ostatnim kwartale 2024 r.

5 D. Gierasińska skupia uwagę na analizie treści wypowiedzi Putina wygłaszanych podczas corocznych konferencji prasowych i ich porównaniu z działaniami politycznymi Rosji. A. Lukhntan i S. Długosz natomiast, wychodząc z założeń wypracowanych na gruncie teorii komunikacji politycznej i stosowanych przez Rosję technikach propagandy, badają różne przypadki wykorzystania mediów społecznościowych oraz manipulacji informacjami w celu osiągnięcia celów politycznych.

resującym głosem w tej dyskusji może być proponowana przeze mnie próba opisu zebranego materiału badawczego z uwzględnieniem interpretacyjnych postulatów semantyki ram, która formułuje pytania o wzajemne relacje między tekstem i sposobem jego rozumienia przez tych, do których został on skierowany w określonej sytuacji i kontekście (Czyżniewski 2010), z jednoczesnym wykorzystaniem koncepcji B. Nimmo. Koncepcja ta postuluje badania tekstów propagandowych z perspektywy wykorzystywania w narracji propagandowej czterech taktyk, tj. zaprzeczania, zniekształcania, deflacji i niepokojenia (Nimmo 2022).

Aby wzmocnić moc oddziaływania swoich wypowiedzi, Putin operuje sieciami pojęć opartymi na społecznym zasobie wiedzy odbiorców, dzięki czemu może wpływać na organizację ich doświadczenia w zakresie rozumienia zjawisk, stanu rzeczy i faktów dotyczących „specjalnej operacji wojskowej" w Ukrainie. Jako podstawowe narzędzie służące ustrukturyzowaniu przekazywanych informacji oraz ich interpretacji tworzy on określone sceny i ramy. Obie kategorie, tj. scena i rama, przez językoznawców wykorzystywane są do opisu, rozumienia i interpretacji tekstu (Szymańska 2010). W swoim badaniu pierwszą z wymienionych odnoszę do przyjętej przez Putina strategii opisu konstrukcji świata według scenariusza wyznaczonego przez rosyjskie wyobrażenia o takich jego cechach jak ważność, trwałość, powszechność, słuszność, spójność i bliskość. Zakotwiczenie analizy wystąpień prezydenta Rosji w koncepcji badania i opisu ram ułatwi prezentację wyborów językowych Putina, stosowanych przez niego, mniej lub bardziej złożonych elementów semantycznych, z użyciem których odnosi się on do wymienionych wyżej cech świata wykreowanego w jego wypowiedziach propagandowych.

Analizując wypowiedzi Putina poświęcone objaśnianiu przyczyn specjalnej operacji wojskowej w Ukrainie z wykorzystaniem koncepcji Nimmo, zmierzać będę w kierunku wskazania stosowanych przez niego zabiegów manipulacyjnych w celu zrzucania z Rosji odpowiedzialności za wydarzenia, do których dochodzi w Ukrainie (zaprzeczanie), przedstawiania ingerencji wojsk rosyjskich jako działania obronnego (zniekształcanie), odwracania uwagi od treści niekorzystnych dla Rosji (deflacja) oraz wywoływania u odbiorców uczucia zagrożenia i lęku (niepokojenie).

3. Analiza wygenerowanej w narracji Putina przestrzeni mentalnej

Zachowuję pełną świadomość, że zaprezentowana wyżej koncepcja interpretacji wystąpień Putina wiąże się z pewnymi trudnościami wynikającymi z jednej strony z faktu, że aktywuje on bardzo dużo scen, które się przenikają i wzajemnie motywują przez poziom podobieństwa kontekstu i obiektów. Z drugiej strony

O. Wasiuta z kolei sytuuje swoje badanie w kontekście analizy dyskursu i analizuje wypowiedzi Putina skierowane do przywódców światowych oraz ich wpływu na politykę bezpieczeństwa globalnego z wykorzystaniem koncepcji „teorii szaleńca".

zbudowane w analizowanych tekstach ramy bardziej lub mniej jednoznacznie łączą się w pamięci odbiorców z innymi ramami (np. pod wpływem tego samego lub bardzo podobnego materiału językowego) i mogą aktywować inne, możliwe, że częściowo, zindywidualizowane sceny.

W związku z tym rekonstrukcję zbudowanej przez Putina w świadomości Rosjan przestrzeni mentalnej w kontekście rozpoczętej przez Rosję inwazji na Ukrainę przeprowadzę według konkretnego klucza. Zanim jednak szczegółowiej go zaprezentuję, przytoczę fragment otwierający pierwsze wystąpienie Putina, wygłoszone tuż po przekroczeniu przez wojska rosyjskie granicy z Ukrainą: „Сегодня считаю необходимым вернуться к трагическим событиям, происходящим на Донбассе, и ключевым вопросам обеспечения безопасности самой России" (Obrashcheniye Prezidenta…). W celu interpretacji tego cytatu nie wystarczy skupić się jedynie na tym, co powiedziane zostało explicite. Dla głębszego zrozumienia niezbędne jest odszukanie interakcji zawartych w niej struktur konceptualnych (scena) i językowych. Wypowiedź ta, dzięki podstawowej wiedzy odbiorców o sytuacji i jej kontekście (wydarzenia w Donbasie, opisane z użyciem silnie emocjonalnie i wartościująco nacechowanego przymiotnika трагический) i użyciu absolutywnego wyrażenia (ключевой вопрос) otwiera odbiorcom możliwość interpretacji tych wydarzeń drogą łączenia ich z bezpośrednim zagrożeniem dla bezpieczeństwa ich kraju.

Taki model opisu uruchamia dwa mechanizmy działań retorycznych Putina. Pierwszy z nich polega na precyzyjnym wskazaniu winnych tej sytuacji, drugi – aktywowany pod wpływem pierwszego – to próby racjonalizacji interwencji wojsk rosyjskich na terytorium Ukrainy.

Dla osiągnięcia tych celów Putin konsekwentnie wyznacza kierunek interpretacji prezentowanych przez siebie faktów drogą ich dopasowywania do zmitologizowanego w jego przemówieniach obrazu świata. W każdym z poddanych analizie tekstów mamy do czynienia z kreacją mitu świata pozytywnego (Rosja) i negatywnego (Ukraina, USA, NATO i „kolektywny" Zachód) z towarzyszącą jej symetryczną charakterystyką bohaterów i antybohaterów. Putin wyznacza bardzo ostre granice między każdym z tych światów.

W jego definicji Rosja to konstrukt konceptualny z określonym systemem wartości, wzorcem zachowań i postaw dających się zdefiniować z użyciem określonego systemu powiązanych ze sobą pojęć. Zrozumienie jednego z nich uaktywnia pożądaną interpretację kolejnego, co w efekcie prowadzi do zrozumienia całego systemu. W swoim opisie Rosji i jej bohaterów Putin sięga do utrwalonych w świadomości swoich odbiorców doświadczeń przeszłości i na tym tle prezentuje obecną sytuację i wynikające z niej doświadczenia. W narracji wyraźnie akcentuje wysoki wskaźnik bliskości między tymi doświadczeniami, co z kolei uzasadnia użycie tych samych lub bardzo podobnych środków językowych dla opisu każdego z nich. W opowieści o wartościach i pozycji Rosji na arenie międzynarodowej przywołuje spójne, w jego ocenie, reguły pokojowej polityki

ZSSR (przykład 5) i zasługi żołnierzy rosyjskich w walce z nazizmem (przykład 4). Na tym tle prezentuje współczesną wysoką pozycję Rosji na arenie międzynarodowej (przykład 3). W jego opinii jej osiągnięcie było możliwe dzięki zdolności Rosji do kompromisu i otwartości na międzynarodową współpracę (przykład 1) oraz gotowości Rosji do obrony wszystkich tych, których prawa lub bezpieczeństwo są zagrożone (przykład 2).

Putin aby przekazać swój punkt widzenia na temat przyczyn i przebiegu specjalnej operacji wojskowej w Ukrainie odwołuje się do wymienionych wyżej mitów narodowych i osiągnięć Rosji. Swoją narrację na ten temat opiera na trzech podstawowych taktykach propagandowych, tj. zaprzeczaniu, zniekształcaniu i deflacji, argumentację natomiast na konkretnych, słowach lub wyrażeniach „uzbrojonych": „защита людей", „право выбора", „геноцид", „киевский режим", „демилитаризация и денацификация Украины", „патриотизм и единство народа", „Россия одна из самых мощных ядерных держав мира".

Zgodnie z taktyką zaprzeczania Putin neguje odpowiedzialność Rosji za eskalację militarną i twierdzi, że rząd rosyjski został do niej zmuszony. Przedstawia zdarzenia w Ukrainie w kontekście działań Rosji podejmowanych przeciwko aktom terroru i w obronie tych, których prawa są zagrożone. Ukrainę prezentuje jako arenę konfliktu wewnętrznego między rosyjskojęzyczną częścią ludności wschodniej Ukrainy a rządem w Kijowie, który uchylał się od rozwiązywania problemów regionu. Twierdzi również, że interwencja wojskowa jest odpowiedzią na prośby mieszkańców Donieckiej Republiki Ludowej i Ługańskiej Republiki Ludowej. Podkreśla fakt, iż rosyjska interwencja militarna to reakcja na akty ludobójstwa, których dopuszczali się ukraińscy nacjonaliści na rosyjskojęzycznej ludności cywilnej obu republik, w związku z tym jest moralnym obowiązkiem i prawnie uzasadnionym działaniem władz rosyjskich zmierzających do zapewnienia bezpieczeństwa w regionie drogą demilitaryzacji i denazyfikacji Ukrainy. Taki kierunek argumentacji ilustrują dwa następujące przykłady:

(1) В основе нашей политики – свобода, свобода выбора для всех самостоятельно определять своё будущее и будущее своих детей. И мы считаем важным, чтобы этим правом – правом выбора – могли воспользоваться все народы, проживающие на территории сегодняшней Украины, все, кто этого захочет. "Силы, которые в 2014 году совершили на Украине госпереворот, захватили власть и удерживают её с помощью, по сути, декоративных выборных процедур, окончательно отказались от мирного урегулирования конфликта. Восемь лет, бесконечно долгих восемь лет мы делали всё возможное, чтобы ситуация была разрешена мирными, политическими средствами." Всё напрасно. (Pozdravleniye…)

(2) В 2000-2005 годах мы дали военный отпор террористам на Кавказе. В 2014 году поддержали крымчан и севастопольцев. В 2015-м применили Вооружённые Силы, чтобы поставить надёжный заслон проникновению террористов

> из Сирии в Россию. […] Народные республики Донбасса обратились к России с просьбой о помощи. […] в соответствии со статьёй 51 части 7 Устава ООН 22 февраля сего года договоров о дружбе и взаимопомощи с Донецкой Народной Республикой и Луганской Народной Республикой мною принято решение о проведении специальной военной операции. Её цель – защита людей, которые на протяжении восьми лет подвергаются издевательствам, геноциду со стороны киевского режима. И для этого мы будем стремиться к демилитаризации и денацификации Украины. (Pozdravleniye…)

Zgodnie z regułami taktyki polegającej na zniekształcaniu Putin, aby podkreślić rolę Związku Radzieckiego w zwycięstwie nad nazizmem podczas II wojny światowej, dokonuje selektywnej prezentacji historii. Poprzez podkreślanie heroicznego wysiłku i poświęcenia bohaterów wojennych buduje wizerunek Rosji jako kraju, który jest gotowy stanąć do walki w obliczu wszelkich zewnętrznych zagrożeń. Prezentując Rosję jako mocarstwo z silną tradycją patriotyzmu i jedności narodowej, stara się wzmocnić poczucie dumy narodowej i przywiązania Rosjan do swojego kraju. Tym samym zniekształca historię, pomija aspekty agresywnej polityki zarówno byłego Związku Radzieckiego, jak i współczesnej Rosji oraz zbrojnych konfliktów prowadzonych przez ten kraj. Przykładem takiego zabiegu propagandowego są dwa podane niżej przykłady:

(3) Мы хорошо знаем из истории, как в 40-м году и в начале 41-го года прошлого века Советский Союз всячески стремился предотвратить или хотя бы оттянуть начало войны. Для этого в том числе старался буквально до последнего не провоцировать потенциального агрессора, не осуществлял или откладывал самые необходимые, очевидные действия для подготовки к отражению неизбежного нападения. А те шаги, которые всё же были в конце концов предприняты, уже катастрофически запоздали. (Obrashcheniye Prezidenta…)

(4) В основе ратной истории нашей тысячелетней страны, её славы и побед всегда были патриотизм и единство народа, подвиг её сынов и дочерей, преданных Отечеству. […] именно вы – доблестное поколение победителей – сокрушили нацизм, спасли от этой варварской, беспощадной, смертоносной силы свою страну и весь мир. Ваш подвиг – это вершина в истории человечества, великий пример для всех, кто сегодня служит в армии и на флоте, на суше, в воздухе, на море бережёт Россию от внешних угроз. (Obrashcheniye Prezidenta…)

Trzecią taktyką, na której Putin opiera swoją wojenną narrację, jest deflacja. Wykorzystuje ją dla odwrócenia uwagi od niekorzystnych dla Rosji treści i dla ich stłumienia dobiera informacje w taki sposób, aby przedstawić swój kraj jako jedną z najpotężniejszych jądrowych potęg świata, która posiada nowoczesne uzbrojenie i jest gotowa do odparcia każdego potencjalnego napastnika. W tym kontekście Putin kreuje wizerunek Rosji jako niepokonanej i nieustraszonej siły gotowej bronić swojego bezpieczeństwa i interesów za wszelką cenę. Przykładem takiej narracji jest poniższy cytat:

(5) Россия даже после развала СССР и утраты значительной части его потенциала является сегодня одной из самых мощных ядерных держав мира и обладает определёнными преимуществами в ряде новейших видов вооружения. В этой связи ни у кого не должно быть сомнений в том, что прямое нападение на нашу страну приведёт к разгрому и ужасным последствиям для любого потенциального агрессора. (Glavnyy…)

Kolejną równie ważną cechą propagandowych wystąpień Putina jest formułowanie sądów na temat świata poza Rosją. Sytuacja, w której kraj ten znalazł się po 24 lutego 2022 r., wymaga wskazania odpowiedzialnych za taki stan rzeczy antybohaterów, których jednoczy jeśli nie jawna nienawiść wobec Rosji, to wspólne działanie na rzecz osłabienia jej gospodarczej i politycznej pozycji, a także działania wymierzone przeciw systemowi tradycyjnych wartości, którymi Rosjanie się kierują, które zachowują i w których obronie stają. Cechą wypowiedzi poświęconych powyższej problematyce jest ich jawna arbitralność z precyzyjnie wyznaczoną sceną i nominalnym wskazaniem obiektów ją wypełniających. Sceną tą jest Ukraina, obiektami banderowcy, ukraińscy naziści i nacjonaliści wspierani przez reżim kijowski oraz zdegenerowane zachodnie elity ze Stanami Zjednoczonymi i NATO na czele. Zauważalną tendencją definiowania tych obiektów jest stosowana przez Putina strategia spójności odwołująca się do potocznego rozumienia równoznaczności. Dzięki niej z dużą swobodą dokonuje on przenoszenia znaczeń z jednego obiektu na drugi. W tym celu formułuje bezpośrednie stwierdzenia lub sugeruje, jeśli nie pełną tożsamość, to wyraźne podobieństwo między tymi obiektami.

W ten sposób Putin wykorzystuje czwartą wskazaną przez Nimmo taktykę narracji propagandowej, którą jest niepokojenie. Typową dla tej taktyki atmosferę zagrożenia buduje z wykorzystaniem takich słów i wyrażeń „uzbrojonych" jak „они полезут с войной чтобы убивать", „претендуют на целый ряд российских территорий", „они пытаются переложить собственные провалы на другие страны – на Россию". Efektem stosowania tych zabiegów propagandowych (ilustrację je w postaci dwóch przykładów wypowiedzi Putina zamieszczonych poniżej), są rodzące się (lub podsycane) u Rosjan wyobrażenia o świecie zjednoczonym w działaniach wymierzonych przeciwko wartościom, mającym kluczowe znaczenie tak dla państwowości rosyjskiej, jak i duchowych i egzystencjalnych aspektów życia narodu rosyjskiego.

(6) Ведущие страны НАТО для достижения своих собственных целей во всём поддерживают на Украине крайних националистов и неонацистов, которые, в свою очередь, никогда не простят крымчанам и севастопольцам их свободный выбор – воссоединение с Россией. Они, конечно же, полезут и в Крым, причём так же, как и на Донбасс, с войной, с тем чтобы убивать, как убивали беззащитных людей каратели из банд украинских националистов, пособников Гитлера во время Великой Отечественной войны. Откровенно

заявляют они и о том, что претендуют на целый ряд других российских территорий. (Operativnoye…)

(7) Очевидно, что с помощью подобных действий западные глобалистские элиты в том числе пытаются отвлечь внимание своих собственных граждан от острых социально-экономических проблем – падения уровня жизни, безработицы, бедности, деиндустриализации, – переложить собственные провалы на другие страны – на Россию, на Китай, которые отстаивают свою точку зрения, строят суверенную политику развития, не подчиняясь диктату наднациональных элит. (Sovmestnaya…)

Wyraźną cechą wszystkich przytoczonych fragmentów wypowiedzi Putina jest konsekwentnie stosowana przez niego reguła zacierania różnic między wypowiedziami opisującymi, komentującymi i wartościującymi. Wszystkim im nadaje on formę stwierdzeń, które jako nośniki mitu są użyteczne na dwa sposoby. Pierwszy ma przekonać Rosjan, że ich kraj, podobnie jak w przeszłości ZSRR, jest potęgą militarną i w związku z tym zadba o swoje bezpieczeństwo. Drugi aspekt ich przydatności to nadbudowa etyki powinności Rosjan wobec zagrożonego bezpieczeństwa ich kraju.

Imperatywność wypowiedzi Putina przejawia się na kilku następujących poziomach:

- poprzez użycie eliptycznego my – amplifikacji ja podniesionego do rangi reprezentanta zbiorowości. Częstym zabiegiem retorycznym Putina jest formułowanie wypowiedzi w pierwszej osobie liczby mnogiej oraz użycie odpowiadającego tej formie zaimka dzierżawczego, co ewokuje u jego odbiorców poczucie współbraterstwa, współodpowiedzialności i solidarności. W ten sposób system poglądów odbiorcy staje się wspólny z systemem przekonań nadawcy. Szczególny wpływ na odbiorcę wywiera powszechne zastosowanie formy pierwszej osoby liczby mnogiej w połączeniu z czasownikami odnoszącymi się do stanów emocjonalnych, mentalnych i wolitywnych:

(8) Мы будем стремиться к демилитаризации и денацификации Украины. (Otkrytyy urok…)

(9) Мы настойчиво и терпеливо пытались договориться с ведущими странами НАТО о принципах равной и неделимой безопасности в Европе. (Obrashcheniye k uchastnikam…)

(10) Наша задача, наша миссия, миссия наших солдат защитить людей и, конечно, защитить саму Россию. (Parad…)

- poprzez użycie formuł normatywnych. Stosowanie przez Putina normatywów w zależności od stopnia wyrażanej przez nie kategoryczności wywiera presję na odbiorców, wywołuje poczucie słuszności, konieczności, bezwzględnej konieczności oraz wewnętrznego imperatywu (moralnego), rzadziej przy-

musu zewnętrznego. Putinowskie normatywy to swoiste wskazówki narzucające przyjęcie określonej postawy. Jego słownictwo normatywne bliskie jest konstrukcjom imperatywnym, ich formy zanegowane poprzedzającą partykułą przeczącą mogą mieć charakter silnego zakazu bądź groźby przed nieprzestrzeganiem nakazu.

(11) Необходимо было немедленно прекратить этот кошмар – геноцид в отношении проживающих там миллионов людей, которые надеются только на Россию, надеются только на нас с вами. (Obrashcheniye Prezidenta…)

- poprzez tworzenie opozycji aksjologicznych. Putin w swoich wystąpieniach przywołuje także nazwy wartości i antywartości, nazwy cech warunkujących wartości oraz nazwy czynności i postaw wymierzonych przeciw wartościom, powszechnie uznawanych za nieakceptowalne, szkodliwe lub sprzeczne z ogólnoludzkimi normami. Relacje takie prezentuje w wyraźnie wyodrębnionym układzie my (nosiciele wartości) kontra oni (nosiciele antywartości, przeciwnicy). W tak zarysowanym podziale świata Rosjanie (my) prezentowani są jako misjonarze powołani do obrony lub przywrócenia wartości. Odbiorca takiego przekazu wyczuwa zawartą w wartościach imperatywność ich realizacji, czego skutkiem powinno być posłuszeństwo i brak sprzeciwu.

(12) Мы никогда не откажемся от любви к Родине, от веры и традиционных ценностей, от обычаев предков, от уважения ко всем народам и культурам. Они, конечно же, полезут и в Крым, причём так же, как и на Донбасс, с войной, с тем чтобы убивать, как убивали беззащитных людей каратели из банд украинских националистов. (Obrashcheniye Prezidenta…)

- poprzez formułowanie pytań. Przemówienia Putina zawierają również wiele pytań retorycznych i deliberatywnych (medytatywnych), zachęcających do podjęcia trudu rozstrzygnięcia dylematu moralnego i wysiłku wspólnego dochodzenia do prawdy, zmuszających odbiorcę do udzielenia sobie jedynej możliwej i właściwej odpowiedzi, jaką sobie wyobraża nadawca. Sformułowane podczas wystąpień pytania zawierają ukryte założone sądy o bezdyskusyjnej słuszności i prawdziwości pytania, których punktem wyjścia jest gotowa odpowiedź sugerująca odbiorcy sformułowanie konkretnej oceny faktów.

(13) Сколько ещё можно уговаривать? Сколько ещё можно объяснять? Почему всё это происходит? Откуда эта наглая манера разговаривать с позиции собственной исключительности, непогрешимости и вседозволенности? Откуда наплевательское, пренебрежительное отношение к нашим интересам

> и абсолютно законным требованиям?. А они думают, что там завтра могут прийти к власти националисты, бандеровцы, люди, которых по-другому назвать трудно, и воспользуются этим вооружением? Это что, добавит стабильности в Европе? Это что, путь к мирному и стабильному развитию ситуации в Европе? (Otkrytyy…)

Podsumowanie

Zaprezentowana retoryczna interpretacja wystąpień Władimira Putina pozwala sformułować kilka wniosków. Po pierwsze, wszystkie przeanalizowane przemówienia Putina pełnią funkcję impresywną, są przykładem propagandowego oddziaływania na świadomość odbiorców z intencją wywierania realnego wpływu na sposób ich myślenia i działania.

Po drugie, Putin podczas swoich wystąpień, uzasadniając specjalną operację wojskową w Ukrainie, ocenia ją w kategoriach konfliktu zbrojnego, jednak zdecydowanie silniej akcentuje przyczynę zdarzeń, którą, w jego ocenie, jest konflikt wartości i ideologii, walki cywilizacji opartej na wartościach humanistycznych z nazistowskim, zdemoralizowanym światem i całym jego złem, które zagraża Rosji i Rosjanom. Sam podejmuje decyzje, jakie informacje w tym kontekście przekazywać i jakiej oceny zdarzeń dokonać. Buduje tym samym fundament wspólnego społecznego zasobu, który zgodnie z regułą intersubiektywności („wiara jednostek w podzielanie wspólnych doświadczeń i przekonań" (Frąckowiak | Rogowski 2011, 43) pozwala oczekiwać, że odbiorcy komunikatów będą właściwie postrzegać rzeczywistość, będą myśleć i odczuwać to samo co ich autor.

Po trzecie, Putin wykorzystuje różnorodne strategie manipulacyjne, takie jak zaprzeczanie, zniekształcanie, deflacja i niepokojenie, aby kreować narrację propagandową sprzyjającą własnym interesom. Stosuje on również różne stylistyczne środki, m.in. użycie formuł normatywnych, opozycji aksjologicznych czy formułowanie pytań retorycznych dla wzmocnienia siły oddziaływania swoich przekazów.

Po czwarte, Putin w swojej „uzbrojonej" retoryce mityzującej rzeczywistość zgodnie z doktryną dominującej siły politycznej w Rosji wzmacnia swoje przywództwo. W procesie wpływu na świadomość Rosjan tworzy, a następnie popularyzuje przestrzeń mentalną, „uzbrajając" ją w symboliczne zasoby werbalne, tym samym kształtuje jedynie słuszne interpretacje wydarzeń w Ukrainie i wokół niej. Pobudza swoich odbiorców do reakcji emocjonalnych. Kontroluje tworzenie się przestrzeni mentalnej i więzi społecznych budowanych wokół jednej narracji, co z kolei ma nie tylko potwierdzać tożsamość współczesnych Rosjan, lecz także motywować ich do walki z wrogiem (również tym wewnętrznym) w obronie wartości, wokół których tożsamość ta się ukonstytuowała.

Bibliografia

Bankowicz, M. | Kozub-Ciembroniewicz, W. (2007), Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy. Kraków.

Bentele, G. (1999), Propaganda als Typ systematisch verzerrter öffentlicher Kommunikation. Zum Verhältnis von Propaganda und Public Relations in unterschiedlichen politischen Systemen, [in:] Leipziger Skripten für Public Relations und Kommunikationsmanagement 4, 95-106.

Borkowski, R. (2003), Świt wolnego słowa: Język propagandy politycznej 1981-1995. Wrocław.

Bralczyk, J. (2001), O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych. Warszawa.

Czyżniewski, M. (2010), Analiza ramowa, czyli „co tutaj się dzieje?", [w:] https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/handle/11089/4203 (accessed: 27.12.2023).

Czyżniewski, M. (2006), Propaganda polityczna władzy ludowej w Polsce 1944-1956. Toruń.

Dudek, A. (2022), Reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję Rosji na Ukrainę, [w:] https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci//journal_content/56_INSTANCE_Sz8leL0jYQen/74541952/150685734 (accessed: 02.11.2023).

Filar, D. (2013), Narracyjne aspekty językowego obrazu świata. Interpretacja marzenia we współczesnej polszczyźnie. Lublin.

Frąckowiak, M. | Rogowski, Ł. (2011), Obrazy w procesach negocjacji światów społecznych, [w:] Przegląd Socjologii Jakościowej VII, 42-55.

Gierasińska, D. (2020), Wiarygodność wypowiedzi Władimira Putina na temat relacji rosyjsko-ukraińskich: studium corocznych konferencji prasowych, [w:] http://refleksje.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2020/07/05-GIERASINSKA.pdf (accessed: 12.02.2024).

Kampka, A. (2022), Obraz – retoryka – wartości. Medialne relacje wojenne, [w:] Roczniki Nauk Społecznych 14 (2), 21-39.

Kampka, A. (2011), Retoryka wizualna. Perspektywy i pytania, [w:] Forum Artis Rhetoricae I, 7-23.

Klemperer, V. (2018), LTI Notatnik filologa. Kraków.

Labuda, M. (2023), Współczesna propaganda rosyjska a wojna w Ukrainie, [w:] Krakowskie Studia Małopolskie 1 (37), 78-91.

Libura, A. (2010), Teoria przestrzeni mentalnych i integracji pojęciowej. Struktura modelu i jego funkcjonalność. Wrocław.

Lichański, J. Z. (2013), Retoryka: od Richarda E. Volkmanna do czasów najnowszych (rozwój dyscypliny), [w:] Acta Universitatis Wratislaviensis 11, 75-91.

Lukhntan, A. | Długosz, S. (2023), Jak przegrać wojnę informacyjną. Komunikowanie polityczne w Rosji, [w:] Ciepły, A. (red.), Komunikowanie polityczne w czasie wojny rosyjsko-ukraińskiej. Kraków, 51-92.

Malina, A. | Suwalska-Barancewicz, D. | Dąbrowska, A. (2022), Znaczenie autorytetu i społecznego dowodu słuszności w kształtowaniu postaw wobec stosowania zapłodnienia in vitro, [w:] Polskie Forum Psychologiczne 27 (3), 332-350.

Młyniec, E. (2015), Opinia publiczna. Elementy teorii i praktyki politycznej, Poznań.

Nimmo, B. (2022), Combatting Disinformation with The Four D's, [in:] https://ai.umich.edu/blog-posts/spotting-fake-news-ben-nimmo-disinformation-misinformation-fake-news-teach-out/pdf (accessed: 02.02.2024).

Ornatowski, C. M. (2021), Retoryka uzbrojona: walka o świadomość we współczesnej przestrzeni medialnej, [w:] Res Rhetorica 8 (4), 13-39.

Pieczyński, M. (2022), Granica propagandy. Łukaszenka i Putin na wojnie hybrydowej z Polską. Warszawa.

Skulska, J. A. (2018), Akt retoryczny jako forma komunikacji publicznej, [w:] Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe 376, 195-210.

Skulska, J. A. (2016), Retoryka propagandy jako narzędzie prowadzenia wojny, [w:] Studia Bezpieczeństwa Narodowego 9, 161-179.
Szymańska, I. (2010), Semantyka ram: rozwój koncepcji i kierunki zastosowań, [w:] https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/handle/11089/37874 (accessed: 27.12.2023).
Tabakowska, E. (2010), O przestrzeniach mentalnych i interpretacji tekstu, [w:] Górnikiewicz, J. | Grzmil-Tulutki, H. | Piechnik, I. (red.), W poszukiwaniu znaczeń. Studia dedykowane Marceli Świątkowskiej. Kraków, 594-603.
Wasilewski, J. (2006), Retoryka dominacji. Warszawa.
Wasiuta, O. (2023), Zagrożenia nuklearne i „teoria szaleńca" w rosyjskiej retoryce wojennej, [w:] Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej 20, 205-243.
Velikaya, N. M. | Zaytsewa, A. A. (2022), Reprezentatsiya spetsial'noy voyennoy operatsii v pechatnykh SMI, [Великая, Н. М. | Зайцева, А. А. (2022), Репрезентация специальной военной операции в печатных СМИ в контексте консолидации российского общества,] (2022), [in:] https://csb.sfedu.ru/index.php/csbjournal/article/view/179 (accessed: 07.02.2024).

Źródła

Federal'nyy zakon ot 04.03.2022 g. No. 32-ФЗ, [Федеральный закон от 04.03.2022 г. № 32-ФЗ,] [in:] http://www.kremlin.ru/acts/bank/47616 (accessed: 01.02.2024).
Obrashcheniye Rossiyskogo Soyuza rektorov (2022), [Обращение Российского Союза ректоров,] [in:] https://rsr-online.ru/news/2022/3/4/obrashenie-rossijskogo-soyuza-rektorov/ (accessed: 01.12.2023).
Rossiyskiye uchenyye i nauchnyye zhurnalisty vystupili protiv voyny s Ukrainoy (2022), [Российские ученые и научные журналисты выступили против войны с Украиной,] [in:] https://www.colta.ru/news/29610-rossiyskie-uchenye-i-nauchnye-zhurnalisty-vystupili-protiv-voyny-s-ukrainoy (accessed: 01.12.2023).
Rosjanie wobec wojny na Ukrainie rok po inwazji (2023), [w:] https://www.pism.pl/publikacje/rosjanie-wobec-wojny-na-ukrainie-rok-po-inwazji/(accessed: 01.12.2023).
Zakon, napravlennyy na obespecheniye bezopasnogo i ustoychivogo funktsionirovaniya interneta na territori Rossii, 01.05.2019, [Закон, направленный на обеспечение безопасного и устойчивого функционирования интернета на территории России,] [in:] http://www.kremlin.ru/acts/news/60430 (accessed: 21.22.2024).

Wystąpienia Władimira Putina

Vstrecha s vypusknikami voennykh vuzov (2022), [Встреча с выпускниками военных вузов. Москва, Кремль, 2022-06-21,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/68685 (accessed: 02.11.2023)
Glavnyy voyenno-morskoy parad (2022), [Главный военно-морской парад. Санкт-Петербург, 2022-07-31,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/69082 (accessed: 02.11.2023).
Obrashcheniye k uchastnikam i gostyam X Moskovskoy konferentsii po mezhdunarodnoy bezopasnosti (2022), [Обращение к участникам и гостям X Московской конференции по международной безопасности, 2022-08-16,] [in:] http://kremlin.ru/catalog/keywords/82/events/69166/photos (accessed: 02.11.2023).
Obrashcheniye k uchastnikam X Peterburgskogo mezhdunarodnogo yuridicheskogo foruma (2022), [Обращение к участникам X Петербургского международного юридического форума, 2022-06-30,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/68785 (accessed: 02.11.2023).
Obrashcheniye Prezidenta Rossiyskoy Federatsii (2022), [Обращение Президента Российской Федерации. Москва, Кремль, 2022-02-24,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/67843 (accessed: 02.11.2023).

Operativnoye soveshchaniye s postoyannymi chlenami soveta bezopasnosti (2022), [Оперативное совещание с постоянными членами Совета Безопасности, 2022-02-25,] [in:] http://www.kremlin.ru/events/security-council/72883/photos/ (accessed: 02.11.2023).

Otkrytyy urok „Razgovor o vazhnom" (2022), [Открытый урок «Разговор о важном». Калининград, 2022-09-01,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/69245 (accessed: 02.11.2023)

Parad Pobedy na Krasnoy ploshchadi (2022), [Парад Победы на Красной площади, 2022-05-09,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/68366 (accessed: 02.11.2023).

Pozdravleniye po sluchayu Dnya zashchitnika Otechestva (2022), [Поздравление по случаю Дня защитника Отечества, 2022-02-23,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/67839 (accessed: 02.11.2023).

Sovmestnaya press-konferentsiya s Prezidentom Belarussii Aleksandrom Lukashenka (2022), [Совместная пресс-конференция с Президентом Белоруссии Александром Лукашенка, Амурская область, 2022-04-12,] [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/68182 (accessed: 02.11.2023).

DOI: 10.31648/pw.10873

Piotr A. Owsiński
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7862-3345
Jagiellonian University in Cracow

WYPOWIEDZI CYRYLA I W ZACHODNIOEUROPEJSKICH I POLSKICH MASSMEDIACH, CZYLI KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY W SŁUŻBIE PROPAGANDY WOJENNEJ W OBLICZU AGRESJI ROSJI NA UKRAINĘ (2022)[1]

The Statements of the Kirill's in the West-European and Polish Mass Media, i.e. Orthodox Church in the Service of War Propaganda in the Face of the Russian Invasion of Ukraine (2022)

Abstract: Persuasion, disinformation and manipulation, which are a part of the propaganda, can be regarded as central terms of the language of politics especially during the conflict situations and wars. In the paper the problem is analyzed, in what way the language of politics uses the techniques of the propaganda in the official statements of Kirill in the context of the Russian invasion of Ukraine (2022). The explored corpus are the news announcements as well as the Kirill's social media posts. The aim of such analysis is to examine, how and to what extent the Russian propaganda techniques through the agency of Kirill present and justify the war.

Keywords: 2022 Russian invasion of Ukraine, propaganda, disinformation, manipulation, orthodox church

1. Wstęp i cel eksploracji

Celem artykułu jest analiza środków językowych, szerzących rosyjską propagandę, manipulację oraz dezinformację, w wypowiedziach patriarchy Cyryla[2], dostępnych na portalach internetowych w wybranych językach europejskich na temat wojny rosyjsko-ukraińskiej w 2022 r. Dzięki temu stanie się możliwa odpowiedź

1 Ze względu na ramy redakcyjne przyjęte w Czasopiśmie konieczna okazała się daleko idąca selekcja wyników badań, przedstawionych podczas konferencji naukowej *Wojna i tekst. Wojny i konflikty zbrojne w refleksji medialnej, literackiej i językowej* (Olsztyn, 29-30.06.2023). Badania obejmowały kilkadziesiąt obszernych doniesień medialnych na temat wskazany w tytule, lecz ich prezentacja w całości przekroczyłaby obowiązujące tu ramy objętościowe publikowanych tekstów.

2 Cyryl (właśc. Władimir Michajłowicz Gundiajew) – rosyjski duchowny, od 2009 r. patriarcha moskiewski i całej Rusi.

na pytanie, jaki obraz ataku na Ukrainę, szkicowany przez zwierzchnika Kościoła prawosławnego, dociera do jego wiernych niezależnie od języka, którym się posługują. Warto dodać, że służące za korpus badawczy doniesienia często zatracają charakter ewangelizacyjny i stają się faktem medialnym, o którym donoszą portale, przytaczając lub parafrazując słowa Cyryla. Eksploracja zostanie zatem przesunięta w spektrum socjolingwistyki, w którym językowi w polityce przypisuje się określone funkcje. Punktem wyjścia staje się założenie, że język, kodujący relewantne reguły społeczne, pojmowany jest jako zjawisko społeczne i środek wiodący do określonego celu, którego skuteczność […] sprawdzana jest […] w społecznym działaniu. W takich badaniach analizowany jest zatem nie tyle sam język, ile jego użycie w akcie komunikacyjnym z jego społecznym uwarunkowaniem w tle. Dzięki takiej perspektywie język to zespół zjawisk, klasyfikowanych ze względu na ich wariantywność i na ich status w społeczeństwie, co kreśli poszerzone o kontekst społeczny zwierciadło, w którym obserwowane i analizowane są funkcje języka ze strukturą społeczną jego użytkowników. Taka przesłanka wynika z faktu, że rzeczywistość pozajęzykowa wpływa na ukierunkowane na określony cel użycie języka, wybór środków językowych lub styl produkowanych wypowiedzi. Użycie języka winno być postrzegane jako fakt z różną wartością zależnie od sytuacji społecznej, co wiąże się z tym, że człowiek żyje w określonej konstelacji społecznej, w obrębie której komunikuje się z otoczeniem (Veith 2002, 204).

Ponieważ język w wypowiedziach Cyryla w czasie prezydentury W. Putina stał się instrumentem politycznym aparatu państwowego, można stwierdzić, że dominują w nim głównie funkcje: przedstawieniowa i apelatywna (Bühler 1965, 28-33), chociaż nie należy nie doceniać też roli funkcji ekspresywnej, której mniejszy stopień obecności wynika stąd, że wypowiedzi patriarchy, wygłaszane podczas uroczystości religijnych, dotyczą ewangelizacji i treści religijnych oraz ich interpretacji w świetle współczesnych zdarzeń. Obecność funkcji referencyjnej i apelatywnej w wypowiedziach duchownego wiąże się z faktem, że Cyryl przekazuje swoim odbiorcom określone treści o stanie rozwoju wypadków, przedmiotów, procesów i osób związanych z „ukraińską operacją specjalną" oraz nakłania ich do określonego działania, myślenia i udziału w przedsięwzięciu władz totalitarnych.

2. Rozważania teoretyczne

Ponieważ artykuł z językiem polityki w centrum dotyka styku kulturo- i językoznawstwa, dla niniejszej analizy odpowiednia okaże się soczewka politolingwistyki (Burkhardt 2002, 75). Należy zaznaczyć, że język polityki (język propagandy, agitacji, dyplomacji i komunikacji politycznej) jest uznawany za wariant języka standardowego z własnymi funkcjami oraz wyższym ładunkiem perswazji. Tym samym wypełnia on oprócz wyżej wymienionych funkcji także funkcję

perswazyjną i autoteliczną (Walczak 1994, 15-20). W ten sposób analizowane może być funkcjonowanie języka w społeczeństwach w kontekście relacji między rządzącymi, wspieranymi przez duchowieństwo, i rządzonymi, będącymi jednocześnie wiernymi Kościoła. A. Zwoliński (2003, 102) zauważa, że w analizie języka polityki chodzi o jego konkretne realizacje, tzn. konkretne teksty z ich wybranymi elementami, np. wyrażenia metaforyczne w kontekście określonego wydarzenia w konkretnym czasie lub w konkretnej kwestii.

Warto też zauważyć, że język państwa totalitarnego nie jest ani egzotycznym, ani rzadkim obiektem badawczym, gdyż pierwsze studium semantyczne języka instytucji państwowych i obyczajowości zaprezentował już V. Klemperer w *LTI. Notizbuch eines Philologen* (1947) (Cavazza 2006, 155; Gannuscio 2019, 114; Ranke 1998, 42). W propagandzie nie chodzi zatem o racjonalne przedstawienie rzeczywistości, lecz głównie o taką perswazyjną prezentację zdarzeń, której siła przekona do przyjęcia określonego stanowiska (Perelman | Olbrechts-Tyteca 1970, 35).

Tematyka doniesień medialnych, szerzonych przez rosyjskie władze i Cerkiew, krąży wokół zakorzenionych w paradygmacie politycznym pojęć: kłamstwo, propaganda, manipulacja, dezinformacja, perswazja i cenzura, które wspomagają propagowanie określonych treści w celu kreowania obrazu rzeczywistości i tworzenia sposobów percepcji świata przez konkretną grupę społeczną, do której adresowane są wypowiedzi. W ten sposób powstaje orwellowska nowomowa (1949), która – wraz z „praniem mózgu" – zmienia ludzi w narzędzia, redefiniując pojęcia i nadając im nowe znaczenia (Greven 2018, 8). Emblematyczna dla niej jest tendencja do eliminowania niekoniecznych lub kłócących się ze stanowiskiem władz elementów językowych i zastępowania ich odpowiednikami, trywializującymi język oraz ogłupiającymi społeczeństwo, a poprzez to wykluczenie wszelkich odstępstw w myśleniu. Aby mogła powstać, władza totalitarna musi dysponować monopolem informacyjnym, co najłatwiej wyraża się w cenzurze, której podlegają wszystkie teksty (Markowski 2008, 88; Strawińska 2017, 310). Zatem nowomowa, zintensyfikowana przez kłamstwo, propagandę, świadome techniki manipulacyjne i dezinformacyjne oraz środki perswazyjne, spełnia różne funkcje, m.in. perswazyjną, dysortacyjną oraz rytualno-fatyczną i magiczną. Oprócz tego do zadań nowomowy należą organizacja emocji społecznych, syntaktyczne, semantyczne i pragmatyczne manipulacje językiem przy pomocy sformułowań nieosobowych i pasywnych, jak również przy użyciu językowych środków wartościujących, tworzenie szumu informacyjnego i tabu językowego, demonstracja własnych pozytywnych cech w opozycji do negatywnych cech oponentów oraz zastosowanie konwencjonalnych stereotypowych wyrażeń w celu szybszego i lepszego utrwalenia konkretnych treści[3].

---

[3] Więcej o funkcjach nowomowy: Kukowicz-Żarska 2019, 112-120; Mazur 2003, 19; Strawińska 2017, 311-313; Szymanowski 2010, 20; Waliszewska 2016, 65-79; Zwoliński 2003, 103-115, 229-232, 238-249, 257-261, 275-294.

3. Propaganda w wypowiedziach Cyryla

Korpusem badawczym są doniesienia (45) o wypowiedziach Cyryla na temat wojny rosyjsko-ukraińskiej z okresu od lutego do grudnia 2022 r., formułowane m.in. podczas uroczystości religijnych (np. w homiliach). Miały one wyjaśniać rzeczywistość w kontekście prawd biblijnych, usprawiedliwiać podjęte przez władzę kroki oraz zagrzewać Rosjan i sympatyków Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP) do walki w Ukrainie, będącym też frontem dwóch światów w wymiarze metafizycznym: świat Rosjan jest jedynym właściwym, a ukraiński zawiera zachodnie naleciałości. Podkreślić należy tutaj, że obrane za przedmiot badań doniesienia, formułowane w wybranych językach zachodnioeuropejskich i polskim, stają się faktem medialnym, zawierającym nierzadko określone interpretacje i reakcje na wspomniane doniesienia, jak również refleksję, przefiltrowaną przez kulturę, którą konkretny język reprezentuje. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt zorientowania danej kultury na chrześcijaństwo obrządku zachodniego, co niewątpliwie ma wpływ na recepcję przekazywanych z Rosji treści. Na potrzeby niniejszego tekstu wybrano zatem język polski oraz języki zachodnioeuropejskie, a nie rosyjski w celu porównania sposobu formułowania doniesień o wypowiedzianych słowach Cyryla na łamach portali, które ze względu na zasięg massmediów docierają też do wiernych lub sympatyków RKP, przebywających w Polsce lub krajach Europy Zachodniej.

Tuż przed wkroczeniem rosyjskich wojsk na Ukrainę Cyryl zajął jednoznaczne stanowisko, usprawiedliwiając i błogosławiąc zgromadzonych żołnierzy oraz chwaląc ich odwagę oraz podjęcie słusznej decyzji w obliczu „czyhających na Rosję niebezpieczeństw, burzących okres pokoju i jedności". Sformułował przy tym także postulat o konieczności zrozumienia przez naród rosyjski, że podjęte kroki są koniecznością, gdyż od nich zależy przyszłość Rosji:

Przykład 1.
Cyryl za: (1) Aradillas; (2) Ambroziak; (3) Inter Fax; (4) Regis | Gantenberg | Maus:

(1) Las fuerzas del mal quieren romper la unidad histórica entre las naciones rusas.
(2) Wszyscy zdajemy sobie sprawę, co dzieje się na rubieżach naszej Ojczyzny. Dlatego myślę, że nasi wojskowi nie mogą mieć żadnych wątpliwości co do tego, że dokonali oni jedynie słusznego i prawidłowego wyboru w swoim życiu.
(3) Now my word is especially to those who seem to doubt the faith […]. There is no time to doubt – today is the time to mobilize our spiritual forces, to ask the Lord, the Most Pure Queen of Heaven to give strength to our people from above to stop the enemy and protect the borders of our Fatherland, which means to preserve the independence and freedom of Russia, for which it fought throughout its history and gaining this freedom, became a great power […].

(4) Unser ganzes Volk muss heute erwachen, aufstehen und verstehen – dass eine besondere Zeit eingetreten ist, von welcher das historische Schicksal unseres Volkes abhängig sein wird.

Przykład 2.
Cyryl za: (5) news.yahoo.com; (6) Manconi:

(5) We must not ignore these requests, especially when people face dangers – dangers that challenge the very existence of our country.
(6) Essa veniva motivata con la necessità di combattere la decadenza morale e culturale rappresentata emblematicamente dal gay pride.

W maju 2022 r. ukazały się doniesienia o wypowiedzi, w której Cyryl przekonywał, że Rosja nigdy nie prowadziła wojen napastniczych i nie dążyła do podporządkowania sobie innego kraju lub wyrządzenia mu szkody, co wiąże się z szerzeniem dezinformacji o pokojowym nastawieniu Rosji i jej rządzących:

Przykład 3.
Cyryl za: (7) katholisch.de; (8) religion.ORF.at; (9) Spyropoulou; (10) RFE/RL; 11) Scaglione:

(7) Wir sind ein friedliches Land und ein sehr friedliebendes, leidgeprüftes Volk, das wie nur wenige europäische Völker unter Kriegen gelitten hat. Wir haben keinerlei Drang nach Krieg oder nach irgendetwas, das anderen schaden könnte.
(8) Wir müssen all unsere geistigen und materiellen Kräfte bündeln, damit es keiner wagt, einen Anschlag auf die heiligen Grenzen unseres Vaterlandes zu verüben.
(9) Wir wollen niemanden bekämpfen, Russland hat noch nie jemanden angegriffen. Es ist ein Wunder, dass ein mächtiges und großes Land niemanden angegriffen hat, es hat nur seine Grenzen verteidigt.
(10) Russia has never attacked anyone.
(11) «L'alterità della Russia suscita gelosia, invidia e indignazione ma non possiamo cambiare». Aggiungendo per buona misura che l'ostilità verso la Russia nasce «non perché siamo cattivi ma perché siamo diversi».

W liście do Światowej Rady Kościołów Cyryl oskarżył Zachód o sprowokowanie konfliktu, którego nie mogły wywołać zjednoczone wspólną wiarą narody Rosji i Ukrainy, wywodzące się z tej samej kijowskiej chrzcielnicy[4].

[4] Np. Kyrill bekräftigt: Westen ist schuld am Krieg in der Ukraine, [in:] Die Tagespost, https://www.die-tagespost.de/politik/kyrill-bekraeftigt-westen-ist-schuld-am-krieg-in-der-ukraine-art-226515 (accessed: 11.03.2022).

3.1. Obrona prawa Bożego i cywilizacji oraz demonstracja własnej prawowierności

Do opinii publicznej dostają się odniesienia Cyryla do konieczności walki, usankcjonowanej obroną prawa Bożego, co wynika z przekonania o swojej lojalności wobec ideałów oraz prawowierności. Kreowana przez propagandę rzeczywistość jest uproszczona i bipolarna, gdyż konstruowana jest tutaj opozycja „my" i „oni", w której „prawowierni i pokojowo nastawieni Rosjanie" winni być postrzegani pozytywnie, ponieważ realizują mesjańską koncepcję „ruskiego miru". „Chwiejni" Ukraińcy personifikują natomiast „zachodnie niemoralne wartości", którymi „zarażają" Rosjan, przez co mogą doprowadzić do upadku wiary i rosyjskiego świata. Nie powinno zatem dziwić przekonanie Cyryla, że walki w Ukrainie mają wymiar metafizyczny, w którym Rosjanie stoją po stronie prawdy, światła i Ewangelii:

Przykład 4.
Cyryl za: (12) gosc.pl; (13) Ambroziak; (14) Pollack:

(12) Rozpoczęliśmy walkę, która ma znaczenie nie fizyczne, ale metafizyczne. […] Nikogo nie potępiamy, nikogo nie wzywamy do wejścia na krzyż, ale po prostu mówimy samym sobie: będziemy wierni Słowu Bożemu, prawom Bożym, prawu miłości i sprawiedliwości, a jeśli zobaczymy złamanie tego prawa, nigdy nie pogodzimy się z tymi, którzy takie prawo niszczy, […] a tym bardziej z tymi, którzy propagują grzech.
(13) Od ośmiu lat próbuje się zniszczyć to, co istnieje w Donbasie. Tylko dlatego, że ta ziemia stanowczo odrzuca tak zwane wartości oferowane przez tych, którzy roszczą sobie prawo do władzy nad światem[5].
(14) [Ein metaphysischer Kampf, in dem es sich darum handelt, im Namen] […] des Rechts, sich auf der Seite des Lichts zu positionieren, auf Seiten der Wahrheit Gottes, auf Seiten dessen, was uns das Licht Christi, sein Wort, sein Evangelium offenbaren.

3.2. Krucjata oraz prośby o wsparcie w walce

Do walki w Ukrainie Cyryl wzywał i zagrzewał też żołnierzy oraz ich dowódców, odsłaniając przed nimi wizję szczęścia wśród zbawionych, gdyż poległym, przepełnionym poświęceniem oraz wywiązującym się z obowiązku wobec ojczyzny obiecywał odpuszczenie grzechów, a ich śmierć porównywał do męczeństwa Chrystusa. Zdumiewające nie jest zatem błogosławieństwo broni i czołgów, używanych na froncie oraz wręczanie żołnierzom ikon (Godlewska 2022; Martin 2022):

[5] Przykład ten ilustruje także środek propagandowy w postaci rozprzestrzeniania informacji o rzekomej wrogości ze strony Europy i USA (por. pkt 3.4).

Przykład 5.
Cyryl za: (15) Aradillas; (16) Whalen:

(15) Que el Señor proteja la tierra rusa y bendiga las armas que han de emplearse.
(16) Let this image inspire young soldiers who take the oath, who embark on the path of defending the fatherland.

Taki krok miał dodać bojownikom wiary w to, co czynią, zapewnić sukces w walce oraz uwiarygodniał w oczach wiernych stosowane metody, co wpisuje się w „ideę terroryzmu religijnego", motywującą do walki, śmierci w walce oraz poświęcenia swojego życia oraz życia innych:

Przykład 6.
Cyryl za: (17) RedaktionsNetzwerk Deutschland:

(17) Die Kirche ist sich bewusst, dass, wenn jemand aus Pflichtgefühl, der Notwendigkeit, einen Eid zu erfüllen, seiner Berufung treu bleibt und im Militärdienst stirbt, er zweifellos eine Tat begeht, die gleichbedeutend mit einem Opfergang ist. Er opfert sich für andere auf. Und deshalb glauben wir, dass dieses Opfer alle Sünden wegwäscht, die eine Person begangen hat.

W tym kontekście nie dziwią też przebijające się prośby o interwencję Boga w modlitwach:

Przykład 7.
Cyryl za: (18) gosc.pl; (19) Whalen; (20) Regis | Gantenberg | Maus; (21) Jungblut:

(18) […] aby w tę radość Zmartwychwstania ci wszyscy, którzy obecnie walczą, przelewają krew, cierpią, weszli także w pokoju, spokoju i radości, bo jaka to będzie radość, jeśli jedni doświadczają pokoju, a inni są we władzy zła i w bólu bratobójczej walki.
(19) God forbid that the current political situation in fraternal Ukraine, which is close to us, should be aimed at ensuring that the evil forces that have always fought against the unity of Rus and the Russian Church gain the upper hand.
(20) Gott bewahre, dass in der heutigen Lage die Kräfte des Bösen die Oberhand gewinnen.
(21) Erhebe dich, o Gott, um deinem Volk zu helfen und uns durch deine Macht den Sieg zu schenken. […] Verbiete denen, die in der Verfinsterung des Verstandes und der Herzensverhärtung verharren, dein Gewand, das die Kirche des lebendigen Gottes ist, zu zerreißen und mache ihre Pläne zunichte.

3.3. „Operacja specjalna" jako walka z LGBT

Cerkiew prawosławna, pozostając wierną tradycji i przekazowi Biblii, wykorzystuje homofobiczne uprzedzenia, deprecjonując nieheteroseksualną ludność lub podsycając niechęć i nienawiść do niej oraz organizowanych przez nią wydarzeń. Cyryl interpretuje „operację specjalną w Ukrainie" również jako walkę kulturową z „grzechem niesionym przez LGBT":

Przykład 8.
Cyryl za: (22) Kaczmarczyk:

(22) Ten test jest bardzo prosty, a zarazem przerażający: to parada gejowska. To właśnie wysuwane do wielu ludzi żądanie zgody na przeprowadzenie takiej parady jest testem na lojalność wobec tego najpotężniejszego świata. […] A parady gejowskie mają właśnie za zadanie pokazać, że grzech to jedna z form zachowania człowieka. […] Chodzi więc o to, aby siłą narzucić grzech, co potępia prawo Boże, a zatem narzucić siłą odrzucenie Boga i Jego prawdy.

3.4. Informacje o wrogości Europy i USA

W propagowaniu nieprawdziwych informacji o wrogim działaniu ukraińskiego rządu, Europy i USA chodzi o wywołanie wrażenia, że Rosja jest stroną pokrzywdzoną oraz przyjacielem Rosjan mieszkających w Ukrainie i samych Ukraińców, którzy dzięki rosyjskim żołnierzom zostaną oswobodzeni z „jarzma" Zachodu. Charakterystyczne dla takiej manipulacji są sugestie, jakoby okcydentalny świat wkraczał do Europy Wschodniej, której zagraża i którą chce zniszczyć lub przekształcić na swój obraz często wbrew woli jej mieszkańców. Nierzadkie są aluzje, jakoby ludność w Donbasie przez lata znosiła cierpienia i upokorzenia ze strony „zafascynowanych zachodnią kulturą" Ukraińców i Zachodu:

Przykład 9.
Cyryl za: (23) Kathe; (24) Whalen; (25) di Giovanni:

(23) Wer greift die Ukraine heute an? Acht Jahre Unterdrückung und Vernichtung von Menschen im Donbass, acht Jahre Leiden, und die ganze Welt schweigt – was bedeutet das?
(24) Most of the countries of the world are now under the colossal influence of one force, which today, unfortunately, opposes the force of our people […]. All of our people today must wake up, wake up, understand that a special time has come, on which the historical fate of our people may depend.
(25) [The West had been engaging in] the suppression and extermination of people in the Donbas [for years because] in the Donbas, there is rejection, a fundamental rejection of the so-called values that are offered today by those who claim world power.

3.5. Budowa kultu jednostki

Wypowiedzi Cyryla wpisują się w praktykę budowania kultu Putina, co jest charakterystyczne dla imperialnej, autorytarnej, autokratycznej lub totalitarnej władzy i prowadzi do idealizacji lub deifikacji władcy: przywódca = osoba nieprzeciętnie uzdolniona i nieomylna, której naród powinien być wdzięczny. Cyryl prezentuje Putina jako „bojownika przeciw antychrystowi" (Godlewska 2022) i przywódcę, wokół którego naród powinien się zjednoczyć i za którego należy się modlić, aby Bóg go wspierał w:

Przykład 10.
Cyryl za: (26) Kleinjung | Schneider | Jarde:

(26) Möge der Herrgott uns allen in dieser schweren Zeit für unser Vaterland helfen, uns zu vereinen, auch um die Staatsorgane herum.

Częste są też wypowiedzi zawierające przekonanie o boskiej legitymacji władzy prezydenta, który stał się niekwestionowanym i kochającym ojczyznę wodzem:

Przykład 11.
Cyryl za: (27) Elcomercio.com:

(27) El Señor le ha puesto al timón del poder para que Usted cumpla su servicio de especial importancia y gran responsabilidad en aras de los destinos del país y el pueblo encomendados a su cuidado.

3.6. Odniesienia do wojen i polityki

Wielokrotne są również aluzje do wojen z przeszłości, budujących mit Armii Czerwonej, oraz odniesienia do aktualnej polityki wobec Rosji, które mają wzbudzić poczucie dumy narodowej i jednoczyć naród w obliczu wyrządzanych mu przez Zachód krzywd.

Przykład takiej wypowiedzi to przekonanie Cyryla, że Matka Boża już pomagała Rosji przetrwać ciężkie próby, w których Zachód zwrócił się przeciw niej, dążąc do przekształcenia jej w swoją kolonię. W tym kontekście nie może zabraknąć odniesień do zwycięstw nad faszyzmem, który bez poświęcenia Rosjan opanowałby świat:

Przykład 12.
Cyryl za: (28) Inter Fax; (29) katholisch.de:

(28) […] The whole West turned against Russia, […] [and this] united Europe […] wanted to turn us into a colony.

(28) [Er verwies auf den Sieg gegen den] Faschismus [im Zweiten Weltkrieg], der ohne Russland, ohne die Großtat unseres Volkes zweifellos die Welt erobert hätte.

Odnosząc się do wydarzeń współczesnych, Cyryl „zinterpretował" nakładane na Rosję sankcje jako środki krzywdzące rosyjskie społeczeństwo i jego przywództwo:

Przykład 13.
Cyryl za: (30) Die Tagespost:

(29) [Die Sanktionen hätten zum Ziel] nicht nur Russlands politischen und militärischen Führungskräften Leid zuzufügen, sondern gezielt dem russischen Volk.
(30) Cyryl odnosi się też pośrednio do możliwości użycia broni atomowej, twierdząc, że „naród rosyjski stoi w obliczu niebezpieczeństw, które zagrażają istnieniu kraju" (Godlewska 2022), przy czym jego słowa pokrywają się w dużej mierze z rosyjską doktryną jądrową (Dyner 2020).

3.7. Emocje społeczne

Aparat propagandowy przy pomocy swoich tub kreśli opozycję: „my" (Rosjanie) i „nasz" wspólny wróg – „oni" (Ukraińcy, UE, NATO, USA), wspierani przez siły zła. Aby osiągnąć taki cel, należy powtarzać frazy, okraszając je stwierdzeniami, przestraszającymi lub złoszczącymi ich odbiorców.

Analiza wypowiedzi Cyryla potwierdza obecność manipulacji wywołującej strach lub upokorzenie, a stwierdzenia takie urastają do rangi zapadających łatwo w pamięć sloganów:

Przykład 14.
(31-35): stwierdzenia przypominające slogany (z powyższych przykładów):

(31) siły zła, zatarcie granicy między świętością a grzechem, odrzucenie Boga, konsumpcjonizm, niebezpieczeństwa zagrażające istnieniu kraju, antychryst;
(32) Kräfte des Bösen, Verstoß gegen die Gesetze Gottes, Anschlag auf die heiligen Grenzen unseres Vaterlandes, Unterdrückung, Vernichtung, Leid, Blutvergießen, Verfinsterung des Verstandes, Herzensverhärtung;
(33) spirits of malice, stop the enemy, protect the borders of the Fatherland, turn into a colony, destroy and conquer Russia, attack Russia from the West, suppression and extermination, the path of defending the fatherland, evil forces fighting against Rus and Russian Church;
(34) il mondo del consume eccessivo, il mondo della libertà visible, la repressione e lo sterminio delle persone nel Donbass, sofferanza;
(35) las fuerzas del mal, fuerzas externas oscuras y hostiles.

4. Rozważania końcowe

Wyżej zaprezentowana analiza skłania do wniosku, że mariaż uznanej za narzędzie aparatu propagandowego Cerkwi i państwa rosyjskiego trwa. Przykłady potwierdzają, że Cyryl uczestniczy w wykrzywionym i zamglonym przedstawianiu świata, zgodnym z paradygmatem politycznym Kremla. Imperialistyczne dążenia Rosji oraz ruski mir są uwiarygodniane przez propagandę, cenzurę, manipulację i dezinformację, a w przypadku wypowiedzi patriarchy zostają usankcjonowane religią. Dzięki temu inwazja na Ukrainę jest wyjaśniana i uzasadniana, co może doprowadzić do przekonania Rosjan oraz społeczności międzynarodowej do stanowiska rosyjskich elit władzy.

Eksploracja treści pozwala wnioskować, że propaganda w mariażu z Cerkwią wykorzystuje różne techniki manipulacji: usprawiedliwienia ataku wyprzedzającego wroga, obrona prawa Bożego, prezentacja walki jako krucjaty, a śmierci żołnierzy jako męczeństwa, prośby do Boga o wsparcie w walce, przedstawianie „operacji specjalnej" jako kulturkampfu przeciwko LGBT, szerzenie informacji o wrogości Europy i USA, udział w budowaniu kultu jednostki, aluzje do historycznych wojen oraz aktualnej polityki poprzez sterowanie emocjami przy jednoczesnej demonstracji własnej prawowierności i lojalności wobec prawd i praw Bożych.

Źródła

Ambroziak, A. (2022), Patriarcha Cyryl na barykadach. Gdy Gejropa sprowadza na Ukrainę grzech, naszym obowiązkiem jest walka, [w:] OKO.press, https://oko.press/patriarcha-cyryl-na-barykadach-gdy-gejropa-sprowadza-na-ukraine-najciezszy-grzech-naszym-obowiazkiem-jest-walka (accessed: 10.03.2022).

Aradillas, A. (2022), ¡Que el Señor proteja la tierra rusa y bendiga las armas que han de emplearse!, [in:] Religión Digital, https://www.religiondigital.org/opinion/Cirilo-Patriarca-ruso-blasfemo-Iglesia-Rusia-Ucrania_0_2428557122.html (accessed: 02.03.2022).

Giovanni, J. di (2022), The Real Reason the Russian Orthodox Church's Leader Supports Putin's War, [in:] FP, https://foreignpolicy.com/2022/04/26/ukraine-war-russian-orthodox-church-support-patriarch-kirill-homophobia/ (accessed: 26.04.2022).

Godlewska, P. (2022), Patriarcha Cyryl popiera użycie broni jądrowej? Cytował słowa zawarte w doktrynie nuklearnej, [w:] wydarzenia.interia.pl, https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-ukraina-rosja/aktualnosci/news-patriarcha-cyryl-popiera-uzycie-broni-jadrowej-cytowal-slowa,nId,6395234 (accessed: 07.11.2022).

Jungblut, P. (2022), „Heldentod wäscht Sünden ab": Untergangskult in Russland, [in:] BR24, https://www.br.de/nachrichten/kultur/heldentod-waescht-suenden-ab-untergangskult-in-russland,TISiQMd (accessed: 25.09.2022).

Kaczmarczyk, J. (2022), Patriarcha Cyryl. „Całkowita moralna klęska", [w:] wydarzenia.interia.pl, https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-ukraina-rosja/aktualnosci/news-patriarcha-cyryl-calkowita-moralna-kleska,nId,5877500 (accessed: 07.03.2022).

Kathe, S. (2022), Ukraine-Krieg: Moskauer Kirchenoberhaupt rechtfertigt Angriff mit Homophobie, [in:] Frankfurter Rundschau, https://www.fr.de/politik/ukraine-krieg-russland-

angriff-kirchenoberhaupt-moskau-rechtfertigt-invasion-homophobie-91391969.html (accessed: 07.03.2022).

Kleinjung, T. | Schneider, B. | Jarde, M. (2022), Patriarch im Krieg: Was bezweckt Kyrill?, [in:] BR 24, https://www.br.de/nachrichten/deutschland-welt/russland-was-will-patriarch-kyrill-im-krieg,T2mCDwa (accessed: 12.04.2022).

Manconi, L. (2022), Il patriarca di Mosca e la "guerrasanta" in Ucraina, [in:] La Repubblica, https://www.repubblica.it/rubriche/liberta-illiberta/2022/03/15/news/il_patriarca_di_mosca_e_la_guerra_santa_in_ucraina-341471584/ (accessed: 16.02.2023).

Martin, M. (2022), Orthodoxie in Russlands Krieg: Die Kirchen und der Krieg, [in:] zdfheute, https://www.zdf.de/nachrichten/panorama/orthodoxe-kirche-haltung-ukraine-krieg-russland-100.html (accessed: 28.07.2022).

Pollack, D. (2022), Religiöse und nationale Identität in Russland, [in:] Forschung und Lehre, https://www.forschung-und-lehre.de/politik/religioese-und-nationale-identitaet-in-russland-4537 (accessed: 23.03.2022).

Regis, J. | Gantenberg, V. | Maus, A. (2022), Putin und Kyrill: Glaubenskrieger gegen das Böse, [in:] Das Erste, https://www1.wdr.de/daserste/monitor/sendungen/putin-und-kyrill-100.html (accessed: 28.07.2022).

Scaglione, F. (2022), Kaliningrad. Kirill e la «guerra parallela», [in:] avvenire.it, 07.07.2022, https://www.avvenire.it/mondo/pagine/la-guerra-parallela-di-kirill-ucraina-mosca-russia (accessed: 12.05.2023).

Spyropoulou, L. (2022), Der Mann, der Putins Raketen segnet, lebt in Luxus. Brüssel will ihn wegen der Unterstützung des Krieges gegen die Ukraine sanktionieren, [in:] bild.de, 11.05.2022, https://www.bild.de/politik/ausland/politik-ausland/wladimir-putin-patriarch-kyrill-segnet-seine-raketen-80043640.bild.html (accessed: 12.02.2023).

Whalen, J. (2022), Russian Orthodox leader backs war in Ukraine, divides faith, [in:] The Washington Post, 18.04.2022, https://www.washingtonpost.com/world/2022/04/18/russian-orthodox-church-ukraine-war/ (accessed: 11.02.2023).

Kyrill bekräftigt: Westen ist schuld am Krieg in der Ukraine, [in:] Die Tagespost, https://www.die-tagespost.de/politik/kyrill-bekraeftigt-westen-ist-schuld-am-krieg-in-der-ukraine-art-226515 (accessed: 11.03.2022).

Kyrill I. nennt Kritik an ihm „Blödsinn", [in:] religion.ORF.at, 10.05.2022, https://religion.orf.at/stories/3213044/ (accessed: 17.02.2023).

Patriarca Cirilo cree que Dios puso enelpoder a Vladímir Putin, [in:] Elcomercio.com, https://www.elcomercio.com/actualidad/mundo/patriarca-cirilo-vladimir-putin-dios.html (accessed: 07.10.2022).

Patriarch Kirill believes Russia is under protection of the Mother of God, [in:] Inter Fax, https://anglican.ink/2022/10/14/patriarch-kirill-believes-russia-is-under-protection-of-the-mother-of-god/ (accessed: 14.10.2022).

Patriarch Kirill declares the very existence of Russia under threat, as set out in Russias nuclear doctrine, [in:] news.yahoo.com, https://news.yahoo.com/patriarch-kirill-declares-very-existence-175356152.html?guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAACNAOc9Wm8Ssla6b1GDwRFSi_mHDrRdJxtfV7WV2t71kFs_Vu47adnmT0c0FmzpceoRHYR78ql49i0K-txb-g8SEGcqjf-FWQ3p1myE8rmOMXjCU7ylf-lmeg4T_xxA20UywCFQPNNNqp_1Wucks_jL_QEZP4RscgLzZbYlDwApl&guccounter=2, (accessed: 06.11.2022).

Patriarch Kyrill I. fordert russische Soldaten zum Kampf auf, [in:] katholisch.de, 03.04.2022, https://www.katholisch.de/artikel/33769-patriarch-kyrill-i-fordert-russische-soldaten-zum-kampf-auf (accessed: 17.02.2023).

Patriarcha moskiewski Cyryl usprawiedliwia rosyjską „operację specjalną" na Ukrainie, [w:] gosc.pl, 07.03.2022, https://www.gosc.pl/doc/7392123.Patriarcha-moskiewski-Cyryl-usprawiedliwia-rosyjska-operacje (accessed: 17.02.2023).

Russian Patriarch Kirill Says He Understands Ukrainian Branch's Decision To Break, [in:] RFE/RL, 29.05.2022, https://www.rferl.org/a/russia-patriarch-kirill-understands-ukraine-break/31873751.html (accessed 17.02.2023).

Russland-Patriarch Kirill: Tod im Krieg gegen die Ukraine „wäscht alle Sünden weg", [in:] RedaktionsNetzwerk Deutschland, 26.09.2022, https://www.rnd.de/politik/russland-patriarch-kirill-tod-im-ukraine-krieg-waescht-alle-suenden-weg-SW4NH3QUMZH5TBXSJ43YUFXAO4.html (accessed: 17.02.2023)/

Bibliografia

Bühler, K. (1965), Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Stuttgart.

Burkhardt, A. (2002), Politische Sprache. Ansätze und Methoden ihrer Analyse und Kritik, [in:] Spitzmüller, J. | Roth, K. | Leweling, B. | Frohning, D. (Hrsg.), Streitfall Sprache. Sprachkritik als angewandte Linguistik? Bremen, 75-114.

Cavazza, N. (2006), La persuasione. Bologna.

Dyner, A. (2020), Rosyjska polityka w zakresie odstraszania jądrowego, [w:] Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, https://www.pism.pl/publikacje/Rosyjska_polityka_w_zakresie_odstraszania_jadrowego (accessed: 08.06.2023)

Gannuscio, V. (2019), Sprachliche Persuasionsmittel der rechtspopulistischen Propaganda gestern und heute, [in:] Linguistik online 97 (4), https://bop.unibe.ch/linguistik-online/article/view/5598/7887 (accessed: 11.08.2023).

Greven, L. (2018), Mit der Sprache fängt es an, [in:] Politik & Kultur. Zeitung des Deutschen Kulturrates 3, 8.

Klemperer, V. (1947), LTI. Notizbuch eines Philologen. Berlin.

Kukowicz-Żarska, K. (2019), Zur Wirkung der Worte. Sprachliche Bewertungsmittel als Indikatoren der Wortkraft in der emotionsbezogenen NS-Sprache, [w:] Forum Filologiczne Ateneum 1 (7), 105-122.

Markowski, A. (2008), Kultura języka polskiego. Teoria, zagadnienia leksykalne. Warszawa.

Mazur, M. (2003), Propagandowy obraz świata. Polityczne kampanie prasowe w PRL 1956-1980. Warszawa.

Orwell, G. (1949), Nineteen Eighty-Four. London.

Perelman, Ch. | Olbrechts-Tyteca, L. (1970), Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique. Bruxelles.

Ranke, W. (1998), Propaganda, [in:] Benz, W. | Graml, H. | Weiß, H. (Hrsg.), Enzyklopädie des Nationalsozialismus. München.

Schulze, J. (2012), Gesetzlich verboten, [in:] Frankfurter Rundschau, https://www.fr.de/politik/gesetzlich-verboten-11320912.html (accessed: 18.02.2023).

Strawińska, A. (2017), Kreowanie znaczeń we współczesnej nowej nowomowie, [w:] Kisielewska, A. | Kostaszuk-Romanowska, M. | Kisielewski, A. (red.), PRL-owskie re-sentymenty. Gdańsk, 307-330.

Szymanowski, M. (2010), Wartości narodowe w komunistycznej propagandzie Czechosłowacji, Polski i Węgier w prasie lat 1949-1953. Kraków.

Veith, W. (2002), Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch mit 100 Abbildungen sowie Kontrollfragen und Antworten. Tübingen.

Walczak, B. (1994), Co to jest język polityki?, [w:] Anusiewicz, J. | Siciński, B. (red.), Język a Kultura. T. 11: Język polityki i współczesna kultura polityczna. Wrocław, 15-20.
Waliszewska, K. (2016), Sprachliche Mittel der bewertenden Rede am Beispiel des Papstbildes Benedikt XVI. in deutschen und polnischen Pressetexten. Eine sprachpragmatische Untersuchung. Poznań.
Zwoliński, A. (2003), Słowo w relacjach społecznych. Kraków.

DOI: 10.31648/pw.10874

Aleksander Kiklewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6140-6368
University of Warmian and Mazury in Olsztyn

THE METAPHORICAL NOMINATION OF WAR IN JOURNALISTIC TEXTS ON THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE – AS EXEMPLIFIED BY THE WEEKLY "POLITYKA"

Abstract: The article deals with the metaphorical nomination of war characteristics, i.e. linguistic (grammatical and semantic) aspects of metaphorical expressions containing the noun 'war' in journalistic texts on the Russian-Ukrainian war of 2022-2023. Based on a corpus consisting of constructions extracted from articles published in the weekly magazine "Polityka", the author describes these expressions in terms of the grammatical properties of the collocate, the case form of the noun 'war', as well as aspects of metaphorical nomination. The research analysis, leads, inter alia, to the conclusion that the linguistic nomination of war is so diverse that it is impossible to claim, in the spirit of linguistic determinism, that the existing schemes of the linguistic (lexical and phrasal) nomination of war influence the awareness of language users and the culturally shaped mental conceptualization of war.

Keywords: metaphor, mental conceptualization, conceptual metaphor, framing, journalistic text, war, Ukraine

Introduction

According to the definition in the *Great Dictionary of the Polish Language*[1], the noun *wojna* 'war' has the following meaning: 'an organized armed struggle, usually waged on a large scale and for a long time, in which states, nations or large social groups participate'. Armed struggle, in turn, is a type of collective action that lasts for a certain period of time and is the subject of direct or secondary nomination. The metaphorical nomination addresses as many actions as there are different characteristics. On the one hand, there exist literal expressions, such as prepositions of time in constructions with the noun *wojna*, e.g.:

(1) przed wojną
w czasie wojny

[1] ttps://wsjp.pl/szukaj/podstawowe/wyniki?szukaj=wojna (accessed: 20.03.2023).

na początku wojny
po wojnie

Constructions of this type also contain some verbs whose valence predicts an argument position of a sentential nature (names of events, processes or states), cf.:

(2) zapobiegać wojnie
spowodować wojnę
uczestniczyć w wojnie
uzasadnić wojnę etc.

On the other hand, one can also find so-termed figurative expressions – the simplest example being the following:

(3) zginął na wojnie
| zginął na autostradzie

The preposition *na* appears here in a secondary sense, as indicated by the transformation:

(4) zginął, biorąc aktywny udział w wojnie

Expressions of this kind are of more interest from a functional-semantic point of view because they show the human ability to determine the characteristics of one phenomenon by referring to the characteristics of the other. Referencing thus relies on the associative processor of the human mind, which operates largely on the principle of analogy. The phenomenon is, therefore, important for identifying the elements of the concept of WAR) that are associative and, consequently, for creating a network of such associations.

Both the characteristics required to define them and their associative references change under different conditions of linguistic activity. In fiction, particularly in lyrical poetry, a metaphor primarily performs a captivating function, which is related to the fact that metaphors of war are unique, and the text is extremely bizarre due to the non-standard association of two concepts or two conceptual areas, as can be observed, for instance, in Maria Pawlikowska-Jasnorzewska's poem *War is just a flower* (*Wojna to tylko kwiat*).

In journalistic texts, a different pragmatic strategy prevails, and therefore the metaphorical nomination here has mainly an ergonomic function: metaphorical expressions such as the *temperature of the discussion* are repeated, allowing for compactness and dynamism. Yes, one could write about *an intense discussion in which the participants expressed their different opinions in a very emotional way*, however, this form of language is does not correspond to the conventions of media discourses.

The article examines the problem of the metaphorical nomination of war (or, more precisely, its characteristics) in journalistic texts. The texts used are those published in the weekly magazine "Polityka" in the period from 24 February, 2022 to 3 March, 2023, the subject of which is the Russian invasion of Ukraine. In order to create the corpus of metaphorical expressions, a subscription to the Internet magazine: https://www.polityka.pl. was chosen. This weekly provides a source of empirical material, which is justified by the fact that it is the leading Polish magazine on socio-political issues devoting a great deal of attention to the war in Ukraine.

1. Metaphor in cognitive-semantic terms

In recent decades, there has been a growing interest in functional semantics – as defined by V. A. Zvegincev (1967, 58) or operational semantics – as defined by S. Ullmann (1964, 55): it seeks to explain how meaning functions, i.e. it depends on social, cultural, cognitive, contextual and other factors, and also contributes to the implementation of higher-order functions, e.g. pragmatic or stylistic ones. According to the above concept, the true meaning of a sign can be understood by observing how it is used (Ullmann 1964, 64). Cognitive semantics is derived from this very line of research, and focuses attention on the aspect of linguistic units directly related to the mental (and always culturally and pragmatically contextualized) categorization of objects and phenomena. Metaphor is treated by cognitive scientists as a form of satisfying the human need for nomination in the conditions of the coherence of information processing centers characteristic of the human mind, which creates a network of associations between concepts. Although this is not the only function of metaphor, its importance for linguistic activity is immense: owing to the analogy of concepts, the lexical nomination of phenomena on the basis of their similarity becomes possible.

As can be seen, in the light of cognitology, a metaphor has an interactive essence: it is based on the associative relationship between two conceptual categories (or domains):

> Most metaphorical expressions are not to be treated in isolation, but as linguistic realisations of conceptual metaphors: These consist in the systematic connection of two different conceptual domains, one of which functions as target domain (X) with the other supplying the source domain (Y) of the metaphorical mapping. In this manner, X is conceptualised as Y, one conceptual domain is understood by taking recourse to another domain of experience (Jäkel 2002, 21).

It is an extension of the concept of I. A. Richards (1950), who treats the meaning of metaphorical expressions as the result of the interaction of two meanings: the main and the auxiliary. According to M. Black (1979, 28), a set of implications related to the auxiliary meaning is applied to the main meaning. Thus, the cognitive theory of metaphor is based on the assumption that all cognitive operations are essentially interactive (Lakoff | Johnson 1980, 178).

Regular polysemy was already considered in traditional semantics, i.e. a kind of secondary use of signs based on the affiliation of the main and derivative meanings to broader semantic categories. Colour names, for instance, are known to be widely used to denote mental states or dispositions. Developing this concept, G. Lakoff (1977) emphasizes the fact that operations with signs are guided by general rules, which he classifies as linguistic gestalts. Thus, the interpretation of metaphorical expressions requires, in addition to the determination of the main meaning and the auxiliary meanings, a reference to the interaction of the domains represented by each type of meaning, as illustrated below.

Interaction of meanings, characteristics:	Interaction of domains:
x_1 R y_1	X R Y
x_2 R y_2	
x_3 R y_3	
…	

This became the basis for an alternative interpretation of metaphorical expressions to the theory of polysemy, and consists in emphasizing the interaction of domains, referred to in cognitive semantics as projection. The condition for such an explanation is the regularity of metaphorical expressions, since it allows the metaphor to be recognized as a semantic function that assigns elements of the domain of meaning (i.e. the source domain) to the elements of the domain of the definition (i.e. the target domain). For example, G. Lakoff and M. Johnson (1980, 11) found the regularity of metaphorical terms of language and speech, cf.:

(5) You have to put each concept into words very carefully.
(6) Try to fit more thoughts into fewer words
(7) Insert these ideas elsewhere in the paragraph.
(8) Do not force your meaning into the wrong words.

provides the basis for explaining the metaphorical model LANGUAGE EXPRESSIONS ARE CONTAINERS FOR MEANINGS as well as for projecting some features of one conceptual category onto another.

Most metaphorical expressions are of the type defined by G. Miller (1979, 230ff.) as predicative metaphors. Their essence lies in the metaphorical nomination of object properties, and is described by Miller as follows:

$(\exists F)[F(x) \& F(y)]$ (1)

In fact, it is not only that a given predicate (in the form of a verb, an adjective or a noun) is used in two different contexts, but also that, firstly, in various cases there is a possibility of non-metaphorical nomination of characteristics; secondly, there is a certain similarity between the main meaning and the auxiliary meaning; thirdly, there is an association between the names of the objects (bearers of characteristics); fourthly – there is an association between the domains they represent:

$F_1(x) \& F_1(y)$ (2)
$F_1(x) \& F_2(x)$ (3)
$F_1 R F_2$ (4)
x R y (5)
X R Y (6)

The way in which the mechanism works can be illustrated taking the example of one of the metaphors of war:

(9) Błagam, zatrzymajcie wojnę! (“Polityka”; 27 II 2022)

The verb *zatrzymać* ‘to stop’ has the basic meaning ‘to cause a person or thing to stop moving forward’, its second argument is objective:

(10) Policjant zatrzymał przechodnia.
N (x) V (P) N (y)

In the secondary sense (‘to cause a certain phenomenon, process, action, state, etc. to cease to exist’), it is a second-order predicate that requires the presence of a propositional argument (e.g. the noun *war*). The semantic analysis of sentence (10) according to the above scheme might look like this:

ZATRZYMAĆ (wojnę) & ZATRZYMAĆ (przechodnia)
ZATRZYMAĆ (wojnę) & SPOWODOWAĆ NIETRWANIE, ZAKOŃCZYĆ (wojnę)
SPOWODOWAĆ NIETRWANIE, ZAKOŃCZYĆ TO (JEST TO SAMO, CO) ZATRZYMAĆ
WOJNA TO (JEST TO SAMO, CO) PRZECHODZIEŃ
ZJAWISKO, PROCES, DZIAŁANIE, STAN TO (JEST TO SAMO, CO) RUCHOMY PRZEDMIOT

From a cognitive-semantic point of view, the above explanation contains two important pieces of information. First, the metaphorical nomination arises from the need to express a specific characteristic of war: <make non-duration, end>.

In principle, this can be done in a direct (non- such a form is inappropriate, mainly due to its excessive abstraction and length. metaphorical) phrasal form, but in a variety of communicative situations. Second, the metaphorical nomination is rooted in the interaction of conceptual domains WAR | ACTION (R) A MOVABLE MATERIAL OBJECT. Contrary to the claims of the most radical cognitive scientists[2], there is no reason to say that the conceptualization (i.e. mental representation, or, more simply, understanding) of war is derived from knowledge of moving objects. Metaphorical projections based on the domain relations are profiled and concern only selected properties of objects. Moreover, such models are highly abstract, which clearly contradicts the fact that language users (in certain discourses) avoid abstraction when using names. The problem of the psychological reality of the conceptual metaphors has been discussed in various publications (Charteris-Black 2004; Cserép 2014; Katz | Law 2010; Kiklewicz 2019; 2020; 2022 et al.; Krennmayr 2011; Leshchova 2017; Maalej 2014; Vervaeke | Kennedy 2004;). The fact that conceptual metaphors such as MIND IS BODY or EMOTION IS AN ANTAGONIST do not occur in the cognitive system of an "ordinary" language user does not mean that they are fictions. Following the German researcher R. Keller (1994, 84ff.), they can be treated as phenomena of the third kind, i.e. phenomena that are neither natural nor cultural, but have something in common with both the first and the second. They are the result of human activity, primarily of human experience (as are cultural phenomena), however, they are not the goals of human activity (as are natural phenomena). Conceptual metaphors exist in the same way that there is – "out of nowhere" – a traffic jam on a highway or a path on a lawn.

2. Metaphors of war: the state of research

The study of metaphor can be divided into two directions: semasiological and onomasiological. The former, according to the principle of the "means > function", involves the analysis of the attested uses of specific conceptual domains as a source of metaphorical projections. Such a research scheme (albeit without cognitive terminology) is traditionally adopted both in lexicographic practice and in poetics, cf. the description of the metaphorical and connotative semantics of wind in English Romantic poetry in: Abrams 1960.

2 See one such statement: "[Conceptual metaphor] is one that we live by in this culture; it structures the actions we perform in arguing. [...] ARGUMENT is partially structured, understood, performed, and talked about in terms of WAR. The concept is metaphorically structured, the activity is metaphorically structured, and, consequently, the language is metaphorically structured" (Lakoff | Johnson 1980, 4).

Lakoff and Johnson (1980, 4 ff.) have already described war as one of such source domain that operates quite extensively in metaphorical nomination. By observing linguistic expressions:

(11) Your claims are indefensible.
(12) He attacked every weak point in my argument.
(13) His criticisms were spot on.
(14) I demolished his argument.
(15) I've never won an argument with him.
(16) You disagree? OK, shoot!
(17) If you use that strategy, he'll wipe you out.
(18) He shot down all my arguments.[3]

they came to the conclusion about the existence of the conceptual metaphor ARGUMENT IS WAR:

> We can actually win or lose arguments. We see the person we are arguing with as an opponent. We attack their positions and we defend our own. We gain and lose ground. We plan and use strategies. If we find a position indefensible, we may abandon it and adopt a new line of attack. Much of what we do in argument is partly structured by the concept of war. There may not be a physical battle, but there is a verbal battle, and the structure of an argument - attack, defense, counterattack, etc. - reflects this (Lakoff | Johnson 1980, 4).

The above conceptual metaphor is not the only application of the concept of WAR, ARMED STRUGGLE in the secondary nomination, its other applications are discussed in subsequent publications, for instance in the article by M. Żmudzka-Brodnicka (2013, 165ff.), which examines the imagery of war in contemporary sports journalism. For example, metaphorical expressions are common in such texts:

(19) wygrać | przegrać mecz
(20) zdobyć punkty | gol
(21) stracić punkty
(22) poddać się bez walki
(23) pokonać drużynę przeciwnika
(24) rozstrzelać przeciwnika
(25) Drużyna Stefana Majewskiego okopała się na własnej połowie.

The author assumes that the method of constructing an utterance through the selection and choice of appropriate linguistic units that create frameworks and conceptual models has a significant influence on the recipient's understanding of it,

[3] E. Lipowicz (2015, 96) describes Polish expressions of this kind.

and, on the formation of his or her foundations and patterns of behaviour, because cognitive frameworks and models convey not only a specific language, but also a system of beliefs and values.[4]According to this assumption, the researcher believes that the metaphors of war are marked in axiological and pragmatic terms, expressing the aggressive attitude of both fans and journalists towards one of the participating sides. On the one hand, the common aspect of sport and war is <competition>; on the other, the reference to war additionally implies the characteristic of <fight>. Thus, evaluative and expressive connotations are associated with the content of such metaphors.

An overview of publications on the SPORT IS WAR concept in English can be found in the article: Najjari | Mohammadi 2018.

There is an extensive linguistic literature (Flusberg | Matlock | Thibodeau 2018; Harrington 2012; Lahlou | Abdul Rahim 2022 et al.; Lupton 2012; Sontag 1978; Wicke | Bolognesi 2020) that, since the Middle Ages, various types of diseases and epidemics (such as the recent COVID-19 pandemic) have typically been described in terms of war metaphors (usually depicting the disease as an armed and merciless aggressor). According to data in the work Karlberg | Buell 2005, 17% of the articles published in "Time" magazine between 1981 and 2000 contained at least one war metaphor.[5]

A. Pastucha-Blin (2022, 4ff.) points out that the war metaphors in body care texts refer to specific aspects, and many of them correspond to different stages of combat: preparation for war, warfare, tactics, attack, defense, allies, and so forth.

There is also a confrontational aspect of research on conceptual metaphor: researchers compare, for instance, the frequency with which this or that root domain occurs in different languages. Thus, R. Gražytė and N. Maskaliūnienė (2009) describe the conceptual metaphor DEALING WITH A PROBLEM IS WAR, which, according to their research, is similarly represented in Lithuanian and English. P. Dvořák (2012, 59) notes that the metaphor GOVERNANCE IS WAR is similarly realized in English and Czech, as reflected in the similarities between the original and the translation.

I. Eriksson (2019, 22 ff.), who has studied the function of conceptual metaphors in political texts in English, Spanish and Swedish, argues that they also include the metaphor of war. For example, in one sentence,

---

4 I. Eriksson (2019, 7) reports on the evaluation of metaphorical expressions in the political discourses of contemporary Sweden. For example, Stefan Löfven, the leader of the Social Democrats, sharply criticized his opponents in a Facebook post for inappropriate terms for refugees (such as *flows* or *volumes*). For more on the argumentative and persuasive function of metaphors (especially in political, religious and scientific discourses), see: Olechowska 2018, 140ff.; Völker 2019, 16ff; Werner 2004.

5 On the metaphor of war during election campaigns, see: Brzoza-Kolorz 2020.

(26) Action against criminal networks of smugglers and traffickers is first and foremost a way of preventing the exploitation of migrants by criminal networks.

there is the verb to *fight*, which in its basic sense means to take part in a fight involving the exchange of physical blows or the use of weapons. The author suggests that while there may be situations where physical confrontation and fighting is necessary in the apprehension of smugglers and traffickers, in sentence (26) the verb indicates other measures that must be taken to prevent criminal networks from operating. According to Eriksson, the conceptual metaphor EXPLOITATION IS AN ENEMY is realized here, although it could also be expressed in another way – as ELIMINATION IS WAR | FIGHT.

The second, onomasiological direction of research on conceptual metaphor is based on the principle of "function > middle". In this case, the target domain is the starting point, and it concerns the source domains used for its indirect nomination. The cognitive domain thesis is clearly contradicted by the fact that the target and source domains can be interchanged. This suggests that the directed nature of the metaphorization process is relative, for instance through the metaphors of war. As mentioned in the introduction, there are a large number of metaphorical expressions in which war is described figuratively. By way of illustration, Eriksson (2019, 20ff.) notes that such metaphorical expressions are widespread in political texts, and that the most common metaphorical models are:

WAR IS ENEMY
WAR IS PLACE OF CONFINEMENT
WAR IS APPLIED FORCE
WAR IS OPPONENT
WAR IS BOUNDED | LIMITED SPACE

The research provides a comprehensive understanding of the metaphorical nomination of the characteristics of war. For instance, in analyzing the system of metaphors used to justify the First Gulf War, Lakoff (1992) identified two key regularities: WAR IS POLITICS and WAR IS A VIOLENT CRIME. In her monograph on "the discourses of war'', M. Fabiszak (2007, 114ff.) explains a number of metaphorical models that appear mainly in journalistic texts:

WAR IS A THEATRE | THEATRE PLAY
WAR IS A GAME
WAR IS BALANCE
WAR IS NATURAL FORCE
WAR IS GEOMETRY
WAR IS RAPE
WAR IS DISEASE

WAR IS BUSINESS
WAR IS CRUSADE
WAR IS CLEANING etc.

Other authors (Ahrens | Burgers | Zhong 2022; Hanusch 2014; Mihas 2005) provide further metaphorical models:

WAR IS A CONTAINER
WAR IS A TRAP
WAR IS GAMBLING
WAR IS NATURAL EVENT etc.

It is worth noting that the aforementioned conceptual metaphor ARGUMENT IS WAR can also be transformed into, namely, it takes the form of WAR IS AN ARGUMENT. However, there is no mention of transformation in Lakoff and Johnson's book (indeed, it would destroy the coherence of their theory). In fact, it is evidenced by language such as:

(27) Wróg odpowiedział ogniem artyleryjskim.
(28) ogień zwrotny
(29) Wszyscy usłyszeli odpowiedź dział pancernika Schleswig-Holstein.
(30) niejednoznaczny atak torpedowy
(31) przekonujący atak
(32) Głosy dział zamilkły.
(33) Ostatnia stronica wojny.

Similarly, Fabiszak (2007, 124) discusses the conceptual metaphor WAR IS DISPUTE.

A serious weakness of the majority of metaphorical models (including those of war) found in explication publications is that they are absolute in nature, i.e. of the form X IS Y. However, as already indicated, these models are valid only for certain characteristics of objects. As shown in example (3), the conceptual metaphor WAR IS A PLACE, SURFACE has its specific dimension. It concerns the characteristics of war <participation in war>. Nevertheless, this metaphor is outdated in situations where it is necessary to name other characteristics of the concept of WAR.

3. Corpus analysis and discussion of the results

Following the analysis of the journalistic texts, a database was created containing the following types of information: 1) lemma, i.e. a metaphorical construction with the component *wojna* in one of the grammatical forms; there are 114 such constructions in the database; 2) language illustration; 3) grammatical characteristics of the collocation (V, N, Adj); 4) the grammatical case of the noun *wojna*; 5) aspect, i.e. the characteristics of war (metaphorical meaning of the collocation); 6) source domain; 7) attribution, i.e. information on whether the metaphor is unique and represents a specific form of defining war, or whether it is regular and occurs also in the description of other actions and states. Table 1 lists all the expressions recorded in the corpus in alphabetical order.

Table 1. List of metaphorical expressions

asymetria wojny	stoczyć się ku wojnie	wojna się wymyka
audyt wojny	środek wojny	wojna się zbliża
bawić się w wojnę	teatr wojny	wojna szalała
biało-czarna wojna	tło wojny	wojna to test
bieżąca wojna	trzymać się (z daleka) od wojny	wojna urasta (do skali)
bóg wojny	umieścił wojnę	wojna usprawiedliwia
ciągnąć wojnę	w cieniu wojny	wojna wisi (w powietrzu)
ciężar wojny	walec wojny	wojna wkroczyła
czuć wojnę	wciągać w wojnę	wojna wprowadziła (zamieszanie)
druga strona wojny	wdepnąć w wojnę	wojna wybuchła
epicentrum wojny	wejść do wojny	wojna wygląda (tak a tak)
fundować (sobie) wojnę	wejść w wojnę	wojna wyostrzyła
hit wojny	widmo wojny	wojna wywróciła
ikona wojny	wina wojny	wojna zabierze
im dalej w wojnę (tym więcej…)	wojna (nie) cofnie	wojna zastała
kibicowanie wojnie	wojna (nie) puka	wojna zatruwa
leciutka wojna	wojna (nie) wyszła	wojna zawisła
losy wojny	wojna (wysokiego) napięcia	wojna zburzy
meandry wojny	wojna dotknęła	wojna zlikwidowała
mgła wojny	wojna dyktuje	wpływ wojny
odegrać (rolę) w wojnie	wojna gaśnie	wpuszcza wojnę
odpowiedź na wojnę	wojna gorąca	wpuścić się w wojnę
odsłona wojny	wojna jest matką (problemów)	wsadzenie wojny
patrzeć na wojnę	wojna nabrała rumieńców	wybuch wojny
podejmować wojnę	wojna nadchodzi	wycinek wojny
podejście do wojny	wojna odsłoniła	wyczyn wojny
prowadzić wojnę	wojna pochłania	wygaszenie wojny

próg wojny	wojna przekroczy (granicę)	wyjść z wojny
przebieg wojny	wojna przerodzi się	wyprzeć wojnę
przeciągać wojnę	wojna przestała być widoczna	wywołać wojnę
przeniesienie wojny	wojna przeszła	zainwestować w wojnę
przenieść wojnę	wojna przyszła	zamrozić wojnę
przyglądać się wojnie	wojna puka (do drzwi)	zwrot ku wojnie
rodem z wojny	wojna rzuciła	zatrzymać wojnę
rozgrywać wojnę	wojna się cofnęła	wojna się zbliża
rozpętać wojnę	wojna się przeniosła	zimna wojna
scenariusz wojny	wojna się rozgorzała	znosić wojnę
skala wojny	wojna się rozleje	zwrot ku wojnie

The following chapters will examine the distinctive features of metaphorical expressions.

3.1. Collocate

Of the 114 constructions, only two are cases where a nominal metaphor (in Miller's terminology) occurs in the sentences:

(34) Wojna to niezrównany test dla broni. (10 I 2023)
(35) Ta wojna jest matką wielu dręczących nas dziś problemów gospodarczych. (29 I 2023)

The remaining constructions are predicative metaphors. Metaphorical words (showing the characteristics of war) are verbs, nouns and adjectives, and their percentage in the corpus is as follows: V – 70 (61%), N – 36 (32%), Adj – 5 (4%). As can be seen, the metaphorical nomination of the characteristics of war is mainly realized by verbs, with a minimal occurrence of adjectives. Nevertheless, it is noteworthy that the expressions *zimna wojna* (cold war) and *gorąca wojna* (hot war) appear with considerable frequency in the journalistic texts, which indicates their significant contribution. Constructions with the phrase pattern "im dalej w N_{acc}, tym więcej | bardziej":

(36) Im dalej w wojnę, tym więcej światła pada na zawiłości chińsko-rosyjskiego partnerstwa. (7 III 2022)

In the general (grammatical) classification of collocations, this construction is regarded as a separate category.

3.2. Case

The noun *wojna* occurs in different cases, with the exception of the instrumental case. The percentages of vary, as shown in Table 2.

Table 2. shows the percentage of each case form of the noun wojna

Case	Number of constructions	%
nom	48	42
gen	35	31
including: prep + gen	5	4
dat	5	4
including: prep + dat	2	2
acc	25	21
including: prep + acc	9	8
loc	1	1

As can be seen, the noun *wojna* is most frequently used in the nominative case, which accounts for almost approximately half of all instances. The genitive and accusative forms are also quite common. From this it can be concluded that the most frequent occurrence is the representation of war in an agentive or causative position. It is no coincidence that verbal constructions with the nominative case implement a kind of metaphor in which the exponent of the war character refers to the source domain PERSON or the domain LIVING BEING. For example:

(37) wojna przyszła
wojna wkroczyła
wojna szalała
wojna wyostrzyła
wojna zatruwa
wojna zlikwidowała

Statistical analysis of the data indicates that out of 48 constructions with the nominative case, 34 (over 70%) represent the source domains PERSON and LIVING BEING, and vice versa. This is evidenced by the fact that out of 42 constructions using these two domains, 34 (over 80%) contain a noun *wojna* in the nominative case.

3.3. Aspect

The analysis made it possible to distinguish 27 aspects of the target domain WAR within the corpus. Each of them represents the information contained in the so-called auxiliary meaning of the polysemy. This is illustrated by a few sentences:

(38) *Skala wojny* nie dopuszcza już tradycyjnie nieskutecznych rozwiązań tego rodzaju. (11 X 2022)
aspect: intensity
(39) Jednak wszystko to nie narusza *asymetrii tej wojny.* (26 X 2022)
aspect: arrangement of elements, actants, participation in war
(40) *Wojnę można tak ciągnąć* w nieskończoność. (7 VI 2022)
aspect: to continue, to wage war
(41) *Wojna znów przerodzi się* w działania bardziej manewrowe. (23 II 2023)
aspect: sequence, course of events during the war

The need for a metaphorical nomination does not stem from the concept of war itself (as it is lexicalized), but rather from its characteristics, which are typically conceptualized and challenging/difficult to define in the context of colloquial communication and journalistic discourse. It is possible to imagine alternative forms of all the above utterances that would include forms of direct, non-metaphorical nomination of these characteristics, as exemplified below:

(42) *Intensywność wojny* nie dopuszcza już tradycyjnie nieskutecznych rozwiązań tego rodzaju.
(43) Jednak wszystko to nie narusza *niezrównoważonego układu elementów tej wojny.*
(44) *Wojnę można tak uprawiać* w nieskończoność.
(45) *Kolejność, postęp wydarzeń w trakcie wojny zmieni się taki sposób,* że będą realizowane działania bardziej manewrowe.

Comparing the original and the paraphrase, it can be seen that in some cases the metaphorical designation is more accessible, ergonomic, and easy to understand, while in others it is more expressive and suggestive, affecting the imagination and emotions of the addressee. These aspects are listed in the Table 3.

Table 3. Aspects of target domain

Aspects of metaphorical nomination	Number of constructions (lemmas)
war as a factor, effect or, condition	25
duration	19
place, location	9
to continue to wage war	9
intensity	8
sequence, progress of events during the war	7
to cause a war	5
interpretation, justification of war	5
element of war	4

Aspects of metaphorical nomination	Number of constructions (lemmas)
war as a perspective of development of events	4
the nature of war	3
arrangement of elements, actants, participation in war	2
valuing war	2
influence the duration and progress of events in the course of war	2
alternatives to war	1
experiencing war	1
actions against the war	1
another kind of war	1
testing the tools of war	1
war observation	1
discussing war	1
resemblance to war	1
advocating war	1
event, action during the war	1
resources used for war	1
compliance of the war with the purpose, the plan	1

As can be observed, the regularity of the metaphorical nomination of these or other aspects varies. Two of them are prominent: <war as a factor, effector, and condition> and the <duration of war>. The first aspect concerns the war, which causes various kinds of events, mainly social, economic and demographic changes. The metaphors used for this purpose are typically based on verbs, with the noun *war* appearing in the nominative case. For instance:

(46) wojna puka (do drzwi)
(47) wojna dyktuje
(48) wojna jest matką (problemów)
(49) wojna odsłoniła
(50) wojna pochłania
(51) wojna rozbije (jedności)
(52) wojna wyostrzyła etc.

The duration of the war implies its continuity in time, as well as its phases (beginning, middle phase, end). In theory, it is possible to use phase verbs in such situations, for example: *the war has begun, the war is ending, the war is still going on*, etc. However, journalists frequently opt for metaphors for this purpose:

(53) wojna przyszła
(54) wojna ruszyła
(55) wojna rozgorzała
(56) wojna się zbliża
(57) wojna wisi (w powietrzu)
(58) wojna wkroczyła (w fazę)
(59) wojna wybuchła etc.

A significant research question is to what extent these aspects of metaphorical nomination correspond to the structure of the concept of WAR in its form, as presented in the cognitive literature. A helpful source of information in this regard may be the FrameNet online database[6].The English noun *war* (together with the nouns *altercation, battle, bout, brawl, clash, combat, conflict, confront, duel, engagement, fight, gunfight, hostility, infighting, row, scuffle, shootout, showdown, skirmish, spat, squabble, standoff, strife, struggle, tiff, tussle, warfare* etc.) forms a framework, defined as follows: "A hostile encounter between opposing forces (Side_1 and Side_2, collectively conceptualizable as Sides) over a disputed issue in order to achieve a specific goal". In the framework structure, five slots of a core nature (i.e. directly implied by the concept of war) and twelve slots of an optional, incidental, non-core nature were distinguished. The left column of Table 4 shows the aspects of war from the FrameNet database, while the right one the relevant aspects of the metaphorical nomination identified during the study.

Table 4. Comparison of aspects

Aspects (slots) in the FrameNet	Aspects of metaphorical nomination	Number of constructions (lemmas)
CORE:		
issue		
purpose		
side_1		
side_2		
sides		
NON-CORE:		
degree	intensity	8
depictive	action against the war advocating war	2
duration	duration	19
explanation	interpretation, justification of war valuing war	7

6 https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/about (accessed: 09.03.2023).

Aspects (slots) in the FrameNet	Aspects of metaphorical nomination	Number of constructions (lemmas)
instrument	element of war event, action during the war resources used for war	6
internal cause	cause a war influence the duration and course of events during a war	7
manner	the nature of war arrangement of elements, actants/actors, participants in the war	5
means	sequence, progress of events during the war	7
particular iteration		
place	place, location	9
result	war as a factor, effector, condition	25
time		
	to continue, to conduct the war	9
	war as a perspective on the development of events	4
	alternatives to war	1
	experiencing war	1
	another kind of war	1
	testing the tools of war	1
	war observation	1
	discussing war	1
	Similarity to war	1
	Adherence of the war to purpose, plan	1

A comparison of the two lists reveals that the aspects identified as core in the FrameNet database are not included in the metaphorical nomination, which refers mainly to non-core aspects. The most important aspects are <result> and <duration>. In addition, there are aspects of metaphorical nomination that are not included in the FrameNet database. These constructions account for approximately 20% of the corpus, which is a remarkable number. It may indicate that the zone of incidental features is diverse and that it is possible to distinguish between second-order and third-order alternatives to war, and so forth. The latter were not included in the FrameNet database.

3.4. Source domain

Metaphorical nomination posits that the characteristics of the source domain are employed to determine those of the target domain, assuming some degree of similarity between the two. Analysis of the corpus revealed a considerable degree of diversity in the imagery of war, with 38 source domains identified (Table 5).

Table 5. List of source domains

Source domain	Number of constructions	Source domain	Number of constructions
living being	23	popular music	1
material object, thing	23	supernatural being	1
person	19	fire	1
room, area	8	undertaking	1
liquid	2	economic venture	1
bullet	2	social enterprise	1
fire, bonfire	2	nature, air	1
food product	2	question, complaint	1
theatrical play, film	2	direction, way	1
building	1	theater	1
sport team	1	test	1
work of art	1	route	1
newspaper	1	earthquake	1
puddle	1	electric device	1
religious cult	1	spectacle	1
forest	1	game	1
people of god	1	smell	1
machine	1	sports competitions	1
place	1	animal	1

As in the case of aspects, there are the most regular categories and, for the most part, those that occur only once. As already mentioned, the personalization of war is widespread in linguistic behaviour, with the use of terms typical of living things (23 constructions) and of people (19 constructions). Another common category is MATERIAL OBJECT, THING – 23 constructions.

The prevalence and unconventional nature of some metaphorical models (such as WAR IS AN ELECTRICAL DEVICE or WAR IS A WORK OF ART'', as well as their inherent inconsistency, do not provide sufficient grounds for claiming that such models are "gestalts of the mind", as suggested by Kiklewicz (2006, 39). This assertion is contrary to the prevailing view among scientists. cognitive In fact, such metaphorical models of this kind are used to lexically nominate certain aspects of the target domain. For example, the first of the above models cited above is realized in the expression

(60) wojna wysokiego napięcia

and is used to express the characteristic <intensity of warfare>, and therefore cannot be generalized or its role in mental processes exaggerated. The metaphor

is based on the characteristic <high voltage in an electrical device, and the phrasal exponent *wysokiego napięcia* has the general meaning <high intensity of activities or processes>. The same applies to other metaphorical models. The WAR IS LIVING BEING model is implemented in relation to 11 (out of 27) aspects of the target domain, while the WAR IS A PERSON model is implemented in relation to 7 aspects. As can be seen, even the most regular metaphorical models are located in specific clusters of the associative network.

3.5. Assignment

Another question is to what extent these or other metaphorical constructions are characteristic of war, and to what extent they are broad and occur in the case of metaphorical nomination of other actions, events, processes and states. The following examples will illustrate the difference:

(61) W Donbasie od maja do końca września *prowadzono wojnę* na wyniszczenie. (6 XI 2022)
(62) Nie chcą tu *rozpętywać nowej wojny*. (23 X 2022)
(63) *Wojna wybuchła* trzy miesiące później. (7 II 2023)
(64) *Wojna wysokiego napięcia*. (29 XI 2022)
(65) Ukraina nie dała *się wpuścić w wojnę* na wyniszczenie. (3 XI 2022)
(66) Czy więc najlepszym wyjściem nie byłoby *wsadzenie całej wojny do zamrażarki*? (2 II 2023)
(67) Żadan *wpuszcza wojnę* do wierszy. (2 III 2022)

The first expression is non-specialized, as it does not impose any restrictions on the type of activity that one leads *prowadzi* ‘conducts, carries on’. It can be any behaviour, an investigation, a database, a farm, psychotherapy, or any other activity. The second, third, fourth and fifth expressions are less different, since they all contain the characteristics that refer to phenomena that are evaluated more negatively. To illustrate, in addition to the war, one can unleash (*rozpętać*) a revolution, a storm (on the Internet), a brawl, a discussion, or a scandal. This is also true of the term ‘’high tension’’ (*wysokie napięcie*), which is used metaphorically in a few cases to refer to a discussion, argument, or conflict.

It could be argued that sentence (66) provides the original definition of war. However, a similar metaphor is presented in another article in “Polityka” on a different subject:

(68) Taka konstrukcja była też sprzeczna z zaproponowanymi przez niego przepisami, które dwa lata *zleżały się w sejmowej zamrażarce*. (15 XII 2022)

The same applies to sentence (67), which introduces the concept of war into poetry. In fact, the Internet offers another version of this metaphor:

(69) Adeyemi stworzyła zrozumiały nawet dla młodszych czytelników świat, *wpuszczając* jednocześnie *do powieści młodzieżowych powiew świeżości*.

It can, therefore, be concluded that there are no instances of metaphorical language in the researched material that can be considered unique to the context of war. Instead, metaphorical terms are used in a variety of contexts, frequently in constructions with a different collocations, such as a noun name for an event, action, process or state. This suggests that there are no grounds for claiming that there are any characteristic metaphorical models such as the idea that war is a living thing or that war is fun.

Conclusion

The following paragraphs will summarize the main findings of the research.

1. The grammatical structure of the majority of metaphorical constructions is based on verbs that present war as an active agent or cause, or also as an object of various kinds of action. A significant proportion of these contain the noun *wojna* in the nominative case, demonstrating the tendency to personalize war. This phenomenon reflects to some extent the helplessness of human beings in the face of war: there are few means to influence war, let alone prevent it. Consequently, the war begins, approaches, arrives, intensifies, disappears, transforms, and so forth.

2. The metaphorical nomination is related to the need to define quite a number of characteristics of war. In fact, every fourth metaphorical construction in the corpus contains another characteristic. Most frequently, the metaphor occurs when there is a need to nominate the war as a factor or condition of other events or states, as well as when there is a need to nominate the duration of the war. The analysis showed that all these characteristics are situated outside the core zone of the WAR concept, which consists of three slots: issue, purpose and participants). The peripheral characteristics were found to represent two categories: second and third order complements. The first category (duration, intensity, type, location, etc.) includes optional characteristics of war, while the second encompasses characteristics of bystanders whose status, condition or functioning is somehow or other related to war (e.g. observing war, alternative to war, similar to war, etc.).

3. A total of 38 of source domains were identified as being used for metaphorical nomination in the context of war. Of these four were found to be the most common: LIVING BEING – 23 constructions, MATERIAL OBJECT, THING (23 constructions), PERSON (19 constructions), ROOM, AREA – 8 constructions.

The evidence suggests a tendency to personify and objectify war. Metaphorical models of the type WAR IS FUN type do not constitute a category of the linguistic worldview, programming speech activity, as they concern a wider or, in the majority of cases, a narrower range of characteristics of the target domain that are necessary for lexicalization or phrasing.

4. The metaphors of war presented in journalistic texts on the war in Ukraine are conventionalized and largely unoriginal. Among the most common are expressions such as *scenariusz wojny* 'war scenario', *rozgrywać wojnę* 'war game', *zimna wojna* 'cold war', *wybuch wojny* 'outbreak of war' and , which are typically employed in a variety of discourses. In addition, the above metaphorical terms are also commonly used in relation to other actions or states, as well as to other conflicts.

The study explicitly shows that the linguistic, and in particular the metaphorical, nomination of war is extremely diverse. Therefore, it is difficult to claim (in the sense of linguistic determinism) that the existing patterns of linguistic nomination of war influence the awareness of language users and the mental conceptualization of war.

References

Abrams, M. H. (1960), The Correspondent Breeze. A Romantic Metaphor, [in:] Abrams, M. H. (ed.). English Romantic Poets. Modern Essays in Criticism. New York, 37-54.

Ahrens, K. | Burgers, C. | Zhong, Y. (2022), Evaluating the Influence of Metaphor in News on Foreign-Policy Support, [in:] International Journal of Communication 16, 4140-4163.

Brzoza-Kolorz, K. (2020), Rama konfliktu w opisie mediów masowych i polityki w okresie polskiej kampanii parlamentarnej 2015 w wybranych tygodnikach opinii, [in:] Politeja 64, 357-74.

Charteris-Black, J. (2004), Corpus approaches to critical metaphor analysis. New York.

Cserép, A. (2014), Conceptual Metaphor Theory: in defence or on the fence?, [in:] Argumentum 10, 261-288.

Dolińska, J. (2018), Zur Klassifizierung der Prädikative. Katowice.

Durkheim, É. (2007), Zasady metody społecznej. Warszawa.

Dvořák, P. (2012), Translating Metaphors within Political Discourse: The Case of EU [master's diploma thesis]. Brno.

Eriksson, I. (2019), Retaining or losing the conceptual metaphor A study on institutional translation of metaphors in political discourse from English into Swedish and Spanish. Stockholm.

Fabiszak, M. (2007), A Conceptual Metaphor approach to War Discourse and its Implications. Poznan.

Flusberg, S. J. | Matlock, T. | Thibodeau, P. H. (2018), War metaphors in public discourse, [in:] Metaphor and Symbol 33 (1), 1-18.

Gražytė, R. | Maskaliūnienė, N. (2009), Translation of Conceptual Metaphor in the Legal Discourse of EU White Papers [in:] Vertimo Studijos 2, 71-87.

Hanusch, N. (2014), From Words to War. Eine Analyse des metaphorischen Sprachgebrauchs internationaler Printmedien vor Ausbruch des Irakkrieges 2003, [in:] Journal for EuroLinguistiX 11, 44-50.

Harrington, K, J. (2012), The use of metaphor discourse about cancer: A review of the literature, [in:] Clinical Journal of Oncology Nursing 16 (4), 408.

Jäkel, O. (2002), Hypotheses revisited: The cognitive theory of metaphor applied to religious texts, [in:] Metaphorik.de 2 (1), 20-42.
Karlberg, M. | Buell, L. (2005), Deconstructing the 'war of all against all': The prevalence and implications of war metaphors and other adversarial news schema in TIME, Newsweek, and Maclean's, [in:] Journal of Peace and Conflict Studies 12 (1), 22-39.
Katz, A. | Law, A. (2010), Experimental support for conceptual metaphors with an episodic memory task, [in:] Metaphor and Symbol 25 (4), 263-270.
Keller, R. (1994), Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache. Tübingen | Basel.
Kiklewicz, A. (2006), Kognitywna teoria metafory – zagadnienia dyskusyjne, [in:] Przegląd Humanistyczny L (2), 29-45.
Kiklewicz, A. (2019), Metafory konceptualne: fenomeny umysłu czy konstrukty kognitywistyczne? Część 1, [in:] LingVaria XIV (2), 13-27.
Kiklewicz, A. (2020), Metafory konceptualne: fenomeny umysłu czy konstrukty kognitywistyczne? Część 2, [in:] LingVaria XV (1), 31-46.
Kiklewicz, A. (2022), Problem realności psychologicznej metafor konceptualnych, [in:] Prace Językoznawcze XXIV (4), 7-26.
Krennmayr, T. (2011), Metaphor in newspapers. Utrecht.
Lahlou, H. | Abdul Rahim, H. (2022), Conceptual metaphors in North African French-speaking news discourse about COVID-19, [in:] Indonesian Journal Of Applied Linguistics 11 (3), 589-600.
Lakoff, G. (1977), Linguistic Gestalts, [in:] Papers from the 13. Regional Meeting Chicago Linguistic Society. Chicago, 236-287.
Lakoff, G. (1992), Metaphor and war: The metaphor system used to justify war in the gulf, [in:] Pütz, M. (ed.), Thirty years of linguistic evolution: Studies in honour of Rene Dirven on the occasion of his sixtieth birthday. Amsterdam, 463-481.
Lakoff, G. | Johnson, M. (1980), Metaphors We Live By. Chicago | London.
Leshchova, M. (2017), Leksicheskaja polisemija v kognitivnom aspekte. Moskva.
Lipowicz, E. (2015), Rola i znaczenie metafory w mediacjach narracyjnych, [in:] Dyskursy Młodych Andragogów 16, 91-100.
Lupton, D. (2012), Medicine as culture: Illness, disease and the body. Sage.
Maalej, Z. (2014), Doing critical discourse analysis with the contemporary theory of metaphor: towards a discourse model of metaphor, [in:] Hart, C. | Lukeš, D. (eds.), Cognitive linguistics in critical discourse studies: Application and theory. Cambridge, 132-158.
Mihas, E. (2005), Non-Literal Language in Political Discourse, [in:] Shields, R. (ed.), LSO Working Papers in Linguistics 5: Proceedings of WIGL. Madison, 124-139,
Miller, G. A. (1979), Images and Models, Similes and Metaphors, [in:] Ortony, A. (ed.), Metaphor and Thought. Cambridge | London | New York etc., 202-248.
Najjari, R. | Mohammadi, M. (2018), Metaphorical conceptualization of SPORT through TERRITORY as a vehicle, [in:] Journal of Research in Applied Linguistics 9 (1), 127-147.
Olechowska, P. (2018), Metadziennikarstwo – funkcje okładek tygodników społeczno-politycznych z 2016 roku w analizie multimodalnej, [in:] Hofman, I. | Kępa-Figura, D. (eds.), Współczesne media. Zagadnienia ogólne i teoretyczne. Multimodalność mediów drukowanych. Lublin, 119-150.
Pastucha-Blin, A. (2022), Wojna o ciało idealne Metaforyczna konceptualizacja jako jedna ze strategii perswazyjnych dyskursu, [in:] Polono-Italica Fabrica Litterarum 1 (4), 1-15.
Richards, I. A. (1950), The Philosophy of Rhetoric. Oxford.
Sontag, S. (1978), Illness as metaphor. Farrar.
Ullmann, S. (1964), Semantics. The Introduction in the Science of Meaning. Oxford.
Vervaeke, J. | Kennedy, J. (2004), Conceptual metaphor and abstract thought, [in:] Metaphor and symbol 19 (3), 213-231.

Völker, I. (2019), Totaler Krieg“ durch Metaphern? Eine kognitiv-linguistische Untersuchung der Sportpalastrede von Goebbels im Hinblick auf die Verwendung und Bedeutung von konzeptuellen Metaphern nach Lakoff und Johnson, [in:] Mythos-Magazin: Politisches Framing 1, 1-40.

Werner, W. (2004), Wokół metafory wojny, [in:] Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne 1 (6) 69-82.

Wicke, P. | Bolognesi, M. M. (2020), Framing COVID-19: How we conceptualize and discuss the pandemic on Twitter, [in:] PLOS ONE 15 (9), 1-24 .

Zvegincev, V. A. (1967), Teoreticheskaja i prikladnaja lingvistika. Moskva.

Żmudzka-Brodnicka, M. (2013), Wojna w dziennikarskim przekazie sportowym w ujęciu kognitywnej teorii metafory, [in:] Naukovi zapysky. Serija „Psikholohija i pedahohika” 24, 164-167.

DOI: 10.31648/pw.10875

Żanna Sładkiewicz
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7237-5328
University of Gdansk

ROLA EUFEMIZMÓW W KREOWANIU OBRAZU RZECZYWISTOŚCI WOJENNEJ: PRAGMALINGWISTYCZNA ANALIZA ROSYJSKIEGO DYSKURSU MEDIALNEGO NA TEMAT WOJNY W UKRAINIE

The role of euphemisms in creating the image of war reality: pragmalinguistic analysis of the Russian media discourse about the war in Ukraine

Abstract: The article is devoted to the role of euphemisms in the development of journalistic newspeak in contemporary Russia. Euphemistic-dysphemistic instruments in media communication correspond to the agonistic, bipolar essence of political discourse. The narrative of the official Russian media about the "special military operation" is based on the use of expressive evaluative vocabulary, which contributes to creating a certain image of military actions in an appropriate convention and a clear polarization of "us" and "them". Contemporary political newspeak contains numerous incomprehensible lexemes, often euphemistic (*хлопок* instead of *взрыв*, *перегруппировка* instead of *отступление*). In accordance with the practice of effective manipulation, euphemisms and dysphemisms are constantly repeated, which helps to deprive the recipient of alternative thinking.

Keywords: euphemism, Russian propaganda, dehumanization, political discourse, discourse about war, war narrative

> Propaganda ist die Kunst, den Teufel mit zwei gesunden Füßen zu fotografieren. [Propaganda to sztuka fotografowania diabła bez kopyt i rogów.]
>
> Hans Kasper

Wstęp

Wojna Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie toczy się nie tylko w wymiarze militarnym, lecz także informacyjnym. Jej prowadzenie uzasadnia i usprawiedliwia rozbudowany aparat propagandowy, sowicie finansowany przez Kreml i wykorzystywany do zdobycia oraz utrzymania poparcia milionów Rosjan. W dobie wojny kremlowska propaganda przybrała charakter totalny – przekaz rządowych

mediów został całkowicie zdominowany przez tematykę wojenną i skoordynowany z przekazem administracji państwowej. Państwowe media w Rosji uzyskały monopol na relacjonowanie wydarzeń w Ukrainie, ponieważ wraz z początkiem inwazji nieliczne niezależne źródła funkcjonujące dotąd w Rosji doprowadzono do likwidacji bądź zawieszenia ich działalności w kraju (Chawryło 2022).

Interpretacji bieżących wydarzeń i utrwaleniu refleksji nad wojną w kluczu odpowiadającym władzom Federacji Rosyjskiej służą stosowne ideologiczne praktyki narracyjne. Laureat Nagrody Nobla G. Akerlof i D. Snower zwracają uwagę, iż narratywy (Akerlof | Snower 2015, 59):

- koncentrują uwagę na określonych typach wydarzeń i konkretnych typach przyczyn i skutków wokół tych wydarzeń;
- interpretują intencje ludzi, zmniejszając nasze napięcie w przypadku niepewności;
- tworzą tożsamości społeczne, które kształtują motywy i cele;
- utrwalają normy społeczne, uzasadniają potrzebę sankcji dla tych, którzy nie przestrzegają ustalonych norm.

Analitycy niekomercyjnej organizacji badawczej RAND scharakteryzowali rosyjski model propagandy jako zalewanie strumieniem fałszu ‘firehose of falsehood, dosł. wąż strażacki fałszu’ (Paul | Matthews 2016), podkreślając takie jego cechy, jak duża liczba kanałów i komunikatów, rozpowszechnianie półprawd i kłamstw, a także skuteczność, ciągłość, nielogiczność i wielokrotna powtarzalność pewnych narracji[1].

Po inwazji na Ukrainę relacjonowanie wydarzeń w oficjalnych mediach rosyjskich obejmowało kilka tez (por. Chawryło 2022):

- Rosja prowadzi w Ukrainie „wojskową operację specjalną”, użycie słów „wojna” i „inwazja” w kontekście Ukrainy spenalizowano.
- Celem Rosji jest obrona ludności rosyjskojęzycznej w Donbasie, która przez osiem lat, w toku rozpętanego przez reżim w Kijowie „ludobójstwa”, była prześladowana.
- Prawdziwym wrogiem Rosji, odpowiedzialnym za eskalację sytuacji w Ukrainie, jest Zachód rozumiany jako NATO z USA na czele, który w Ukrainie, z daleka od własnych granic, próbuje wykrwawić Rosję i doprowadzić do jej rozpadu.
- Oficjalne cele „operacji” to demilitaryzacja i denazyfikacja Ukrainy, gdzie w opinii Kremla odrodził się – zwalczany przez Rosję podczas II wojny światowej – faszyzm. Dzięki tej historycznej paraleli walka z Ukrainą jest

1 Por. „Nowa rosyjska propaganda bawi, dezorientuje i szokuje odbiorców” (Bertolin 2015, 10); wysoki poziom efektywności rosyjskiej propagandzie i dezinformacji zapewnia powtarzalność narracji w mediach, porównywalna do produkcji seriali, których najpopularniejsze schematy są ujęte w „Białej Księdze” specjalnych operacji informacyjnych wobec Ukrainy w latach 2014-2018 (Zolotukhin 2020, 6-7).

przedstawiana jako kontynuacja misji ojców i dziadów, walka egzystencjalna z absolutnym złem (Rogoża | Domańska 2021).

- Moskwa, inicjując „operację", ubiegła ukraiński atak na Donbas, a władze Ukrainy przygotowywały się do wielkiej wojny z Rosją, opracowując na tę okazję broń biologiczną pod egidą USA oraz dążąc do odbudowy arsenału jądrowego. „Wymuszona agresja" ma więc charakter obronny, a tym samym jest moralnie uzasadniona.

Nadmienię, iż da się zaobserwować ewolucję tez propagandy modyfikowanych zgodnie z dynamiką wydarzeń na froncie. Jeśli w pierwszych tygodniach wojny stosowano wyraźne rozgraniczenie, kto jest wrogiem w Ukrainie, głosząc, że reżim w Kijowie zasługuje na obalenie „z chirurgiczną precyzją", podczas gdy ludność cywilna, bliska Rosji kulturowo i językowo, jest jej przychylna i czeka na „wyzwolenie", to w miarę upływu czasu i braku oczekiwanego szybkiego zwycięstwa Rosji zaczęła dominować teza, że cała ludność Ukrainy zasługuje na denazyfikację nawet najbardziej brutalnymi sposobami (Pogorilko 2022).

1. Eksplikacja hiperonimicznej opozycji „swój – obcy"

W celu utrzymania stanu kompetencji poznawczych w społeczeństwie, korzystnego dla podmiotów struktur władzy rosyjskiej, w przemówieniach politycznych i tekstach medialnych perswazyjna siła języka ukierunkowana jest na modyfikację mentalnej ramy społeczeństwa, które jest celem oddziaływania.

Narracja oficjalnych rosyjskich mediów na temat „operacji specjalnej" opiera się na użyciu wyrazistego słownictwa wartościującego, które przyczynia się do kreowania obrazu działań wojennych w odpowiedniej konwencji oraz wyraźnej polaryzacji „swoich" i „obcych". Owa dychotomia jest niezbędna do uporządkowania wiedzy o świecie i określenia swojego w nim miejsca, uczestniczy w kształtowaniu zbiorowej samoświadomości (zob. Telus 2000, 253). Grupy społeczne są zorganizowane, bazując na wspólnych interesach i systemach wartości, przy czym wartości swojej grupy uznaje się za prawdziwe, a „obce" postrzega się jako przeszkodę w realizacji własnych interesów. W wyniku tego dochodzi do dyskursywnego gloryfikowania własnej grupy, realizowana jest strategia „upplay" w terminologii Ch. Larsona (1995, 15-22). Przykładem może być fragment przemówienia W. Putina przed defiladą 9 maja 2022 r. pełen historycznych odniesień i interpretujący wojnę jako przywrócenie historycznej sprawiedliwości:

(1) Dziś bojownicy Donbasu wraz z żołnierzami armii rosyjskiej walczą na swojej ziemi, gdzie stawiali czoła wrogowi, wojownicy Światosława i Władimira Monomacha, żołnierze Rumiancewa i Potiomkina, Suworowa i Brusiłowa, gdzie bohaterowie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Nikołaj Watutin, Sidor Kowpak,

> Ludmiła Pawliczenko walczyli na śmierć i życie. Zwracam się teraz do naszych Sił Zbrojnych i bojowników Donbasu: Walczycie za Ojczyznę, o jej przyszłość, aby nikt nie zapomniał lekcji II wojny światowej[2] [Сегодня ополченцы Донбасса вместе с бойцами армии России сражаются на своей земле, где разили врага дружинники Святослава и Владимира Мономаха, солдаты Румянцева и Потёмкина, Суворова и Брусилова, где насмерть стояли герои Великой Отечественной войны Николай Ватутин, Сидор Ковпак, Людмила Павличенко. Обращаюсь сейчас к нашим Вооруженным силам и к ополченцам Донбасса: Вы сражаетесь за Родину, за ее будущее, за то, чтобы никто не забыл уроков Второй мировой] (9.05.2022, https://spektr.press/putina-na-parade-9-maya-voennye-srazhayutsya-za-nashih-lyudej-v-donbasse).

Ta uniwersalna opozycja jest szczególnie widoczna w dyskursach antagonistycznych, m.in. w militarnym. Podniesienie prestiżu swojej grupy poprzez dyfamację (zniesławienie) wizerunku przeciwnika to tradycyjna metoda walki politycznej. Przejawami orientacji dyskursu na binarną zasadę podziału świata są następujące cechy: polaryzacja ocen, aktualizacja stereotypów etnicznych, społecznych, religijnych, dominacja w dyskusji nie racjonalnych argumentów, lecz odwołanie się do sfery emocjonalnej odbiorców. Jednym z istotnych manipulacyjnych narzędzi językowych, ujawniających się w kreowaniu światów przedstawionych w tekstach propagandowych, jest instrumentarium eufemistyczno-dysfemistyczne, które w komunikowaniu medialnym odpowiada agonistycznej, dwubiegunowej istocie dyskursu wojennego. W ramach niniejszego artykułu zaakcentujemy eufemizację dyskursu o wojnie jako niebezpieczną i bardzo skuteczną technikę kreowania pożądanego przez władze obrazu rzeczywistości[3].

2. Eufemizja. Typy eufemizmów

Eufemizacja (jak i dysfemizacja) rozpatrywana jest głównie w aspekcie funkcjonalno-semantycznym, pragmatycznym. W ramach tego podejścia eufemizm rozumiany jest jako nazwa pośrednia, polegająca na pomniejszeniu stopnia znaku ujemnego albo na zamianie wartościowania z ujemnego na dodatnie (Sheygal 2000, 236) lub neutralne (Aleksikova 2010, 127).

Wyraz „eufemizm" wywodzi się z języka greckiego i składa się z dwóch rdzeni: *ευ-* 'dobrze' oraz *φημη-* 'mowa', czyli 'dobrze brzmiący' (Kopaliński 1980, 294). Wyrażenie eufemistyczne zawsze jest bardziej uprzejme i delikatne niż to, które zastępuje; nie jest jednak tym samym co synonim. Eufemizmy z założenia

---

[2] Tu i dalej przekład własny – Ż. S.

[3] Analizie procesów dysfemizacji obrazu przeciwnika politycznego w narracji medialnej poświęcony jest kolejny mój artykuł (Sładkiewicz 2023).

minimalizują negatywne konotacje, odnosząc się do desygnatu w sposób pośredni, ich użycie skorelowane jest z kategorią h o n o r y f i k a t y w n o ś c i , definiowanej jako pewien szczególny rodzaj znaczenia zawartego w treści wypowiedzi, polegający na podwyższeniu rangi odbiorcy lub przedmiotu wypowiedzi (por. Huszcza 2006, 47). A. Dąbrowska wskazuje, iż eufemizm posiada następujące cechy: (1) przyczyny jego zastosowania są pozajęzykowe, wynikające z restrykcji psychologicznych, społecznych, ideologicznych, politycznych itp.; (2) jest sposobem na obejście, złagodzenie bądź zakamuflowanie dosłownego określenia zjawiska wzbudzającego negatywne skojarzenia; (3) wzbudza pozytywne bądź przynajmniej neutralne konotacje; określenie to obejmuje „wszystkie środki formalne (fonologiczne, morfologiczne, składniowe) i semantyczne, które mogą być wykorzystane do stworzenia określeń zastępczych (synonimów tekstowych) w stosunku do nazwy właściwej" (Dąbrowska 1994, 51)[4]. Do środków semantycznych używanych w tworzeniu eufemizmów zalicza się m.in. metaforę, metonimię, peryfrazę, antonomazję, litotę, ironię, aposjopezę (przemilczenie), aluzję, niedomówienie. Oto kilka aktualnych przykładów:

(2) „Ładunek 200" z Ukrainy jest dostarczany w dużych ilościach. [«Груз 200» из Украины доставляют крупными партиями.]
(3) Uderzył grzmot! Zełenski kopnie w puszkę Pandory! [Гром грянул! Зеленский сыграет в ящик Пандоры!] (ros. сыграть в ящик + ящик Пандоры)
(4) Najbiedniejsze kraje Ameryki Łacińskiej okazały się głównym dostawcą „mięsa armatniego" dla Legii Cudzoziemskiej Sił Zbrojnych Ukrainy. […] Setki latynoskich „żołnierzy fortuny" wracają w cynkowych koszulach. [Беднейшие страны Латинской Америки оказались главным поставщиком «пушечного мяса» для Иностранного легиона ВСУ. […] Обратно сотни латиноамериканских «солдат удачи» едут в цинковых рубашках.]

Podkreślić należy, iż eufemizm jest wielkością relatywną: dana jednostka staje się eufemizmem w zestawieniu z inną, która z punktu widzenia przyjętej w danej zbiorowości konwencji nie podlega aprobacie (jest objęta tabu) lub przynajmniej aprobowana w mniejszym stopniu (Sojda 2012, 127). Badacze zwracają uwagę na uwarunkowanie kontekstowe znaczenia słowa i eksperiencjalny charakter X-femii (Druzhinin | Fomina | Polyakov 2020). Tak, wyraz „zimny" charakteryzuje coś, co ma niską temperaturę. Jednak w rzeczywistości temperatura niska dla naszego ciała może wynosić zarówno –10, jak i +60 stopni. Na przykład wchodząc do sauny

[4] Por. Eufemizm to „wyraz lub zwrot oględny, dyplomatyczny, delikatny, ostrożny, aluzyjny, użyty w celu zastąpienia wyrazu albo zwrotu drastycznego, dosadnego, nieprzyzwoitego albo ujmującego rzecz wprost, bez ogródek, nazbyt otwarcie" (Kopaliński 1985:, 264); „wyrazy lub związki frazeologiczne zastosowane w celu uniknięcia użycia takiego środka leksykalnego, który z przyczyn estetycznych, kultowych czy cenzuralnych uważany jest za nieprzyzwoity lub drastyczny" (Polański 1993, 138).

fińskiej, która pracuje tylko na jedną trzecią swojej pełnej mocy, nie określimy tej sauny inaczej niż zimna. Pokazuje to, że znaczenie słowa staje się kategorią, która ma sens w kontekstualizowanym środowisku.

Funkcje eufemizmów w dyskursie są ściśle związane z intencją nadawcy. Badacze wyróżniają dwie podstawowe funkcje eufemizmów w procesie komunikacji: pierwotną – wzgląd na innych, oraz wtórną – zwodzenie odbiorcy (Waśniewska 2017, 86). W odniesieniu do tych funkcji niemiecka badaczka S. Luchtenberg wskazuje na dwa typy eufemizmów: maskujące 'verhüllend' i zasłaniające 'verschleiernd' (Luchtenberg 1985, 24). W takim ujęciu eufemizmy m a s k u j ą c e dają możliwość pominięcia niektórych aspektów pojęcia poprzez użycie mniej dosłownego i jednoznacznego desygnatu, a ich użycie jest uwarunkowane koniecznością unikania tematyki tabu i związanych z nią wyrażeń. Tabu to zjawisko kulturowe, monitorujące wypowiedzi członków społeczności i wyznaczające granice tego, co i w jaki sposób może zostać powiedziane; por. „[…] podmioty uczestniczące w dyskursie wyrazić mogą tyle, ile dopuszcza bądź umożliwia im to relatywnie otwarty system kultury danej społeczności" (Czachur 2011, 87). Takie komunikowanie opiera się na swoistej semantycznej współpracy nadawcy i odbiorcy, który odczytuje zarówno docelowy desygnat zastąpiony eufemizmem, jak i intencję autora wypowiedzi. Eufemizmy maskujące zatem postrzega się jako zjawisko nieszkodliwe, podyktowane troską o adresata komunikatu, nienarażaniem go na dyskomfort, dbałością o język, chęcią ograniczenia użycia wulgarnych lub niedelikatnych określeń (Waśniewska 2017, 86-87). Użycie zaś eufemizmów z a s ł a n i a j ą c y c h podyktowane jest chęcią ukrycia prawdziwych zdarzeń i stanu faktycznego przed odbiorcami. Wyrażenie to wykorzystuje te same mechanizmy co eufemizm maskujący, a więc np. zwrócenie uwagi odbiorcy na mniej szkodliwy aspekt zagadnienia, przemilczenie elementu wywołującego negatywne konotacje bądź nadanie pojęciu pozytywnego wydźwięku. Jedyną istotną różnicą jest motywacja nadawcy komunikatu – chodzi o zmanipulowanie odbiorcy w celu osiągnięcia wymiernych korzyści materialnych lub ideologicznych, jak dzieje się to w dyskursie militarnym, politycznym i reklamowym (Burkhardt 2010, 357), korzystając z orwellowskiej terminologii, to rodzaj dwójmówienia (por. Lutz 1999).

3. Eufemizmy w rosyjskiej narracji medialnej

Język najnowszej propagandy rosyjskiej obfituje w eufemizmy zasłaniające i przypomina nowomowę z powieści George'a Orwella *1984*, język okaleczony przez partyjną ideologię i biurokratyczne zwroty. Przy tym nadawca komunikatu jest świadomy negatywnej treści i efektu, jaki wyrażenie jej wprost mogłoby wywrzeć na odbiorcy masowym, a ponieważ w sytuacji wojny przemilczenie tematu jest

niemożliwe, struktury rządowe i podporządkowane im media uciekają się do użycia eufemizmów w celu zakamuflowania niewygodnej informacji. Z kolei odbiorca komunikatu w sytuacji monopolu informacyjnego, kiedy dostęp do dodatkowych informacji jest celowo ograniczony przez nadawcę, odbiera wyłącznie medialny obraz rzeczywistości.

Jak słusznie zauważa Dąbrowska, „efekt eufemizacji wiąże się z wyborem obrazu" (Dąbrowska 1994, 315). Głównym zadaniem propagandy jest przedstawianie wydarzeń w taki sposób, aby były one postrzegane bez dezaprobaty i protestu. Słowo „wojna" w systemie językowym kojarzy się z pojęciami bólu, krwi, strachu, nieszczęścia, śmierci. Propaganda stara się więc posługiwać strukturą językową, w której takich skojarzeń nie ma. „Specjalna operacja wojskowa" to bezbarwne określenie, które tworzy obraz niejako poważny, ale unika militarnych konotacji:

(5) Specjalna operacja wojskowa Sił Zbrojnych FR rozpoczęła się 24 lutego 2022 r. Dla niewtajemniczonego widza jej początek może wydawać się nieoczekiwany i niewytłumaczalny. Jednak wydarzenia ostatnich ośmiu lat, a zwłaszcza drugiej połowy 2021 roku, z całą pewnością utorowały drogę do konfliktu zbrojnego na terytorium Ukrainy. [Специальная военная операция ВС РФ стартовала 24 февраля 2022 года. Непосвященному зрителю ее начало может показаться неожиданным и необъяснимым. Однако события предшествующих восьми лет и особенно второго полугодия 2021 года уверенно прокладывали путь к вооруженному конфликту на территории Украины.] (https://riafan.ru/23911046, 9.05.2022)

(6) 24 lutego Rosja rozpoczęła operację specjalną w celu ochrony Donbasu. Kreml wyjaśnił, że do zadań operacji specjalnej należy demilitaryzacja i denazyfikacja Ukrainy, których realizacja jest niezbędna dla zapewnienia bezpieczeństwa Rosji. [24 февраля Россия начала проведение специальной операции по защите Донбасса. В Кремле пояснили, что в задачи спецоперации входят демилитаризация и денацификация Украины, реализация которых необходима для обеспечения безопасности России.] (Известия, 19.04.2022)

Ostatni fragment to ilustracja oficjalnie sformułowanych celów tzw. operacji specjalnej – są to enigmatyczne dla większości Rosjan określenia „denacyfikacja" (likwidacja ognisk nazizmu) oraz „demilitaryzacja" (likwidacja ognisk produkcji broni masowego rażenia, wymierzonego w Rosjan). Należy tu zwrócić uwagę, iż zarówno eufemizmy, jak i dysfemizmy w dyskursie medialnym na temat wojny służą d e h u m a n i z a c j i , czyli procesowi psychologicznemu, poprzez który innym osobom odmawia się pełnego człowieczeństwa, co prowadzi do powstania pozornej asymetrii pomiędzy tymi, którzy posiadają cechy ludzkie, oraz tymi, którym ich brakuje (Waśniewska 2017, 91). Dehumanizacja jest czynnikiem komunikacyjnym usprawiedliwiającym i racjonalizującym popełnianie niewyobrażalnych okrucieństw przeciwko jednostkom, grupom, narodowościom (np. przeciwko Żydom

zgodnie z ideologią faszystowską). Masowy odbiorca znacznie łatwiej się pogodzi z łamaniem czyichś praw i aktami przemocy wobec kogoś pozbawionego cech, które posiada sam.

Badania empiryczne przeprowadzone przez Bandurę pokazały, iż uczestnicy byli skłonni surowiej karać obiekty pozbawione człowieczeństwa niż te, którym werbalnie przypisano cechy ludzkie (Bandura 1975, 259). Wyniki eksperymentu były podstawą do sformułowania pojęcia r o z ł ą c z e n i a m o r a l n e g o ‘moral disengagement’. Pozwala ono sprawcy przemocy usankcjonować swoje czyny poprzez tworzenie wersji rzeczywistości, w której godne potępienia zachowanie staje się adekwatne z moralnego punktu widzenia (Bandura 1999, 193-194). Szkodliwa działalność zakamuflowana niewinnym lub łagodzącym eufemistycznym określeniem staje się dla odbiorcy znacznie mniej odrażająca. Przy czym wielokrotna powtarzalność tych samych słów-kluczy w praktykach narratywnych działa przekonująco na odbiorcę i utrwala w jego świadomości wykreowany obraz rzeczywistości.

Kolejnymi przykładami eufemizacji wojny w rosyjskim dyskursie medialnym, zwłaszcza w sytuacji tak długoterminowych działań na terenie Ukrainy (w związku z czym określenie „operacja specjalna” pasuje coraz mniej), są wyrazy „projekt” i „kryzys” (słowo o negatywnej konotacji, jednak lżejszej niż „wojna”):

(7) Teraz wy [Białorusini] macie szansę uczestniczyć w wielkim projekcie historycznym, tak jak zresztą stało się to z wieloma mniejszościami narodowymi, które dołączyły do wielkiego projektu rosyjskiego. [Сейчас у вас [белорусов] появляется шанс поучаствовать в огромном историческом проекте, как, кстати говоря, это случилось со многими национальными меньшинствами, примкнувшими к большому российскому проекту.] (polityk Siergiej Michejew w programie „Wieczór z Władimirem Sołowjowem” nadanym 5.04.2023)

(8) Wojna informacyjna przeciwko Rosji w ramach obecnego kryzysu ukraińskiego i konfrontacja ze zbiorowym Zachodem prowadzona jest wielotorowo w ramach jasno określonego paradygmatu. [Информационная война против России в рамках текущего украинского кризиса и противостояния с коллективным Западом осуществляется по нескольким линиям в рамках четко очерченной парадигмы.] (http://ruspolitology.ru/ekspertnaya-deyatelnost/13040, 30.06.2022)

Należy zauważyć, że po rozpoczęciu wojny w Ukrainie władze rosyjskie nałożyły surową cenzurę na używanie słów „wojna”, „agresja”, „inwazja”. Do Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej wprowadzono artykuł 207.3 – „o świadomym publicznym rozpowszechnianiu nieprawdziwych informacji o użyciu Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej w celu ochrony interesów Rosji i jej obywateli” («о публичном распространении заведомо ложной информации об использовании Вооруженных Сил РФ в целях защиты интересов России и ее граждан»). Zgodnie z nowym artykułem za rozpowszechnianie „fejków” można zostać skazanym do 10 lat

więzienia, a jeśli spowodowało to „poważne konsekwencje" – do 15 lat[5]. Wszczęto już ponad 400 spraw sądowych pod zarzutem kompromitacji rosyjskiej armii.

Na tle pogarszającej się sytuacji gospodarczej z jednej strony i rosnącej roli państwa w procesach informacyjnych z drugiej już od połowy drugiego dziesięciolecia XXI w. w dyskursie informacyjnym zaczął kształtować się „paradygmat administracyjny", który jest mentalnym szablonem (frejmem) wyrażającym idee paternalizmu i kontroli państwa oraz wymagającym prezentacji wiadomości gospodarczych i politycznych w sposób neutralny bądź pozytywny (Konoplev 2023, 121). Głównym mechanizmem takiej prezentacji stały się markery kontekstowe – słowa i frazy, wyrażające ocenę zjawisk celowo przesuniętą z pola negatywnego (zob. Pace-Sigge 2018; Scheufele | Tewksbury 2007). Sumarycznie te markery ukształtowały w dyskursie informacyjnym „tryb przyjaznego informowania" 'режим информационного благоприятствования', polegającego na nagminnym stosowaniu informacyjnych technik neutralizujących lub afirmujących. Charakterystyczną cechą tej formy jest stosowanie eufemizmów, które zastępują tabuowane znaczniki tekstowe (Konoplev 2023, 124):

- maskowanie pogarszających się warunków ekonomicznych za pomocą neutralnego języka: „przejściowe trudności" w znaczeniu „kryzysu systemowego", „oswobodzenie" i „optymalizacja" – 'zwolnienia', „relokacja" – 'emigracja', „nowy model konsumpcji" – 'wymuszone oszczędzanie';
- „miękkie" określenia wyrażające spadek popytu i pogorszenie asortymentu: „dopasowanie asortymentu" – 'deficyt', „korekta dochodów" – 'ubożenie', „odpowiedzialna konsumpcja" – 'oszczędzanie';
- określenia mające na celu ogólną zmianę tonalności: „praca w niepełnym wymiarze godzin" – 'obniżka wypłat', „ujemny wzrost" – 'załamanie', „import równoległy" – 'przemyt', „trudności w wypełnianiu zobowiązań" – 'nieuiszczenie należności, niewypłacalność', „wyciek" – 'kradzież';
- określenia depersonalizujące osoby odpowiedzialne za trudności lub negatywne procesy: „nadużycie" – 'kradzież', „inżynieria odwrotna" – 'kradzież technologii', „zrównoważona stabilizacja" – 'stagnacja', „transformacja strukturalna" – 'kryzys na dużą skalę', „zryw cenowy" – 'inflacja'.

---

[5] Zdarza się, że sztywne ramy ideologiczne uderzają także we własnych inicjatorów. Tak w grudniu 2022 r. poseł miejski z Petersburga N. Juferiew zwrócił się do Prokuratury Generalnej i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z żądaniem wszczęcia postępowania karnego przeciwko W. Putinowi na podstawie artykułu o rozpowszechnianiu „fake newsów" o armii rosyjskiej. Powodem było przemówienie prezydenta na konferencji prasowej w Moskwie, podczas którego powiedział: „Naszym celem nie jest nakręcanie machiny konfliktu zbrojnego, ale wręcz przeciwnie, zakończenie tej wojny, dążymy do tego i będziemy dążyć". [«Наша цель – не раскручивать этот маховик военного конфликта, а, наоборот, закончить эту войну, мы к этому стремимся и будем стремиться».] (https://www.moscowtimes.io/2022/12/23/deputat-iz-peterburga-potreboval-vozbudit-ugolovnoe-delo-protiv-putina-za-slovo-voina-a29454).

Eufemizmy redukują negatywne skutki nieprzyjemnych wiadomości: negatywne „zwolnienie pracowników" staje się pozytywnie brzmiącym „oswobodzeniem", „relokacja" jest neutralnym sybstytutem emigracji obywateli rosyjskich po wybuchu wojny, znikanie towarów zagranicznych ze sprzedaży z powodu sankcji nazywa się „korektą asortymentową", a brak środków na zakup tych towarów przez nabywców nazywany jest „korektą dochodów". Takie podejście pozwala mediom wpasować negatywną rzeczywistość w neutralno-pozytywną ramę, co może służyć zarówno jako środek do maskowania negatywnych wydarzeń, jak i próba złagodzenia powagi poruszanych problemów, a także działać jako mechanizm zacierania odpowiedzialności.

Jednym z charakterystycznych przykładów takiej zamiany w ramach „trybu przyjaznego informowania" jest leksem «хлопок»[6] 'trzaśnięcie, pyknięcie', który zastępuje słowo „wybuch", zarówno domowy (np. w wyniku wycieku gazu), jak i wojskowy (wybuch pocisków):

(9) W Eliście doszło do pyknięcia gazu w budynku mieszkalnym. Z budynku ewakuowano około 120 osób. [В Элисте в многоквартирном доме произошел хлопок газа. Из здания эвакуированного порядка 120 человек.] (РИА Новости, 26.02.2020)

(10) Mieszkańcy domu w Kazaniu ewakuowanego w wyniku trzaśnięcia gazu zostaną umieszczeni w hotelu. [Эвакуированных из-за хлопка газа жителей дома в Казани разместят в гостинице.] (Известия, 25.05.2020)

(11) Ściana budynku mieszkalnego zawaliła się w pobliżu Włodzimierza z powodu trzaśnięcia gazu. [Стена жилого дома обрушилась под Владимиром из-за хлопка газа.] (Московский комсомолец, 3.08.2019)

(12) Pięć prywatnych domów zostało całkowicie zniszczonych po serii trzaśnięć w Biełgorodzie. Poinformował o tym gubernator regionu Wiaczesław Gładkow. Jak określono, częściowe zniszczenie odnotowano w 11 budynkach mieszkalnych położonych wzdłuż ulic Majakowskiego, Miczurina, Czumichowa, Popowa i Pawłowa. [Пять частных домов были полностью разрушены после серии прогремевших в Белгороде хлопков. Об этом сообщил губернатор региона Вячеслав Гладков. Как уточняется, частичные разрушения были зафиксированы в 11 многоквартирных домах, расположенных по улицам Маяковского, Мичурина, Чумичова, Попова и Павлова.] (Известия 3.07.2022)

(13) Domniemaną przyczyną trzaśnięć, które rozbrzmiewały w rejonie obwodu biełgorodzkiego, mogła być praca systemu obrony powietrznej. [Предположительной причиной хлопков, которые прозвучали в районе Белгородской области, могла стать работа системы противовоздушной обороны.] (Известия, 3.07.2022)

---

6 W języku rosyjskim wyraz хлопок ma konotacje neutralne lub pozytywne, gdyż może kojarzyć się ze świętem (por. праздничные хлопушки) czy oklaskami i brawami.

Liczne eufemizmy stanowią również wyrażenia związane z operacjami militarnymi:

(14) Według agencji pod kontrolą rosyjskich sił zbrojnych oraz grup wojsk Ługańskiej Republiki Ludowej (ŁRL) i Donieckiej Republiki Ludowej (DRL) znalazły się następujące miejscowości. [По данным ведомства, под контроль российских вооруженных сил и группировок войск ЛНР и ДНР взяты следующие населенные пункты.] (АиФ, 28.02.2022) – nie „zajęcie", tylko „przejęcie kontroli" [не захват, а взятие под контроль]

(15) „30 czerwca w geście dobrej woli Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej zakończyły realizację wyznaczonych zadań na Wyspie Węży i wycofały stacjonujący tam garnizon" – poinformował rzecznik Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, Igor Konaszenkow. [«30 июня в качестве шага доброй воли Вооруженные Силы Российской Федерации завершили выполнение поставленных задач на острове Змеиный и вывели находившийся там гарнизон», - сообщил официальный представитель Минобороны РФ Игорь Конашенков.] (Звезда, 30.06.2022) – nie „odwrót", tylko „gest dobrej woli" [не отступление, а жест доброй воли]

(16) Twórca Grupy Wagnera Jewgienij Prigożyn ocenił sytuację na linii kontaktu w strefie specjalnej operacji wojskowej i skomentował przebieg ukraińskiej kontrofensywy. Jego zdaniem kontrofensywa ta przysparza Rosji poważnych problemów. [Создатель ЧВК «Вагнер» Евгений Пригожин оценил ситуацию на линии соприкосновения в зоне СВО и прокомментировал ход украинского контрнаступления. По его словам, оно приносит России серьезные проблемы.] (https://rueconomics.ru/24126673, 21.06.2023) – nie „front", tylko „linia kontaktu" [не фронт, а линия соприкосновения]

(17) W nocy na Krymie zneutralizowano dziewięć ukraińskich bezzałogowych statków powietrznych. [В Крыму за ночь было нейтрализовано девять украинских БПЛА.] (Известия, 4.06.2023) – „neutralizować" zamiast „niszczyć" [нейтрализовать вместо уничтожать]

(18) Sekretarz prasowy prezydenta Rosji Dmitrij Pieskow powiedział dziennikarzom, że Władimir Putin został poinformowany o przegrupowaniu wojsk w regionie Charkowa. Jednocześnie obiecał, że Federacja Rosyjska nie wycofa personelu wojskowego z elektrowni atomowej w Zaporożu. [Пресс-секретарь президента России Дмитрий Песков заявил журналистам, что Владимиру Путину доложили о перегруппировке войск в Харьковской области. При этом он пообещал, что РФ не будет отводить военнослужащих от Запорожской атомной электростанции.] (Газета.ру, 12.09.2022) – „przegrupowanie" zamiast „odwrót" [перегруппировка вместо отступление]

(19) Rosja rozpoczęła przegrupowanie wojsk w rejonie Chersonia – teraz nasze jednostki będą stacjonować na lewym brzegu Dniepru. Jak podkreślono w MON, ta trudna decyzja została podjęta przede wszystkim w celu ratowania życia personelu wojskowego i uniknięcia ofiar wśród ludności cywilnej. [Россия приступила к перегруппировке войск в районе Херсона — теперь, наши подразделения размесятся на левом берегу Днепра. Как подчеркнули в Минобороны, это непростое решение принято, в первую очередь, чтобы сохранить жизни

военнослужащих и избежать жертв среди мирного населения.] (https://www.5-tv.ru/news/408766, 10.11.2022) – „przegrupowanie" zamiast „odwrót" [перегруппировка вместо отступление]

(20) Przy „kontakcie z ziemią" samolot „został częściowo zniszczony" – poinformowało Ministerstwo Obrony. W wyniku zdarzenia są ofiary (zginęły trzy osoby – Ż. S.) (MON podało przyczynę „twardego lądowania" Ił-76 pod Riazaniem [При «соприкосновении с землей» самолет «частично разрушился», уточнили в Минобороны. В результате произошедшего есть пострадавшие (Минобороны назвало причину «жесткой посадки» Ил-76 под Рязанью.] (https://www.rbc.ru/society, 24.06.2022) – „twarde lądowanie" zamiast „katastrofa lotnicza" [жесткая посадка вместо авиакатастрофа]

Posługując się logiką eufemistycznych substytutów używanych przez rosyjską propagandę, po wysadzeniu rosyjskiego krążownika „Moskwa" przez Siły Zbrojne Ukrainy i zatopieniu go w pobliżu Wyspy Węży, doradca szefa Kancelarii Prezydenta Ukrainy A. Arestowicz napisał na Facebooku:

(21) Okręt flagowy Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej, krążownik „Moskwa", wykonał negatywne wzniesienie w rejonie wyspy, gdzie został wysłany na „juch". Gestalt zamknięty. [Флагман Черноморского флота РФ крейсер „Москва" произвел отрицательное всплытие в районе того острова, где его послали на йух. Гештальт закрыт.] (Спектр, 14.04.2022)

Podobnym zabiegiem eufemistycznym jest też przypisanie odpowiedzialności przedmiotom nieożywionym, głównie maszynom, broni itp., i tym samym wyłączenie czynnika ludzkiego w dokonywaniu zniszczenia zwłaszcza w sytuacji toczącej się wojny:

(22) Samolot sił zbrojnych Ukrainy spadł w obwodzie kijowskim. W usuwanie skutków zaangażowano 37 osób i osiem sztuk sprzętu. [В Киевской области упал самолет вооруженных сил Украины. К ликвидации последствий привлекли 37 человек и восемь единиц техники.] (https://www.rbc.ru/politics, 24.02.2022)

(23) Zadymienie miało miejsce w wydobywającej ropę kopalni nr 3 „Jareganeft" w Komi. Poinformowano o tym w poniedziałek, 26 grudnia, w Dyrekcji Głównej Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych republiki. Należy zauważyć, że zadymienie zarejestrowano w pochyłym bloku 2T-4. Na miejsce wysłano 2 zastępy militarnego oddziału ratownictwa górskiego Kotliny Peczory. [Задымление произошло на нефтедобывающей шахте № 3 «Яреганефть» в Коми. Об этом в понедельник, 26 декабря, сообщили в ГУ МЧС по республике. Отмечается, что задымление зафиксировано в уклонном блоке 2Т-4. На место направлены 2 отделения военизированного горноспасательного отряда Печорского бассейна.] (Известия, 26.12.2022) – „zadymienie" zamiast „pożar" [задымление вместо пожар]

(24) Podczas przelotu samolotu Su-34 nad miastem Biełgorod doszło do niezaplanowanego zejścia amunicji lotniczej. W wyniku tego incydentu wystąpiły uszkodzenia budynków mieszkalnych. [При выполнении полета самолета Су-34 над городом Белгород произошел нештатный сход авиационного боеприпаса. В результате есть повреждения жилых строений, смертельных жертв нет.] (Новая газета, 21.04.2023) – „niezaplanowane zejście amunicji" zamiast „przypadkowe bombardowanie własnego terenu" [нештатный сход боеприпаса вместо случайная бомбардировка своей территории]

Systematyczne użycie eufemizmów w dyskursie propagandy rosyjskiej służy kreacji pożądanego przez nadawcę obrazu rzeczywistości w opinii publicznej, zmanipulowaniu rosyjskiego odbiorcy oraz substytucji faktów i wyobrażeń o działaniach Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej – zgodnie z konwencją „nie zaatakowaliśmy – przygotowywany był atak na nas" [мы не нападали – на нас готовилось нападение]:

(25) Nie planujemy ataków na inne kraje. Nie zaatakowaliśmy też Ukrainy. Na Ukrainie po prostu… wielokrotnie wyjaśnialiśmy: powstała sytuacja, która stwarza bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. [На другие страны мы нападать не планируем. Мы и на Украину не нападали. На Украине мы просто… объяснили многократно: наступила ситуация, которая создает прямые угрозы безопасности Российской Федерации.] (Интерфакс, 10.03.2022)

(25) Nie wtargnęliśmy na Ukrainę. Ogłosiliśmy specjalną operację wojskową, kiedy nie mieliśmy już jak wytłumaczyć Zachodowi, że jest on zaangażowany w działalność przestępczą, wciągając Ukrainę do NATO… [Мы не вторгались в Украину. Объявили специальную военную операцию, когда у нас не осталось никакого способа объяснить Западу, что он занимается преступной деятельностью, втягивая Украину в НАТО.] (https://t.me/MID_Russia/21347, 16.06.2022)

Wnioski

Jak pokazują powyższe przykłady, zastosowanie eufemizmów w dyskursie medialnym jest istotnym narzędziem kształtowania zbiorowej wiedzy o świecie, pozwalającym przekazać odbiorcy określony obraz rzeczywistości nie tylko poprzez selekcję informacji, lecz także przez odwrócenie jego uwagi od niewygodnych aspektów owej realności, zgodnie z „trybem przyjaznego informowania". W tekstach propagandy rosyjskiej modyfikowane są konotacje w taki sposób, aby odbiorca postrzegał świat jako lepszy, taki, w którym własny kraj nie toczy barbarzyńskiej wojny z sąsiednim państwem. Strategie eufemizacji są szczególnie ważne w kontekście działań wojennych, kiedy konieczne jest zmierzenie się z tabu śmierci oraz wskazanie podmiotu odpowiedzialnego za przelanie krwi. Strategie te nie tylko podkreślają kontrast pomiędzy nagannymi działaniami „wroga" a chlubnymi

czynami sprzymierzeńców, lecz także umożliwiają politykom ukrycie swojej odpowiedzialności bądź zbagatelizowanie niepożądanych sytuacji (Waśniewska 2017, 99). Użycie eufemizmów ułatwia proces rozłączenia moralnego zarówno ze strony osób podejmujących decyzje polityczne, jak i odbiorców przekazów medialnych, pozwalając zapomnieć o milionach ofiar tej wojny – zabitych, rannych, uchodźcach itp.

W książce Intela o przyszłości mówi się o performatywnym charakterze narratywów: „Możesz zmienić przyszłość, zmieniając narrację. […] Wszystko inne jest zbyt skomplikowane i poza kontrolą osobistą, ale po prostu zmieńmy historię, którą sobie opowiadamy o przyszłości, a zmienisz samą przyszłość" (Johnson 2011, 3)[7]. Niewątpliwie ta „socjalna magia języka", o której pisał swojego czasu J. Searl (1995, 34), mogłaby się zadziać, gdyby zostały zmienione narracyjne frejmy przekazu medialnego o wojnie.

Bibliografia

Akerlof, G. A. | Snower, D. (2015), Bread and bullets, [in:] Journal of Economic Behavior & Organization 126 (Part B), 58-71.

Aleksikova, Y. V. (2010), Kognitivnyye osnovy formirovaniya evfemizmov v sovremennom angliyskom yazyke, [in:] Voprosy kognitivnoy lingvistiki 3, 126-132. [Алексикова, Ю. В. (2010), Когнитивные основы формирования эвфемизмов в современном английском языке, [в:] Вопросы когнитивной лингвистики 3, 126-132.]

Bandura, A. (1999), Moral disengagement in the perpetration of inhumanities, [in:] Personality and Social Psychology Review 3, 193-209.

Bandura, A. | Underwood, B. | Fromson, M. (1975), Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims, [in:] Journal of Research in Personality 9, 253-269.

Bertolin, G. (2015), Conceptualizing Russian Information Operations: Info-War and Infiltration in the Context of Hybrid Warfare, [in:] IO Sphere: The Professional Journal of Joint Information Operations, 10-11.

Burkhardt, A. (2010), Euphemism and Truth, [in:] Burkhardt, A. | Nerlich, B. (eds.), Tropical Truth(s): The Epistemology of Metaphor and other Tropes. Berlin, 355-372.

Chawryło, K. (2022), Propaganda masowego rażenia. Rosyjska telewizja w obliczu wojny, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/propaganda-masowego-razenia-rosyjska-telewizja-w-obliczu-wojny (accessed: 15.11.2023).

Czachur, W. (2011), Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji, [w:] Tekst i dyskurs – Text und Diskurs 4, 79-97.

Dąbrowska, A. (1994), Eufemizmy współczesnego języka polskiego. Wrocław.

Druzhinin, A. S. | Fomina, T. A. | Polyakov, O. G. (2020), Evfemizmy, disfemizmy, ortofemizmy i eksperiyentsial'nyy kontekst: kholisticheskiy vzglyad na lingvisticheskuyu problemu, [in:] Yazyk i kul'tura 50, 23-40. [Дружинин, А. С. | Фомина, Т. А. | Поляков, О. Г. (2020),

[7] Oryg. „[…] the way you change the future is to change people's narrative. […] Everything else is far too complicated and out of a single person's control – but just change the story we tell ourselves about the future and you change the future itself".

Эвфемизмы, дисфемизмы, ортофемизмы и экспериенциальный контекст: холистический взгляд на лингвистическую проблему, [в:] Язык и культура. 50, 23-40.]

Huszcza, R. (2006), Honoryfikatywność. Gramatyka, pragmatyka, typologia. Warszawa.

Johnson, B. D. (2011), Introduction: How to Change the Future, [in:] Doctorow, C. | Rushkoff, D. | Johnson, B. D. (eds.), The Tomorrow Project Anthology. Conversations About the Future, http://csi.asu.edu/wp-content/uploads/2017/07/Conversations_About_the_Future_Anthology.pdf (accessed: 15.11.2023).

Konoplev, D. E. (2023), Rezhim informatsionnogo blagopriyat·stvovaniya v zhurnalist·skikh publikatsiyakh na ekonomicheskuyu tematiku: stsenarii administrativnoy paradigm, [in:] Znak: problemnoye pole mediaobrazovaniya 1 (47), 121-128. [Коноплев, Д. Э. (2023), Режим информационного благоприятствования в журналистских публикациях на экономическую тематику: сценарии административной парадигмы, [в:] Знак: проблемное поле медиаобразования 1 (47), 121-128.]

Kopaliński, W. (1980), Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa.

Kopaliński, W. (1985), Słownik mitów i tradycji kultury. Warszawa.

Larson, Ch. (1995), Persuasion: Reception and Responsibility. Belmont.

Luchtenberg, S. (1985), Euphemismen im heutigen Deutsch. Mit einem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache. Frankfurt am Main.

Lutz, W. (1999), Doublespeak Defined: Cut through the Bull**** and Get the Point! New York.

Pace-Sigge, M. (2018), Spreading activation, lexical priming and the semantic web: Early psycholinguistic theories, corpus linguistics and AI applications. London.

Paul, Ch. | Matthews, M. (2016), The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model. Why It Might Work and Options to Counter It, [in:] https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE198.html (accessed: 15.11.2023).

Pogorilko, M. (2022), Rossiyskaya propagandistka Simon'yan smenila ritoriku na fone provala armii RF v Ukraine [Погорилко, М. (2022), Российская пропагандистка Симоньян сменила риторику на фоне провала армии РФ в Украине], [in:] https://news.obozrevatel.com/russia/rossijskaya-propagandistka-simonyan-smenila-ritoriku-na-fone-provala-armii-rf-v-ukraine-ee-vyismeyali-video.htm (accessed: 15.11.2023).

Polański K. (red.) (1993), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław.

Rogoża, J. | Domańska, M. (2021). Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego" autorytaryzmu, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/raport-osw/2021-05-25/naprzod-w-przeszlosc (accessed: 15.11.2023).

Scheufele, D. | Tewksbury, D. (2007), Framing, Agenda Setting, and Priming: The Evolution of Three Media Effects Models, [in:] Journal of Communication 57, 9-20.

Searle, J. (1995), The construction of social reality. New York.

Sheygal, Ye. I. (2000), Semiotika politicheskogo diskursa. Volgograd. [Шейгал, Е. И. (2000), Семиотика политического дискурса. Волгоград.]

Składkiewicz, Ż. (2023), Rola dysfemizmów w kreowaniu obrazu rzeczywistości wojennej: pragmalingwistyczna analiza rosyjskiego dyskursu medialnego na temat wojny w Ukrainie, [w:] Studia Rossica Gedanensia 10, 133-148.

Sojda, S. (2012), Kontrasty eufemistyczno-dysfemistyczne w lingwistyce słowackiej i polskiej, [in:] Linguarium Silva 1, 123-134.

Telus, M. (2000), Konstrukcja narodowego „my", czyli dlaczego kochamy ojczyznę, [w:] Acta Universitatis Wratislaviensis 2229 (14), 253-287.

Waśniewska, M. (2017), 'Misja pokojowa' czy 'krwawa jatka': eufemizmy i dysfemizmy w dyskursie medialnym na przykładzie relacji z wojny w Syrii w polskiej prasie, [w:] Tekst i dyskurs – Text und Diskurs 10, 83-100.

Zolotukhin, D. (2020), „Biała księga" specjalnych operacji informacyjnych wobec Ukrainy w latach 2014-2018, [w:] Rosyjska propaganda wobec Polski i Ukrainy. Biuletyn „Monitoring Propagandy i Dezinformacji" 1, 6-10.

DOI: 10.31648/pw.10876

Helena Pociechina
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6015-2055
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ROSJA W UKRAIŃSKICH MEMACH INTERNETOWYCH (OKRES WOJENNY 2022-2023)

Russia in Ukrainian internet memes (war period 2022-2023)

Abstract: This paper contains a linguistic analysis of visual messages published on the Internet (mainly on Ukrainian websites) in the period from the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022 to mid-2023. The content of the messages reflects current war events in the form of comments satirical, less often humorous, within the framework of political discourse. Discourse in the context of this study is understood as a set of speech activities in the form of a dialogue or monologue, realizing a specific communicative goal under specific conditions or circumstances. During the description of the empirical material, the following components of the war discourse will be indicated: participants of the discourse, time and space, goals and strategies of action, values cultivated by the participants, which are the subject of reminiscence references, precedent texts and genre-specific linguistic units and constructions. The article consists of three parts. The first part contains the definition of an Internet meme, as well as the characteristics of this genre, including stylistic and media aspects. In the second part, I will present the structure of the war discourse, partly referring to the protest discourse. In the third part, I analyzed the empirical material, focusing on linguistic means and their historical, political and ideological characteristics. Material for the study was collected from February 2022 to June 2023 on Ukrainian websites, on YouTube, and on Telegram communicator blogs.

Keywords: language play, political linguistics, anti-war discourse, satire, pun, carnivalization

1. Wprowadzenie

24 lutego 2022 r. Federacja Rosyjska rozpoczęła w niepodległej Ukrainie inwazję na pełną skalę. Wojska rosyjskie przekroczyły granice lądowe, powietrzne i morskie, o wczesnych godzinach popołudniowych została zaatakowana Wyspa Węży położona na ukraińskich wodach terytorialnych Morza Czarnego w odległości 35 km od ujścia Dunaju, tuż przy granicy z Rumunią. Krążownik rakietowy Moskwa oraz okręt patrolowy Wasilij Bykow ze wsparciem śmigłowców szturmowych ostrzelały wyspę z dział pokładowych i dowódca krążownika zażądał,

by ukraiński garnizon się poddał[1], w odpowiedzi zabrzmiało (teraz powszechnie znane): „Rosyjski okręcie wojenny, idź w chuj!" («Русский военный корабль, иди на х**»). Nagranie, rozpowszechnione przez „Ukraińską prawdę" i powielane w mediach na całym świecie, stało się pierwszym ukraińskim antyrosyjskim wojennym memem na temat tej wojny. Mężni Ukraińcy postawili się potężnemu wrogowi i, okazując wsparcie swoim żołnierzom, wytoczyli działa satyry na polu walki ideologicznej.

Niniejszy artykuł zawiera analizę lingwistyczno-semiotyczną komunikatów wizualnych, opublikowanych w internecie (przede wszystkim na stronach ukraińskich) w okresie od rozpoczęcia pełnowymiarowej inwazji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. do połowy 2023 r. Treść komunikatów odzwierciedla aktualne zdarzenia wojenne w postaci komentarzy satyrycznych, rzadziej humorystycznych, mieszczących się w ramach dyskursu politycznego (por. Kiklewicz | Pociechina 2021). Dyskurs w kontekście niniejszego badania jest rozumiany jako zespół czynności mównych w formie dialogowej lub monologowej, realizujących w określonych warunkach lub okolicznościach określony cel komunikacyjny. W trakcie opisu materiału empirycznego zostaną wskazane następujące składowe dyskursu wojennego: uczestnicy dyskursu, czasoprzestrzeń, cele i strategie działań, kultywowane przez uczestników wartości, będące przedmiotem odniesień reminiscencyjnych teksty precedensowe oraz uwarunkowane gatunkowo jednostki i konstrukcje językowe (por. van Dijk 2001, 29; Grabias 2003, 264 i n.; Halliday 1998, 8 i n.; Hasan 2004, 20 i n.; Kiklewicz 2022, 8; Sładkiewicz 2013, 35 i n.).

Artykuł składa się z trzech części. Część pierwsza zawiera definicję memu internetowego, a także charakterystykę tego gatunku z uwzględnieniem aspektów stylistycznych i medialnych. W drugiej części przedstawię strukturę dyskursu wojennego, częściowo nawiązując do dyskursu protestacyjnego. W trzeciej części zawarłam analizę materiału empirycznego, skupiając się na środkach językowych oraz ich nacechowaniu historycznym, politycznym i ideologicznym.

Materiał do badania był zbierany od lutego 2022 r. do czerwca 2023 r. na ukraińskich stronach internetowych, w serwisie YouTube, na blogach komunikatora Telegram. Źródła pochodzenia omawianych obrazków (adresy internetowe) zostaną podane przy ilustracjach.

[1] «Я – русский военный корабль. Предлагаю сложить оружие и сдаться во избежание кровопролития и неоправданных жертв. Иначе по вам будет нанесен бомбово-штурмовой удар», https://www.youtube.com/watch?v=LDrFVdms8yk (accessed: 15.01.2024).

2. Mem internetowy. Charakterystyka gatunku i zakres wykorzystania

Mem w rozumieniu autora tego terminu R. Dawkinsa (1996; zob. też: Blackmore 1999) to wzorzec mentalny (idea) lub wzorzec zachowania, który w obrębie określonej wspólnoty kulturowej rozprzestrzenia się poprzez naśladownictwo w dyskursach komunikacji, nabywając jednocześnie znaczenia symbolicznego. Choć wyjściowa koncepcja Dawkinsa, iż memy i geny ewoluują zgodnie z podobnymi zasadami, a ewolucja kultury polega na powielaniu i samokopiowaniu, jest dziś kwestionowana (zob. Wężowicz-Ziółkowska 2014, 12 i n.), określenie *mem*, m.in. w konstrukcji *mem internetowy*, utrwaliło się w języku – jako nazwa bytującego w internecie (na portalach społecznościowych i w komunikatorach) obrazka z napisem, który często ulega modyfikacjom. Obecnie określenie obrazków o charakterze komicznym (w tym satyrycznym) jako *memów internetowych* chyba można uważać za powszechne, szczególnie po założeniu w internecie przez Marcina Grzegorza Żytkowiaka strony *Memy polskie*[2]*, która zawiera m.in. informacje o podstawach analizy oraz interpretacji tego zjawiska. Żytkowiak stwierdza zasadność przeprowadzenia badań nad memami internetowymi właśnie w ramach językoznawstwa i podaje trzy podstawowe definicje memu*[3]: 1) mem jako przedmiot badań memetyki – nauki o ewolucji kulturowej, która śledzi proces rozprzestrzeniania się różnych idei wśród członków danej społeczności; 2) mem jako obrazek o charakterze humorystycznym, w którym elementy obrazowe współwystępują z elementami tekstowymi; 3) mem jako gatunek wypowiedzi internetowej, komunikat obrazkowy, zbudowany na podstawie schematu konstrukcyjnego, wykorzystujący skonwencjonalizowane elementy związane ściśle z kulturą i historią internetu.

W perspektywie niniejszego badania za najbardziej odpowiednią należy uznać trzecią definicję, choć dwie pierwsze także zawierają ważne dla mnie informacje: o konotacjach kulturowych, o ekspresji i zastosowaniu rozmaitych zabiegów językowo-stylistycznych, wywołujących komizm. Wiąże się to w faktem, że autorzy ukraińskich memów antywojennych wykorzystują szeroki asortyment technik graficznych, poczynając od skonwencjonalizowanych emotikonów, przez *rage faces*, *image macro*, *lolcats*, *advice animals* do skomplikowanych demotywatorów (z wykorzystaniem fotomontażu) oraz tzw. gifek i filmików wideo.

W rosyjskojęzycznej przestrzeni internetowej w krajach byłego ZSRR do określenia obrazków o szeroko rozumianej treści komicznej przez dłuższy czas (od 2004 r.) był używany termin *фотожаба* stworzony na podstawie zmyślonego podobieństwa brzmienia (paronomazji): *photoshop* (Adobe Photoshop) – *fotożaba* (Makarowska 2020).

---

2 https://memypolskie.pl/

3 https://memypolskie.pl/memy/definicja-memu/

Nie do końca pasują do przytoczonych definicji memu filmiki o treści satyrycznej, które czasem wyglądają jak proste animacje w formacie GIF, ale częściej przypominają spoty reklamowe, sporządzone profesjonalnie z wykorzystaniem najnowszych programów do redakcji wideo. Dodatkowo należy zaznaczyć, że o ile memy graficzne zwykle ilustrują teksty językowe, o tyle w serwisie YouTube memy wideo zazwyczaj są podawane w postaci bloków na wzór spotów reklamowych, trwających przeciętnie od 15 do 25 min[4]. Memy w blokach różnią się pod względem tematycznym i gatunkowym, choć w jednym bloku mogą występować zupełnie różne formy gatunkowe. Memy wideo są porównywane do dowcipów (zob. Kultyševa | Žuravskaja 2016; Savickaja 2018), które stają się źródłem tekstów precedensowych.

Memy w założeniu mają charakter polisemiotyczny, tzn. łączą w sobie co najmniej dwa typy kodowania informacji: werbalny i wizualny (Berežnoj 2014; Makarowska 2020; Savickaja 2018).

3. Struktura dyskursu antywojennego

Analiza materiału empirycznego będzie bazowała na zasadach opisu dyskursów rezystancyjnych (zob. Kiklewicz 2022; Kiklewicz | Pociechina 2021, 271-275), z tym że istnieje konieczność doprecyzowania niektórych aspektów. Pierwszy z nich to zakres odniesienia dyskursu („dyskurs o…"). Memy nie dotyczą tylko działań wojennych, jednak też innych towarzyszących wydarzeń, czy to w Ukrainie, czy to w Rosji, czy to w innych krajach. Autorzy memów poddają wartościowaniu zarówno zachowania obrońców Ukrainy, jak i – przede wszystkim – zachowania najeźdźców: żołnierzy, polityków, a także wspierające inwazję społeczeństwo rosyjskie. Ważne, że obydwie walczące strony funkcjonują w tej samej przestrzeni językowej: tak Rosjanie, jak i Ukraińcy posługują się językiem rosyjskim. Znajomość języka rosyjskiego autorów ukraińskich memów jest wręcz perfekcyjna, co pozwala im na tworzenie tekstów satyrycznych z wykorzystaniem subtelnej gry językowej oraz innych figur retorycznych, którymi język rosyjski dysponuje w dużym stopniu. W taki sposób ukraińscy internauci potrafili przekształcić język wroga w narzędzie kontrpropagandy. Na stronie projektu *Ukraïner* w serwisie YouTube każdy blok memów został poprzedzony ironicznym zwrotem – w języku rosyjskim – do rosyjskiego żołnierza. Każdy taki zwrot nawiązuje do absurdalnych informacji rozpowszechnianych przez rosyjskie media systemowe.

[4] Na przykład: Меми війни на stronie Ukraïnera (Кримський міст перегрупувався – Krymski most się przegrupował): https://www.youtube.com/watch?v=cEY5v7I-mbw&t=69s – blok trwa 22:45 min i zawiera 122 memy.

Jest to np. informacja o tym, że w Ukrainie istnieją laboratoria biologiczne, w których są hodowane ptaki wędrujące do przeniesienia na terytorium Rosji wirusów:

(1) Дорогой еще живой, но уже хорошо обработанный в информационных биолабораториях русский! Эти субтитры – специально для тебя. Чтобы пока тебя, как мясо, привозят в Украину и рассказывают, что воевать тут тебе придется против разве что боевых гусей – ты мог подучить язык, который тебе пригодится, если удастся остаться в живых и избежать гнева гусеобразных отрядов и батальонов рыжих лисов.

Czas i przestrzeń antywojennych memów obejmują sytuacje i motywy znane od czasów Arystofanesa i powtarzające się do naszych dni w utworach satyrycznych poświęconych wojnie. Autorzy memów błyskawicznie reagują na zdarzenia po obu stronach linii frontu, a także w świecie. Cele dyskursu zostały uwarunkowane obraną przez autorów strategią prezentacji satyrycznej, a więc polegają na przedstawieniu wroga, czyli rosyjskiego najeźdźcy, jako obiektu ironii i wyśmiewania. W strukturze memów ważną rolę odgrywają elementy karnawalizacji (zob. Bachtin 1990, 15): ironiczna nadreprezentacja rosyjskich „świętości", bluźnierstwo przeciwko głowie państwa, błazenada, parodia, groteska, epatowanie cielesnością, skandalizujący obsceniczny język.

4. Charakterystyka źródeł materiału

Na ogólną ilość materiału badawczego składa się ponad 5000 memów różnego formatu. Za najważniejsze źródło materiału na samym początku działań wojennych Rosji przeciw Ukrainie posłużyły ukraińskie kanały, szczególnie na portalu YouTube oraz w komunikatorze Telegram. Przede wszystkim należy wymienić stronę ukrainer.net, na której co miesiąc ukazywały się bloki memów wojennych. Każdy z bloków zawiera mniej więcej od 100 do 200 memów, wykonanych w różnych stylach: są to obrazki, gifki, filmiki i in. Kanał należy do założonego w 2016 r. wolontariackiego projektu medialnego „Ukraïner", powołanego do prezentacji i promocji w świecie „prawdziwej, nieoczekiwanej i autentycznej Ukrainy"[5]. Inne wykorzystane w trakcie badania źródła: Паляниця. Український тікток[6], Краще ТікТоку[7], ЗупиниЛося[8], АНДРЮХА[9], Benderivskij polk[10], ГУМОР

[5] https://www.youtube.com/@ukrainernet
[6] https://www.youtube.com/@Palianitsia
[7] https://www.youtube.com/@krasche
[8] https://www.youtube.com/@zupynylosya
[9] https://www.youtube.com/@ANDR10XA
[10] https://www.youtube.com/@benderivskiypolk

TIME[11], Гумор_UA[12]. Memy są publikowane również na ukraińskich kanałach w komunikatorze Telegram: Труха Україна[13], Flash UA[14], Times of Ukraine[15], Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style[16], Військовий Літописець[17] i in.

5. Zabiegi językowe

Najbardziej rozpowszechnionym zabiegiem językowym w tekstach memów jest klasyczny kalambur (Sannikov 1999, 490 i n.), czyli gra językowa, polegająca na takich zabiegach, jak paronimia i paronomazja, ekwiwokacja (parasemia), dekompozycja, neosemantyzacja i in. Jako przykład paronomazji można przytoczyć rozpowszechnione z pierwszych dniach wojny określenie eksplozji jako *bawełny* – ukr. *бавовна*. Określenie to powstało w efekcie przetłumaczenia rosyjskiego eufemizmu politycznego *хлопок* ‘klaśnięcie’ – w taki sposób media rosyjskie informowały o ostrzałach i bombardowaniach ukraińskich miast. Ponieważ rzeczownik *хлопок* (z akcentem na pierwszej sylabie) występuje jako homograf ze znaczeniem ‘bawełna’, właśnie to drugie określenie – o silnym nacechowaniu ironicznym – stało się popularne.

Na zasadzie kompozycji zostały utworzone neologizmy *пропагандоны* (ros. *пропаганда* + *гондон* ‘kondom’)[18], *изроссилование* (ros. *изнасилование* + *Россия*)[19], *спецобосрация* (ros. *спецоперация* + *обосраться*). Na zjawisku homofonii bazuje podwójne odczytanie znanego idiomu *аналогов нет* ‘nic podobnego nie istnieje; nie ma analogów’ jako *анало//говнет* (*анал-* jako rdzeń przymiotnika *анальный*, + *говн-* jako rdzeń od rzeczownika *говно*) – w tym wypadku chodzi o niską jakość rosyjskiej produkcji krajowej, którą rząd zastępuje wysokotechnologiczną produkcję objętą sankcjami[20]. W grach słów są wykorzystywane różne modyfikacje semantyczne (metaforyczne i metonimiczne), są też tworzone aluzje do tekstów precedensowych oraz ich reinterpretacja. Za przykład może posłużyć

11 https://www.youtube.com/@gumortime
12 https://www.youtube.com/@_ua5286
13 t.me/truexanewsua
14 t.me/c/1477643542?boost
15 t.me/+cRK9PsQb8mdhYTRi
16 t.me/smeshinki_net
17 t.me/historydonbass
18 Nie jest to, co prawda, określenie zupełnie nowe, gdyż w połowie lat 2000 zastosowano je w odniesieniu do rosyjskich proputinowskich dziennikarzy propagandowych.
19 Autorem jest rosyjski artysta Filipp Kozłow (Philippenzo) https://www.bbc.com/russian/media-67347366
20 Autorem idiomu jest rosyjski muzyk Siergiej Sznurow, https://reproduktor.net/leningrad/analogovnet/

nazwa *бджовелін* (ukr. *бджола* ‘pszczoła’ + *Javelin* ‘oszczep; nazwa amerykańskiego sterowanego pocisku przeciwpancernego’), sugerująca podobieństwo dwóch funkcji: żądli jak pszczoła.

5.1. Nazwy Rosji i Rosjan

Pejoratywne nazwy Rosjan w ukraińskiej przestrzeni publicznej i odpowiednio Ukraińców w rosyjskich mediach masowych pojawiły się jeszcze za czasów pomarańczowej rewolucji 2004 r., kiedy w rosyjskiej państwowej telewizji rozpoczęła się antyukraińska kampania propagandowa, której organizatorzy przypomnieli sobie Stiepana Banderę[21], a Ukraińców zaczęli określać jako banderowców. Po rewolucji godności i Euromajdanie 2014 r. w rosyjskich mediach pojawiły się pejoratywne określenia Ukraińców jako *Ukropów* (ros. i ukr. *укроп* ‘koperek’) – na zasadzie współbrzmienia początku obu wyrazów. Rosjanie z kolej otrzymali określenie *ватники* ‘waciaki’ – za podstawę tu służy pikowana kurtka z waty jako typowe ubranie ubogiego mieszkańca rosyjskiej wsi, a jednocześnie symbol tępoty i zacofania (zob. Gusejnov 2014).

W sytuacji wojny pojawiły się i upowszechniły nowe określenia Rosjan. *Władca pierścieni* J. R. R. Tolkiena, jedna z najbardziej popularnych powieści o apokaliptycznym starciu mocy jasnych i ciemnych, decydującym o istnieniu ludzkości, dostarczyła nazwy żołnierzy armii rosyjskiej *orkowie* – ros., ukr. *орки* oraz nazwy państwa Rosji *Mordor* – ukr., ros. *Мордор.*

Na rys. 1 autor konfrontuje dwie postacie: wielkiego potężnego monstra orka i małego słabiutkiego rosyjskiego żołnierza *czmoni*. Śmiesznie brzmiący zarówno po ukraińsku, jak i po rosyjsku wyraz *czmonia* (ros., ukr. *чмоня*) lub *czmobik* (ros., ukr. *чмобик*) jest okazjonalnym skrótem od ros. *частично мобилизованный* ‘częściowo mobilizowany’. Jak wiadomo, władze Rosji nie ogłosiły regularnej mobilizacji rezerwistów i nie wypowiedziały wojny Ukrainie, przeprowadzając „mobilizację częściową” (w Doniecku i Ługańsku to oznaczało: z łapanki). Symbolem takiego przypadkowego mobilizowanego rezerwisty stał jeniec wojenny Andriej Riazancew, złapany 1 marca 2022 r. w Doniecku, a niedługo potem w trakcie wymiany jeńców powrócił do domu. Ukraińscy dziennikarze pisali, że „czmonia rozwalił moskalską machinę agitacyjną, jak Javelin rozwala ich czołgi. Chwila, flesz, kurtyna. Jednym zdjęciem wysłał psu na budę miliardy, które rosTV wpakowało w propagandę”[22]. W pierwszych dniach inwazji pojawiło się również określenie Rosjan za pomocą rzeczownika zbiorowego *Ruśnia* (ukr. *русня*, *руснявий* ‘rosyjski’) – o wyraźnie negatywnej konotacji.

---

[21] Wyraz *Bandera* kojarzy się wielu Rosjanom z nazwiskiem bohatera powieści satyrycznej Ilji Ilfa i Jewgienija Pietrowa *Dwanaście krzeseł* (1928), który, co prawda, nazywał się *Ostap Bender*. Tłumaczy to, dlaczego wielu Rosjan wymawia *Bandera* jako *Bendera*, a poza tym mówi o *benderowcach*.

[22] https://telegra.ph/CHmonya-chelovek-mehm-08-17

Rys. 1. Ork vs. rosyjski żołnierz (Nie mylić!)
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=3ld1_z860kU (accessed: 15.01.2024).

Litery alfabetu łacińskiego *Z* i *V*, którymi zostały oznakowane pojazdy wojsk okupacyjnych, w krótkim czasie przekształciły się w symbole wojny po obu stronach linii frontu. Litera *z, Z* zastąpiła *c* oraz podwójne *cc* w słowach *руzzкий*, *рyzzкий, Pozzія* (rys. 2). Pejoratywny stosunek do państwa agresora wyraża się zarówno w pisowni jego nazwy małą literą, w tym w formach skrótowych: *росія*, *ерефія*, *раша* (ang. Russia [ˈrʁsə]), *рашка*, jak i w formach jej trawestacji: *роісся*, *рососсія*, *російска педерацыя*[23]. *Dość często o Rosji mówi się: на болотáх* ‘na bagnach’. Za źródło tego określenia należy uważać demotywator, opublikowany na stronie Ambasady USA w Kijowie (rys. 3) po legalizacji przez Putina samozwańczych republik Doniecka i Ługanska 21 lutego 2022 r.[24]

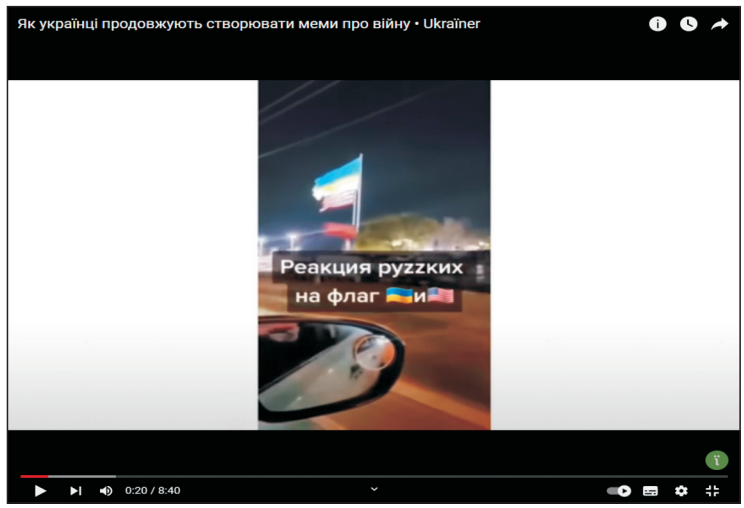
Na jednym z memów[25] widzimy tradycyjne nakrycie głowy oficerów armii rosyjskiej (ros. *фуражка*). Nazwa czapki zawiera rdzeń pochodzenia francuskiego, ale najprawdopodobniej została zapożyczona z języka polskiego, por. *furażerka*, hist. czapka zaopatrzeniowców, którzy zajmują się poszukiwaniem *furażu* < фр. *fourrage* ‘furaż, pasza dla koni wojskowych’ (co prawda, współczesna polska *furażerka* ‘pierożek’ w języku rosyjskim nazywa się *pilotką*, czyli czapką pilotów). Autorzy memu dokonują metaanalizy lub ponownej segmentacji wyrazu (ang. *rebracketing*, *resegmentation*, *metaanalisys*), przesuwając granice morfemów, wyodrębniając w nim znany już nam rdzeń *рашка* oraz wykrzyknik *фу* ‘fe’, wyrażający reprymendę z powodu czyjegoś niewłaściwego zachowania (wg SJP).

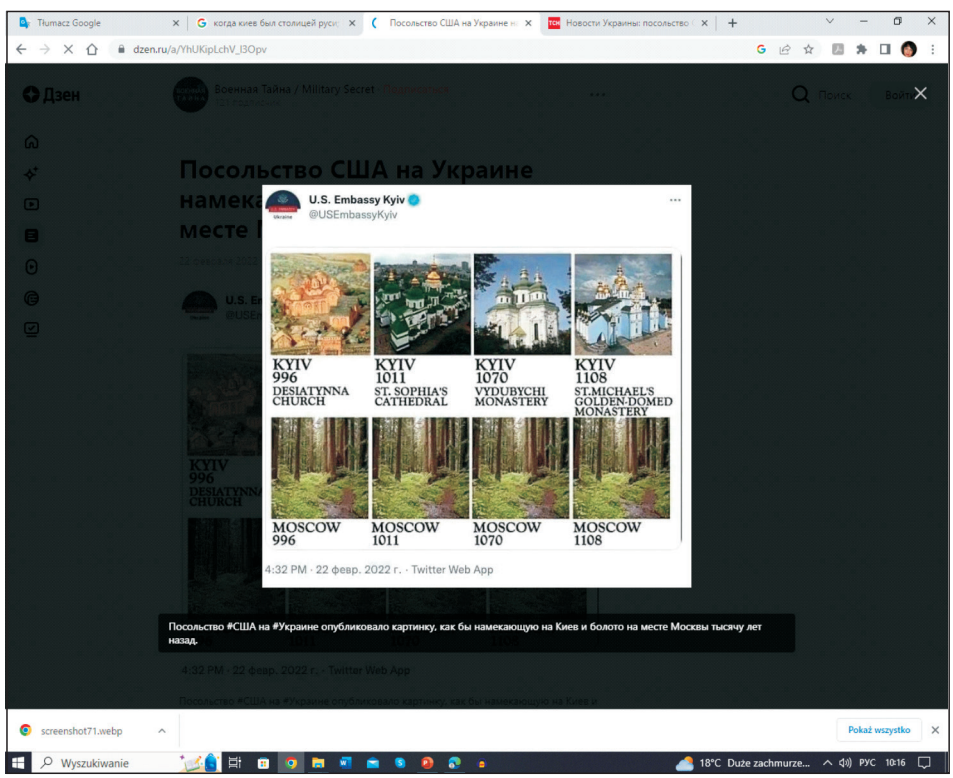
23 Wykorzystano przejęzyczenie rzecznika prasowego W. Putina Dmitrija Pieskowa: https://nv.ua/kr/world/countries/rosiyska-pederaciya-shcho-oznachaye-obmovka-dmitra-pyeskova-novini-rosiji-50354275.html/

24 https://24tv.ua/ru/posolstvo-ssha-potrollilo-istoricheskie-poznanija-putina-memom_n1874519 (accessed: 15.01.2024).

25 https://www.youtube.com/watch?v=adHlFe-ud2M (accessed: 1.01.2024).

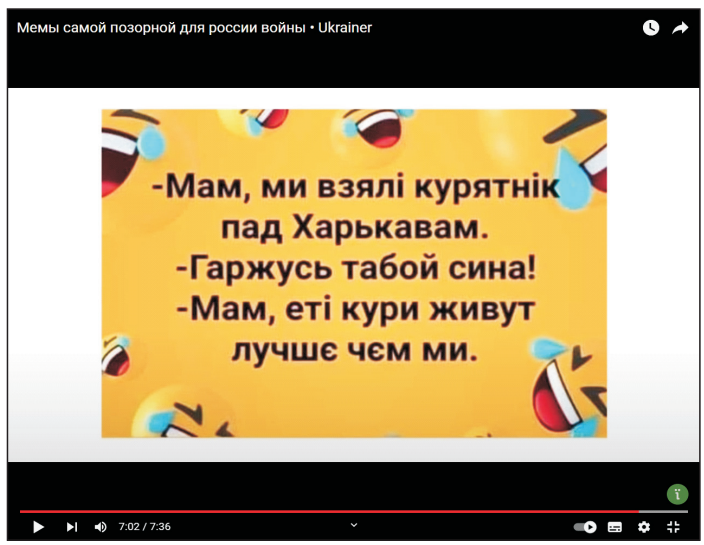
Rys. 2. „Podnieś szybę, ja cię proszę, podnieś szybę!!!”
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=3ld1_z860kU (accessed: 1.01.2024).

Rys. 3. Ambasada USA w Ukrainie opublikowała obrazek, który sugeruje, że gdy Kijów był stolicą państwa, na miejscu Moskwy przez kolejne 100 lat były same bagna

5.2. Modyfikacje w zakresie ortografii

Ukraińscy internauci stosują nowe zasady rosyjskiej ortografii, w której przeważa kryterium etymologiczne (czyli morfologiczne), a także fonetyczne. Pisownia memów odzwierciedla rosyjskie akanie oraz miękką wymowę spółgłosek za pomocą użycia ukraińskiej litery *є* (w transkrypcji: [‘e], [je]) zamiast *e*. Na wzór języka ukraińskiego wprowadza się też dwie litery: *u* ([y]) oraz *i* ([i]). Test memu (rys. 4) w sposób ironiczny przedstawia rozmowę telefoniczną matki z synem, w której wyśmiane zostały nie tylko „osiągnięcia” „pierwszej armii świata”, lecz także nędzna sytuacja z jakością życia w Rosji. Podobne rozmowy z członkami rodzin okupantów były przechwytywane, nagrywane i wykorzystywane przez ukraiński wywiad w celach kontrpropagandy. Powstało sporo innych memów o tym, jak rosyjscy wojskowi na skalę masową wywozili z Ukrainy sprzęt RTV, wyposażenie łazienek, a nawet drobne artykuły gospodarstwa domowego, niedostępne dla nich w ojczyźnie.

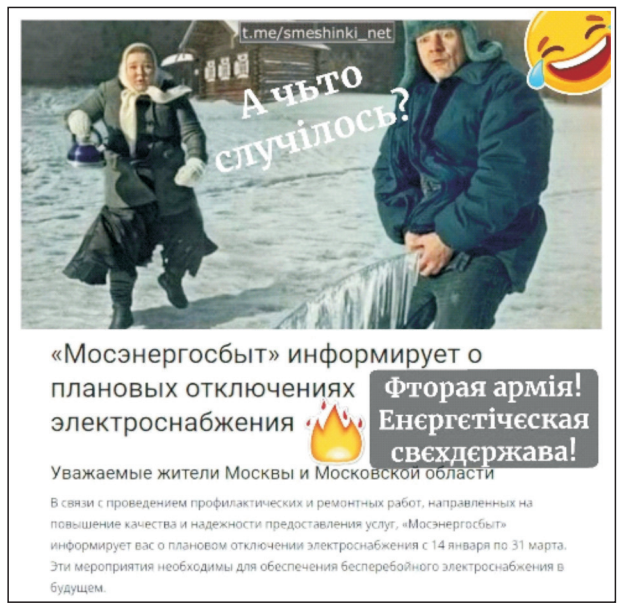

Rys. 4
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=Rx6dB6L03ss (accessed: 15.01.2024).

W styczniu 2024 r. po rozpowszechnieniu w mediach informacji o awariach ogrzewania na początku w Podmoskowiu, a później w innych regionach Rosji, w ciągu kilku dni na wielu ukraińskich stronach pojawiła się duża liczba memów na ten temat. Na jednym z nich (rys. 5) widnieje tekst, zapisany w „nowej” ortografii. Wyrażenie *Чьто случілось?* ‘Co się stało?’ jest reminiscencją postu na portalu społecznościowym: „Pojechałem do IKEA, a tam zamknięte. Kto wie, co się stało?”[26],

[26] https://memepedia.ru/a-chto-sluchilos

który nabrał znaczenia symbolicznego w warunkach sankcji ekonomicznych, nałożonych na Rosję przez kraje zachodnie (wszystkie sklepy IKEA zostały w Rosji zamknięte natychmiast po rozpoczęciu inwazji w Ukrainie).

Rys. 5

5.3. Wykorzystanie artefaktów kultury

W ukraińskich memach zostały wykorzystane przedmioty, zjawiska oraz postacie, które są dobrze znane stronie rosyjskiej i które można zaliczyć do artefaktów kulturowych (fenomenów precedensowych) w szerokim rozumieniu. Artefakty te, ulokowane w kontekście wojny, ulegają reinterpretacji. Tak np. na jednym z memów[27] widzimy ustawione w kółku butelki, związane wstążką w barwach narodowych Ukrainy z podpisem *Tort kijowski*. Deser pod taką nazwą od 1973 r. stanowi jedną z najbardziej pożądanych przez Rosjan pamiątek ze stolicy Ukrainy.

Kolejny mem[28] nawiązuje do wizyty premier Wielkiej Brytanii Rishi Sunaka w Kijowie 12 stycznia 2024 r. Na zdjęciu widzimy premiera, który wraca do domu Ukraińskimi Kolejami Państwowymi (Ukrzaliznycią), trzymając w rękach *tort kijowski* jako prezent dla rodziny.

---

27 https://www.youtube.com/watch?v=ZQhG-B_7MU4&t=3s (accessed: 15.01.2024)

28 TG Воєнні Смішинки – для підтримання бойового духу або Чорнобаївка style (t.me/smeshinki_net) (dostęp 14.01.2024)

Rys. 6 przedstawia żołnierzy Zbrojnych Sił Ukrainy na pokładzie wojennego samolotu z wyrzutniami Javelinów w rękach. Mem zawiera tekst: *Huculi z trombitami jadą na koncert!* Rosjanie znają karpacki instrument muzyczny w kształcie kilkumetrowej rury, który po rosyjsku nazywa się *трембита* (z ukr. *трембіта*; najprawdopodobniej to zapożyczenie z języka rumuńskiego, zob. polsk. *trąba*) – jest to m.in. nazwa popularnego niegdyś filmu (1968) na podstawie komedii muzycznej Jurija Milutina (1948). Określenie wyrzutni rakietowej jako *trombity* bazuje na domniemanym podobieństwie kształtu.

Rys. 6. Huculi z trombitami jadą na koncert
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=ZQhG-B_7MU4&t=3s (accessed: 1.01.2024).

Kolejny mem[29] przedstawia klatkę z kultowego amerykańskiego filmu *Dzień świstaka* (ang. *Groundhog Day*), którego bohater, grany przez Billa Murreya, trafia w pętlę czasu i jest zmuszony do wielokrotnego przeżywania tego samego dnia. Napisy przedstawiają krótką rozmowę:

(2) – Dokąd jedziemy? – pyta Murrey po rosyjsku.
– Do Czarnobajiwki – odpowiada po ukraińsku świstak.

Wieś Czarnobajiwka (ukr. Чорнобаївка), znajdująca się na obrzeżach Chersonia, stanowi „bramę" miasta od południa. Na początku inwazji w okresie do końca

[29] https://www.youtube.com/watch?v=0IXPnVscK_E&t=138s (accessed: 16.01.2024).

marca 2022 r. miejscowość ta była obiektem zaciekłych walk między atakującymi wojskami rosyjskimi i broniącymi się ZSU. Rosyjskie samoloty transportowe co najmniej 17 razy próbowały wylądować na lotnisku w Czarnobajiwce i były konsekwentnie niszczone przez ZSU (zob. Bendyk 2022; Kovalenko 2022). Wobec tego aluzja do *Dnia świstaka* jest całkiem zrozumiała; nawiązuje do wielokrotnie powtarzających się ataków Rosjan, którzy stracili w Czarnobajiwce mnóstwo sprzętu i ludzi, w tym dwóch generałów.

Kolejny mem[30] nawiązuje do filmiku nagranego przez zastępcę kapitana i sternika gruzińskiego handlowego statku, którzy odmówili w zaopatrzeniu w paliwo rosyjskiemu statkowi i polecili z powodu braku paliwa użyć wioseł. Obrazek w formie demotywatora przedstawia pseudoreklamę głównego przewoźnika pasażerskiego Rosji – spółkę Aeroflot, której pracownicy proponują pasażerce wiosła. Tło kulturowe memu stanowi przypomnienie o sankcjach wprowadzonych przez UE oraz USA przeciw spółce, która 5 marca 2022 r. była zmuszona do odwołania wszystkich lotów za granicę.

5.4. Wykorzystanie postaci Stepana Bandery

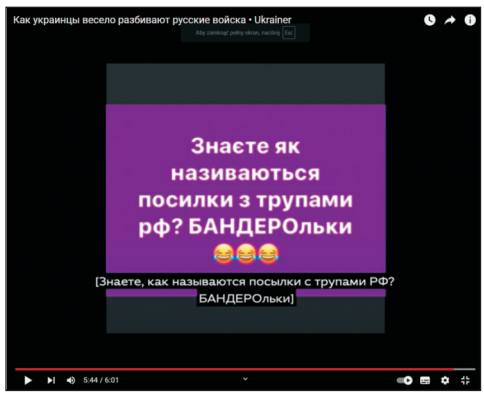
W antywojennych memach dość szeroko wykorzystuje się postać Stepana Bandery (zob. 4.1), zabitego przez NKWD w 1959 r., ideologa ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego. Reakcją na kultywowanie w rosyjskiej propagandzie antyukraińskiej wizerunku Bandery[31] był zorganizowany po raz pierwszy w 2007 r. festiwal muzyki alternatywnej *Bandersztat*, któremu towarzyszyły rozmaite warsztaty rzemieślnicze, artystyczne, pisarskie etc. W czasie wojny 2022-2024 pojawiły się memy, zawierające modyfikacje nazwiska Bandery, jak np. tekst na rys. 7: mamy tu do czynienia z resemantyzacją formy wewnętrznej rzeczownika ukr. | ros. *бандероль* ‘drobna przesyłka, pakiet’ < фр. *banderole* z *bande* ‘pasek, wstążka’ + *role* ‘rolka, zwój, zawiniątko’, który występuje w formie zdrobniałej: ukr. | ros. *бандерольку* < *Bandera* + *rolka*, czyli *rolka od Bandery* ‘trup rosyjskiego żołnierza spakowany do przesłania rodzinie’.

Rys. 8 przedstawia nową nazwę powszechnie znanego koktajlu Mołotowa (butelki zapalającej), nawiązującą do modnych gęstych napojów na bazie świeżych owoców i warzyw: banderowskie smoothie. Autorzy memu wykorzystali formę wierszowaną.

---

30 https://www.youtube.com/watch?v=ZQhG-B_7MU4&t=3s (accessed: 15.01.2024).

31 W marcu 2022 r. prezydent Czeczenii Ramzan Kadyrow nawoływał do schwytania największego wroga Rosji Stepana Bandery.

Rys. 7
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=ZQhG-B_7MU4&t=3s (accessed: 15.01.2024).

Rys. 8

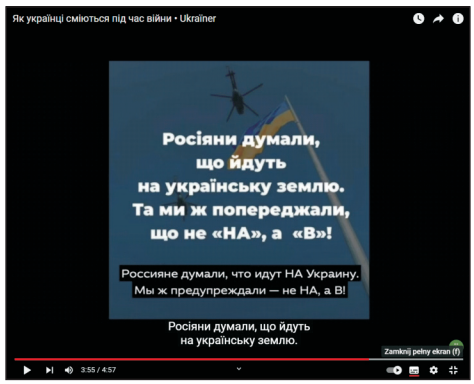
Popularny ukraińsko-izraelski bloger i youtuber Michajło Szeitelman w styczniu 2024 r. przeprowadził ankietę, w której poprosił swoich followersów o odpowiedź na pytanie „Czy uważasz siebie za banderowca?" Odpowiedzi procentowo rozłożyły się w następujący sposób: „tak" – 68 %; „nie" – 16 %; „tylko podczas ostrzałów rakietowych" – 16%[32].

5.5. Kalambury

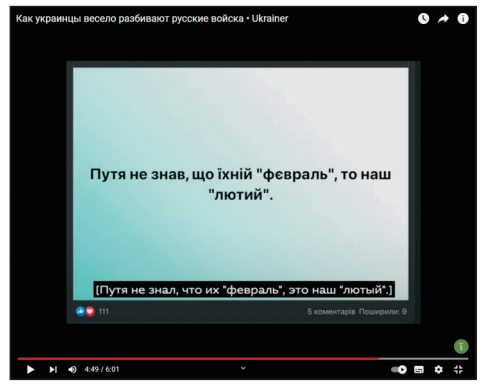
W tym punkcie omówię memy, które bazują na zabiegach językowych – takich jak parasemia, homonimia, metateza itd. Tak np. autor jednego z memów (rys. 9) celowo wykorzystuje dwuznaczność wyrażenia *в Україну.* Źródłem tej operacji jest oboczność form gramatycznych: *в Украину* | *на Украину*; ukr. *в Україну* | *на Україну*, pierwsza z których (nowsza) jest uważana za poprawną, a druga – za rusycyzm o nacechowaniu imperialistycznym. Przełożenie tej reguły na konstrukcję przyimkową z wyrazem *земля* 'ziemia' tworzy makabryczny obraz śmierci najeźdźców *w* Ukrainie i pogrzebu ich *w* ukraińskiej ziemi.

Autor tekstu na rys. 10 tłumaczy niepowodzenie Rosjan w wojnie błędem Putina, który rozpoczął wojnę w lutym. Kalambur polega na homonimii: polski przymiotnik *luty* jako nazwa miesiąca o pochodzeniu słowiańskim stanowi pełny ekwiwalent do ukr. *лютий* – w języku rosyjskim odpowiednikiem jest rzeczownik *февраль* < łac. *februarius*. W rosyjskim również występuje podobny wyraz (ros. *лютый*) ze znaczeniem 'srogi, ostry'. Autor tym samym sugeruje, że wróg nie oczekiwał tak zdecydowanej obrony ze strony ukraińskiej.

[32] https://www.youtube.com/watch?v=9qGqsfuJZ1A

Rys. 9

Rys. 10
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=ZQhG-B_7MU4&t=3s (accessed: 15.01.2024).

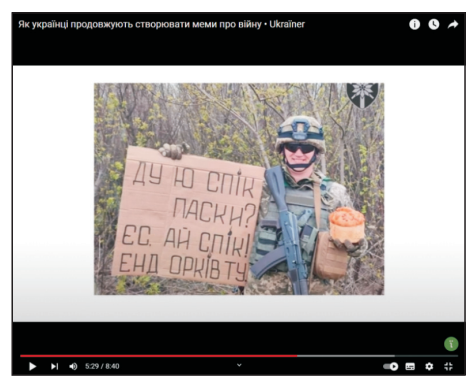
Mem na rys. 11 przedstawia wizerunek Putina jako typowego Rosjanina: chciwego złodzieja z głupim wyrazem twarzy, przytulającego do siebie skradziony sedes. Kalambur w tekście (w języku rosyjskim) bazuje na homonimii rzeczowników: ros. *толчок* ‘impuls, bodziec’ < *толкать* / *толкнуть* ‘popchnąć’ i *толчок* ‘sedes’ (wyraz regionalny, potoczny). Bez towarzyszącego obrazka tekst mógł zostać zrozumiany niewłaściwie.

Rys. 12 przedstawia mem, w którym autor wykorzystał styl makaroniczny oraz homofonię międzyjęzykową angielsko-ukraińską. Sens tekstu nosi makabryczny charakter:

(3) – Czy upiekłeś baby wielkanocne?
– Tak, upiekłem. I orków też.

Rys. 11
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=1S1pYNoZuSY (accessed: 16.01.2024).

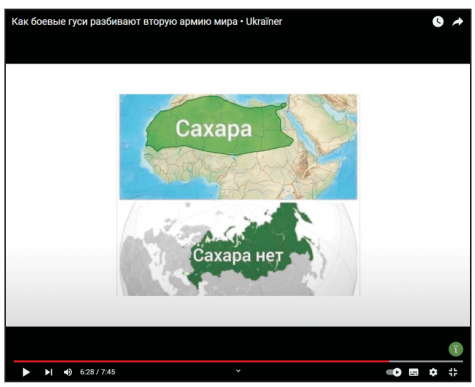

Rys. 12
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=3ld1_z860kU (accessed: 15.01.2024).

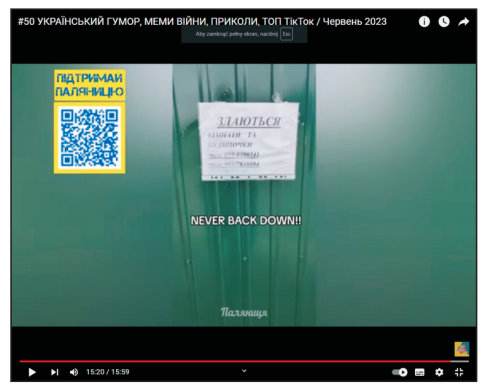
Ukraiński czasownik w formie czasu przeszłego *спік* (< *випікáти* | *випекти* lub *спекти* ‘piec, upiec’) stanowi formę homofoniczną do ang. *speak* ‘mówić’. Żołnierz na zdjęciu trzyma w ręku babę wielkanocną, dial. *paschę* (ukr. *паска*) i twierdzi, że upiekł również Rosjan, czyli trafił pociskiem Javeline lub Stinger trafił czołg przeciwnika.

Mem na rys. 13 w sposób ironiczny zestawia paronimię rosyjskich wyrazów *cáxap* ‘cukier’ i *Caxápa* ‘Sahara, pustynia w Afryce Północnej’, występujące w homograficznych formach: ros. *cáxapa* (Gen). Tekst nawiązuje do problemów z żywnością w Rosji.

Mem na rys. 14 jest zaadresowany do odbiorców ukraińskich. Autor odwołuje się w sposób humorystyczny do wartości patriotycznych. Na ogrodzeniu widzimy ogłoszenie o wynajęciu pokoi i domków (najprawdopodobniej chodzi o cele wypoczynkowe). Jednak w języku ukraińskim czasowniki *здаватися* ‘być przeznaczonym do wynajęcia’ i *здаватися* ‘poddawać się’ stanowią homonimy. Głos w tle apeluje do pokoi i domków, żeby się nie poddały.

Rys. 13
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=G0hchfd5KYQ&t=137s (accessed: 15.01.2024).

Rys. 14
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=22mxeWmOaEc (accessed: 19.05.2023).

Wielu dowcipów językowych nie da się jednak przełożyć na inny język, nawet historycznie pokrewny. Zwłaszcza dotyczy to kalamburów, opartych na podobieństwie wyrazów ukraińskich i rosyjskich:

(4) Українські бджовеліни:
– Ми дуже любимо соти.
– А тому з легкістю робимо окупантів двохСОТИми чи трьохСОТИми[33].

(5) С началом войны в Украине исконно русские выражения: одна нога здесь – другая там и пораскинуть мозгами приобрели новый пикантный смысл[34].

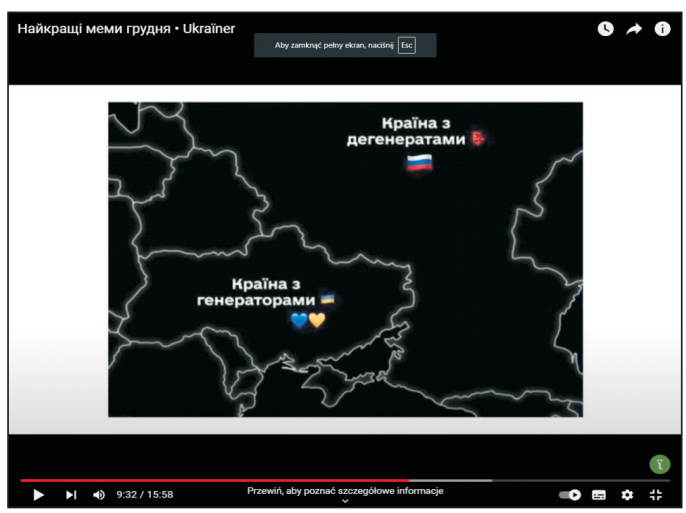
[33] https://rozdil.lviv.ua/anekdot/anekdot.php?id=4941
[34] https://rozdil.lviv.ua/anekdot/anekdot.php?id=4699

(6) У бункері сидять путін, кадиров, шойгу, лавров і щось дуже активно обговорюють. Заходить Залужний і каже: – Вибачте, я вимушений вас перебити[35].

W przytoczonych powyżej tekstach znajdujemy już wspomniane wyżej typy kalamburów. Żart w przykładzie (4) bazuje na resegmentacji: rzeczownik ros. *соты* ‘plastry miodu’ zostaje wyodrębniony jako rdzeń motywujący w liczebnikach złożonych porządkowych ros. *двухСОТЫй*, *трёхСОТЫй*, ukr. *двохсотний*; *трьохсотний* ‘dwusetny’, ‘trzechsetny’. Liczebniki stanowią kodowane nazwy strat osobowych w jednostkach wojskowych, zabitych i rannych. W tekście występuje też interferencja ukraińsko-rosyjska (o *bdżowelinach* p. 4.1).

W drugim tekście żart bazuje na dosłownym odczytaniu idiomów. Rosyjski frazeologizm *одна нога здесь – другая там* (dosłownie: *jedna noga jest tu – druga noga jest tam*) oznacza ‘bardzo szybko gdzieś pójść i wrócić’, natomiast ros. *пораскинуть мозгами* (dosłownie: *porozrzucać mózgami*) oznacza ‘przemyśleć, rozważyć’. W dyskursie wojennym przedstawiają one makabryczny „krajobraz po bitwie” – porozrzucane fragmenty ludzkich ciał. Efekt komiczny trzeciego tekstu bazuje na parasemii: ukr. *перебити* i ros. *перебить* oznaczają, po pierwsze – ‘przerwać komuś; wejść komuś w słowo’, po drugie – ‘wszystkich pozabijać’.

Na rys. 15 widzimy schematyczną mapę, na której przedstawiono rosyjsko-ukraińską granicę oraz terytorium za pomocą symboli. Zła czerwona twarz symbolizuje Rosję, a żółte i błękitne serduszka – Ukrainę. Nadpis stanowi niedokładny anagram,

Rys. 15
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=cA9apow2tWA&t=36s (accessed: 14.01.2024).

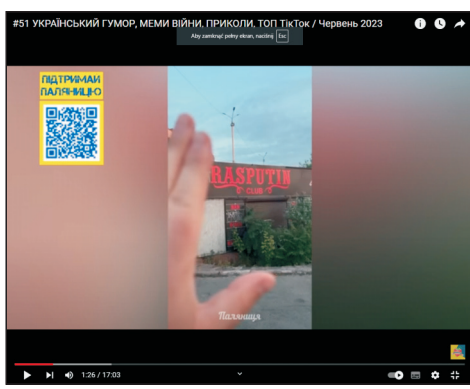
35 https://rozdil.lviv.ua/anekdot/anekdot.php?id=8942

nawiązujący do sytuacji blackoutu w Ukrainie, zaistniałej na skutek zniszczenia przez ostrzały rakietowe ukraińskich sieci energetycznych zimą 2023 r. Rosja została określona jako kraj degeneratów (dokładniej: z *degeneratami*), Ukraina – jako kraj generatorów (dokładniej: z *generatorami*), co nawiązuje do pomocy, którą uzyskali Ukraińcy od całego świata (organizacje rządowe i pozarządowe oraz zwykli obywatele masowo przesyłali Ukraińcom generatory prądotwórcze).

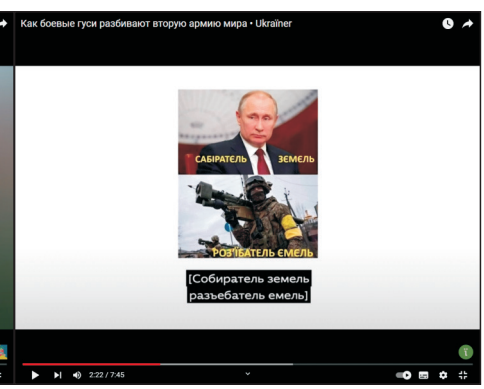
5.6. Wykorzystanie seksualnych aluzji i inwektyw

Język memów bardzo często jest prowokacyjny – autorzy nieraz stosują wyrazy i zwroty niecenzuralne i wręcz obsceniczne. Taki sposób narracji jest cechą charakterystyczną ludowej groteski, gdy pseudopatriotyczne hasła rosyjskiej propagandy zostają – zgodnie z zasadą karnawalizacji (Bachtin 1990, 411) – strywializowane i wypaczone. Rys. 16 przedstawia klatkę z filmiku: widzimy szyld z nazwą baru lub klubu nocnego *RASPUTIN*, która kojarzy się z nazwiskiem znanej postaci historycznej. Ale w kolejnych ujęciach dłoń filmującego, która, jak się wydaje, znalazła się w kadrze przypadkowo, przesuwa się w lewo, więc da się przeczytać cały neon: *PIDORASPUTIN* = *PIDORAS PUTIN*, czyli ‘pedał Putin’. Wykorzystano tu, jak widzimy, dwa zabiegi językowe: kompozycję oraz resegmentację.

Tekst memu z rys. 17 ułożono na wzór anagramu. Wiadomo, że Putin w rosyjskiej prasie systemowej jest porównywany do kijowskiego księcia Władimira, który według *Powieści lat minionych* podbił, połączył i ochrzcił Ruś Kijowską[36].

Rys. 16
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=HUTOEqvVFIE (accessed: 14.05.2023).

Rys. 17
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=G0hchfd5KYQ&t=137s (accessed: 15.01.2024).

36 https://tass.ru/obschestvo/2149248

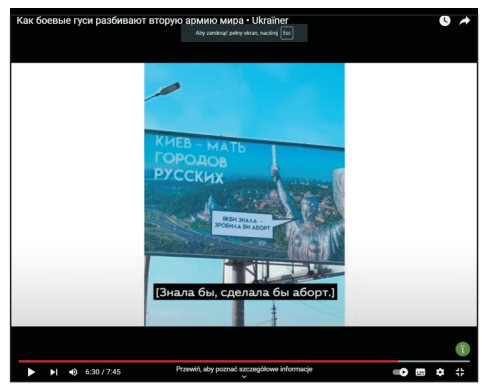
Na zdjęciu u góry Putin jest określany jako *сабіратель земель* (w „nowej" ortografii rosyjskiej) – 'ten, kto złącza, jednoczy ziemie [ruskie]'. Dolne zdjęcie przedstawia żołnierza ZSU z wyrzutnią w ręku i niedokładny anagram w języku ukraińskim, który składa się grupy wyrazowej *роз'ібатель емель* (ros. | ukr. *разъебать* | *розїбати* 'rozjebać; zniszczyć'). *Емеля*, czyli *Emilian*, to imię bohatera rosyjskiej ludowej bajki, głupka i nieroba, uważanego za szczęściarza i wzorzec do naśladowania, czyli prototypowego Rosjanina.

Mem na rys. 18 przedstawia ironiczną reklamę prezerwatywy. Napis (w języku rosyjskim) informuje Rosjanina o tym, że gdyby jego rodzice wykorzystali ten przedmiot w należytym czasie, to wojny (tej wojny) by nie było.

Na rys. 19 widzimy pomnik Matki Ojczyzny w Kijowie z panoramą miasta w tle. Autor wykorzystał zabieg zamierzonej ekwiwokacji. Odwołując się do powszechnie znanego powiedzenia, że *Kijów jest matką miast ruskich* (dla Rosjan *ruski* oznacza *rosyjski*), wkłada do ust Matki Ojczyzny nieoczywistą supozycję logiczną: „Gdybym wiedziała [że urodzę potwora, który przyjdzie mnie zabić], dokonałabym aborcji".

Rys. 18
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=3ld1_z860kU (accessed: 15.01.2024).

Rys. 19
Źródło: https://www.youtube.com/watch?v=G0hchfd5KYQ&t=137s (accessed: 15.01.2024).

Napis na fotokolażu[37] brzmi: *Uwaga, jebnięty sąsiad*. Autor zrobił aluzję do państwa ościennego Ukrainy (oczywiście, Rosji), która zachowuje się po wariacku, jak niezdrowy psychicznie człowiek. Kolejny mem[38] przedstawia klasyczną karykaturę. Rosyjską rakietę, która wygląda jak matrioszka, nazwano ukr. *блєдіна* 'kurwicha, kurwisko' od ros. *блядь* 'kurwa, prostytutka'. Matrioszka jest jednym z najbardziej znanych w świecie symboli kultury rosyjskiej, dlatego nie ma nic dziwnego w tym, że właśnie tego symbolu użyto w tytule cyklu politycznych

[37] https://www.youtube.com/watch?v=3ld1_z860kU (accessed: 15.01.2024).
[38] https://www.youtube.com/watch?v=y9Kp2WU2Reo&t=83s (accessed: 16.01.2024).

pamfletów wideo *Potajemne życie matrioszki* (*Тайная жизнь матрёшки*), wydawanych regularnie przez ukraińskich dziennikarzy (portale Україна сьогодні 24, Ukraine Today, FREEDOM).

6. Zakończenie

Kiedy wojska rosyjskie rozpoczęły na terytorium Ukrainy działania wojenne na pełną skalę, wielu sądziło, że Ukraina padnie w ciągu tygodnia, gdyż sytuacja wyglądała o wiele gorzej niż w 2014 r.: inwazji dokonano jednocześnie z kilku kierunków z zastosowaniem regularnych jednostek wojskowych. Wszyscy obserwowaliśmy w relacjach telewizyjnych, jak armia rosyjska przesuwa się do przodu, okupując coraz większe terytorium Ukrainy, docierając do przedmieść Kijowa, a setki tysięcy ukraińskich kobiet i dzieci uciekają za granicę, porzucając swoje domy i dobytek. Jednak mijał tydzień za tygodniem, a poranne wiadomości informowały o tym, że Ukraina się nie poddaje. Wojna wciąż trwa i przez cały czas jej trwania anonimowi autorzy memów, karykatur, żartów i dowcipów tworzą dokumenty epoki, na bieżąco odtwarzając i komentując to, co się dzieje zarówno we własnym kraju, jak i po stronie wroga: „Humor jest wyznacznikiem społecznym, który dzieli nas i innych. Najlepszym przykładem są współczesne ukraińskie memy wojskowe: część z nich może być zrozumiała tylko dla Ukraińców, a osobom z zagranicy mogą wydawać się niestosowne, a nawet stanowić tabu. To normalne, dlatego że pokazuje, w jakim stopniu humor zależy od kontekstu, w którym żyjemy" (Vovk 2023). Ukraiński medialingwista O. Semotiuk (2022) w programie Freedom powiedział, że humor stanowi potężną broń: wyśmiewany wróg traci pewność siebie. Humor polityczny w Ukrainie zawsze stanowił znaczący element ludowej samoświadomości (Vovk 2023), natomiast w chwili obecnej jest nieodzownym elementem walki informacyjnej.

W niniejszym artykule zaprezentowałam wstępne analizy ukraińskich antywojennych memów internetowych, głównie w aspekcie lingwistycznym. Można wnioskować, że w dużym stopniu wykorzystywane w nich środki językowe powtarzają te, które wcześniej opisano na materiale białoruskich dyskursów protestu (Kiklewicz | Mazurkiewicz-Sułkowska | Pociechina 2021; Kiklewicz | Pociechina 2021). Przekonuje to o zależności, jaka istnieje między celem pragmatycznym dyskursu, jego odniesieniem semantycznym a instrumentarium językowo-retorycznym.

Bibliografia

Bachtin, M. M. (1990), François Rabelais i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Renessansa. Moskva [Бахтин, М. М. (1990), Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва.]

Bendyk, E. (2022), Ukraina, szukanie wyjścia z wojny, [w:] https://antymatrix.blog.polityka.pl/022/03/22/ukraina-szukanie-wyjscia-z-wojny/ 2022-03-22 (accessed: 04.01.2024).

Berežnoj, V. A. (2014), Internet-mem i anekdot: k postanovke problemy, [in:] Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Filolohichni nauky 1, 135-144. [Бережной В. А. (2014), Интернет-мем и анекдот: к постановке проблемы, [in:] Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки 1, 135-144.]

Blackmore, S. (1999), Maszyna memowa. Poznań.

Dawkins, R. (1996), Samolubny gen. Warszawa.

Dijk, T. A. van (2001), Discourse, ideology and context, [in:] Folia Linguistica XXX (1-2), 11-40.

Grabias, S. (2004), Język w zachowaniach społecznych. Lublin.

Gusejnov, G. (2014) «Ukropy» i «valenki» – ritorika vojny, [Гусейнов, Г. (2014) «Укропы» и «валенки» – риторика войны,] [in:] https://rus.azatutyun.am/a/ukropy-valenki-leksika-voiny/26591776.html (accessed: 03.01.2024).

Halliday, M. A. K. (1998), The notion of „context" in language education, [in:] Ghadessy, M. (ed.), Text and Context in Functional Linguistics. Amsterdam | Philadelphia, 1-25.

Hasan, R. (2004), Analysing Discursive Variation, [in:] Young, L. | Harrison, C. (eds.), Systemic functional linguistics and critical discourse analysis. London | New York, 15-53.

Kiklewicz, A. (2022), Dyskurs protestu: kategoryzacja i kierunki badań (przy szczególnym uwzględnieniu białoruskich protestów antyrządowych 2020 roku), [w:] Socjolingwistyka XXXVI, 7-27.

Kiklewicz, A. | Mazurkiewicz-Sułkowska, J. | Pociechina, H. (2021), Menschen zu sein… Soziokulturelle und semiotische Aspekte der Protestdiskurse nach den Präsidentschaftswahlen in Belarus im Jahr 2020, [in:] Zeitschrift für Slawistik 66 (4), 1-25.

Kiklewicz, A. | Pociechina, H. (2021), Jazykovaja kreativnost' protestnych diskursov v Belorussii posle prezidentskich vyborov 2020 goda, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski XII (1), 269-304

Kovalenko, A. (2022), Fenomen Černobaevki kak on est', [Коваленко, А. (2022), Феномен Чернобаевки как он есть,] [in:] https://24tv.ua/ru/fenomen-chernobaevki-on-est-bez-magii-fejsbuka_n1925045 (accessed: 04.01.2024).

Kultyševa, I. V. | Žuravskaja, O. S. (2016), Kategorija komičeskogo v reprezentacii obraza političeskogo vraga (na primere političeskoj karikatury), [in:] Političeskaja lingvistika 4 (58), 114-122. [Култышева, И. В. | Журавская, О. С. (2016), Категория комического в репрезентации образа политического врага (на примере политической карикатуры), [in:] Политическая лингвистика 4 (58), 114-122.]

Makarowska, O. (2020), Leksičeskie innovacii v memosfere: nazvanija memnych žanrov, [in:] Studia Rossica Posnaniensia 45 (2), 205-219. [Makarowska, O. (2020), Лексические инновации в мемосфере: названия мемных жанров, [in:] Studia Rossica Posnaniensia 45 (2), 205-219.]

Sannikov, V. Z. (1999), Russkij jazyk v zerkale jazykovoy igry. Moskva. [Санников, В. З. (1999), Русский язык в зеркале языковой игры. Москва.]

Savickaja, T. E. (2018), Kul'tura ėlektronnoj ėry. Moskva. [Савицкая, Т. Е. (2018), Культура электронной эры. Москва.]

Semotjuk, O. (2022), Jumor – eto oružie ukraincev na vojne, [Семотюк, О. (2022), Юмор – это оружие украинцев на войне,] [in:] https://www.youtube.com/watch?v=C5xoSa9nd9Q (accessed: 02.01.2024).

Sładkiewicz, Ż. (2013), Političeskij fel'eton v svete teorii rečevogo vozdejstviya. Gdańsk. [Сладкевич, Ж. (2013), Политический фельетон в свете теории речевого воздействия. Гданьск.]
Vovk, K. (2023), Čomu my smiemosja, koly treba plakaty: fenomen ukrayins'koho humoru, [Вовк, К. (2023), Чому ми сміємося, коли треба плакати: феномен українського гумору,] [in:] https://svidomi.in.ua/page/chomu-my-smiiemosia-koly-treba-plakaty-fenomen-ukrainskoho-humoru (accessed: 03.01.2024).
Wężowicz-Ziółkowska, D. (2014), Jednostki pamięci kulturowej. Próba kulturoznawczej redefinicji i interpretacji hipotezy memetycznej, [w:] Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny 15, 11-26.

DOI: 10.31648/pw.10877

Magdalena Szydłowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6197-8876
University of Warmia and Mazury in Olsztyn
Urszula Doliwa
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6946-7555
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

WOJNA W UKRAINIE – STRATEGIE DOSTOSOWAWCZE POLSKIEGO RADIA OLSZTYN

War in Ukraine – adjustment strategies of the Polish regional public broadcaster Radio Olsztyn

Abstract: The subject of the research is the adaptation, organizational, and programming strategies of Polish Radio Olsztyn, a public broadcaster located near the Königsberg Oblast, applied in the face of Russia's attack in Ukraine in 2022. The basis of the research is interviews with the President of the Management Board of Polish Radio Olsztyn, L. Sobański, the coordinator of the Ukrainian editorial office, J. Chrunik, T. Baryła, an expert on Russian issues from the Northern Institute in Olsztyn, as well as documents: the Framework and Financial Plan for 2022, recommendations on increasing security and sent the Prime Minister. The results of the analysis of Russian news portals in terms of their reaction to the content broadcast on Polish Radio Olsztyn, which covers the Königsberg Oblast, were also presented.

Keywords: War, Radio Olsztyn, Polish Radio, Ukraine, Russia, Königsberg Oblast

Wstęp

Jak wynika z badań, radio jest preferowanym medium w przypadku sytuacji kryzysowych (McIntyre 2005; Sellnow | Seeger | Ulmer 2002; Spence | Lachlan | Burke 2008). To z radia ludzie bardzo często dowiadują się o wystąpieniu niepokojących zjawisk, a później monitorują informacje związane z kryzysami i katastrofami (Spence | Lachlan | Edwards 2023, 3). Zwłaszcza lokalne radio odgrywa kluczową rolę w zaspokajaniu potrzeb informacyjnych społeczeństwa w czasie kryzysu (Spence | Lachlan | Edwards 2023, 17). Co więcej, sygnał radiowy przekracza granice i trudno jest go zablokować. Z tego powodu na przykład BBC zdecydowała się na uruchomienie programu radiowego na falach krótkich, który swoim zasięgiem

objął Ukrainę i zachodnią Rosję „w celu zapewnienia ludności cywilnej w obu krajach dostępu do informacji podczas inwazji”[1].

Mianem sytuacji kryzysowej określa się wystąpienie takich okoliczności, które zagrażają akceptowalnemu poziomowi bezpieczeństwa, a ponadto mają charakter destruktywny. Zakłócają stan normalnej egzystencji (Beskosty 2018). Z badania „Diagnoza życia, postaw, planów i aspiracji społeczeństwa polskiego”, przeprowadzonego na zlecenie Fundacji Pro Futuro, wynika zaś, że od wybuchu pełnoskalowej wojny w Ukrainie wzrost poczucia zagrożenia możliwością rozprzestrzenienia się konfliktu na terytorium Polski stał się udziałem większości Polaków (Piontek 2022, 95). Wzrosło też zapotrzebowanie na informacje. Po 24 lutego 2022 r. obserwowany jest ogólny wzrost konsumpcji mediów informacyjnych, w tym słuchalności stacji radiowych[2]. Z wyników badań opublikowanych przez wirtualnemedia.pl wynika, że taki znaczący wzrost słuchalności dotyczył także Polskiego Radia Olsztyn w stolicy regionu Warmii i Mazur[3].

Strategie dostosowawcze realizowane w okresach niepewności były przedmiotem badań w odniesieniu do sektora przedsiębiorczości (Przedworska 2021, 500). Niepewność wywołana może być zdarzeniami krytycznymi: kryzysami, pandemią, wojną. Pod presją czasu podejmowane są niekonwencjonalne rozwiązania. Wśród pracowników pojawia się potrzeba realizacji określonej misji, zwiększa się kreatywność (Przedworska 2021, 500). Przejawem tego może być w przypadku mediów zmiana systemu pracy i programów ramowych mediów elektronicznych (Skucha 2023, 150 i n.[4]).

Z przytoczonych na początku artykułu wyników badań wyłania się obraz radia naziemnego jako medium mającego dla słuchaczy kluczowe znaczenie w sytuacjach kryzysowych. Jednocześnie można wskazać na niedostatek danych na temat tego, jaką rolę stacje radiowe odgrywają w takich sytuacjach i jakie strategie wdrażają w obliczu wydarzeń, które wpływają na wzrost poczucia zagrożenia wśród obywateli, zwłaszcza w Polsce. Warto więc przyjrzeć się bliżej temu zagadnieniu. W artykule w centrum zainteresowania znalazły się strategie dostosowawcze wdrożone w publicznej rozgłośni regionalnej, w Polskim Radiu Olsztyn po wybuchu pełnoskalowej wojny w Ukrainie 26 lutego 2022 r.

---

1 https://www.theguardian.com/media/2022/mar/04/bbc-website-blocked-in-russia-as-shortwave-radio-brought-back-to-cover-ukraine-war (accessed: 04.03.2022).

2 https://reklama.wp.pl/files/dvr6ijxy63aqi3utr4zt/Raport_rynek%20mediowy%20w%20czasie%20inwazji%20na%20Ukrain%C4%99.pdf (accessed: 04.04.2024).

3 https://www.pl/artykul/sluchalnosc-rmf-fm-eska-zet-olsztyn-i-antyradio-top-5 (accessed: 06.10.2022).

4 https://www.wirtualnemedia.pl/artykul/wojna-ukraina-gdzie-ogladac-relacje-polscy-dziennikarze; https://www.wirtualnemedia.pl/artykul/wojna-w-ukrainiemiesiac-ramowki-radio-telewizja-polskie-radio-rmf-radio-zet-tok-fm-tvp-polsatpolsat-news-tvn24 (accessed: 12.06.2022).

1. Relacje polsko-rosyjskie i polsko-ukraińskie

Relacje polsko-ukraińskie na przestrzeni ostatnich dziesięciu wieków są złożone. W literaturze przedmiotu podkreśla się niewykorzystane szanse i tragizm sytuacyjny. Nie oznacza to jednak, że bilans tych relacji jest ujemny. Z jednej strony bowiem Rzeczpospolita jako strona silniejsza układała relacje z Ukrainą z pozycji siły, narzucając jej niejednokrotnie swoją wolę. Jednocześnie Ukraińcy wywierali znaczny wpływ na Polskę i Polaków – ich mentalność, kulturę, gospodarkę, życie polityczne (Stępień 1995, 44 i n.).

S. Stępień precyzyjnie usystematyzował periodyzację przenikającej się historii Polski i Ukrainy. Zaproponował podział na dziesięć emblematycznych okresów, począwszy od panowania dynastii Rurykowiczów i upadku państwowości ruskiej, przez wojny polsko-kozackie, następnie próby utworzenia autonomii Ukrainy w ramach Rzeczypospolitej bądź Rosji. Limesem tego etapu był rozejm andruszowski w 1667 r., w efekcie którego nastąpił podział ziem ukraińskich między Rzecząpospolitą i Państwo Moskiewskie. Okres czwarty kończy trzeci rozbiór Polski i inkorporacja ziem ukraińskich do imperiów rosyjskiego i austriackiego. Dalszym istotnym etapem kształtowania relacji były budzące się nacjonalizmy datowane na przełom XIX i XX w., intensyfikowały one wzajemne antagonizmy. Znaczącą rolę w pogorszeniu relacji miał również budzący się totalitaryzm sowiecki sprawnie podsycający negatywne stereotypy w obu narodach. Piąty okres według Stępnia to czas koegzystencji obu etnosów i początek wzajemnej rywalizacji, zakończony wojną polsko-ukraińską w 1918 r. i wzmożonymi niepodległościowymi wysiłkami Ukrainy. Kolejny etap przypada na odzyskanie przez Polskę niepodległości i kończy się na 1939 r. Wówczas w granicach Rzeczypospolitej znalazła się ok. 5-milionowa społeczność ukraińska, nie posiadała ona jednak praw do jakiejkolwiek autonomii, co potęgowało wzajemną niechęć. Jednocześnie Ukraińska Republika Radziecka była pod całkowitym wpływem Moskwy. II wojna światowa to okres okupacji obcych reżimów, za ich pośrednictwem doszło do najtragiczniejszych wydarzeń w historii wzajemnych relacji. Na zachodnich ziemiach ukraińskich i wschodnich terytoriach polskich toczyły się krwawe walki, o których pamięć wciąż jest żywa. Okres dziewiąty to lata 1944-1991. W tym czasie suwerenność obu narodów była ograniczona i naznaczona stałym nadzorem Związku Radzieckiego (Stępień 1995, 44 i n.). W ten przedział czasowy wpisuje się Akcja Wisła i jest to jeden z głównych wątków polsko-ukraińskich sporów o historię. W jej wyniku na tereny północnej i zachodniej Polski zostało przesiedlonych około 140 tys. Ukraińców i Łemków, zamieszkujących dotychczas obszar tuż przy południowo-wschodniej granicy. Wskazuje się, że była to deportacja całościowa tych mniejszości (Persak 2018, 23 i n.). Zmianę w stosunkach przyniósł rok 1991. Ukraina uzyskała niepodległość i wówczas w relację weszły dwa podmioty państwowe (Stępień 1995, 44 i n.).

Można uznać, że Ukraina pełni znaczącą rolę w polityce wschodniej Polski, jest partnerem strategicznym i swojego rodzaju buforem odgradzającym państwa Europy Środkowo-Wschodniej od Rosji (Orlof 2002, 14). Ostatnie trzy dekady są okresem, w którym wzajemne relacje ewoluują w kierunku ich zacieśnienia. Polska stała się ważnym orędownikiem rozszerzenia Unii Europejskiej i NATO o Ukrainę. Czas szczególny wzajemnych stosunków przypada na moment ataku Rosji na Ukrainę w 2022 r. (Fedorowicz 2011, 163 i n.). Polska to azyl dla wielu Ukraińców i rzecznik Ukrainy w relacjach z innymi krajami.

Z mniejszością ukraińską identyfikowało się w 2011 r. 38 797 obywateli polskich[5]. W związku z konfliktem zbrojnym w Ukrainie, według danych z 2021 r., liczba ukraińskich obywateli wzrosła do 79 400[6]. Od wybuchu pełnoskalowej wojny w lutym 2022 r. podlega ciągłym fluktuacjom.

Podejmując temat roli Radia Olsztyn po wybuchu wojny w Ukrainie, należy choćby wzmiankować o złożoności kontaktów polsko-rosyjskich. Polska jest bowiem bezpośrednim sąsiadem Rosji i nieformalną stroną konfliktu. Relacje Polski i Rosji były i są skomplikowane. Kraje są niejako skazane na trudne sąsiedztwo. Mimo pewnych podobieństw, przynależności do cywilizacji europejskiej, mieszkańcy obu krajów to przedstawiciele dwóch różnych kręgów kultury, dwóch religii. Konteksty wyznaniowe naznaczyły różnice kulturowe i mentalne społeczeństwa. Prowadziło to do nieustannych konfliktów i ekspansywnej polityki Rosji (Lipatow 2005, 103). A. Jach mówiąc o owym dysonansie, wskazuje także na odmienną kulturę polityczną, polskie przywiązanie do wolności szlacheckiej, stanowiącej kontrast dla rosyjskiego jednowładztwa. Zwraca uwagę na rosyjski imperializm i polską ideę prometejską – zaangażowanie w kształtowanie sceny politycznej obszaru znajdującego się pomiędzy wpływami polskimi i rosyjskimi: Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, Gruzji czy państw bałtyckich (Jach 2017, 132). Przynależność do rosyjskiej mniejszości deklaruje 14 800 obywateli Polski. Jej członkowie wywodzą się głównie z kolejnych fal migracyjnych, w ramach których przybywali do Polski: w okresie rozbiorów, po rewolucji październikowej, w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

5 https://www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne/ukraincy (accessed: 04.10.2023).

6 https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/wstepne-wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkan-2021-w-zakresie-struktury-narodowo-etnicznej-oraz-jezyka-kontaktow-domowych,10,1.html (accessed: 15.09.2023).

2. Radio Olsztyn i jego szczególna rola w kontekście relacji polsko-rosyjskich i polsko-ukraińskich

Polskie Radio – Regionalna Rozgłośnia w Olsztynie „Radio Olsztyn" SA przygotowuje i emituje całodobowy program radiowy na częstotliwościach: 103.2 MHz w Olsztynie (nadajnik Pieczewo), 99.6 MHz w Giżycku (nadajnik Miłki), 103.3 MHz w Elblągu (nadajnik Jagodnik) oraz 106,9MHz w Braniewie (nadajnik Zawierz). Obejmuje zasięgiem całe województwo warmińsko-mazurskie, a także część województwa mazowieckiego, podlaskiego, kujawsko-pomorskiego i pomorskiego, a nawet południe obwodu królewieckiego[7].

Program Radia Olsztyn powstaje z myślą o mieszkańcach wszystkich subregionów województwa warmińsko-mazurskiego, tj. Warmii, Mazur i Powiśla. Oprócz ludności autochtonicznej mieszkają tu przesiedleńcy z Wileńszczyzny i zza Buga, ludność napływowa z Kurpi i Mazowsza oraz innych regionów kraju, a także przedstawiciele mniejszości: ukraińskiej, niemieckiej, białoruskiej, rosyjskiej, żydowskiej, łemkowskiej, romskiej, ormiańskiej i litewskiej.

Kwestia działania mediów regionalnych znajduje się w obszarze regulacji poszczególnych europejskich krajów. Wyjątek stanowią pewne regulacje w dziedzinie mniejszości narodowych i języków mniejszościowych przyjęte w konwencjach Rady Europy. Państwa członkowskie powinny też brać pod uwagę zalecenia przyjęte przez Kongres władz lokalnych i regionalnych w celu promowania pluralizmu regionalnego i demokracji uczestniczącej (Cappello 2016). Dostęp do mediów publicznych dla mniejszości narodowych został określony w Ustawie z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji, która szczegółowo reguluje tę kwestię. W artykule 21 tej ustawy, punkcie 8a nakazano uwzględnianie w programach publicznej radiofonii i telewizji potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym, w tym emitowanie programów informacyjnych w językach mniejszości narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym. Polskie Radio w Olsztynie pierwszą audycję w języku ukraińskim wyemitowało 28 kwietnia w 1958 r., jedenaście lat po przymusowym przesiedleniu Ukraińców na Warmię i Mazury. Autorami tej pierwszej audycji *Howoryt Olsztyn* byli J. Kwiatkowski i S. Demczuk, członkowie mniejszości ukraińskiej. Audycja ukazywała się na antenie raz w tygodniu. W latach 60. zmniejszono częstotliwość nadawania na dwa razy w miesiącu, był to 25-minutowy program. Od 1991 r. długość zwiększono do 30 minut, zmieniono też tytuł na *Zewsząd* (Kropacz-Szydłowska 2012, 83 i n.).

Karta powinności mediów Radia Olsztyn na lata 2020-2024 określa sposób realizowania misji publicznej, o której mowa w art. 21 ust. 1 ustawy o radiofonii

---

[7] Zgodnie z zaleceniami Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej wobec rosyjskiego miasta Kaliningrad i obwodu kaliningradzkiego powinniśmy stosować nazwy Królewiec i obwód królewiecki

i telewizji oraz szczegółowy zakres powinności wynikających z tej misji wraz ze wskazaniem sposobu finansowania w okresie kolejnych pięciu lat kalendarzowych. Zawiera ona również odniesienie do kwestii uwzględniania potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych w programie. Określono w niej, że audycje dla mniejszości ukraińskiej powinny stanowić 0,3% rocznego programu. Zaplanowano nadawanie programów w języku ukraińskim (10.50-11.00 serwis 7 razy, 18.10-18.30 magazyn publicystyczno-kulturalno-edukacyjny *Ukraińcy o* świecie, świat *o Ukrainie*, w niedzielę *Od niedzieli do niedzieli* o 20.30). W planie umieszczono również transmisje ważnych uroczystości religijnych w obrządku greckokatolickim. Dodatkowo zaplanowano publikowanie takich audycji na stronie internetowej[8].

Redakcja ukraińska obecnie składa się z czterech osób zatrudnionych na pół etatu: J. Chrunik, wywodzącej się z mniejszości ukraińskiej, od lat zamieszkującej Warmię i Mazury, i H. Vasylevskiej, imigrantki z okolic Donbasu, a także współpracowników R. Bodnara (przedstawiciela mniejszości) oraz S. Petryczenki (przedstawiciel imigrantów) (Chrunik 2023).

Na olsztyńskiej antenie w 1956 r. pojawiła się także audycja wymienna z oddalonym zaledwie o ok. 100 km Królewcem. Historia współpracy Radia Olsztyn i rozgłośni królewieckiej liczyła prawie 35 lat. Była to konsekwencja umowy między radiofonią polską i radziecką z października 1949 r., zgodnie z którą obie radiofonie miały wymieniać się nagraniami. Audycja stałego i usystematyzowanego charakteru nabrała na początku lat 60., ustalono wtedy comiesięczną wymianę audycji i coroczną wymianę dziennikarzy (Kropacz-Szydłowska 2012, 83 i n.).

3. Metodologia badań

Do analizy strategii przyjętych przez Radio Olsztyn po wybuchu pełnoskalowej wojny w Ukrainie 26 lutego 2022 r. wykorzystano różnego rodzaju materiały i metody badawcze. Punktem wyjścia były wywiady przeprowadzone z: Prezesem Zarządu Radia Olsztyn L. Sobańskim, pracownikiem redakcji ukraińskiej i jej nieformalnym kierownikiem Chrunik oraz T. Baryłą, znawcą problematyki rosyjskiej z Instytutu Północnego w Olsztynie. Były to wywiady swobodne. Wywiad swobodny stanowi ważną technikę badawczą w naukach społecznych, pozwalającą na pogłębione zrozumienie perspektyw i doświadczeń respondentów (Konecki 2000). Choć badacze nie dysponowali wcześniej ustandaryzowaną listą pytań, to wywiady te miały charakter ukierunkowany. W przypadku pracowników Radia Olsztyn pytania dotyczyły głównie zmian organizacyjnych, technicznych i programowych, które nastąpiły po 26 lutego 2022 r. a także pracy redakcji ukraińskiej.

[8] https://radioolsztyn.pl/bip/wpis/tresc/1389/Karta_powinnosci_mediow_na_lata_2020-2024/ (accessed: 04.10.2023).

W przypadku Baryły w centrum zainteresowania znalazła się recepcja programu Radia Olsztyn w obwodzie królewieckim i dostępu do informacji w tym regionie. Wywiady zostały przetranskrybowane. Ich analiza miała charakter jakościowy, koncentrowano się na zidentyfikowaniu głównych strategii dostosowawczych, zmian programowych i organizacyjnych, które nastąpiły w rozgłośni. Wywiad z Baryłą miał charakter uzupełniający. Przeprowadzono go z powodu braku możliwości uzyskania informacji na temat recepcji serwisów nadawanych przez Radio Olsztyn w obwodzie królewieckim. Kierowano się potrzebą uzyskania diagnozy eksperckiej dotyczącej problemów z pozyskaniem tego rodzaju informacji i chęcią przedstawienia inicjatywy nadawania programu w języku rosyjskim na obwód królewiecki w szerszym kontekście społeczno-politycznym.

Radio Olsztyn udostępniło również dodatkowe materiały do badań, w tym przede wszystkim zarządzenia Prezesa Rady Ministrów o wprowadzeniu stanów alarmowych, Kartę Powinności Mediów opracowaną dla Radia Olsztyn, Plan ramowo-finansowy tej instytucji na 2022 r. Analizie pod kątem obecności odwołań do informacji przekazywanych przez Radio Olsztyn poddano również portale internetowe tworzone w obwodzie królewieckim[9] oraz stronę poświęconą audycjom nadawanym w języku ukraińskim przez Radio Olsztyn[10]. Przeanalizowano również zawartość pierwszej audycji radiowej nadanej po wybuchu wojny przez redakcję ukraińską. Celem tej analizy było sprawdzenie, na ile szybko redakcja była w stanie dostosować się do zaistniałej sytuacji.

4. Szczególna rola Polskiego Radia Olsztyn w obliczu inwazji Rosji na Ukrainę

Wojna z Ukrainą, rozpoczęta przez Rosję w 2014 r. od aneksji Krymu, wkroczyła w pełnoskalową fazę po inwazji Federacji Rosyjskiej na to państwo 24 lutego 2022 r. Działania te wiążą się też z kryzysem migracyjny na granicy polsko-białoruskiej, z którym mamy do czynienia od połowy 2021 r., związanym z napływem uchodźców z państw Bliskiego Wschodu oraz Afryki przez terytorium Białorusi do Polski. Po 24 lutego 2022 r. obserwowany jest z kolei masowy napływ obywateli Ukrainy uciekających przed wojną. Wydarzenia te odcisnęły istotne piętno na polskim społeczeństwie, zwłaszcza na terenach przygranicznych. W przypadku Warmii i Mazur szczególną rolę na zachowania, kondycję psychiczną i postawy Polaków ma bliskość granicy z Rosją i pozostającą w sojuszu z Federacją Rosyjską Białorusią.

---

9 https://kgd.ru, https://klops.ru, https://www.newkaliningrad.ru (accessed: 04.10.2023).

10 https://radioolsztyn.pl/category/audycje/audycje-w-jez-ukrainskim (accessed: 04.10.2023).

Znaczenie Radia Olsztyn jest także związane z faktem, że obejmuje ono swoim zasięgiem obwód królewiecki. Informacje nadawane przez rozgłośnię stawały się obiektem zainteresowania, a niekiedy również krytyki ze strony trzech portali informacyjnych działających w tym regionie. Z analizy pod kątem obecności odwołań do informacji przekazywanych przez Radio Olsztyn, której poddano wpisy na portalach internetowych tworzonych w obwodzie królewieckim[11], wynika jednak, że ostatnie tego typu informacje pojawiły się pod koniec 2020 r. Później przestano publikować teksty, które zawierałyby jakiekolwiek odniesienie do olsztyńskiej rozgłośni i to mimo faktu, że Radio Olsztyn zaczęło od 22 marca 2022 r. retransmitować serwisy w języku rosyjskim z myślą o mieszkańcach obwodu zatytułowane *Dla poszukujących prawdy*, przygotowywane przez Polskie Radio dla Zagranicy. Według Prezesa Zarządu Radia Olsztyn program Radia Olsztyn w obwodzie królewieckim jest zagłuszany, nie są to jednak działania w pełni skuteczne. Wybuch pełnoskalowej wojny spowodował liczne zmiany organizacyjne i programowe w Radiu Olsztyn (Sobański 2022).

5. Zmiany organizacyjne

Wszystkie regionalne rozgłośnie Polskiego Radia znajdują się na liście spółek o strategicznym znaczeniu. Zgodnie z ustawą o radiofonii i telewizji mogą świadczyć szczególne usługi okresowe wynikające z potrzeby zapewnienia bezpieczeństwa publicznego w sytuacjach takich jak klęski żywiołowe, istotne zagrożenia środowiska lub zdrowia publicznego, akty terroryzmu lub działania wojenne.

Prezes Polskiego Radia Olsztyn Sobański przyznaje, że Radio Olsztyn ma opracowane plany postępowania na wypadek wojny:

> Mamy w zalakowanych kopertach plany, co i jak robić. Natomiast to są plany takie stricte wojskowe i wtedy już działamy według wytycznych, można powiedzieć, wojska. […] Natomiast przychodzą zalecenia bądź to od właściciela czy ministra kultury, bądź to z Rady Mediów Narodowych, bądź to z Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji jako operatora czy nadzorującego program (Sobański 2022).

Są to plany, które przewidują np. możliwość przeniesienia nadawania w inne miejsce. Zabezpieczenie dodatkowe stanowią też wóz transmisyjny, z którego można nadawać z każdego miejsca w Polsce, i dodatkowe serwery, które są rozlokowane poza siedzibą redakcji. Radio Olsztyn ma cztery nadajniki. Uruchomienie ostatniego z nich w Braniewie we wrześniu 2022 r. spowodowało, że Radio Olsztyn stało się lepiej słyszalne w obwodzie królewieckim, w tym w Królewcu (Sobański 2022).

[11] https://kgd.ru, https://klops.ru, https://www.newkaliningrad.ru (accessed: 04.10.2023).

Choć Polska nie znalazła się w lutym 2022 r. bezpośrednio w stanie wojny, to poziomy zagrożenia w różnych obszarach wzrosły i rozgłośnie regionalne zostały o tym powiadomione przez Prezesa Rady Ministrów. Na przełomie 2022 i 2023 r., kiedy prowadzone były nasze badania, obowiązywał trzeci stopień alarmowy CRP (CHARLIE–CRP), wprowadzony w celu przeciwdziałania zagrożeniom w cyberprzestrzeni.

Ponadto na terenie całego kraju wprowadzony został drugi stopień alarmowy BRAVO oraz drugi stopień alarmowy BRAVO wobec polskiej infrastruktury energetycznej. Stopnie te stanowią zobowiązanie dla instytucji państwowych do zachowania szczególnej czujności. Obowiązywanie trzeciego stopnia alarmowego w zakresie zagrożeń atakami w cyberprzestrzeni miało wpływ na wprowadzenie całodobowych dyżurów informatyków w rozgłośni (Sobański 2022).

Oprócz tego redakcja wypracowała własne strategie postępowania wobec zaistniałej sytuacji geopolitycznej. Reakcją na wkroczenie wojsk rosyjskich na terytorium Ukrainy z różnych stron było powstanie niesformalizowanej kilkuosobowej grupy dziennikarzy, którzy koordynowali przekaz informacji związany z działaniami wojennymi.

> Był utworzony zespół. […] Po prostu grupa osób, które się tym zajmowały, i tak, jak powiedziałam, wszyscy, kto mógł, to mówił, co możemy zrobić. Skąd możemy zasięgnąć informacji, do kogo możemy zadzwonić i tak spotykaliśmy się. Była taka krótka burza mózgów. Co robimy? Aha, tutaj ten może o tym opowiedzieć, tam może ten o tym opowiedzieć. Zespół to była Katarzyna Piasecka, na pewno była Małgorzata Sadowska, Maciej Świniarski. […] Mieliśmy taki folder i w tym folderze właśnie były te wszystkie informacje, kontakty do ludzi. A także spędziłam dużo czasu z tymi, którzy akurat mieli dyżur, ale muszę powiedzieć, że byliśmy jak jedność. Działaliśmy tak: komuś coś jest potrzebne. Co kto potrafi, ktoś ma jakiś kontakt, z kimś ma jakiś związek, to jeden drugiemu udostępniał i byliśmy jak taka jedna zgrana maszyna (Chrunik 2023).

Ważnym członkiem zespołu była koordynatorka pracy redakcji ukraińskiej Chrunik. Dzięki swoim kontaktom ułatwiała pozyskiwanie rozmówców, także tych znajdujących się w Ukrainie, do różnego rodzaju programów, które w owym czasie były niemal w całości skoncentrowane na tematyce wojennej. Często w tych programach występowała też w roli tłumacza, niekiedy jako ekspert.

> I dużą rolę odegrała Jarka Chrunik, która miała kontakty, my się łączyliśmy wtedy z Ukrainą. […] Pamiętam, że ten program był na tyle zmieniony, że zeszły wszystkie informacje. Właściwie to był program informacyjno-publicystyczny przez dwa tygodnie, poświęcony tylko i wyłącznie wojnie w Ukrainie de facto i cała redakcja pracowała na rzecz. Dwa do trzech tygodni to trwało (Sobański 2022).

Chrunik przyznaje, że niemal nie wychodziła z redakcji w pierwszych dniach po rozpoczęciu marszu wojsk rosyjskich na Kijów.

> Całe dnie pracowałam, chyba że trzeba było gdzieś pojechać i kogoś zabrać, ale ja tego nawet nie odczuwałam, że ojej dzisiaj siedzę dłużej. Nie, to o tym człowiek zupełnie nie myśli, tylko myśli, co się dzieje i co trzeba robić (Chrunik 2023).

Ze względu na duże obciążenie pracą redakcji ukraińskiej zawieszono wcześniej praktykowaną procedurę tłumaczenia i zatwierdzania do emisji programów w języku ukraińskim na antenie Radia Olsztyn, która od kilku lat była praktykowana. Zatrudniono też do pracy uchodźczynię Barbę do przygotowywania serwisów w języku ukraińskim, które zaczęto emitować codziennie po serwisie w języku polskim o godzinie 12.00 od 22 marca 2022 r. (Chrunik 2023).

W związku z nadawaniem całodobowych serwisów wprowadzono też 24-godzinne dyżury dziennikarzy i techników. Dziennikarze z dyżurów 6-godzinnych przeszli na 8-godzinne, wprowadzono podwójne dyżury produkcyjne i zwiększono obsadę dziennikarzy pracujących również przy przygotowaniu serwisów informacyjnych. W takim trybie pracowano w okresie tzw. bitwy o Kijów. Później zrezygnowano z całodobowej obsady dziennikarskiej, wciąż jednak kontynuowane były całodobowe dyżury techników.

Niemal z dnia na dzień na stronie internetowej i w aplikacji mobilnej uruchomiono specjalny serwis dla obywateli Ukrainy w języku ukraińskim. Nieco później uruchomiono też serwis Praca dla Polaków i Ukraińców. Oferty były publikowane w języku polskim i ukraińskim z myślą o uchodźcach. Projekt ten jest kontynuowany do dzisiaj. Oferty pracy tłumaczy H. Vasylevska z redakcji ukraińskiej.

Zmiany organizacyjne spowodowały wzrost kosztów utrzymania rozgłośni. Zdaniem prezesa radia wynika, że o 20-30% wzrósł fundusz honoracyjny w związku ze zwiększoną liczbą godzin pracy pracowników (Sobański 2022).

6. Zmiany programowe

Zmiany programowe w rozgłośni zostały wprowadzone niemal automatycznie, cezurą była data wybuchu pełnoskalowej wojny. Sobański, prezes zarządu Polskiego Radia Olsztyn, podkreślał w rozmowie z nami konieczność zmian programu ramowego, które były podyktowane potrzebą chwili. I tak z ramówki zniknęły audycje o charakterze kulturalnym, pojawiły się natomiast liczne programy publicystyczne i informacyjne, wieloaspektowo traktujące o wojnie.

Zwiększono liczbę nadawanych serwisów informacyjnych. Poza tymi o pełnych godzinach pojawiły się także tzw. połówkowe, trzydzieści minut po pełnej godzinie, zaś w pasmach porannym i popołudniowym wiadomości były realizowane

co kwadrans. W razie potrzeby ważne informacje podawano też niezależnie od czasu. Nad programem w tych dniach pracowała w zasadzie cała dziennikarska obsada radia. Taka aktywność pojawiła się przez trzy tygodnie wojny, potem stopniowo intensyfikacja obecności problematyki wojennej malała[12].

Obecnie na antenie Radia Olsztyn audycja w języku ukraińskim nadawana jest codziennie. Od poniedziałku do piątku dwa razy dziennie o godzinie 10.50 (10 minut) i 18.10 (20 minut). Jedynie w sobotę emitowany jest tylko program poranny. Są to audycje realizowane dzięki możliwości rozszczepienia nadawania, są one nadawane tylko przez jeden z nadajników, w Miłkach koło Giżycka[13]. Sygnał z tego nadajnika dociera na teren najliczniej zamieszkały przez mniejszość ukraińską na Warmii i Mazurach. Program zatytułowany *Ukraińcy o świecie, świat o Ukrainie* ma rano charakter informacyjny, popołudniowy zaś jest bardziej publicystyczny. W niedziele emitowana jest półgodzinna audycja – *Od niedzieli do niedzieli* o godzinie 20.30 i dociera do wszystkich mieszkańców regionu. Jest to program publicystyczny, podsumowujący problematykę pojawiającą się na radiowej antenie w ciągu tygodnia. Wszystkie programy w wersji oryginalnej są umieszczane w internecie na stronie Polskiego Radia Olsztyn, zamieszczane są tam także tłumaczenia na język polski[14]. Analogicznie programy te były umieszczone w programie ramowym przed atakiem Rosji w Ukrainie. Wojna wymusiła jednak dostosowanie programów, również tych w języku ukraińskim, do nowej sytuacji.

Sobański podkreśla też rolę dziennikarzy redakcji ukraińskiej w kształtowaniu treści programowych w kontekście niesprowokowanej agresji Rosji na Ukrainę w 2022 r., a zwłaszcza Chrunik, która z uwagi na znajomość tematyki ukraińskiej i na liczne kontakty z Ukraińcami oraz innymi osobami przebywającymi na terenie Ukrainy była w stanie momentalnie nawiązać z nimi kontakt (Sobański 2022). Przykładem może być chociażby 15-minutowa audycja wyemitowana pierwszego dnia wojny. Była to rozmowa z A. Klymczukiem, specjalistą z Medialnego Centrum Kryzysowego, odpowiedzialnym za komunikację i za kontakty ze społeczeństwem (Chrunik 2023)[15]. Znalazła się w niej pełna emocji wypowiedź, która także zawierała podziękowania za pomoc Polsce i Polakom.

---

12 „Na pewno do momentu, dopóki nie było kontrofensywy pod Kijowem, to na pewno to pamiętam, że to wszystko trwało, czyli jak było, takie można powiedzieć, bezpośrednie zagrożenie granic państwa" (Sobański 2022).

13 Pozostali słuchacze odbierają program w języku polskim.

14 Audycje są dostępne pod adresem: https://radioolsztyn.pl/category/audycje/audycje-w-jez-ukrainskim.

15 A. Klymczuk w 2000 r. przez dwa tygodnie odbywał praktyki w Polskim Radiu Olsztyn w redakcji ukraińskiej. Audycja była wyemitowana 24 lutego 2022 r. Klymczuk to stały współpracownik I. Kłympusz-Cyncadze, wicepremier ds. integracji europejskiej i euroatlantyckiej w latach 2016-2019. W tym okresie był związany z Medialnym Centrum Kryzysowym.

> Na samym początku chciałbym przekazać ogromne podziękowania naszym przyjaciołom z Polski za tę nadzwyczajną pomoc, której nam udzielacie teraz. I uwierzcie mi, że nawet takie emocjonalne wsparcie, nawet wpisy na Facebooku, wasze wideo wpisy w różnych sieciach społecznościowych są dla nas bardzo ważne. To jest bardzo ważne dla podniesienia naszego ducha, moralnego ducha […]. Wszyscy patriotycznie nastawieni ludzie, myślący ludzie wiedzieli, że wcześniej czy później to nastąpi. Stało się to, co było jasne, o wiele, wiele wcześniej zanim nastąpiło. Rosja i Putin nigdy nie zgodzą się, nie pogodzą się z niepodległością Ukrainy. Co do nastrojów w Ukrainie, patriotyczna część społeczeństwa była gotowa na to już od 2014 r. Rozumieliśmy to, wychodząc na Majdan w listopadzie 2014 r. To w [20]13 r. się zaczęło i to przeszło na [20]14. Rozumieliśmy, że nie jest to walka z Janukowyczem, że jest to wojna przeciwko imperium, nie może obyć się bez krwi, że będą ofiary. Ale byliśmy całkowicie świadomi swojej decyzji (Chrunik 2023).

Jest to fragment audycji dla mniejszości ukraińskiej, wyemitowanej 24 lutego 2022 r., pierwszego dnia pełnoskalowej wojny, która była częściowo tłumaczona na język polski. Jej fragmenty ukazały się w serwisach informacyjnych i w programie popołudniowym Radia Olsztyn w przekładzie Chrunik.

Dziennikarka analogicznie do Prezesa Radia Olsztyn opisuje pierwsze tygodnie wojny:

> Wiedzieliśmy że wszystko będzie podporządkowane jednemu tematowi. Z tego natłoku różnych informacji należało wybierać coś, żeby z jednej strony była to prawdziwa informacja, a z drugiej strony, żeby nie mówić, że wszystko stracone, choć tak na początku mogło się wydawać. Oczywiście byłam na miejscu. Oczywiście wtedy dzwoniliśmy, szukaliśmy, kogo znamy w Kijowie, w jakimś innym miejscu, i do tych ludzi próbowaliśmy się dodzwonić, zapytać, jak tam jest u nich (Chrunik 2023).

Interesujące jest poszerzenie kompetencji dziennikarki wcześniej występującej jedynie w roli autorki audycji przygotowywanych przez redakcję mniejszości ukraińskiej i dla niej przeznaczonych, a także reporterki. Od momentu wybuchu wojny stała się ona komentatorką, ekspertem występującym w różnych pasmach programowych oraz tłumaczką. Egzemplifikację stanowią w tym wypadku chociażby cykliczne rozmowy z W. Kowalem, gubernatorem obwodu rówieńskiego, który jest regionem partnerskim województwa warmińsko-mazurskiego, a także rozmowy z Polakami mieszkającymi i pracującymi w Ukrainie. Warte podkreślenia jest również to, że redakcja mniejszości ukraińskiej z Olsztyna współpracowała z podobnymi redakcjami funkcjonującymi w rozgłośniach regionalnych Polskiego Radia, głównie w zakresie wzajemnego informowania się, wymieniania uwag na temat zaistniałej sytuacji (Chrunik 2023).

Jak wspomniano, wszystkie audycje dla mniejszości ukazywały się na antenie według stałego scenariusza. Zmianie uległa problematyka w nich podejmowana.

Chrunik podkreśla, że problematyka audycji ewoluowała w zależności od potrzeb, od rozwoju sytuacji:

> Bo zaczęły przyjeżdżać tutaj do Olsztyna osoby, które zmuszone były uciec stamtąd, więc chcieliśmy pokazać, jak ta wojna wygląda, czyli były rozmowy z tymi ludźmi. Potem no trzeba było je jakoś zakwaterować, zapewnić im po prostu takie podstawowe, takie podstawowe warunki do życia, to funkcjonowania, dzieci przecież było sporo, też trzeba było coś z tymi dziećmi zrobić, dać do szkoły. Jakoś się przystosować. Zaczęło się dziać bardzo dużo rzeczy. Tak opowiadaliśmy. Najlepszym takim informatorem jest ktoś, kto jest bezpośrednio zaangażowany w to, czyli kto sam przeżył, bo ja mogę dużo opowiadać, ale dla mnie ciągle będzie to tylko fikcja. Ale jeżeli ktoś sam uciekał spod bomb, jeżeli ktoś sam widział śmierć na własne oczy, to on jest o wiele bardziej wiarygodny wtedy niż ja (Chrunik 2023).

Dano zatem w audycjach głos bezpośrednim świadkom, to oni stawali się informatorami, materiałem źródłowym, nadali przekazowi walor dokumentalny.

Nowością programową były codzienne serwisy w języku ukraińskim, które zaczęły być emitowane od 22 marca 2022 r. po serwisie w języku polskim. Czytała je specjalnie w tym celu zatrudniona dziennikarka telewizyjna z Kijowa, uchodźczyni wojenna Barba. Emisji serwisów zaprzestano po jej powrocie do Ukrainy, wymuszonym problemami zdrowotnymi, po ok. dwóch miesiącach (Chrunik 2023).

Na antenie Radia Olsztyn pojawiły się też serwisy w języku rosyjskim przygotowywane zewnętrznie przez Polskie Radio dla Zagranicy. Są to 5-minutowe wiadomości emitowane o godzinie 18.30, zatytułowane *Dla poszukujących prawdy*. Przyczyny pojawienia się serwisów na antenie wyjaśnia ówczesny redaktor naczelny.

> My jesteśmy jedyną stacją Polskiego Radia, które nadaje to, co oni [Polskie Radio dla Zagranicy, przyp. Autorek] robią w internecie, to my mamy fizycznie możliwość nadawania. […] Pobieramy po prostu z internetu, to na żywo idzie, my się po prostu łączymy tylko i… I to jest sformatowane. To jest 5 minut, początek i koniec. I to wchodzi po prostu odżinglowane przez nas i tyle (Sobański 2022).

Zgoda na retransmisję tych serwisów, o którą zabiegał Prezes Radia Olsztyn, przyszła 7 marca 2022 r., została wydana przez ministra spraw zagranicznych Z. Raua (Sobański 2022).

Trudno jest wskazać, jaka jest słuchalności nadawanych audycji. Baryła z Instytutu Północnego w Olsztynie, znawca problematyki rosyjskiej, podkreśla, że obecnie oficjalnie nikt nie przyzna się, że ich słucha. Jedynie słuszna pozostaje interpretacja sytuacji wojennej Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, za dokonanie niewłaściwej oceny operacji wojskowej grozi kara od 5 do 25 lat pozbawienia wolności. Poza tym w przewadze, poza wąską grupą inteligencji, mieszkańcy Królewca, pod wpływem określonych komunikatów i jednostronnej

narracji mediów, są przekonani o zdradzie państw Zachodu i to nie przekłada się na sympatię do Polski i do Unii Europejskiej (Baryła 2023).

Wnioski

Strategie dostosowawcze Polskiego Radia Olsztyn obejmowały zmiany w zakresie organizacji pracy redakcji i nadawanego programu. Do pełnienia roli informatora i przewodnika po wybuchu wojny w Ukrainie Radio Olsztyn było lepiej przygotowane niż inne rozgłośnie regionalne Polskiego Radia ze względu na fakt istnienia w rozgłośni od wielu lat redakcji ukraińskiej. Ułatwiło to pozyskanie ekspertów, którzy byli zapraszani do redakcji, i to nie tylko tych z Polski, lecz także z Ukrainy. Dzięki redakcji ukraińskiej bariera językowa nie stanowiła przeszkody w pozyskiwaniu interesujących informacji i opinii, również w języku ukraińskim, niekiedy bezpośrednio z terenów objętych działaniami wojennymi. Radio mogło też relacjonować na bieżąco proces przyjazdu uchodźców wojennych przybywających na Warmię i Mazury i włączyć się w system pomocy. Radio Olsztyn nie ograniczyło się do reagowania na bieżące wydarzenia, pojawiły się interesujące inicjatywy własne rozgłośni, jak retransmitowanie serwisów w języku rosyjskim na okręg królewiecki. Rozgłośnia utworzyła również dwujęzyczny polsko-ukraiński serwis z ofertami pracy. Doświadczenie i kompetencje zespołu redakcyjnego nie przełożyły się jednak na wykorzystanie potencjału kadrowo-merytorycznego w skali wykraczającej poza redakcję olsztyńską. Zdaniem redaktora naczelnego rozgłośni było to spowodowane inną specyfiką problemów wywołanych wybuchem wojny w różnych regionach (Sobański 2022).

Do najważniejszych zmian organizacyjnych wprowadzonych w stacji w lutym 2022 r. należy zaliczyć: dyżury nocne dziennikarzy, informatyków i techników, powstanie niesformalizowanej grupy dziennikarzy, którzy koordynowali przekaz informacji związanych z wybuchem wojny w Ukrainie, zawieszenie procedury tłumaczenia programów w języku ukraińskim przed emisją na antenie Radia Olsztyn, rozszerzenie obszarów współpracy z członkami redakcji ukraińskiej oraz zatrudnienie uchodźczyni do przygotowywania serwisów w języku ukraińskim.

Nastąpiły również zmiany programowe. Istotną innowacją było rozpoczęcie retransmisji serwisu w języku rosyjskim przez olsztyńską rozgłośnię, przygotowywanego przez Polskie Radio dla Zagranicy. Trudno jednak powiedzieć, że tego rodzaju przekaz trafia na podatny grunt, tym bardziej że, jak wynika z badań prowadzonych przez A. Saksona, obwód królewiecki, zamieszkany przez osoby przybyłe na te tereny po II wojnie światowej, od lat był miejscem kształtowania tzw. *homo sovieticus*, którego jedną z cech jest podporządkowanie i brak samodzielnego myślenia. Sprzyjał temu zamknięty charakter regionu, co prowadziło do odcięcia od dotychczasowych norm społecznych, świata wartości czy kontroli

społecznej. Zdaniem Saksona obszar ten pozostał „rezerwatem byłego sowieckiego systemu" (Sakson 2011, 325).

Założenia zawarte w Karcie powinności mediów Radia Olsztyn na lata 2020--2024, w zakresie nadawania programów dla mniejszości ukraińskiej, nie uległy znaczącym modyfikacjom. Liczba i długość trwania poszczególnych pozycji programowych dla tej grupy odbiorców nie zmieniła się poza wprowadzeniem serwisu dla uchodźców z Ukrainy. Zmiany programowe dotyczyły głównie przestawienia programu w języku polskim na tematy wojenne. Zintensyfikowano też kontakty z Ukrainą, nagłaśniano informacje o zbiórkach na rzecz Ukrainy i na temat dostępności oraz możliwości niesienia pomocy przybywającym uchodźcom.

Z przeprowadzonych badań wynika, że Radio Olsztyn, ze względu na szczególne położenie rozgłośni, odrywało ważną rolę w procesie informowania i objaśniania sytuacji zwłaszcza w pierwszych miesiącach po wybuchu pełnoskalowej wojny w Ukrainie. Była to odpowiedź na potrzeby mieszkańców Warmii i Mazur, regionu, który sąsiaduje z Federacją Rosyjską i z Białorusią, co ma wpływ na zwiększenie poczucia zagrożenia jego mieszkańców, ale także województwa, którego integralną częścią jest mniejszość ukraińska przesiedlona na te tereny po II wojnie światowej w ramach Akcji Wisła.

Bibliografia

Baryła, T. (2023), Transkrybowany wywiad swobodny przeprowadzony przez autorki 16.06.2023.

Beskosty, M. (2018), Funkcje i rola mediów w zarządzaniu kryzysowym, [w:] Studia nad Bezpieczeństwem (3), 187-198.

Cappello, M. (red.) (2016), Regional and local broadcasting in Europe. Strasbourg.

Chrunik, J. (2023), Transkrybowany wywiad swobodny przeprowadzony przez autorki 21.03.2023.

Fedorowicz, K. (2011), Polityka polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989-2010. Poznań.

Jach, A. (2017), Pamięć historyczna jako przejaw polonocentryzmu w spojrzeniu na historię relacji polsko rosyjskich, [w:] Bieleń, S. | Skrzypek, A. (red.), Pamięć i polityka historyczna w stosunkach polsko-rosyjskich. Warszawa, 127-143.

Konecki, K. (red.) (2000), Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana. Warszawa.

Kropacz-Szydłowska, M. (2012), Od Ekspozytury Polskiego Radia do Radia Olsztyn S.A. Z dziejów olsztyńskiej radiofonii w latach 1952-1993. Olsztyn.

Lipatow, A. (2005), Stereotypy percepcji narodowej, [w:] Dobraczyński, M. | Marszałek-Kawa, J. (red.), Skomplikowane stosunki Polaków i Rosjan. Toruń, 103-112.

Mcintyre, J. J. (2005), One man and a truck: An examination of the Schwan's salmonella crisis, [in:] Sellnow, T. L. | Littlefield, R. (eds.), Best practices in risk and crisis communication: Cases from the food industry. San Jose, 9-19.

Orlof, E. (2002), Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania, [w:] Zarecka, T. (red.), Ukraina a Polska. Partnerstwo strategiczne. Historia. Czas teraźniejszy. Przyszłość. Kijów, 13-20.

Piontek, D. (2022), Styl życia, akceptowane zasady, cele w życiu, szanse i obawy Polaków, [w:] Staniszewski, R. M. (red.), Pomiędzy pandemią COVID-19 a wojną w Ukrainie – diagnoza stanu polskiego społeczeństwa. Kraków, 85-104.

Persak, K. (2018), Akcja „Wisła" – próba kwalifikacji prawnej, [w:] Studia Polityczne 46 (1), 23-54.

Przedworska, K. (2021), Strategia w czasach kryzysu spowodowanego pandemią COVID-19, [w:] Mazur, M. (red.), Współczesne trendy w zarządzaniu. Warszawa, 499-513.

Sobański, L. (2022), Transkrybowany wywiad swobodny przeprowadzony przez autorki 6.12.2022.

Sakson, A. (2011), Od Kłajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury. Poznań.

Sellnow, T. | Seeger, M., | Ulmer, R. R. (2002), Chaos Theory, Informational Needs and the North Dakota Floods, [in:] Journal of Applied Communication Research 30, 269-292.

Skucha, W. (2023), Informacje o wojnie kontra uwaga i zainteresowanie odbiorców mediów. 100. dzień wojny w Ukrainie w głównych wydaniach polskich programów informacyjnych i profilach stacji informacyjnych na Facebooku. Analiza porównawcza, [w:] Kultura – Media – Teologia 53, 149-176.

Spence, P. R. | Lachlan, K. A. | Burke, J. A. (2008), Crisis preparation, media use, and information seeking: Paterns across Katrina evacuees and lessons learned for crisis communication, [in:] Journal of Emergency Management 6 (2), 11-23.

Spence, P. R. | Lachlan, K. A. | Edwards, A. L. (2023), We Interrupt This Program, This Is an Emergency: Revisiting the Role of Radio in a Crisis, [in:] Journal of Radio & Audio Media 30 (2), 680-701.

Stępień S. (1995), O potrzebie periodyzacji stosunków polsko-ukraińskich, [w:] Biuletyn Informacyjny PWIN l, 44-46.

DOI: 10.31648/pw.10878

Beata Siwek
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0742-3431
The John Paul II Catholic University of Lublin

DOŚWIADCZENIE WOJNY W TWÓRCZOŚCI PROZATORSKIEJ I TEKSTACH WSPOMNIENIOWYCH IWANA PTASZNIKAWA (WYBRANE ZAGADNIENIA)

Experience of war in the prose works and memoir texts of Ivan Ptashnikau (selected issues)

Abstract: The main goal of the article is to present the experience of war in selected prose and memoir texts by the Belarusian writer Ivan Ptashnikau. The focus is primarily on the issue of autobiographism, through which the majority of his texts should be interpreted, as well as the key techniques and narrative strategies used to structure the wartime experience. The article also explores several dominant themes in Ptashnikau's work, including the childhood lost to war, the metaphysical dimension, the deheroization of the wartime experience, and the role of memory in shaping post-war identity. Additionally, significant attention is given to the poetics of the texts and the way emotions and experiences are portrayed, serving as instruments for Ptashnikau to shape and interpret the wartime reality.

Keywords: war, memory, experience, emotions, narrative strategies

Białoruskie narracje o doświadczeniu wojny stanowią bogatą i mocno zróżnicowaną grupę tekstów wykorzystujących różnorodne strategie uobecniania traumatycznej przeszłości, jednostkowej i zbiorowej pamięci, kreujących często przestrzeń autobiograficzną, w perspektywie której ukazywane są losy jednostki. Zarówno w twórczości pisarzy pierwszego pokolenia wojennego – Iwana Szamiakina (1921-2004), Iwana Mieleża (1921-1976), Wasyla Bykawa (1924-2003), jak i pokolenia drugiego, reprezentowanego m.in. przez Iwana Czyhrynawa (1934-1996), Barysa Saczankę (1936-1995) czy Iwana Ptasznikawa (1932-2016) można dostrzec wyraźną tendencję do konstruowania fabuły opartej na autentycznych wydarzeniach, przeżytych i zapośredniczonych, stanowiących wielogłosową opowieść o pamiętaniu i zapominaniu, zawiłych ludzkich losach, naznaczonych przez zakręty historii.

W niniejszym artykule uwaga zostanie skierowana na doświadczenie wojny w twórczości prozatorskiej i tekstach wspomnieniowych Iwana Ptasznikawa, którym w polskim literaturoznawstwie nie poświęcono dotychczas wiele miejsca

(zob. Siwek 2021a; 2021b; 2022). Z uwagi na obszerność materiału egzemplifikacyjnego odwołam się do wybranych zagadnień, które, jak sądzę, umożliwią ukazanie specyfiki narracji Ptasznikawa o doświadczeniu wojny i – co nie mniej istotne – pozwolą na odsłonięcie metafizyczno-antropologicznego wymiaru jego twórczości, przekraczającego ramy rzeczywistości antropocentrycznej.

Pierwszy utwór Ptasznikawa o wojnie – opowiadanie *Aloszka* (*Алёшка*) – został opublikowany w 1962 r., w czwartym numerze czasopisma *Połymia*. Opowiadanie to stanowiło zapowiedź nowej, silnie zsubiektywizowanej narracji o wojnie, odsłaniającej duchowy świat człowieka, różnorodność jednostkowych postaw i emocji, tajemniczość i złożoność ludzkiej natury, uwikłanej w zło, o oryginalnej poetyce, spajającej żywioł epicki z tendencjami lirycznymi. Taki charakter mają wszystkie późniejsze teksty Ptasznikawa poświęcone tematyce wojennej – opowieści *Tartak* (*Тартак*, 1963), *Łonwa* (*Лонва*, 1964), *Najdorf* (*Найдорф*, 1977), oraz powieści *Mściże* (*Мсціжы*, 1972) i *Alimpiada* (*Алімпіяда*, 1985), w których wojna stanowi punkt wyjścia do rozważań na temat ludzkiej tożsamości, roli przeszłości w budowaniu przyszłości[1], znaczenia rzeczywistości metafizycznej emanującej ze świata natury, pozwalającej człowiekowi przekraczać granice tego, co biologiczne i doświadczane zmysłami.

Zebrane w Białoruskim Państwowym Muzeum-Archiwum Literatury i Sztuki materiały archiwalne Ptasznikawa, komentarze do poszczególnych utworów, rękopisy i maszynopisy jego tekstów, listy do przyjaciół i znajomych, zapisy rozmów i wywiadów, pozwalają na stwierdzenie, że źródłem wszystkich jego tekstów podejmujących temat wojny było doświadczenie autobiograficzne, konkretne fakty, osoby, zdarzenia, osadzone w przestrzeni dobrze znanej twórcy, ziemi pleszczanickiej (obecnie łahojskiej), miejsca naznaczonego historią jego rodziny, lokalnej społeczności, narodu[2]. Wykorzystuje zatem pisarz w swoich tekstach szereg „operacji autobiografizujących"[3], kreując tym samym wyjątkową przestrzeń doświadczenia, która zmieniła już na zawsze oblicze jego świata, o czym wspominał często w rozmowach ze znajomymi:

---

1 O ścisłym związku doświadczenia wojny i przyszłości pisał m.in. polski literaturoznawca P. Rodak: „Wojna powraca dzisiaj nie tylko w perspektywie pamięci i tożsamości zbiorowej. Także w perspektywie indywidualnej, biograficznej, a właściwie autobiograficznej. […] W skali indywidualnych dwudziestowiecznych biografii widać, że wojna stała się tu najważniejszym punktem odniesienia w myśleniu o przyszłości" (Rodak 2004, 212).

2 W każdym z tekstów prozatorskich Ptasznikawa odnajdujemy liczne autentyczne nazwy geograficzne i miejscowe, które zakreślają obszar ukazanych w utworach działań wojennych: Pleszczanice, Wenera, Dwór, Żary, Horno, Malinówka, Szczerbata Studnia, Pieczne, Garbaty Most, Wilejka, Dalwa, Tartak, Mołodeczno, Dźwinasa i in.

3 Pojęcie to przejmuję za A. Zieniewiczem, który pisał: „[…] dążenie do uobecnienia autora personalnego dobrze widać w tekście (niekoniecznie autobiograficznym), a jednocześnie bardzo trudno pokazać ścieżki, którymi autor do utworu «powieściowo» opuszczonego na powrót «biograficznie» przenika. Chociaż te ścieżki przecinają wzdłuż i wszerz cały ogród gatunków literatury XX wieku. Może więc zamiast analizować oddzielnie autobiografie, fakto-fikcje czy literaturę

(1) Вайна спаліла маё маленства ў літаральным і пераносным сэнсе. Многія блізкія мне людзі загінулі ў баі або спалены гітлераўцамі. Напэўна, я ніколі не змагу пра гэта забыцца і застануся верным памяці маіх землякоў (Nuzhdina 1982, 5).

Kiedy w rejonie pleszczanickim rozpoczęła się wojna pisarz miał zaledwie 9 lat. Można przypuszczać, że okruchy pamięci z tego okresu, dziecięce doświadczenia połączone z opowieściami bliskich mu osób – rodziny, sąsiadów, znajomych budowały obraz wojny. Rejon pleszczanicki był jednym z najbardziej zalesionych obszarów Białorusi. Z tego też względu w czasie wojny był tu szczególnie silnie rozwinięty ruch partyzancki, partyzanckie podziemie. Z faktem tym należy zapewne wiązać dominację tematyki partyzanckiej w prozie twórcy, szczegółowość opisów wyrastających z doświadczenia „okopowego" oraz – pojawiającą się w większości tekstów – intensyfikację znaczenia przestrzeni domu w wojennej rzeczywistości. Tym mocniej wybrzmiewa w jego prozie motyw utraty domu, płonącej chaty, zgliszcz i ruin, będących metaforycznym odzwierciedleniem okrucieństwa wojny, jej destrukcyjnej siły. Do obrazu spalonej przez Niemców chaty powraca jeszcze po wielu latach, w 2002 r., w autobiograficznej opowieści *Nienapisana opowieść* (*Ненапісаная аповесць*):

(2) Мяшэчак яшчэ астаўся ад апошняй нямецкай блакады, калі я з Ірай – старэйшай сястрой – збіраўся бегчы на Палік, куды адступалі партызаны. У мяшэчку тады ляжалі сухары. Астаўся, бо гэта было апошняе, узятае з сабой з хаты, якую ў тыя дні спалілі немцы. Перасядзелі мы блакаду ў сваім балоце, у Цянях: на Палік нас не пусцілі ні бацька, ні маці. Адтуль, з Цянёў, бачылі мы і як гарэла наша хата. Нават чорны дым і полымя – высокае-высокае… Гарэла адна наша хата, а здавалася – уся вёска (Ptashnikau 2017, 239).

Silnie ewokowana tu nieodwracalność utraty, rozpadu, zniszczenia, łączy się z tematem dzieciństwa skradzionego przez wojnę. W wielu swoich tekstach Ptasznikau opisuje rzeczywistość wojenną przez pryzmat tego, jak dzieci radzą sobie z wojenną traumą, z rzeczywistością przemocy, poczuciem zagrożenia i niesprawiedliwości, wszechobecną destrukcją. Zapoczątkował zatem Ptasznikau nową narrację o wojnie, w której mocno wybrzmiewa dziecięcy głos. Białoruski literaturoznawca P. Wasiuczenka pisał na ten temat:

Вопыт ваеннага дзяцінства, які знайшоў сваю рэалізацыю ў мастацкіх творах, быў настолькі адметнай з'явай на фоне літаратурнага працэсу, што даследчыкі

dokumentu osobistego, lepiej mówić o rozwijaniu się w XX wieku operacji autobiografizujących utwory prozatorskie. Czyli analizować sposoby punktowania, rodzaje umowy autoprezentacyjnej, jaką pisarz nadbudowuje nad prymarnie odmiennymi tekstami (Zieniewicz 2004, 257).

> загаварылі аб паступовым "зруху фокуса", "пераакцэнтаванніі памяці" ў ваеннай літаратуры "у бок жаночых і дзіцячых лёсаў на вайне" (1985, 42).

Psychologicznie pogłębione postacie – Jurka Dalina z opowieści *Łonwa* (rozdział *Лімб. Алідала*), Tania i Alosza z opowieści *Tartak*, Alosza Biełanowicz z opowieści *Najdorf*, Piecia Żardecki z opowiadania *Bieżanka* (*Бежанка*, 1962), Tolik Wajda i Paszka Żarski z opowiadania *Efka* (*Эфка*, 1983) to zaledwie skromna reprezentacja tzw. dzieci wojny, którym przyszło zmagać się z doświadczeniem przemocy i wszechobecnej śmierci.

W tekstach tych intensywność traumatycznych przeżyć odkrywa pisarz zarówno poprzez liczne monologi wewnętrzne, jak i rozbudowane partie narracyjne. Zwraca uwagę niezwykła emocjonalność dziecięcego bohatera, ale też – jednocześnie – jego dojrzałość. W opowieściach *Tartak*, *Łonwa* i *Najdorf* Ptasznikau dowodzi, że w obliczu braku poczucia stabilności i bezpieczeństwa dziecko stanowi wsparcie dla swoich najbliższych, jest źródłem nadziei na kres wojennej udręki. Ukazuje też prawdę, że tragiczne wplątanie dzieciństwa w wojnę nierzadko skutkuje „dorosłą" śmiercią dziecka czy jego głębokimi przeobrażeniami psychosomatycznymi pod wpływem traumy. Dzieci jak dorośli znoszą głód, nędzę, odczuwają paraliżujący strach, cierpią i umierają.

Spośród wszystkich ukazanych w jego prozie historii najmłodszych uczestników wojny najbardziej porusza los bohatera opowieści *Najdorf* – kilkunastoletniego Aloszy Biełanowicza. Alosza jest partyzantem, „tutejszym", jak większość. Wraz z Jahremem Żawaranką, Kimem Uszakowem, Hurbanem i „Tatarem znad Wołgi" Heniatulinem, uzbrojony w erkaem wyrusza do walki. Akcja dzieje się na przełomie maja i czerwca 1944 r., w czasie ostatniej, ale bodaj najokrutniejszej niemieckiej blokady, w trakcie której Alosza zostaje postrzelony i umiera.

S. Andrajuk, jeden z najbardziej wnikliwych białoruskich badaczy spuścizny Ptasznikawa, w przedmowie do opowieści przytacza słowa pisarza, potwierdzające intensywność przeżyć, jakie legły u podstaw utworu, i nieustanne ich nawracanie:

> Падзеі, эпізоды з жыцця герояў аповесці – рэальныя, яны ўсе адбываліся ў нашым баку; героі – не выдуманы, імёны камісара партызанскай брыгады імя Кутузава Рудава і партызана гэтай жа брыыгады Алёшы Белановіча, які загінуў у сутычцы з эсэсаўцамі, што рваліся з акружэння на захад – не зменены. […] У гэты час згарэла Дальва з людзьмі, згарэла мая хата ў маёй вёсцы. Гэта быў час, калі нас выратавалі ад гібелі салдаты Чарняхоўскага… Такое запомнілася. І доўга будзе ўзнімаць і стаяць перад вачыма (Andrayuk 1980, 6).

Zapewne osobisty wymiar ukazanych w opowieści zdarzeń miał wpływ na sugestywność i ekspresywność opisów ukazujących duchowe przeżycia Aloszy – naocznego świadka śmierci jednego z przyjaciół z oddziału – Uszakowa:

(3) Ён сказаў пра Ушакова, не верачы самому сабе. І калі, пераступаючы з нагі на нагу, ішоў да Ушакова – збоку ступаў Алёша з аўтаматам у адной руцэ і дыскам у другой, – не верыў яшчэ, што таго няма. […] Алёша аж закрычаў, забыўшыся на ўсё. – Яма ў крыві… Пясок увесь у крыві… Пальцы мае ў крыві… (Ptashnikau 1990, 238).

Doświadczenie to, intensyfikujące poczucie osamotnienia, niepokoju, niezrozumienia, a w konsekwencji strachu młodego bohatera o własne życie, narasta w opowieści z każdą sceną. Coraz wyraźniej wybrzmiewa też, wplatana wielokrotnie w tok narracji myśl, że wojna odsłaniająca aksjologiczną niespójność świata nie może pozbawiać człowieka nadziei, że obok doświadczanego aktualnie zła istnieje rzeczywistość dobra, które „wdziera się" do ludzkiego świata, oświetla go i nadaje sens bezsensowi:

(4) Калі аціхаюць ля дарогі кулямёты, чуваць, як храпе Жаваранка: цішэй, нібыта недзе далёка. Алёша зноў бачыць угары над сабой у прыцямнелым сінім небе зоры, і яму здаецца, што не сам ён павярнуў галаву, каб зірнуць, а зямля нахілілася, каб паказаць яму на міг неба… (Ptashnikau 1990, 276).

Ten poruszający obraz stanowi wyraźne świadectwo roli rzeczywistości metafizycznej w ludzkim życiu. W sytuacji odarcia człowieka z godności, pozbawienia go nadziei, pojawia się „ślad" transcendencji, obraz światła przebijającego się przez ciemność, mrok, przestrzeń zasnutą mgłą, dymem, wojennym pyłem.

Wdziera się on do świata bohaterów i próbuje zachwycić swoim pięknem. Ptasznikau odsłania najgłębsze pokłady duszy swoich bohaterów, drobiazgowo opisuje przeżycia związane z wojenną traumą, kieruje uwagę odbiorcy na konsekwencje przemocy w ich życiu. O tego typu doświadczeniach polska badaczka J. Kowalska-Leder pisała następująco:

(5) Kto doświadczył radykalnego zła, nie tak łatwo odbuduje swoją egzystencję, bo trzeba do tego zabliźnienia ran, które wciąż są naruszane, poniekąd z winy prześladowanego. Jest on nadwrażliwy i uraźliwy, uważny na nowe zagrożenie, na każdy jego zwiastun. Utracił bowiem wszelką naiwność i ufność, jest zupełnie sam, a podstawę jego wiedzy o świecie stanowi rozpoznanie, że ludzie są podli i obojętni (Kowalska-Leder 2006, 319).

Słowa te doskonale odzwierciedlają przekonania białoruskiego poety zmierzającego w większości swoich tekstów poświęconych tematyce wojennej do ukazania procesu duchowej transformacji człowieka, kształtującego swoją tożsamość w warunkach wojny, okupacji. Tego rodzaju doświadczenia są udziałem większości bohaterów opowieści Ptasznikawa, dla których rzeczywistość okopowa staje się mozołem codziennej egzystencji, a nie – jak w wielkich narracjach wojennych – przestrzenią naznaczoną heroizmem czy wzniosłością:

(6) Жаваранка ўзіраўся на пустую дарогу, натапырыўшыся, усё роўна як чакаючы бяды; пасля глядзеў, павярнуўшы галаву ў акопе, на светлы прагал над Пагуркам – як у далёкі свет… Глядзеў – і яму здавалася, што ён ляжыць у акопе вечна, не было ні жыцця ў вёсцы да вайны, ні араў, ні сеяў, ні рваў карчы на пасецы; здавалася, ён вырас у акопе з зямлі, як расце грыб, і яму суджана пакласці галаву тут, у гэтую зямлю… (Ptashnikau 1990, 214).

Wielokrotnie porusza też problem przedwczesnego dojrzewania młodych ludzi, którzy „są teraz jak dorośli". W *Nienapisanej opowieści* pisze na ten temat:

(7) Нам, трохі ўжо і перастаркам для сваіх класаў – вайна ж гадоў дабавіла, а ў вайну нагледзеліся ўсяго: і блакад, і пажараў, і немцаў, і паліцаяў, і нашых, калі тыя вярнуліся. Ды і не толькі нагледзеліся, а ўжо і настраляліся і з вінтовак, і з аўтаматаў, і нават з ручных кулямётаў, і нашых, і нямецкіх, накідаліся і гранат, і толавых шашак у раку, глушачы рыбу, – нам ужо "цеснавата" было ў класе на ўроках альгебры ці гісторыі… (Ptashnikau 2017, 245).

Важна cechą narracji Ptasznikawa o wojnie jest budowanie fabuły na jednostkowych, osobistych doświadczeniach człowieka rzuconego w wir historycznych wydarzeń, które – zderzone ze sobą – stanowią swoisty wielogłos, dzięki któremu te same fragmenty wojennej rzeczywistości ukazane są w odmienny, wysoce subiektywny sposób, tak, jak jawią się w świadomości podmiotu – uczestnika zdarzeń. O specyfice tego rodzaju perspektywy narracyjnej pisze R. Nycz:

> Jednostka bowiem widzi świat zawsze z perspektywy uczestnika (a nie zaangażowanego obserwatora), zawsze fragmentarycznie czy aspektowo, z jakiegoś (określonego, ograniczonego) punktu widzenia, wobec którego przedmioty nie istnieją niezależnie, lecz pozostają zrelatywizowane czy kontekstowo uwarunkowane. […] W rezultacie doświadczenie traci status bezpośredniej wiedzy o rzeczywistości, stając się nie tylko synonimem nieuchronnej mediatyzacji ludzkiego kontaktu z realnością, ale też przyjmując postać rzeczywistości pośredniej (i pośredniczącej), przesłaniającej, odsłaniającej czy izolującej człowieka od rzeczywistości „in crudo" (2012, 213).

W procesie kreowania postaci Ptasznikau często wykorzystuje różnorodne elementy retrospektywne. Dzięki nim dochodzi do zderzenia obrazów nasyconych przemocą, okrucieństwem, cierpieniem, z „obrazami pamięci", wśród których szczególne miejsce zajmuje przestrzeń dzieciństwa. I choć obrazy te mają niewiele wspólnego z wyidealizowaną przestrzenią arkadyjską, to nie ulega wątpliwości, że stanowią one swego rodzaju przeciwwagę dla obrazów naznaczonych piętnem wojny i cierpienia:

(8) Недзе глыбака ў душы напятыя да абрыву струны раптам адпускаліся, і тады ўсё тое, што было наўкола, знікала, саступаючы месца таму, што перажыта дагэтуль, што адышло, астаўшыся толькі навек ў памяці, як застаецца мацерына рука, якой цябе пагладзілі, калі ты прыбег з вуліцы са слязьмі, і малінавая, вузенькая палоска за вёскай на небе захадам сонца, якая стаіць усягды перад вачыма, нібыта ты яе толькі адну і відзеў за сваё жыццё (Ptashnikau 2017, 274-275).

Te swoiste gry figurami pamięci stają się w analizowanych tekstach podstawowym narzędziem utrwalania przeszłości, źródłem siły w sytuacji zagrożenia i chaosu. Znamienną cechą prozy Ptasznikawa podejmujących temat wojny jest ukazywanie postaci poza paradygmatem heroicznym. Nie oznacza to bynajmniej, że bohaterowie jego tekstów pozbawieni są odwagi, męstwa. Wręcz przeciwnie. Ale białoruskiego pisarza interesuje nie tyle odwaga fizyczna, ile moralna. Z tego też względu w utworach *Łonwa*, *Tartak*, *Najdorf* czy *Alimpiada* ukazuje swoich bohaterów w sytuacji konieczności podjęcia decyzji, które skutkować mogą najwyższą ceną – ceną własnego życia. Ów „nieheroiczny heroizm", zilustrowany w większości tekstów podobną sytuacją, kiedy bohater (najczęściej jest to kobieta) decyduje się na pomoc głodnym, spragnionym i zmęczonym partyzantom, za co groziła śmierć, jest dla Ptasznikawa postawą zasługującą na najwyższy szacunek, swoistym sprawdzianem człowieczeństwa i duchowej siły:

(9) Людзі згрудзіліся на дзядзінцы ў кучу – сціснуліся, як у кулак… А ваенныя стаялі, апёршыся на плот; прыйшлі як усё роўна нарочна, як усё роўна праверыць: ну, што ў вас за душой?.. Людзі маўчалі з мінуту, маўчалі ўсёй вёскай… Тады Алёша ўбачыў, як з самай сярэдзіны, з грумады, выйшла, працяснуўшыся, маці, прайшла блізка ля ваенных – ішла, як усё роўна дамоў, – і сказала ім ціха, але Алёша пачуў, і ўсе пачулі: – Ідзіце за мной… (Ptashnikau 2017, 247).

W zasadzie we wszystkich tekstach prozatorskich Ptasznikawa dostrzegamy dekonstrukcję wojennych schematów i wykorzystanie różnorodnych form artykulacji wojennego doświadczenia. Jego hybrydyczny charakter oddaje pisarz poprzez kontrastujące obrazy przeżyć duchowych i doświadczeń cielesnych, zintensyfikowanych przez narrację personalną i poetykę tekstów, kinematograficzny montaż kadrów wykorzystujący filmową poetykę fragmentu, z charakterystyczną dla niej niespójnością i eliptycznością zdań, częstymi pauzami i zamilknięciami, strategiami hiperbolizującymi sensy, plastycznymi obrazami. Typowa dla prozy wojennej symbolika apokalipsy, budująca obraz wojennego chaosu zderza się w prozie Ptasznikawa z obrazami „duchowej wojny" jaką toczy każdy bohater w swoim wnętrzu[4].

4 O wojnie jako doświadczeniu egzystencjalnym pisał Rodak: „wojna odsłoniła tę prawdę, że apokalipsa nie jest jednorazowym wydarzeniem, lecz figurą ludzkiego losu, że w los ten wpisane jest

W sytuacji zaniku fundamentalnych wartości humanistycznych, deptania ludzkiej godności bohaterowie Ptasznikawa ocalają w sobie wrażliwość i nadzieję na kres wojny, bez której przetrwanie byłoby niemożliwe:

> Czy można żyć bez nadziei? Pytanie takie potraktować należy jako retoryczne, żaden bowiem człowiek podejmujący refleksję egzystencjalną nie uniknie – wcześniej czy później – konfrontacji z rozpaczą własną i rozpaczą innych i nie zdoła uciec przed konstatacją o niezbywalnej konieczności nadziei dla przetrwania (Zarębianka 2004, 504).

Nieprzypadkowo zatem odgłosom wojny przeciwstawia ciszę, milczenie, a obrazom chaosu, ciemności, przestrzeniom zasnutym smugą dymu, mgły, wojennego pyłu – obrazy światła i słonecznych promieni:

> (10) Ля маяка і ля сосніку ўзляталі ракеты – немцы, баючыся, будуць пускаць іх да самага дня; начную цемень удоўж поля пад Пячное секлі трасіркамі два нямецкія кулямёты. У Пячным было ціха… Алёша абышоў круга Жаваранкі: ззаду за імі цягнуўся бярэзнік – у самыя балоты, што вялі да Вілii. Адтуль ніхто не мог падысці. Ля Рабога Калодзежа было ціха; за лесам у бок Венеры неба жахалася, як ад бліскавіц; уперадзе ля дарогі стукалі ракетніцы, як хто сухімі дзвярыма… Алёша зноў лёг, апёршыся на локці, і падцягнуў да сябе халодны аўтамат. Пацямнела. Перад додніцай усягды цямнее. Над Рабым Калодзежам, на ўсходзе, над лесам лягла доўгая зялёная паласа. Пахаладнела на траве раса, ад яе калола ў пальцы; падзервянелі ў каленях ногі – ад зямлі; холадна зрабілася ўсяму. Пагусцела ўгары неба, на ім высыпалі высокія зоркі і замірgалі, што зімой у маразы. Алёша аж уздрыгнуў – ад іх на душы зрабілася цішэй, як ад нечага свайго, да якога вунь як прывык (Ptashnikau 2017, 275-276).

Zapachy, dźwięki, obrazy wypełniające prozę Ptasznikawa budują polisensoryczne doświadczenie[5] wojennej rzeczywistości. Te dźwiękowe, zapachowe i wizualne krajobrazy (poranione, odarte z kory drzewa, poczerniałe od ognia gałęzie, pełgający po ziemi ogień, dźwięk wybuchających pocisków, nieustannie „grające" karabiny maszynowe, trzaskające nieustannie kule rozpryskowe, huk samolotów, czołgi walące z dział, warkot samochodowych silników, zapach spalenizny i kurzu, łuna od pożaru, brudne od krwi ręce, stratowane nogami zboże) stanowią jedną z zasadniczych cech poetyki prozy Ptasznikawa.

To bardzo często właśnie poprzez obrazy doświadczanej sensualnie przestrzeni kształtuje się tożsamość bohatera. Jest to tożsamość, która formuje się w dialogu

---

w sposób niezbywalny zagrożenie upadkiem i rozpadem, że żyje się zawsze nie tylko na ruinach, ale i z groźbą nowych ruin" (Rodak 2004, 217).

5 O zagadnieniu tym pisała m.in. E. Rybicka (2015, 43).

i cechuje się otwarciem nie tylko na drugiego człowieka, lecz także na cały otaczający go świat. Prezentuje zatem białoruski pisarz nowy paradygmat widzenia świata, nie izolując człowieka od świata natury – zwierząt, roślin, kosmosu czy Ziemi, ale ukazując go zawsze w relacji z nimi, podejmując tym samym próbę zrozumienia natury rzeczywistości, która – w myśl słów amerykańskiego teoretyka pisarstwa historycznego H. White'a (2000, 80) – stanowi strumień zdarzeń, jakie człowiek stara się uporządkować i wyjaśnić.

Na kwestię dialogowości ludzkiej natury i rolę dialogu w wojennej rzeczywistości zwraca uwagę Ptasznikau w utworach *Tartak*, *Łonwa*, *Najdorf* i *Alimpiada*, w których pojawiają się sceny, potwierdzające powszechne przekonanie, że traumatyzujące przeżycia i negatywne doświadczenia wojny, potrzebują wypowiedzenia czy – jak pisała C. Caruth – „świadka wymazywania" (2010, 132). Każda próba i każda możliwość artykulacji doświadczenia, emocji, przeżycia jest dla bohatera szansą na umocnienie, a może nawet integrację rozproszonej tożsamości, na odzyskanie wewnętrznej spójności, na której można budować swoją przyszłość:

> (11) І вочы ў немца помню: палезлі адразу наверх. Я не хацела забіваць… І ніколі б не забіла… – Яна падняла руку ад грудзей і стала ганяць перад сабой камароў: махала доўга, зморшчыўшыся, як усё роўна адганяла ад сябе трывожны прывід, які не даваў ёй спакою. – І ты нікому не гавары… – схапіла яна раптам яго за руку, – не гавары, што я забіла чалавека… Нікому не расказвай… Чуеш? Нікому… Я табе аднаму расказала. Адразу. Каб не мучыцца. І больш нікому не раскажу. Да смерці… – Яна трымала яго за локаць у дзве рукі і дрыжала ўся, аж калаціласа… (Ptashnikau 2017, 372).

Narracja dotycząca własnej historii, traumatycznych zdarzeń i przeżyć jest też jedyną drogą do „zdefiniowania siebie", nadania sensu w nowym posttraumatycznym świecie, ponieważ przedstawienie swojego życie w formie narracji, opowieści, pozwala odkryć najbardziej intymne, trudne doświadczenia i nadać głębsze znaczenie przeżytym faktom.

To naznaczenie człowieka „raną" wojny i totalitaryzmu wybrzmiewa najgłośniej w jednym z ostatnich tekstów Ptasznikawa – napisanej z epickim rozmachem powieści *Alimpiada. Obłoki sześćdziesiątych*. W posłowiu do pierwszego wydania powieści H. Szupieńka pisał:

> Гэтаму раману Івана Пташнікава суджаны зайздросны лёс. У яго будзе доўгае, не збаюся сказаць, такое ж, як у "Людзей на балоце" Івана Мележа, неўміручае жыццё. Жыццё прыкметнае, як кажуць, навідавоку, на адным з самых яркіх месцаў ў нашай літаратуры (1985, 614).

Cztery części powieści, zatytułowane kolejno *Lato. Pył* (*Лета. Пыл*), *Szpital* (*Бальніца*), *Strażnica. Czterdziesty pierwszy* (*Застава. Сорак першы*) i *Syn* (*Сын*),

to jakby cztery odsłony rzeczywistości doświadczanej przez główną bohaterkę powieści, Alimpiadę Padalak, ukazaną z właściwą białoruskiemu pisarzowi – psychologiczną głębią. Zapewne obecne w tekście strategie autobiografizujące miały fundamentalny wpływ na sposób kreacji tej postaci – daleko posuniętą idealizację, za sprawą której Alimpiada staje się ucieleśnieniem osobowego ideału – kobiety, żony, matki, i dramatyzację jej wojennego i powojennego doświadczenia. Uwagę zwracają pełne głębi partie narracyjne, utrzymane w formie bezpośredniego zwrotu do bohatera, ukazujące konsekwencje wojny, siłę jej destrukcyjnego działania. Życie Alimpiady można by określić jako nieustanne mierzenie się z doświadczeniem duchowego cierpienia, raną istnienia, bo bycie świadkiem zła na wojnie to ogromny ciężar, który trzeba dźwigać być może do końca swoich dni:

(12) І ўставалі ў вачах людзі, якія хадзілі некалі гэтай дарогай: на заставу, на луг, на базар у Даўгынава, у партызанскі лагер, і якіх ужо няма на зямлі… І цяжка было ўявіць сябе без іх – ты ёсць, а іх няма… А колькі іх хадзіла, ездзіла, садзіла і рэзала лес, ваявала і паміралa на гэтай зямлі да цябе і да твайго бацькі… Падымі, пастаў на ногі – пад кожнай сасной вёска… І ў кожнага было сваё жыццё, сваё векаванне на зямлі… Зямля нарадзіла, зямля і забрала. Паспрабуй дазнайся пра іх. Кожнага на зямлі не помняць (Ptashnikau 1992, 507-508).

Rozpamiętywanie przeszłości, retrospektywne rekonstrukcje traumatycznych zdarzeń doprowadzają Alimpiadę do przekonania, że wojna staje się tym rodzajem doświadczenia, który uświadamia człowiekowi nieodłączność śmierci od życia, stając się jednocześnie sprawdzianem człowieczeństwa. Powracające w jej pamięci obrazy katów, oprawców, zdrajców i ofiar, reprezentujących róże postawy moralne, to obrazy typowe dla osób, które dotknięte zostały syndromem ocalonego. Ocalenie staje się dla Alimpiady egzystencjalnym dylematem, stanowiącym klucz do zrozumienia istoty przeżycia traumatycznego i jego wpływu na ludzkie życie. Obecna w jej świadomości apokaliptyczna wizja wojny bliska jest powszechnemu doświadczeniu pokolenia wojennego, o którym pisze P. Rodak:

> Wojna przeżyta na samym jej dnie pozwala pokoleniu wojennemu zobaczyć, że apokalipsa, czyli rozpad zasadniczych kategorii i wartości, decydujących o obliczu ludzkiego świata, dzieje się zawsze, w każdej chwili i każdym miejscu ziemskiego globu, jest nieustannym potencjalnym końcem świata, który ostatecznie nie następuje, ponieważ ma swoją przeciwwagę w tworzonej równie nieustannie ludzkiej genesis. Mówiąc innym językiem: wewnętrzną zasadę ludzkiego świata stanowi napięcie między istnieniem i nieistnieniem, bytem i nicością. Doświadczona przez pokolenie wojenne prawda o ludzkiej kondycji przybiera więc ostatecznie postać wyobraźni apokaliptycznej (2000, 95).

Poruszone w artykule problemy stanowią zaledwie niewielką część zagadnień, uobecniających się w prozie i tekstach wspomnieniowych Iwana Ptasznikawa. Niezależnie od intensywności wojennego doświadczenia daleki jest Ptasznikau od myśli, że każdy człowiek ma w sobie predyspozycje do bycia zbrodniarzem, a tkwiące w istocie ludzkiej okrucieństwo jest nieusuwalne (Cioran 2004, 53). Białoruski twórca jest bardzo przenikliwy w spojrzeniu na człowieka i na zagadnienie wartości etycznych. Rezygnuje z patriotycznych klisz, gotowych matryc fabularnych, burzy mity i stereotypy. Ekspresyjne sposoby przedstawienia rzeczywistości wojennej, z typowym dla Ptasznikawa nagromadzeniem elementów wizualno-dźwiękowych, strategie mikronarracji, budują wyjątkową przestrzeń doświadczenia o charakterze jednostkowym, niemal intymnym. Odgłosom wojny zawsze towarzyszy cisza, a obrazom zniszczenia – jasny prześwit nieba – daleki inny świat.

Bibliografia

Andrayuk, S. (1980), Chalavyek abzhyvaye zyamlyu, [in:] Ptashnikau, I., Vybranyya tvory w 2 t., t. 1: Apovyestsi. Apavyadanni. Minsk, 3-10. [Андраюк, С. (1980), Чалавек абжывае зямлю, [in:] Пташнікаў, І., Выбраныя творы ў 2 т., т. 1: Аповесці. Апавяданні. Мінск, 3-10.]

Bałżewska, K. (2020), Przestrzenie totalitarnego zniewolenia. Doświadczenie wojny i okupacji w twórczości Józefa Mackiewicza. Warszawa.

Caruth, C. | Bojarska, K. (2010), Teoria traumy jako siła lektury. Cathy Caruth w rozmowie z Katarzyną Bojarską, [w:] Teksty Drugie 6, 125-135.

Cioran, E. (2004a). Brewiarz zwyciężonych. Warszawa.

Kowalska-Leder, J. (2006), Dzieciństwo czasu Zagłady. Przeciwstawne projekty prawdy, pamięci i zapisu doświadczenia, [w:] Buryła, S. | Rodak, P. (red.), Wojna. Doświadczenie i zapis. Kraków, 311-330.

Nuzhdzina, T. (1982), Pa pravu lyubvi da chalavyeka, [in:] Ptashnikau, I. Lonva. Apovyests'. Minsk, 5-15. [Нуждзіна, Т. (1982). Па праву любві да чалавека, [in:] Пташнікаў, І. Лонва. Аповесць. Мінск, 5-15.]

Nycz, R. (2012), Poetyka doświadczenia. Teoria – nowoczesność – literatura. Warszawa.

Ptashnikau, I. (1990), Zbor tvoraw u chatyrokh tamakh. T. 2: Apovyestsi, apavyadannye. Minsk. [Пташнікаў, І. (1990), Збор твораў у чатырох тамах, т. 2: Аповесці, апавяданне. Мінск.]

Ptashnikau, I. (1992), Zbor tvoraw u chatyrokh tamakh, t. 4. Minsk. [Пташнікаў, І. (1992), Збор твораў у чатырох тамах, т. 4. Мінск.]

Ptashnikau, I. (2017), Vybranyya tvory. Minsk. [Пташнікаў, І. (2017), Выбраныя творы. Мінск.]

Rodak, P. (2000), Wizje kultury pokolenia wojennego. Wrocław.

Rodak, P. (2004), Wojna jako doświadczenie polskiego wieku XX, [w:] Dąbrowski, M. | Wójcik, T. (red.), Dwudziestowieczność. Warszawa, 211-222.

Rybicka, E. (2015), Sensoryczna geografia literacka, [w:] Konończuk, E. | Sidoruk, E. (red.), Przestrzenie (geo)biograficzne w literaturze. Białystok, 41-62.

Siwek, B. (2021a), Poetycki model prozy Iwana Ptasznikaua (na przykładzie opowieści *Łonwa*), [w:] Studia Białorutenistyczne 15, 187-199.

Siwek, B. (2021b), Znaki (nie)pamięci. Twórczość prozatorska Iwana Ptasznikaua w świetle jego wspomnień i tekstów krytycznych, [w:] Kawęcka, M. | Mocarz-Kleindienst, M. | Siwek, B. |

Wideł-Ignaszczak, M. (red.), Przekraczanie granic. Rosyjska, ukraińska i białoruska przestrzeń literacka, kulturowa i językowa z perspektywy XXI wieku. Lublin, 297-306.

Siwek, B. (2022), U źródeł literackiej tożsamości Iwana Ptasznikaua (na materiale dokumentów archiwalnych i tekstów prozatorskich), [w:] Cybulski, M. | Mocarz-Kleindienst, M. | Saweneć, A. (red.), Umysł otwarty. Historia – kultura – społeczeństwo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Witoldowi Kołbukowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Lublin, 165-177.

Szczęsna, J. (2015), Poetyckie światy wojny. Studia o poezji polskiej po roku 1939. Poznań.

Shupyen'ka, H. (1985), Holasam naroda, [in:] Ptashnikau, I. Alimpiyada (Voblaki shast-sidzyesyatykh). Raman. Minsk, 614-622. [Шупенька, Г. (1985), Голасам народа, [in:] Пташнікаў, І., Алімпіяда (Воблакі шасцідзесятых). Раман. Мінск, 614-622.]

Vasyuchenka, P. (1985), Vachami dzyatsinstva, [in:] Byelaruskaya litaratura 13, 42-49. [Васючэнка, П. (1985), Вачамі дзяцінства, [in:] Беларуская літаратура 13, 42-49.]

White, H. (2000), Poetyka pisarstwa historycznego. Kraków.

Zarębianka, Z. (2004), Potrzeba duchowości. Potrzeba nadziei, [w:] Dąbrowski, M. | Wójcik, T. (red.), Dwudziestowieczność. Warszawa, 499-508.

Zieniewicz, A. (2004), Odmiany paktów autobiograficznych w literaturze XX wieku, [w:] Dąbrowski, M. | Wójcik, T. (red.), Dwudziestowieczność. Warszawa, 255-271.

DOI: 10.31648/pw.10879

Wojciech Jóźwiak
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8433-0135
Adam Mickiewicz University Poznań

WALKA PARTYZANCKA Z „MONARCHO-FASZYSTOWSKIM REŻIMEM" W FILMOWEJ INTERPRETACJI OKRESU BRL-U

The guerilla fight against the "monarcho-fascist regime" in the film interpretation of the BPR period

Abstract: The politically pressured narrative of the partisan fights from June 1941 to September 1944 became one of the ideological foundations of the Bulgarian People's Republic. Creating and consolidating the imposed picture of events was an extremely one-sided and manipulated interpretation of the civil war in Bulgaria in the first half of the 1940s. Its film and literary performance contributed significantly to the creation of a barrier, described by Pierre Sorlin, separating the recipients (viewers/readers) seduced by a one-sided narrative from the historical truth.

Keywords: Bulgarian film, socialist culture, propaganda, anti-fascist cinema

Przewrót polityczny, który nastąpił w Bułgarii we wrześniu 1944 r., doprowadził do niezwykle radykalnych zmian w kraju obejmujących wszystkie obszary funkcjonowania państwa i życia codziennego jego obywateli. Nowa władza stanęła wobec konieczności wskazania i ugruntowania wśród społeczeństwa legitymizujących jej działania wydarzeń z przeszłości, stworzenia nowego mitu fundacyjnego, który zostałby wykreowany jako fundament budowy Bułgarskiej Republiki Ludowej powstałej w kontrze do Carstwa Bułgarskiego, programowo i jednoznacznie skazanego na polityczno-historyczne potępienie.

Jedną z konsekwencji tak wyznaczonych celów było, wydane wkrótce po nacjonalizacji przemysłu filmowego w 1948 r., polecenie Komitetu Nauki Sztuki i Kultury, aby w ciągu roku zrealizować trzy filmy ukazujące heroiczną walkę narodu bułgarskiego przeciw obcemu panowaniu oraz faszyzmowi, a szczególnie ogólnonarodowe działania zmierzające do budowy socjalizmu (Grozev 2011, 338-339). Tym samym wraz z powstałym na polityczne zamówienie w 1950 r. obrazem *Тревога* (reż. Zachari Żandow, scen. Orlin Wasilew i Angeł Wagenstein) w kinie bułgarskim pojawił nowy gatunek – film historyczno-rewolucyjny oraz tematyka antyfaszystowska. W okresie od 1950 do 1989 r. powstało ponad 70 produkcji

kinowych i telewizyjnych (w tym seriali), które reprezentowały niezwykle mocno wspierany przez centralne władze partyjno-państwowe nurt antyfaszystowski. Jego definicja jest dość nieostra, zakorzeniony tematycznie w nieodległej przeszłości Bułgarii obejmuje najczęściej swym początkiem wydarzenia osadzone w 1941 r.[1] – początek zbrojnych antyrządowych wystąpień komunistycznych w Bułgarii, lecz może się również odwoływać do chłopskiego buntu z 1923 r. czy procesów politycznych początku lat 30. XX w. Jednoznacznie jednak wyczerpuje się wraz z opowieściami o wydarzeniach związanych z przewrotem politycznym 1944 r. Pomimo tego, że za kino wojenne w kinematografii bułgarskiej, reprezentowane przez bardzo nieliczne produkcje[2], uważane są wyłącznie obrazy ukazujące wydarzenia związane z działaniami militarnymi rozgrywającymi się od września 1944 do maja 1945 (udział wojsk bułgarskich w walkach z Niemcami na froncie serbskim i węgierskim), to z całą pewnością należy zauważyć, iż także wśród filmów antyfaszystowskich z całą pewnością można wyróżnić dzieła odnoszące się do rozgrywających się przed 1944 r. na terenie Bułgarii wydarzeń wojennych – wojny domowej toczonej pomiędzy siłami wspieranymi przez Bułgarską Partię Komunistyczną a bułgarskimi jednostkami policji, żandarmerii i wojska.

Współczesna historiografia bułgarska dowodzi prawdziwego charakteru realizowanych na polecenie Moskwy i zmierzających do całkowitej sowietyzacji kraju działań antypaństwowych BKP (Sharlanov 2009, 96), której formacje od 1941 r. prowadziły walkę z władzą państwową, deprecjonująco określaną jako „monarcho-faszystowską". Jak dowodzi m.in. bułgarski historyk D. Szarłanow, sprzeciw ten miał charakter przede wszystkim terrorystyczny i wyrażał się w przeprowadzanych akcjach dywersyjnych, sabotażowych, zabójstwach, grabieżach oraz zastraszaniu obywateli i w żaden sposób nie można mu przypisać charakteru ruchu partyzanckiego, który (wzorem europejskich państw okupowanych) powstałby w celu ochrony interesów narodowych. Zbrojny opór miał przede wszystkim wyraźnie zideologizowane cechy klasowe i skierowany był przeciwko narodowym interesom własnego państwa, przy czym buntownicy działali pod rozkazami państwa obcego (Sharlanov 2009, 110). Współczesne badania dowodzą niewielkiej liczebności grup, rekrutujących się spośród członków Bułgarskiej Partii Komunistycznej oraz Związku Młodzieży Robotniczej (РМС – Работнически младежки съюз), których

---

1 Przystąpienie Bułgarii do państw Osi w marcu 1941 r., a przede wszystkim agresja Niemiec na ZSRR w czerwcu tego samego roku.

2 To zaledwie pięć obrazów – komedia *Тримата от запаса* (1972, reż. Zako Cheskija, scen. Paweł Weżinow), *Зарево над Драва* (1973, reż. Zako Cheskija, scen. Paweł Weżinow, Rangeł Ignatow), *Войникът от обоза братушка* (1975, koprodukcja z ZSRR, reż. Igor Dobroljubow, scen. Sławczo Dudow, Aleksiej Leontiew, Atanas Cenew), *Войници на свободата* (1977, koprodukcja z ZSRR, Czechosłowacją, NRD, Polską i Rumunią, reż. Jurij Ozerow, scen. ze strony bułgarskiej Dimityr Metodiew, Atanas Semerdżiew), *Прилив на нежност* (1983, reż. Kosta Bikow, scen. Rudenko Jordnow).

działania nie znalazły szerokiego poparcia wśród społeczeństwa, wzbudzały strach i wprowadzały niepokój wśród ludności (Sharlanov 2009, 101).

Według H. Arendt dla pozyskania szerokich mas społecznych w totalitaryzmie konieczna jest odpowiednio skonstruowana linia narracyjna (Arendt 1993, 389), która może być rozpowszechniania i utrwalana dzięki opanowaniu źródła informacji publicznej. Dla władz polityczno-państwowych BRL-u właściwe przedstawienie antyrządowych działań okresu pierwszej połowy lat 40. XX w., jako świadomego, powszechnego zrywu uciemiężonego przez kapitalistyczne faszystowskie państwo narodu, stało się kluczowe dla historycznej legitymizacji. Sterowane centralnie mechanizmy zmierzające do zdobycia i podporządkowania społeczeństwa, narzucenia mu określonych postaw, przekonań oraz zachowań w stosunku do spraw publicznych czy wartości politycznych i moralnych (Sztumski 1990, 30) miały za zadanie skłonić do oczekiwanych przez państwo, wykonywanych odruchowo działań oraz „pobudzenia aktywnej i mitycznej wiary" (Jarecka 2008, 45) w słuszność i niepodważalność wdrukowanych poglądów.

Propagandowe narzędzia były jednymi z najważniejszych czynników w procesie socjalistycznej standaryzacji i unifikacji kulturowej, w której fundamenty wmurowane zostały głoszone przez Georgiego Dymitrowa w 1945 r. „bohaterstwo […] partyzantów, partyzantek i konspiratorów w walce z faszyzmem" (Dymitrow 1979, 70) oraz podkreślana przez Todora Żiwkowa w 1958 „walka i bohaterska praca na rzecz zwycięstwa socjalizmu" (Żiwkow 1979, 84). Kierowane do twórców kultury i literatury bułgarskiej polityczne programy wyrażane przez najwyższych przywódców partyjno-państwowych ściśle wiązały się z postulowaną w latach 30. XX w. przez Georgiego Bakałowa koniecznością „uszycia […] nowego kostiumu" (Bakałow 1979, 108), kreacji artystyczno-literackiego bohatera „nowych czasów […] procesu wiosennego przebudzenia" (Bakałow 1979, 109) i oczywiście, w kontekście utworów odnoszących się do walki o obalenie rządu i procesu „wyzwalania" kraju konieczne stało się zaakcentowanie wdzięczności wobec Armii Czerwonej i braterstwa z ZSRR[3].

Antyfaszystowska tematyka historyczno-rewolucyjnego kina bułgarskiego, niezależnie od różnego stopnia nacisku ideologicznego, jaki wywierano na twórców filmowych, traktowana była jako najważniejsza i podlegająca szczególnej trosce najwyższych władz BRL-u. Jeszcze w 1983 r. w czasopiśmie „Филмови новини" krytyk filmowy A. Koen dowodził jej fundamentalnego znaczenia dla powstania i rozwoju bułgarskiej, socjalistycznej sztuki filmowej – „[…] тя е най-съкровената, органична и трайна, […]стожер на българското кино" (Koen 1983, 3). Ciągle aktualne były wezwania do poszukiwań w nieodległej gloryfikowanej wojennej

[3] „Oczyszczać bułgarskie powietrze z miazmatów wielkobułgarskiego szowinizmu […] wychowywać w duchu jedności słowiańskiej i międzynarodowej solidarności oraz wiecznej przyjaźni z naszym wyzwolicielem, wielkim narodem radzieckim" (Dymitrow 1979, 70).

(rewolucyjnej) przeszłości pożądanych idei oraz wartości estetyczno-moralnych. Pomimo upływu 60 lat centralnie narzucona i sterowana interpretacja wydarzeń z pierwszej połowy lat 40 XX w. nie uległa najmniejszej zmianie.

> […] Ето вече 60 години, откакто нашият народ започна с оръжие в ръка своята борба срещу фашизма и стария експлоататорски строй. Тази борба отдавна приключи победоносно, за да открие пътя на социализма. Но чрез изкуството […] тя […] ще продължава, превръщайки се в историческата памет за героичния път на революцията и нейните герои, в източник на вдъхновение и уроци за по-нататъшното ни движение към върховете на социализма и комунизма, за възпитанието на днешните и утрешните поколения. Революцията и занапред остава за българското кино първата и най-съкровена тема (Koen 1983, 3).

Francuski historyk i krytyk filmowy P. Solin przekonywał w rozmowie z T. Bartą, że sterowanie politycznie zideologizowaną pamięcią wspólną opiera się na „kilku stale przywoływanych zdarzeniach, które pomagają ludziom określić swoje miejsce we własnym kraju" (Sorlin 2008, 282). W kontekście bułgarskim to w sposób oczywisty poddane propagandowej wykładni obrazy antyfaszystowskiego sprzeciwu, które interpretowane na ekranie filmowym, w przytłaczającej większości zgodnie z ideologicznymi zaleceniami odegrały fundamentalną rolę w uformowaniu wspólnej wizji nieodległej przeszłości, a przez jej pryzmat również i współczesności. W efekcie wspomaganego przez kulturę i sztukę procesu, owocującego postrzeganiem własnej przeszłości jako sekwencji wyjętych z dzieł filmowych obrazów kreujących niemal niemożliwą do pokonania przeszkodę, za którą „trudno dostrzec zdarzenia w weryfikowalnych kategoriach historycznych" (Sorlin 2008, 283), doszło w przeważającej większości społeczeństwa bułgarskiego do wytworzenia oczekiwanych przez państwo zachowań i opisywanego przez U. Jarecką powstania niezachwianej wiary w słuszność narzucanych poglądów. W wydatny sposób przyczyniła się do tego także opisana przez S. Kracauera, wykorzystywana przez propagandę, hipnotyczna cecha obrazu kinowego, dzięki której ulegają osłabieniu zdolności krytyczne odbiorcy podatnego tym samym na sugestie „atakujące bez przeszkód jego umysł" (Kracauer 2008, 195). Wzniesiona bariera poznawcza jest tworem na wskroś ideologicznym wywierającym wpływ na zarówno pisane, jak i zekranizowane interpretacje historii.

Bułgarskie kino antyfaszystowskie można podzielić na dwie grupy tematyczne. Pierwsza obejmowała obrazy ukazujące więzienne losy pojmanych komunistów – przeciwników rządu[4], druga zaś to filmy przedstawiające walki zbrojne okresu 1941-1944, tj. działania grup miejskich (np. *А бяхме млади*, 1960, reż. Binka

[4] Np. *Пленено ято* (1962, reż. Duczo Mundrow, scen. Emil Manow); *Веригата* (1964, reż. Ljubomir Szarłandżiew, scen. Angeł Wagenstein); *Вула* (1965, reż. i scen. Nikoła Korabow) czy *Последната дума* (1973, reż. i scen. Binka Żeljazkowa).

Żeljazkowa, scen. Christo Ganew, czy *Черните ангели*, 1970, reż. i scen. Wyło Radew, a także epizody pierwszego sezonu serialu *На всеки километър*, 1969, reż. Nedełczo Czernew i Ljubomir Szarłandżiew, scen. Paweł Weżinow, Swoboda Byczwarowa, Konstantin Kjuljumow, Ewgeni Konstantinow) oraz boje i codzienne życie członków oddziałów o charakterze partyzanckim (np. *Командирът на отряда*, 1959, reż. Duczo Mundrow, scen. Wełczo Czankow; *Осмият*, 1969, reż. Zako Cheskija, scen. Todor Monow, Petyr Christow-Wedrin; *Не се обръщай назад*, 1970, reż. Ljudmił Kirkow, scen. Boris Popow, Michaił Kirkow, Atanas Cenew; *Четиримата от вагона*, 1971, reż. Atanas Trajkow, scen. Weselina Manafowa i Krystan Krystanow; *Бялата одисея*, 1972, reż. Wasił Mircżew, scen. Rangeł Ignatow; *...и дойде денят*, 1973, reż. Georgi Djulgerow, scen. Wasił Akiow lub *Бой последен*, 1976, reż. Zako Cheskija, scen. Nikoła Rusew, Swoboda Byczwarowa, Zako Cheskija). Scenariusze antyfaszystowskiego kina historyczno-rewolucyjnego to często adaptacje, głównie tekstów pamiętnikarskich autorstwa uczestników zbrojnych wydarzeń – *Боят настана. Случки из моя живот* Stoju Nedełczewa-Czoczoołu (*Осмият*), *В името на народа* Mitki Grybczewej (*Черните ангели*) czy *Умираха безсмъртни* Weselina Andreewa (*Бой последен*).

Według zaproponowanej przez C. Schmitta definicji wojna to zbrojna walka między zorganizowanymi politycznie formacjami, zaś wojna domowa „zbrojna walka w łonie zorganizowanej formacji" (Schmitt 2012, 261) – gdy wewnątrz państwa krystalizują się ugrupowania, których relacje wzajemne opierają się na kryteriach przyjaciela i wroga. Gdy kryteria te mają, jak w przypadku Bułgarii, charakter polityczny cechują się największą intensywnością (Schmitt 2012, 257) i tym samym ich podbudowany propagandowo obraz był w artystyczno-kulturowej interpretacji BRL-u najbardziej wyrazisty i bezkompromisowy.

Działania zbrojne ukazywane przez bułgarskich twórców kina antyfaszystowskiego w pełni wpisują się w ramy definicji dramatu wojennego, w którym wojna to „heroiczny zryw narodu, protest szlachetnych jednostek przeciwko złu, które urzeczywistnia się w najeźdźcy lub ideologii" (Wojnicka | Katafiasz 2008, 375). W BRL-owskich obrazach to opowieści o bohaterach (partyzantach i miejskich dywersantach/terrorystach), na których losy wpłynęła walka z ideologicznym przeciwnikiem pozostającym na służbie „monarcho-faszystowskiego" rządu (głównie funkcjonariuszami policji i żandarmerii, rzadziej wojska) – interpretowana jako okupant armia niemiecka i jej żołnierze pozostają jedynie nieuczestniczącym w wydarzeniach tłem. Ważny element stanowili również cywile, mimowolnie bądź świadomie wplątani w rzeczywistość walki zbrojnej (jako ofiary represji sił rządowych lub współpracownicy jednej bądź drugiej strony konfliktu).

Ukazywany na ekranie kinowym (także w literaturze) bohater Bakałowskiego wiosennego przebudzenia to m.in. charakteryzowany przez bułgarską badaczkę kina I. Bratoewą-Darakcziewą komunistyczny żołnierz cichego frontu – przyszły twórca nowej rzeczywistości, tworzonej od 1944 r., ale także Ofiara, Męczennik

bądź Święty komunistycznej utopii (Bratoeva-Darakchieva 2013, 84). W odróżnieniu od uważanej za wzorcową narracji radzieckiej bułgarski bohater działa niemal samotnie lub wraz z niewielkim oddziałem, jest wprawdzie częścią, jak deklaruje „велика пролетарска армия" (Radev 1970) lub „Народоосвободителна въстаническа армия" (Heskia 1976), organizacji opartej na tradycji (bardzo nieodległej i sięgającej do antytureckiego ruchu hajduckiego połowy XIX w.), musztrze i rozkazach oraz posiadającej strukturę hierarchiczną (Żygulski 1973, 86), która jednak urzeczywistnia się w postaci niezwykle nielicznych oddziałów, które nie są w stanie stanąć do równej walki z przeciwnikiem. Filmowy bohater działa niemal w pojedynkę lub w ramach nielicznej grupy, a jego sukcesy zależą od indywidualnych zdolności i relacji z najbliższymi towarzyszami. Działa w ukryciu, w możliwie jak najpełniejszej konspiracji, przeprowadzając ataki z ukrycia, strzelając wrogowi w plecy, wykonując szybko wyroki wydawane rzekomo w imię narodu, wygłaszając przed strzałem formułkę „В името на народа сте осъдени на смърт" (Radev 1970). Jednak przede wszystkim niepodważalnie wierzy w komunistyczną utopię, za której zwycięstwo jest gotów złożyć w ofierze swe życie. To wojownik partii walczący dla niej i w jej imię (Bratoeva-Darakchieva 2013, 85).

„Ние не сме убийци. Ние сме народни партизани. Вдигнахме оръжие за доброто на такива сиромаси като вие" (Heskia 1976), „народът трябва да ни чувства като сила, като власт, като справедливостта" (Heskia 1976) – często posiłkując się materiałem literackim, twórcy filmowi uzupełnili lukę powstałą w wyniku ideologicznej, negatywnej weryfikacji godnych naśladowania bohaterów z przeszłości. Kreacja wojownika z „фашистката разбойническата власт" (Heskia 1976) odpowiadała na istniejącą w społeczeństwie, charakteryzowaną przez J. Campbella, potrzebę bohatera, który dostarczy zbiorowości określonych porządkujących obrazów, które mają za zadanie scalić „wszelkie możliwe tendencje do podziałów, wiązać je razem w określonym celu" (Campbell 2009, 153). Propagandowo konstruowany bohater i jego losy dostarczały obiorcy pożądany wspólny cel, miały za zadanie jednoczyć do wspólnego, właściwie nakierowanego działania.

Młodzi członkowie grupy „remsistów" („РМС – ремсисти") z obrazu *А бяхме млади*, Panter, Katina, Iskra, Raczeto, Andro i Grafa[5], bohaterowie filmu *Черните ангели*, Ósmy[6] i członkowie jego oddziału z *Осмият* czy partyzanci z *Бой последен* oraz *... и дойде денят*, a wreszcie specyficzni zawodowi rewolucjoniści Nikoła Dejanow i Mitko Bombata[7] z serialu *На всеки километър* to zakorzeniane w świadomości odbiorcy wzorce przeniesionych do przestrzeni komunistycznego *sacrum* heroicznych bojowników. W swych dziełach twórcy partyzancko-dywer-

5 W ich role wcielili się: Stefan Danaiłow, Doroteja Tonczewa, Wiołeta Gindewa, Dobrinka Stankowa, Josif Syrczadżiew, Marin Mładenow.

6 Georgi Georgiew-Gec.

7 Stefan Danaiłow i Grigor Waczkow.

syjnego nurtu kina antyfaszystowskiego utwierdzali posągową charakterystykę bojowników o nowy ład polityczno-społeczny.

„Се борим защото нещо обичаме и нещо мразим" (Zheliazkova 1960) – przedstawiany jako wcielenie narodowego (robotniczo-chłopskiego) ducha, bułgarski partyzant/dywersant reprezentuje najbardziej pozytywne cechy ludzkie ujawniane dzięki wojnie w obliczu śmiertelnego niebezpieczeństwa, zagrożenia, czasem ujawnia także „cywilny" odruch słabości i zawahania, gdy np. strach paraliżuje go wobec konieczności zastrzelenia „wroga narodu" (*Черните ангели*), jednak traktuje ten odruch jako niedopuszczalny – prymarne jest przezwyciężenie naturalnego strachu, męstwo, odwaga, poświęcenie, a przede wszystkim wierność idei, której służy. Ukazani na ekranie kinowym bułgarscy partyzanci/dywersanci to, według charakterystyki typów bohaterów filmowych zaproponowanej przez K. Żygulskiego, wariant idealizujący bohatera-żołnierza, w którym „bohaterstwo przejawia się w zdolności do poświęceń w imię nie tylko ogólnych celów wojny i spraw, lecz także poświęcenia dla przyjaźni. […] bohater działający w grupie i […] sytuacje wojenne dają okazję do zademonstrowania […] przyjaźni w obliczu niebezpieczeństw" (Żygulski 1973, 87). Nie jest to jednak, jak ją charakteryzował Żygulski, wyłącznie „męska przyjaźń". Oddziały partyzancko-dywersyjne są koedukacyjne, co sprawia, że podejmowane decyzje mają również charakter wyborów dokonywanych wbrew rodzącym się uczuciom. Na przełomie lat 60. i 70. XX w. w nurcie kina antyfaszystowskiego pojawiły się obrazy (*Осмият* oraz *Черните ангели*) adresowane do masowego widza, do młodego pokolenia odbiorców, w których kwestie ideologiczne zostały nieznacznie zakamuflowane, a na plan pierwszy ich reżyserzy – Zako Cheskija oraz Wyło Radew wysunęli elementy kina przygodowego; wprowadzone zostały także wątki komediowe. Cieszące się niesłabnąca popularnością obrazy ukazywały młodych bohaterów na progu dorosłości w obliczu wyborów decydujących o życiu i śmieci zarówno własnej, jak i osób uważanych za przeciwników, ale także i postronnych. Szczególnie film *Черните ангели* pokazywał graniczącą z lekkomyślnością młodzieńczą odwagę, brak wyobraźni i świadomości konsekwencji swych czynów.

Tym, co łączyło wszystkich bohaterów partyzancko/dywersyjnego kina bułgarskiego, jest świadomość uczestnictwa w czymś wyjątkowym, w swoistym procesie przemiany dokonującym się dzięki wojennemu misterium umożliwiającemu całkowitą odmianę i naprawę świata. Powstałe od lat 50. do końca 80. XX w. dzieła dowodziły, że – jak przekonywał L. Stomma – „każda wielka wojna oznacza wykuwanie się nowego. Jest rewolucją. Po niej nic nie będzie już takie jak wcześniej" (Stomma 2014, 210), a cierpienia i poświęcenia walczących staną się fundamentem nowego, lepszego świata – komunistycznego raju.

Walka dla idei oczywiście usprawiedliwia odbieranie życia, w obrazach filmowych dokonywane nie tylko w potyczkach, lecz także niehonorowo – z ukrycia czy strzałem w plecy. To swoista godność żołnierskiego zabijania to połączenie

tradycji rycerskiej, rytualno-religijnej bądź myśliwskiej – żołnierz na polu chwały staje się „istotą uwolnioną od obowiązujących gorsetów moralnych, wartości i przykazań" (Stomma 2014, 170), uwolnioną od dylematu winy lub niewinności. Jedynym autorytetem jest wydany przez partię rozkaz i działający w jej imieniu rozkazodawca.

> Ще ги избием всичките до един. Като кучета. От полковник […] до стражар в селото. Делото за което загина Венета […] е делото на нашата партия, на нея ни служим преди всичко. Затова ние трябва да продължаваме това тяхно дело и да накажем убийците […] ние сме дошли тука да умираме, а не само да живеем (Heskia 1969).

Antagonistą filmowego partyzanta/dywersanta jest policjant, żandarm, żołnierz, urzędnik państwa bułgarskiego – „фашистката разбойническата власт" (Heskia 1976). Przedstawiany według schematu, który można odnieść do zaproponowanej przez Schmitta definicji, zgodnie z którą wróg to walcząca lub co najmniej gotowa do walki zorganizowana grupa ludzi, stojąca na drodze innej, podobnie zorganizowanej grupy. Nie jest konkurentem ani przeciwnikiem w sensie ogólnym, powinien mieć charakter wyłącznie publiczny (Schmitt 2012, 256), jednak w obrazach filmowych nierzadko ujawnia się też nienawiść osobista czy wręcz chęć zemsty za krzywdy wyrządzone najbliższym przez konkretne osoby.

Dzieła o tematyce antyfaszystowskiej stały się niezwykle istotnym elementem oficjalnej „propagandy okrucieństw" (Jarecka 2008, 201) – obrazy podkreślające dramatyczne wydarzenia, okrucieństwo w drobnych szczegółach (np. tortura w postaci podpalenia przez policyjnych oprawców dłoni bohatera obrazu *А бяхме млади*) – nie jest konieczna cała prawda, istotne są drobiazgi, pozwalające tworzyć emocjonalne odniesienia. Pozwala to wywołać strach i przerażenie wśród widzów oraz przekonanie, że „skoro wróg to «bestia», a nie człowiek, można go traktować jak wściekłego i agresywnego zwierza, a zatem – śmiało można zabijać" (Jarecka 2008, 201). Efektem jest dehumanizacja czy nawet demonizacja wroga. Obrazy ukazujące policjantów bezczeszczących nagie zwłoki zabitej kobiety (symulujących akt seksualny i uwieczniających się z nimi na zdjęciu niczym z trofeum) (Diulgerov 1973) lub spalenie żywcem chłopca, który nie chciał wskazać kryjówki ukrywających się w górach partyzantów (Heskia 1976) to tylko przykłady, jakimi posłużyli się twórcy kina opisującego zmagania partyzancko-dywersyjne, aby podkreślić niesłychane okrucieństwo wroga. To niezwykle skuteczny zabieg, który pozwala odsunąć na plan dalszy dość abstrakcyjne dla widza różnice ideologiczne i zaakcentować bestialstwo wroga (tym samym carskiej władzy), jego stosunek do przeciwnika oraz członków społeczeństwa. Ten sposób monochromatycznej charakterystyki czynił z antagonisty bestię niegodną należnego człowiekowi szacunku. Obrazy uzasadniały znikomą wartość życia antagonisty (to także jeden

ze sposobów uzasadnienia działania powojennych sądów ludowych), usprawiedliwiały pozbawianie go życia, w każdy możliwy sposób. „Никакви отстъпки, никаква милост" (Diulgerov 1973) – zlikwidowanie wstrętnego, szkodliwego i przede wszystkim groźnego istnienia, okrutnego żołdaka w służbie wrogich sił. Wroga należy pokonać siłą, sprytem, lepszą sprawnością fizyczną oraz podstępem, niemożliwa jest jakakolwiek forma współpracy z nim – celem walki jest wyłącznie jego ostateczne zlikwidowanie – pełne zwycięstwo. Obowiązuje zasada: im bardziej idealizowany bohater, tym bardziej negatywny obraz antagonisty.

Bułgarscy twórcy podkreślają kontrast młodości, ideowości, niewinności, odwagi i prawości młodych partyzantów/dywersantów i okrucieństwa, wyrachowania, moralnego zepsucia oficerów bułgarskich jednostek skierowanych do walki z przeciwnikiem. Bestialstwo, upór, a czasem inteligencja oficerów kontrastuje w filmach z tchórzostwem wysyłanych do walki policjantów, żandarmów i żołnierzy, ich brakiem wyszkolenia, głupotą i prostactwem – stanowią zbiór wszelkich możliwych wad, nadających im czasem groteskowy charakter. Niemożliwa do uzasadnienia jest powszechna deklaracja walki w okupantem – niemiecka armia nie jest przeciwnikiem – wprawdzie ofiarą pierwszego zamachu przeprowadzonego przez członków grupy sportretowanej w obrazie *Черните ангели* był dowódca wojsk niemieckich stacjonujących w Bułgarii, ale poza tym w filmach widoczne są obrazy przemarszów wojsk, niemieckich żołnierzy podróżujących na przepustkę, wracających do jednostki lub bawiących się w bułgarskich lokalach.

Tak jednostronny i skrajnie negatywny obraz przeciwnika, zgodnie ze zjawiskiem ekspozycji (Greń | Morawski 2020, 63), ułatwiał propagandowo zaprogramowaną idealizację partyzantów/dywersantów, a wprzęgnięty w dyskurs tożsamościowy umożliwiał społeczeństwu BRL-u, budowanemu na fundamencie antyrządowego buntu pierwszej połowy lat 40. XX w. wytworzenie poczucia stronniczości i podniesienie samooceny, zaś przynależąca do społeczności jednostka mogła utwierdzać się (często mimowolnie) w przekonaniu o słuszności dokonanych wyborów i wyznawanych (często pod przymusem) wartości oraz podporządkowaniu ideologii, przedstawianej jako jedyna, najlepsza droga rozwoju ustroju państwa.

> Когато обикновеният човек умира, умира в своя дом и остава след себе си един дълъг живот, остава наследство, завещание. А който умира на 20 години не остава дори името си. Само едно полицейско досие и една недовършена акция. – И другари. – С което се събираше не да живеем а да мрем заедно (Zheliazkova 1960).

W obraz bułgarskiej wojny domowej pierwszej połowy lat 40. XX w. wpisany został, wspomniany wcześniej motyw męczennika i ofiary w walce z wrogiem. Niczym przedstawiony przez Campbella mityczny bohater, założyciel, inicjator czegoś nowego – epoki, idei, sposobu życia. Aby założyć coś nowego, musiał

porzucić to, co stare, i „wyruszyć na poszukiwanie idei zalążkowej, z której będzie mogła wykiełkować ta nowa rzecz" (Campbell 2009, 156). Kreowany propagandowo komunistyczny wojownik porzuca swe dotychczasowe życie i przyłącza się do oddziału partyzanckiego lub miejskiej grupy dywersyjnej, aby przynieść społeczeństwu nową ideę zalążkową, utopię pod znakiem czerwonej gwiazdy. Twórcy filmowi dowodzili, że konsekwencją tej decyzji była często konieczność dokonania „czynu heroicznego w sensie absolutnym" (Campbell 2009, 147) – poświęcenia życia dla idei i partii.

„Партизаните […] комунистите не се предават. Те бият врага или умират" (Heskia 1969); „За да съществува България трябва да умираме, но […] в бой" (Heskia 1976); „Се събрахме не да живеем, а да умираме заедно" (Zheliazkova 1960) – cytaty z trzech bułgarskich obrazów „partyzanckich" wyraźnie wskazują, że śmierć bohatera jest niemalże konieczna (niemal oczywista), a jej nieodzowność, jak w przypadku każdej poniesionej na wojnie propagandowo postrzeganej jako sprawiedliwą, podlega swoistej neutralizacji, zostaje niejako zrównoważona przez odnowienie kraju i narodu – bohater jest zwycięzcą *post mortem*. Ponadto śmierć jednostki nie ma znaczenia, oczywiście w ogromnym stopniu apoteozowane są przypadki zgonu pojedynczego partyzanta/dywersanta (szczególnie partyzantki/dywersantki), lecz zasługują tylko na krótką chwilę refleksji i zadumy, liczy się wyłącznie zbiorowość, oddział, a przede wszystkim niemalże antropomorfizowana partia. Otoczeni przez wroga herosi wysadzają się granatem, popełniają samobójstwo strzałem z karabinu (*Бой последен*) czy w więziennej celi zażywają przechowywany na taką okoliczność cyjanek (*А бяхме млади*), giną śmiercią męczeńską, do końca wierni wyznawanej idei. To przekaz o niezwykle istotnej wartości propagandowej. Jak dowodziła Jarecka, przedstawiając oblicza wojny w mediach wizualnych, ukazanie radości umierania za ojczyznę, akcentowanie szlachetności tego czynu miało zachęcać członków społeczeństwa do „przestawienia prywatnej, egoistycznej hierarchii na prospołeczną, uwzględniającą dobro i cele całego narodu" (Jarecka 2009, 163). W przypadku obrazów powstałych w BRL-u śmierć za ojczyznę zostaje jednak zastąpiona ostatecznym poświęceniem dla triumfu ideologii, sukcesu partii – „[…] за да се върнем завинаги" (Heskia 1976).

Monolityczny fundament kreowanej przez władze partyjno-państwowe BRL-u postpropagandy, interpretowanej jako propaganda pamięci, kształtująca potoczne wyobrażenia o dziejach narodu, konfliktach, w jakie zaangażował się on w przeszłości i głosząca chwałę zwycięzców, umożliwiając rozliczenie się z przeszłością (Jarecka 2008, 48-49), próbowali zarysować Binka Żeljazkowa w 1960 r. i 13 lat później Georgi Djulgerow. W swych obrazach *А бяхме млади* i *... и дойде денят* podjęli próbę podania w wątpliwość sprawiedliwość i praworządność nowego systemu (Żeljazkowa) oraz postawy moralne jednostek wystawiane na próbę w obliczu pierwszych decyzji nowych władz w chwili zwycięstwa (Djulgerow). Jednak nikt nie odważył się podjąć próby podważenia słuszności i ideowości samego sprzeciwu.

Kino, w wielu przypadkach inspirowane i wspierane przez literaturę pamiętnikarską, wywierając ogromny wpływ na społeczeństwo, skutecznie pomogło stworzyć Sorlenowską barierę poznawczą, pomagało w integrowaniu społeczeństwa wokół narzuconej wizji funkcjonowania państwa i stylu życia zamieszkujących je społeczności oraz unifikacji zachowań zgodnych z ustalonym, przedstawionym wzorcem (Stelmach 2014, 412). Obrazy pomogły utrwalić linie podziału w społeczeństwie, wskazać stygmatyzowanego wroga i uzasadnić jego piętnowanie oraz konieczność poniesienia surowej kary. Wreszcie włączały się w proces kreacji postaci nowych herosów, ojców założycieli komunistycznego państwa, sprawców kolejnego dziejowego początku, inicjatorów procesu odrodzenia – tym razem (w przeciwieństwie do niecałe 100 lat wcześniejszego i związanego ze zrzuceniem tureckiego panowania) związanego z bratobójczą, bezkompromisową, inspirowaną i kierowaną z zewnątrz walką mającą na celu zwycięstwo totalitarnej ideologii.

Bibliografia

Arendt, H. (1993), Korzenie totalitaryzmu. Warszawa.

Bakałow, G. (1979), Prezentacja bohaterstwa, [w:] Krzemień-Ojak, S. (red.), Antologia współczesnej estetyki bułgarskiej. Warszawa, 106-113.

Bratoeva-Darakchieva, I. (2013), Balgarsko igralno kino ot Kalin Orelat do Misiya „London". Sofia. [Братоева-Даракчиева И. (2013), Българско игрално кино от Калин Орелът до Мисия „Лондон". София.]

Campbell, J. (2009), Potęga mitu. Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbellem. Kraków.

Dymitrow, G. (1979), List do Związku Pisarzy Bułgarskich, [w:] Krzemień-Ojak, S. (red.), Antologia współczesnej estetyki bułgarskiej. Warszawa, 69-71.

Greń, P. | Morawski, K. (2020), Medialne obrazy wroga. Poznań.

Grozev, A. (2011), Kinoto v Balgaria, ch. I (1897-1956). Sofia. [Грозев, А. (2011), Киното в България, ч. I (1897-1956). София.]

Jarecka, U. (2008), Propaganda wizualna słusznej wojny. Media wizualne XX wieku wobec konfliktów zbrojnych. Warszawa.

Jarecka, U. (2009), Nikczemny wojownik na słusznej wojnie. Wybrane aspekty obrazu wojny w mediach wizualnych. Warszawa.

Koen, A. (1983), 1923 – 1944 – 1983, Sakrovena tema na balgatskoto kino, [in:] Filomvi novini 9, 3. [Коен, А. (1983), 1923 – 1944 – 1983, Съкровена тема на българското кино, [в:] Филмови новини 9, 3.]

Kracauer, S. (2008), Teoria filmu. Wyzwolenie materialnej rzeczywistości. Gdańsk.

Schmitt, C. (2012), Teologia polityczna i inne pisma. Warszawa.

Sharlanov, D. (2009), Istoria na komunizma v Balgaria. T. I: Komuniziraneto na Balgaria. Sofia. [Шарланов, Д. (2009), История на комунизма в България. Т. I: Комунизирането на България. София.]

Sorlin, P. (2008), Telewizja i nasze rozumienie historii. Pogawędka, [w:] Kurz, I. (red.), Film i historia. Antologia. Warszawa, 281-303.

Stelmach, K. (2014), Mediatyzacja propagandy – propagandyzacja mediów wczoraj i dziś, [w:] Zeszyty Prasoznawcze 57 (2), 408-421.

Stomma, L. (2014), Antropologia wojny. Warszawa.

Sztumski, J. (1990), Propaganda – jej problemy i metody. Katowice.
Wojnicka, J. | Katafiasz, O. (2008), Słownik wiedzy o filmie. Od braci Lumière do Pedro Almodóvara. Warszawa.
Żiwkow, T. (1979), Bliżej narodu, bliżej życia, [w:] Krzemień-Ojak, S. (red.), Antologia współczesnej estetyki bułgarskiej. Warszawa, 79-105.
Żygulski, K. (1973), Bohater filmowy, studium socjologiczne. Warszawa.

Filmografia

Diulgerov, G. (1973), …i doyde deniat. [Дюлгеров, Г. (1973), …и дойде денят.]
Heskia, Z. (1969), Osmiat. [Хеския, З. (1969), Осмият.]
Heskia, Z. (1976), Boy posleden. [Хеския, З. (1976), Бой последен.]
Radev, V. (1970), Chernite angeli. [Радев, В. (1970), Черните ангели.]
Zheliazkova, B. (1960), A biahme mladi. [Желязкова, Б. (1960), А бяхме млади.]

DOI: 10.31648/pw.10880

Julia Mazurkiewicz-Sułkowska
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5579-3472
University of Lodz

RETORYKA WOJENNA I JĘZYKOWY OBRAZ INTELIGENCJI JAKO WROGA W TECZKACH SŁUŻB BEZPIECZEŃSTWA POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ I LUDOWEJ REPUBLIKI BUŁGARII

War rhetoric and the linguistic image of the intelligentsia as an enemy – based on documents of the security services of the people's Republic of Poland and the people's Republic of Bulgaria

Abstract: Based on the analysis of Polish and Bulgarian archival documents, the author presents examples of war rhetoric in the documents of the security services of two socialist countries. The paper also discusses the image of intelligentsia as an enemy, from the perspective of Secret Services employees. The article explains the structure of the secret reports, nomenclature used to refer to the representatives of intellectuals and their characteristics, lists the charges against intelligentsia, and specifies the linguistic ways of depreciating their work and activities. Common and distinct features of Polish and Bulgarian documents are also discussed.

Keywords: language of secret service, language of espionage, secret service files, intelligentsia in documents of secret services, war rhetoric

Wstęp

Język dokumentów służb bezpieczeństwa okresu komunizmu doczekał się w Polsce szeregu opracowań, do których, poza pracami leksykograficznymi (Paczkowski 2004; Dojka 2011), można zaliczyć także kilka artykułów, zawierających analizę warstwy językowej (por. Jastrzębska-Golonka 2020; Misiak 2020). Autorzy wymienionych tekstów korzystają z takich określeń, jak *język operacyjny*, *żargon środowiskowy funkcjonariuszy* (Misiak 2020, 187), a w opracowaniach historycznych pojawia się również *język resortowy*, *żargon resortowy* (Sokołowski | Żydonik 2019, 28), a nawet *resortowa licentia poetica* (Pleskot 2018, 238). Z kolei na gruncie języka bułgarskiego nadal brakuje tego typu badań, a analiza konfrontatywna

dokumentów, wzbudzających tak duże kontrowersje w krajach byłego bloku socjalistycznego, w ogóle nie jest prowadzona. Niniejszy artykuł jest kolejnym tekstem autorki, próbującym tę lukę uzupełnić[1].

Za obiekt analizy w niniejszym opracowaniu wybrano dokumenty archiwalne dotyczące inteligencji, czyli warstwy społecznej, która zazwyczaj jest bardziej krytyczna wobec władzy, a jednocześnie wywiera znaczący wpływ na opinię publiczną. W związku z tym służby patrzyły na nią jak na potencjalny obiekt tzw. dywersji ideologicznej ze strony obcych służb, a w archiwach zachowała się ogromna ilość dokumentów dotyczących inwigilacji szeroko pojętego środowiska inteligencji. W Bułgarii za tzw. zabezpieczenie agenturalne inteligencji odpowiadał osobny dział w ramach służb bezpieczeństwa – отделение «Интелигенция и младежи». W 2015 r. bułgarska Komisja ds. Ujawniania Dokumentów i Ogłaszania Przynależności Obywateli Bułgarskich do Aparatu Bezpieczeństwa (КРДОПБГДСРСБГА) udostępniła zbiór dokumentów wspomnianego działu z lat 1945-1987, składający się z 144 dokumentów (raportów, sprawozdań, opinii, notatek służbowych, donosów) o łącznej objętości ponad 500 stron. Dokumenty te (Komisia za razkrivane na dokumentite 2015) posłużyły autorce za bułgarski materiał źródłowy. Za inteligencję w tym opracowaniu uznano grupy społeczne, objęte inwigilacją przez bułgarskie służby bezpieczeństwa w ramach prac wymienionego działu. Są to więc: literaci, naukowcy, dziennikarze, artyści, muzycy, prawnicy, inżynierowie, dziennikarze, lekarze, nauczyciele. Za polski materiał badawczy posłużyły tzw. sprawy obiektowe[2] z lat 1955-1989, dotyczące wyżej wymienionych środowisk:

- Akta ws. apelu inteligencji do Polonii w 1955
- Akta ws. środowiska historyków ’70 – ’80: sprawy obiektowe „Akademia” (PAN), „Kooperanci” (Biuro Współpracy Naukowej z Zagranicą PAN), „Hanza” (Polskie Towarzystwo Historyczne), Tajemnica (Ministerstwo Nauki)
- Akta Piwnicy pod Baranami – od 1975 (SO „Parawan”)
- Akta Polskiego Radia i TV w stanie wojennym
- Akta dot. Festiwalu piosenki prawdziwej ’91
- Solidarność – SO „Klan” (I Krajowy Zjazd NSZZ „Solidarność”).

Z akt NSZZ Solidarność uwzględniono wyłącznie dokumenty dotyczące objętych badaniem grup inteligenckich.

---

1 Wcześniejsze opracowania były oparte głównie na analizie porównawczej języka teczek TW „Bolka“ i TW „Sabiny“ (Mazurkiewicz-Sułkowska 2020; 2023).

2 *Sprawa obiektowa* jest jednym z rodzajów spraw operacyjnych. Sprawy obiektowe wszczynano wobec objętych inwigilacją środowisk, instytucji, wydarzeń itd.

1. Struktura raportów

Analizując raporty pracowników aparatu bezpieczeństwa, można zaobserwować pewne prawidłowości, które pokrywają się w obydwu zbiorach językowych. W pierwszej części sprawozdania zawsze podkreślano, że większość środowiska popiera działania partii:

(1) Непрекъснато расте армията от преданна на народа нова социалистическа интелигенция[3].
(2) […] reprezentująca większość danego środowiska grupa dziennikarzy, którzy w sposób trwały i jednoznaczny wiążą się z linią partii.

Następnie autorzy zaznaczali, że mimo ogólnej lojalności pojawiają się w środowisku niepożądane grupy lub osoby:

(3) Наред с това съществува неголяма част реакционно настроена интелигенция.
(4) Pojawiają się sporadyczne fakty wrogiej propagandy
(5) Pewna niewielka grupa dziennikarzy […] próbuje lansować swoją „ideologię emigracji wewnętrznej".

Z kolejnej części jednak zawsze jednoznacznie wynika, że nielojalnych wobec władz przedstawicieli inteligencji jest bardzo dużo i należy podjąć działania, zmierzające do ich wykrycia i objęcia inwigilacją:

(6) Слабо е работено по линията на професори и студенти, където вражеските елементи са доста много.

2. Wojna

Lektura zbiorów archiwalnych służb bezpieczeństwa nie pozostawia wątpliwości, że służby funkcjonowały w przekonaniu ciągle trwającej wojny. W dokumentach wyraźnie dominuje retoryka wojenna. Świadczą o tym przede wszystkim liczne określenia typu: pl. *wróg*, *atak*, *neutralizowanie*, *walka*, *ośrodki dywersji*; bg. *враг*, *вражеско подполие*, *враждебни елементи*, *противник*, a także sformułowania typu:

(7) zmasowany i ostry atak przeciwników politycznych
(8) Obecnie organizacja partyjna straciła wiele z bojowości i ofensywności.

[3] We wszystkich przykładach zachowano oryginalną pisownię i interpunkcję

(9) плътен контакт с противника за водене по-настъпателна борба срещу идеологическите подривни центрове
(10) изграждане на организирано вражеско подполие.

Każda wojna zakłada obecność „swojego" i wroga. Podział ten jest bardzo wyraźny i w analizowanych dokumentach. Przy nazywaniu inteligencji lojalnej wobec władzy podkreślano, że są to osoby pozytywne, zaufane, podzielające poglądy władzy i funkcjonariuszy, ale przede wszystkim postępowe (w odróżnieniu od sprzeciwiających się postępowi wrogów władzy ludowej), por. pl. *osoby zaufane*, *jednostki pozytywnie ustosunkowane*; bg. *прогресивни елементи*, *прогресивни кръгове*, *наши среди.* W bułgarskich aktach często podkreśla się, iż są to *комунисти* i *отечественофронтовци*. Polscy funkcjonariusze określenia *komuniści* nie używali, co najwyżej sporadycznie pojawiało się wyrażenie *członkowie partii*. Funkcjonariusze zazwyczaj podkreślali, że są to osoby bezinteresowne, oddane narodowi i wolne od wad, por.

(11) Стоят на здрави идейни и естетически позиции; работят всеотдайно за правилната просвета на народа.
(12) чисти от корист и професионална завист
(13) стоящи на непоклатими партийни и естетически позиции.

Charakterystyka lojalnych wobec partii przedstawicieli inteligencji pojawia się w dokumentach bardzo rzadko, głównie w pierwszej części sprawozdań i raportów lub podczas typowania tzw. osobowych źródeł informacji, czyli tych, którzy mogą być informatorami służb bezpieczeństwa. Celem pracowników SB była inwigilacja środowisk nielojalnych i to ich obraz rysuje się w dokumentach bardzo wyraźnie.

3. Wróg, czyli kto?

Najczęstszym określeniem przeciwników ustroju komunistycznego w materiale polskim jest zbiorowe wyrażenie *wrogi element*, a w bułgarskim *вражески контингент*. Połączenia z frazą określającą *wrogi* w obydwu zbiorach są podstawowym sposobem określania osób inwigilowanych, por. pl. *wrogie środowiska*; bg. *вражески среди, вражеска интелигенция.* Najczęściej używanymi w obydwu zbiorach rzeczownikami są natomiast pl. *osoba*, *element*; bg. *елемент*, *лице* (w materiale bułgarskim zazwyczaj używane w liczbie mnogiej), przy czym w bułgarskim częściej pojawia się *лица*, a w polskim – *osoby*. Kolejną różnicą jest to, że o ile bułgarskie *елменти/лица* były używane wymiennie z tymi samymi frazami określającymi, o tyle w polskich dokumentach widać wyraźną tendencję do stałej łączliwości, por.

(14) osoby: o wrogiej postawie politycznej, o postawie negatywnej, o postawach rewizjonistycznych
(15) elementy: antysocjalistyczne, rewizjonistyczne
(16) лица/елементи: опозиционни, опозиционно проявяващи се, вражески, вражески настроени, реакционно настроени, антинародни.

Poza tym w dokumentach bardzo często pojawiają się takie określenia, jak bułgarskie *противник*, *фашисти*, *реакционери*, *опозиционери*, polskie *przeciwnik* (często *przeciwnik wewnętrzny*), *faszyści*, *kontrrewolucjoniści*.

W polskich dokumentach występują nieobecne w zbiorze bułgarskim określenia *politykierzy* i *rewizjoniści*, a także nawiązania do wątków semickich, np. *rewizjoniści-syjoniści*, *sympatycy syjonizmu*, *proizraelskie elementy*, *syjonistyczne elementy*, *żądna władzy elita żydowska*[4].

Bułgarscy funkcjonariusze często widzieli wroga również wśród partyjnej inteligencji, określając takich przedstawicieli mianem *„obrażonych”* lub *zdegradowanych komunistów*, por.

(17) Представители на капиталистическите легации търсят контакт с «обидени» комунисти.
(18) Някои членове на Партията сред писателите изпадат под влияние на врага.
(19) …някои деградирали членове на БКП.

W bułgarskich teczkach częściej niż w polskich pojawiają się długie opisowe określenia, metafory i eufemizmy, np. *реакционно гнездо*, *«бивши хора»*, *«другояче мислещи»*, *лица с неясни класово-партийни естетически позиции*. Natomiast autorzy polskich raportów wielokrotnie pozwalali sobie na użycie określeń potocznych, typu *babsztyl*, *żydostwo*, por. Do władzy rwie się *żydostwo*; …pożegnałem się z *babsztylem* bardzo uprzejmie (na ile w takiej sytuacji było mnie stać). Ostatnie zdanie było napisane przez pracownika UB po nieudanej próbie wymuszenia podpisu pod apelem intelektualistów.

Obydwa zbiory dokumentów bardzo różni podejście do inteligencji przebywającej w emigracji, która była obiektem szczególnej obserwacji służb bezpieczeństwa (por. Mazurkiewicz-Sułkowska 2023). W licznych polskich dokumentach, opisujących tę społeczność, dominują neutralne określenia *emigranci*, *Polonia*, por. *zwrócenie się do emigrantów*; *rozmowa z emigrantami*; *dotarcie do Polonii Amerykańskiej*. Dopiero w opisach działalności pojawiają się negatywnie nacechowane określenia typu *emigranci uprawiający wrogą działalność.* Zupełnie inaczej wygląda sytuacja w zbiorze bułgarskim, w którym, poza kilkoma przykładami typu Ценни донесения даде аг. «Нарцис» за дейността на някои *емигранти*

[4] Określenia te najczęściej pojawiają się w dokumentach z późnych lat 60. (okresu kampanii antysemickiej w PRL) i w aktach dotyczących NZSS „Solidarność”.

в Париж, określenie *емиграция/емигранти* w zasadzie nie występuje. W bułgarskim języku resortowym można zaobserwować wyraźne przesunięcie semantyczne, polegające na zastąpieniu wyrazu *емигрант* określeniem *изменник* ‘zdrajca’, występującym często z frazą dopełnieniową *на Родината* (np. *изменници на Родината*, *измениици-интелектуалци*). To samo zjawisko zachodzi również w przypadku czasownika *изменя*, który w dokumentach resortowych pojawia się wyłącznie w znaczeniu ‘емигрирам’, a zwrot *изменнически настроения/намерения* jest używany w znaczeniu ‘zamierzenie/planowanie emigracji’, por.

(20) Възнамерява да измени на Родината.
(21) Всички обекти, за които се получиха сигнали за изменнически намерения се взеха веднага на разработка и сега са под усилено наблюдение, за да не се допусне измяна от тяхна страна.

Zaobserwowano również tendencję do używania czasownika *изменя* w towarzystwie frazy lokalizującej, określającej docelowe miejsce emigracji, np. *Изменил* е в западен Берлин.

Poza rzeczownikami *измяна*, *изменник*, do określenia emigracji jako zjawiska i emigrantów używano również wyrazów *невъзвращенство* i *невъзвращенец*, por. *обявяване невъзвращенство*; *обявяват се за невъзвращенци*.

Wszystkie wymienione określenia są nacechowane negatywne. Można jednak zauważyć, że nacechowanie to ulegało gradacji, do wyrażenia której używano albo określeń bg. *злостен* i *отявлен* (*злостни реакционери*, *отявлени фашисти*), pl. *ekstremalny*, *radykalny* / *ekstremiści*, *radykałowie*, *ekstrema*, albo form stopnia najwyższego. Zwłaszcza w dokumentach bułgarskich często można spotkać się z formami superlativum: *най-реакционните елементи*; *най-злостните вражески елементи*; *най-върли разпространители на вражески вицове*; *обекти с най--остри прояви*, a nawet idiomami typu *вражеска концентрация* (Необходимо е да се насочи правилно агентурно-оперативната работа в зависимост от *вражеската концентрация*).

4. Obraz wroga

Praca z dokumentami resortu bezpieczeństwa daje badaczowi możliwość odtworzenia zawartej w tekstach interpretacji rzeczywistości, przy czym należy podkreślić, że zrekonstruowane obrazy są subiektywne, gdyż ukazują perspektywę konkretnego podmiotu, uwikłanego w kontekst historyczny. W przypadku interesujących nas dokumentów jest to funkcjonariusz SB (Misiak 2020, 197).

Z analizowanych dokumentów wyłania się obraz wroga bezwzględnego i okrutnego, który z premedytacją (bg. *умишлено*) szkodzi swojemu państwu i narodowi oraz planuje mordowanie, zabijanie, golenie głów komunistom:

(22) Те имали списъци на комунистите, които щели да бъдат б е с е н и от тях.
(23) …заявява: «[…] На всички комунисти ще бъдат о т р я з а н и г л а в и т е».
(24) У м и ш л е н о е спъвал проучвателните работи […] у м и ш л е н о прави аварии на сондите […] у м и ш л е н о е криел част.
(25) Aktorom „kolaborującym" z władzą zamierzają – wzorem lat okupacji – o g o l i ć g ł o w ę.
(26) Wyszła na jaw niemal p a t o l o g i c z n a n i e n a w i ś ć […] do Polskiego Radia i Telewizji.

Funkcjonariusze podkreślają, że wróg jest f a ł s z y w y, c h y t r y i d w u l i c o w y:

(27) П о ф и н н о п р и к р и т н а ч и н провеждат вражеска пропаганда.
(28) Вражески настроен, но много у м е л о п р и к р и в а щ с е под формата и маската на отечественофронтовец.
(29) …адвокат във Враца, п р и к р и т враг.
(30) Горните и подобни на тях обекти д в у л и ч н и ч а т, официално се държат като лоялни граждани, а п р и к р и т о провеждат враждебно-клеветническа агитация.
(31) Х и т р о използуват всеки дребен повод, за да клеветят по адрес на СССР.
(32) Wyjazd Paczkowskiego rzekomo w celach naukowych jest zwykłym c h y t r y m wybiegiem z jego strony.
(33) Prowadzą c y n i c z n ą grę polityczną.
(34) Głównym i niezbędnym orężem aparatu bezpieczeństwa w walce z p o d s t ę p n y m, d w u l i c o w y m wrogiem jest sieć agenturalna.

Funkcjonariusze obydwu państw podkreślają również takie cechy nielojalnej inteligencji, jak podejrzliwość, nieufność, zarozumiałość i pazerność:

(35) Поради присъщата на тези среди голяма м н и т е л н о с т, н е д о в е р ч и в о с т и п о д о з р и т е л н о с т допускат до себе си само свои близки съидейници.
(36) Проявяват п о д ч е р т а н а с е б и ч н о с т и м а н и а к а л н о с а м о ч у в с т в и е.
(37) P o d e j r z e w a w s z y s t k i c h wokół siebie o współpracę z SB.
(38) M e g a l o m a n o przeroście na punkcie własnej wartości i znaczenia. […] Roztacza wokół siebie mit wielkości.
(39) Wielki s n o b swojego stylu.
(40) Z a b r u d n e p i e n i ą d z e podjęli się nikczemnej roboty przeciwko Polsce.
(41) Aktywność zawodowa wypływa najczęściej z c z y s t o m a t e r i a l n y c h p o b u d e k.

Wyjątkowo dużo miejsca w dokumentach zajmuje opis morale inwigilowanych intelektualistów, artystów i innych przedstawicieli środowisk inteligenckich. Z dokumentów szkoleniowych dla pracowników służb bezpieczeństwa wynika, że funkcjonariusze byli szczególnie wyczuleni na wszelkie przejawy niemoralnego zachowania swoich „podopiecznych" i takie przypadki skrupulatnie notowali. To były wyjątkowo cenne materiały, które w przyszłości mogły być wykorzystane podczas prób nakłonienia osoby inwigilowanej do współpracy na podstawie tzw. materiałów kompromitujących. W wewnętrznych raportach możemy spotkać się z takimi sformułowaniami, jak:

(42) Należy zwracać uwagę na informację dot. faktów ich obciążających i kompromitujących, z uwzględnieniem materialnych zainteresowań.
(43) Провалени вербовки 3, поради това, че недостатъчно беше набран компроментиращ материал за кандидатите.

W materiale bułgarskim najczęściej pojawiają się sformułowania o ogólnym niemoralnym trybie życia. Sporadyczne są informacje o nadużywaniu alkoholu, w odróżnieniu od polskich raportów, w których prawie wszystkie doniesienia dotyczą wyłącznie nadużywania trunków, por.

(44) морално-битово разложение
(45) морално-битова разпуснатост
(46) Обгражда се с врагове и води разпуснат живот.
(47) В пияно състояние злослови по адрес на СССР.
(48) Brała udział w przyjęciu alkoholowym.
(49) W dniu wczorajszym urządzona została libacja.
(50) Spożywali dużo alkoholu.
(51) Spożywa nadmierne ilości alkoholu.

Czasami funkcjonariusze polscy pozwalali sobie na bardziej obrazowe przedstawienie upadku moralnego, wykorzystując przy tym epitety i metafory, np. *pili ostro za kulisami*; *pije wódkę jak gąbka*.

5. Wroga działalność

Obraz wrogiego przedstawiciela inteligencji będzie niepełny bez głównych zarzutów stawianych osobom inwigilowanym. Autorzy raportów i notatek służbowych zazwyczaj zarzucali jeden z wymienionych niżej czynów:

(52) pl. działalność antypaństwowa, sabotaż, szpiegostwo, dywersja ideologiczna, marnotrawstwo, szkodnictwo, niegospodarność, nadużycia, postawy/poglądy

rewizjonistyczne i antysocjalistyczne, manipulowanie nastrojami społecznymi, wrogie postawy wobec ustroju w PRL, bezkrytyczne powielanie burżuazyjnych wzorców kultury masowej;

(53) bg. саботаж, шпионаж, вредителство, идеологическа диверсия, печалбарство, черногледство, чуждопоклонничество, антисъветизм, преклонение пред западния бит и морал, не признаване приоритета на съветска наука/литература/култура, отричане на социалистическия реализъм в областта на изкуството и литературата, злословене (вражески изказвания), разпространяване на упаднически западни теории.

Jak pokazują powyższe przykłady, zarzuty w obu zbiorach powtarzają się i można domniemywać, że są one zaczerpnięte wprost z radzieckich pierwowzorów. Tezy tej nie można jednak potwierdzić, ponieważ archiwa KGB nie są udostępnione badaczom. Mimo tak dużego podobieństwa i nieodpartego wrażenia, iż obydwa zbiory były inspirowane jednym źródłem, pojawiały się jednak zarzuty typowe tylko dla Bułgarii lub tylko dla Polski. W bułgarskich dokumentach jednym z podstawowych i najczęściej spotykanych zarzutów jest już wspomniana emigracja, nazywaną zdradą ojczyzny (*измяна на Родината*) lub dążenie do niej (*изменнически настроения/намерения*) oraz *разпространяване/разказване на вражески вицове* ‘opowiadanie/rozpowszechnianie wrogich dowcipów’. W polskich dokumentach zarzut emigracji bądź jej zamiaru pojawia się sporadycznie, natomiast nie odnotowano ani jednego przykładu zarzucania komuś opowiadania wrogich ideologicznie żartów. Z kolei jednym z podstawowych oskarżeń w materiale polskim jest *działalność wrogo-ulotkowa*, która w bułgarskim materiale prawie się nie pojawiła.

Dokumenty służb bezpieczeństwa są niewątpliwie pismami o charakterze urzędowym, jest w nich jednak wiele cech języka propagandy komunistycznej (por. Misiak 2020). Widać to bardzo wyraźnie zwłaszcza przy opisywaniu działalności, uważanej za wrogą, kiedy pojawiają się liczne epitety i metafory, por.

(54) Действуват ръководени от своята к р ъ в н а омраза към народната власт.
(55) Разказват г а д н и политически вицове.
(56) Те започнаха н а г л а и о т к р и т а враждебна агитация.
(57) Прословутата л и с и ц а - и н т р и г а н т Радой Ралин.
(58) С п я н а н а у с т а е хулела властта.
(59) …z uwzględnieniem n a p a s t l i w y c h wypowiedzi i zamierzeń w stosunku do poczynań rządu PRL
(60) Z a b r u d n e pieniądze podjęli się n i k c z e m n e j roboty przeciwko Polsce.

W materiale bułgarskim przykłady klasycznego języka propagandy występują dużo częściej. W polskich dokumentach do 1956 r. tendencja jest podobna, jednak w późniejszych tekstach styl staje się bardziej neutralny.

Zarówno w3roga działalność, jak i wroga postawa podlega g r a d a c j i . W celu wzmocnienia przekazu autorzy polskich notatek zazwyczaj wykorzystywali przymiotniki *ostry* i *ekstremalny*, np. *ostry atak*, *ostra walka*, *ekstremalne poglądy*. Autorzy bułgarskich dokumentów używali głównie przymiotników *остър*, *злостен*, *активен*, które często dodatkowo wzmacniali formami stopnia wyższego i najwyższego:

(61) активна вражеска дейност
остри | злостни вражески изказвания
злостни клевети
провеждане на злостна противодържавна пропаганда
правят по-злостни | най-цинични изказвания

Czasami, kiedy funkcjonariusz nie mógł zarzucić osobie inwigilowanej żadnego z wymienionych rodzajów „działalności negatywnej", zarzutem mógł być nawet brak działań, który opisywano jako zachętę innych do działań niepożądanych, por.

(62) Nie wnosił indywidualnych okrzyków. […] Jednak swoją postawą, opanowaniem i spokojem jakby podtrzymywał demonstrujący tłum na duchu.

6. Deprecjonowanie pracy i twórczości osób inwigilowanych

Pracownicy służb bezpieczeństwa, pracujący z przedstawicielami inteligencji, musieli sprawozdawać również obserwacje dotyczące pracy i twórczości ich obiektów inwigilacji. Najczęściej podkreślano wrogi, antysocjalistyczny, napastliwy i szkodliwy charakter prac, a same dzieła i twórczość w materiałach polskich nazywano *miernymi*, *tendencyjnymi i nienaukowymi* (*mierny dziennikarz*, *tendencyjna treść*, *ujęcie jednostronne i nienaukowe*). W bułgarskich teczkach prawie zawsze w takich sytuacjach pojawia się przymiotnik *упадъчен* (*упадъчна литература*, *упадъчно изкуство*, *упадъчни теории*, *упадъчен репертуар*) i dużo rzadziej *неутвърден* (*Блага Димитрова – неудвърдена поетеса).* Podkreślano przy tym wrogi, antynarodowy i agresywny charakter dzieł:

(63) Пише в р а ж е с к и стихове.
(64) Пише и разпространява епиграми, афоризми с а н т и н а р о д н о съдържание.
(65) Jest to kabaret reprezentujący świadomą i w a l c z ą c ą opozycję intelektualną.
(66) Koronkowym, destruktywnym działaniem inspirują w krakowskim środowisku w r o g i e tendencje i niekorzystny przykład.
(67) W sposób niewybredny i paszkwilancki a t a k u j e politykę partii i rządu.

(68) Kabaret nasycony n a p a s t l i w y m i treściami i ustawiony zdecydowanie w r o g o do naszej rzeczywistości.
(69) Krytyczne zwierciadło n a p a s t l i w e j satyry.

Efekt zaprzeczenia wartości pracy przedstawicieli inteligencji i jej wyników osiągano również za pomocą częstego wykorzystania cudzysłowu: bg. *«творци»*, *«творби»*, *са изпратили «произведенията» си по поща*, *да докаже «таланта» си*; pl. *aktywność „artystyczna”*, *wygłosił własny tekst „satyryczny”*, *wyjechał na stypendium „naukowe”*. Ten sam efekt osiągano również za pomocą zwrotu pl. *tak zwany*; bg. *така наречен* (w bułgarskim dodatkowo z cudzysłowem, w polskim – bez niego), np. pl. *tzw. intelektualiści*, *koncert tzw. Piosenki Prawdziwej*; bg. *така наречения «западноевропейски авангард»*, *т.н. «културно дисиденство»*.

W jednym i drugim zbiorze wartość opisywanych prac negowano również za pomocą użycia form deminutywnych, np. pl. *jego wierszyki*; bg. *злобливите фейлетончета*.

Lektura zarówno polskich, jak i bułgarskich dokumentów służb bezpieczeństwa nie pozostawia wątpliwości, że funkcjonariusze przede wszystkim nie rozumieli inwigilowanych przedstawicieli inteligencji, uważali ich wręcz za szaleńców, których zachowanie można wytłumaczyć jedynie chorobą umysłową. Potwierdzają to następujące cytaty z raportów:

(70) [Там се среща] «микрогрупа» от о б ъ р к а н и интелектуалци.
(71) Treść i wymowę zaprezentowanego programu można sprowadzić do s z a l e ń c z e g o happeningu, połączonego z o b ł ę d n y m tańcem.
(72) To jednak n i e są l u d z i e n o r m a l n i. Są tak przeintelektualizowani i snobistyczni, inni od wszystkich, że gdyby nagle ktoś normalny wszedł z zewnątrz i przysłuchiwał się ich dowcipom, miałby wrażenie, że jest w s z p i t a l u d l a u m y s ł o w o c h o r y c h.

Intelektualiści i artyści bardzo dobrze zdawali sobie sprawę z tego, że władze i służby bezpieczeństwa nie rozumieją ich twórczości, więc świadomie sięgali po bardziej abstrakcyjne środki przekazu, czym zapewniali sobie odrobinę wolności twórczej. Potwierdzają to słowa Krystyny Zachwatowicz z Piwnicy pod Baranami: „Staraliśmy się stworzyć rzeczywistość zupełnie oderwaną od aktualnej i to mogło władze denerwować, bo to była rzeczywistość, której oni nie byli w stanie zrozumieć” (Drużyńska | Jankowski 2006, 25).

Z analizy teczek służb bezpieczeństwa wyłania się obraz inteligencji jako wrogiej i niezrozumiałej dla funkcjonariuszy klasy społecznej, skłonnej do tzw. dywersji ideologicznej. Większość zarzutów i określeń powtarza się w obydwu zbiorach, co skłania do przypuszczenia, że są one inspirowane wspólnym wzorcem (zapewne radzieckim). Do największych różnic można zaliczyć: podejście do emigracji (raczej neutralne w polskich dokumentach i nazywane zdradą ojczyzny w bułgarskich);

wątki semickie, niewystępujące w dokumentach bułgarskich, a często podkreślane w polskich; opowiadanie wrogich dowcipów jako jeden z głównych zarzutów, stawianych przedstawicielom inteligencji bułgarskiej, a prawie niepojawiające się w zbiorze polskim. Funkcjonariusze obydwu krajów wkładali dużo wysiłku w to, aby opisując pracę i twórczość osób inwigilowanych, jednocześnie ją deprecjonować za pomocą dostępnych im środków językowych.

Bibliografia

Dojka, I. (2011), Zakazany słownik, czyli żargon funkcjonariuszy bezpieczeństwa PRL. Kraków.

Drużyńska, J. | Jankowski, S. M. (2006), Kolacja z konfidentem. Piwnica pod Baranami w dokumentach Służby Bezpieczeństwa. Warszawa.

Jastrzębska-Golonka, D. (2020), Język dokumentów resortu bezpieczeństwa w latach 1944-1956, [w:] Syrnyk, J. | Klementwoski, R. | Mikołajczak, K. (red.), Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy. Wrocław | Warszawa, 157-185.

Komisia (2015), Komisia za razkrivane na dokumentite i za obyavyavane na prinadlezhnost na balgarski grazhdani kam Darzhavna sigurnost i razuznavatelnite sluzhbi na Balgarskata narodna armia, Darzhavna sigurnost i balgarskata inteligentsia. Dokumentalen sbornik. Sofia. [Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (2015), Държавна сигурност и българска интелигенция. Документален сборник. София.]

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2020), Język pracowników służb specjalnych w PRL i w BRL, [w:] Goźdź-Roszkowski, S. | Buras-Marciniak, A. (red), Języki specjalistyczny w komunikacji interkulturowej. Łódź, 119-132.

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2022), Inteligencja na emigracji w odbiorze pracowników służb specjalnych Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii, [w:] Zeszyty Łużyckie 58, 71-84.

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2023), Językowe wykładniki rezerwy prawdziwościowej w teczkach służb specjalnych Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej i Ludowej Republiki Bułgarii (na przykładzie teczek tw „Bolka" i tw „Sabiny"), [w:] Die Welt der Slaven | Sammelbände 69, 244-253.

Misiak, M. (2020), Język dokumentów Służby Bezpieczeństwa – rekonesans badawczy, [w:] Syrnyk, J. | Klementwoski, R. (red.), Aparat bezpieczeństwa w perspektywie antropologii organizacji i antropologii władzy. Wrocław | Warszawa, 185-203.

Paczkowski, A. (2004), Bardzo krótki słownik wywiadu, [w:] Biuletyn IPN 11 (46), 67-70.

Pleskot, P. (2019), Góry i teczki. Opowieści człowieka umiarkowanego. Warszawa.

Sokołowski, D. | Żydonik, R. (2019), Kryptonim „Klan" Służba Bezpieczeństwa wobec NSZZ „Solidarność" w Gdańsku, t. 2. Gdańsk | Warszawa.

Recenzje

Siergiej Kowalow
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1717-9070
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

Sucharski, T. (red.), *Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy*. Paryż | Lublin: Instytut Literacki Kultura; Pracownia Badań nad Instytutem Literackim w Paryżu UMCS, 2023; ss. 396

АД ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ДА КРАІНЫ БЕЛАРУСЬ

Калі ў 1986-1989 гг. у Мінску ўтварылася нефармальная літаратураная суполка *Тутэйшыя*, яе ўдзельнікі, у тым ліку і я, не падазравалі, што пра іх дзейнасць пішуць не толькі ў Мінску і Маскве, у рэспубліканскім і агульнасаюзным друку, але і ў далёкім Парыжы, у легендарным часопісе *Kultura* пад рэдакцыяй Ежы Гедройца. Так сталася, што ўпершыню разгарнуўшы том *Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy,* падрыхтаваны прафесарам Тадэвушам Сухарскім і прысвечаны беларускім матэрыялам на старонках *Kultury*, я натрапіў на тэкст Юзафа Дарскага (Ежы Таргальскага), апублікаваны ў рубрыцы *Kronika białoruska* (*Kultura* 1988 | 9), у якім апавядалася пра арганізаванае *Тутэйшымі* 1 лістапада 1987 г. у парку Янкі Купалы свята Дзядоў, пра грамадзянскую прамову на гэтым святе паэта-тутэйшаўца Анатоля Сыса, пра вечарыну суполкі ў Доме Літаратараў 10 снежня таго самага году. Напэўна, у тыя гады большасць удзельнікаў суполкі *Тутэйшыя*, як і большасць грамадзян савецкай Беларусі, нават не ведалі пра існаванне ў далёкім Парыжы Instytutu Literackiego, часопіса *Kultura* і аднайменнай кніжнай серыі, хаця галоўны рэдактар і ініцыятар вышэйзгаданых праектаў Ежы Гедройц нарадзіўся напачатку XX ст. менавіта ў Мінску, у тым самым горадзе, дзе напрыканцы XX ст. тутэйшаўцы і ўдзельнікі іншых нефармальных моладзевых аб'яднанняў спрабавалі адрадзіць традыцыі незалежнай беларускай культуры…

Рэцэнзію на змястоўную кнігу, падрыхтаваную Тадэвушам Сухарскім, захацелася пачаць менавіта са згадкі пра *Тутэйшых*, так бы мовіць – з асабістых успамінаў і асацыяцый, бо на старонках гэтай кнігі неаднаразова сустракаюцца імёны маіх калегаў па суполцы *Тутэйшых*: у прадмове згадваецца Ігар Бабкоў, які ў 2006 г. падрыхтаваў і выдаў у Мінску беларускі нумар *Kultury*, а ў раздзеле *Białoruś Łukaszenki* змешчаныя нататкі Сяргея Дубаўца *Warszawski dziennik* і размова Сяргея Дубаўца з Валерыем Чэкманам *Białorusini chcą, by było jak przedtem*. Што датычыцца майго асабістага адкрыцця парыжскай *Kultury* і асобы Ежы Гедройца, то ўпершыню на ўласныя вочы я пабачыў некалькі

нумароў часопіса вясной 1988 г. у Кракаве падчас стажыроўкі ў Ягелонскім універсітэце (на той час гэта была нелегальная літаратура), а ў 2006 г. удзельнічаў у міжнароднай навуковай канферэнцыі ў Мінску *Канцэпцыя УЛБ* (*Украіна, Літва, Беларусь*). *Ад ідэі да рэалізацыі,* прысвечанай 100-годдзю з дня нараджэння Ежы Гедройца, дзе выступалі як ганаровыя госці аўтары і супрацоўнікі *Kultury*: Наталля Гарбанеўская, Багдан Асадчук, Леапольд Унгер і іншыя…

На навуковых канферэнцыях у Польшчы і Беларусі мне давялося некалькі разоў слухаць даклады пад назвай *Беларусь на старонках парыжскай „Kultury"*, але гэтыя даклады абмяжоўваліся выключна разглядам легендарнай *Antologii poezji białoruskiej*, падрыхтаванай у 1951 годзе Юзафам Лабадоўскім (*Kultura* 1951 | 7-8). Таму, прызнаюся, што пры чытанні кнігі *Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy* і ўступнага артыкула Тадэвуша Сухарскага я быў здзіўлены і ўражыны багаццем беларускай тэматыкі на старонках *Kultury* на працягу 50-90-х гг. XX ст., хаця, як аб'ектыўна адзначае ўкладальнік кнігі, гэтая прысутнасць выглядае вельмі сціпла на фоне ўкраінскіх і літоўскіх матэрыялаў (адсюль і назва кнігі і ўступнага артыкула: *Jakby w cieniu i ciszy).*

Важна зазначыць, што беларускі том *Kultury* выдадзены ў кніжнай серыі *W kręgu paryskiej Kultury* і паводле задумы выдаўцы-куратара Анджэя Пэцяка істотна дапаўняе папярэднія тамы ў рэчышчы вядомай канцэпцыі „УЛБ" (Украіна-Літва-Беларусь) Ежага Гедройца, які яшчэ ў другой палове 40-х гг. XX ст. прадказаў, што некалі гэтыя тры краіны стануць незалежнымі дзяржавамі і бачыў у гэтай незалежнасці гарантыю незалежнасці для Польшчы.

Прысвечаны беларускі том *Kultury* Андрэю Пачобуту, вязню сумлення ў Беларусі, на 6-й старонцы кнігі змешчаны фотаздымак гэтага журналіста, апазіцыянера, грамадскага дзеяча, чарговы раз арыштаванага лукашэнкаўскім рэжымам 25 сакавіка 2021 г.

Адкрывае кнігу ўступны артыкул Тадэвуша Сухарскага, укладальніка і рэдактара тома, вядомага даследчыка польскай і расійскай літаратуры, прафесара Паморскага Універсітэта ў Слупску. Трэба адзначыць, што гэта не кароткая, „дзяжурная" прадмова, а грунтоўны, аналітычны, навуковы артыкул (55 ст.), які ў храналагічным парадку аналізуе і сістэматызуе прысвечаныя Беларусі публікацыі на старонках *Kultury* ад 50-х да 90-х гг. XX ст., называе імёны найбольш актыўных у розныя перыяды аўтараў такіх публікацый, адзначае і тлумачыць змену перспектывы погляду аўтараў *Kultury* на беларускую тэматыку на працягу пяцідзесяці гадоў існаванння часопіса.

Адначасова ўступны артыкул тлумачыць чытачу канцэпцыю падзелу кнігі на асобныя тэматычныя раздзелы: *Pieśniarze swego zapomnianego przez Boga i ludzi kraju…*, *Białoruś i idea jagiellońska?*, *Plemię „Litwinów", czyli Polacy--Litwini-Białorusini*, *Białoruś sowiecka*, *Białoruska emigracja*, *Do swoich stron rodzinnych – powroty*, *Sowetyzacja i walka z religią*, *Polacy w Białorusi*, *W nowym*

czasie wolności, *Białoruś Łukaszenki*. Адзначым, што кніга ўкладзена не толькі паводле тэматычнага прынцыпу, але і паводле храналагічнага; укладальнік імкнуўся спалучыць два гэтыя прынцыпа ўпарадкавання матэрыялу: першыя тры раздзелы кнігі змяшчаюць пераважна публікацыі 50-60-х гадоў, наступныя чатыры – публікацыі 60-70-х гадоў, апошнія тры раздзелы – публікацыі 80-90-х гг.

Асэнсоўваючы змену перспектывы погляду аўтараў *Kultury* на беларускую праблематыку, Тадэвуш Сухарскі вылучае тры асноўныя этапы: погляд на Беларусь як на частку Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, так званыя „крэсы" (публікацыі 50-60-х гг. такіх аўтараў, як Юзаф Мацкевіч, Казімір Аколіч, Чэслаў Мілаш, Аляксандр Юрэвіч і інш.), погляд на Беларусь як на адну з рэспублік СССР, дзе прыгнятаецца нацыянальнае і рэлігійнае жыццё (публікацыі 60-80-х гг. такіх аўтараў, як Эдвард Жагель, Раман Дзванкоўскі, Уладзімір Брылеўскі, Віктар Сукеніцкі і інш.), погляд на Беларусь як на незалежную, але аўтарытарную дзяржаву пад уладай прэзідэнта Аляксандра Лукашэнкі (публікацыі 90-х гг. такіх аўтараў, як Мечаслаў Яцкевіч, Сяргей Дубавец, Ганна Энгелькінг, Уладзімір Паўлючук і інш.).

Апублікаваныя ў *Kultury* ў 50-60-я гады артыкулы і нататкі пра Беларусь як пра гістарычную частку і спадкаемцу (разам з сучаснай Літвой і Украінай) Вялікага Княства Літоўскага з'яўляюцца надзвычай актуальнымі ў кантэксце сённяшніх дыскусій пра беларускі „ліцвінізм" у Літве і неабазнанасць у гэтым пытанні ў Польшчы, бо, як слушна адзначае Тадэвуш Сухарскі:

> Słysząc nazwę Księstwa, współczesny czytelnik polski niemal natychmiast poddaje się łatwemu, anachronizującemu skojarzeniu toponimicznemu i utożsomianiu tego historycznego organizmu z obecnym krajem nadbałtyckim. I kiedy w tytule artykułu zobaczy nazwę „Litwa", nie połączy raczej problematyki szkicu z Białorusią. Nie sięgnie w przeszłość, nie dokona rozróżnienia między Litwą historyczną i Litwą etniczną. Daleki też będzie od refleksji nad politycznym, a nie etnonimicznym sensem terminów *Litwin* i *Rusin* (c. 11-12).

Напэўна, здзівяць польскага чытача кнігі публікацыі аўтараў *Kultury* пра дыскрымінацыйную палітыку польскай дзяржавы на беларускіх землях у 20-30-я гг. XX ст. („Polacy są groźniejszymi asymilatorami niż Rosjanie!" – канстатаваў Юліуш Мірашэўскі), пра ўзровень русіфікацыі і вынішчэння беларускай культуры ў савецкай Беларусі, а таксама пра памылковую палітыку польскага касцёла ў Беларусі ў другой палове 80-х – пачатку 90-х гг. XX ст., які „utożsamiał katolicyzm z polskością". А беларускага чытача, прыхільніка незалежнасці краіны і дэмакратыі, які прызвычаіўся вінаваціць ва ўсіх праблемах Маскву і здрадніка-Лукашэнку, магчыма, здзівяць апублікаваныя ў свой час у *Kultury* і перадрукаваныя ў кнізе нататкі Мечаслава Яцкевіча

Przez Grodno do Witebska і артыкул Уладзіміра Паўлючука *Białoruś a sprawa polska*, у якіх аналізуюцца прычыны прыходу Лукашэнкі да ўлады і памылкі беларускай палітычнай апазіцыі, у прыватнасці лідэра БНФ Зянона Пазняка.

Менавіта ў сённяшняй актуальнасці многіх тэкстаў на беларускую тэматыку, апублікаваных на старонках *Kultury* і перадрукаваных у кнізе *Kultura – Białoruś. Jakby w cieniu i ciszy*, заключаецца галоўная каштоўнасць выдання, падрыхтаванага Тадэвушам Сухарскім. Гэта не толькі чарговае навуковае сведчанне пра дзейнасць *Kultury* і гістарычныя заслугі яе рэдактара Ежага Гедройца (які, дарэчы, і сам пісаў нататкі пра Беларусь у раздзеле *Kronika Białoruska*), але важная крыніца ведаў пра Беларусь, пра культурна-гістарычную спецыфіку гэтай краіны, ментальнасць яе жыхароў, і, канечне, пра складаную гісторыю і будучыя перспектывы польска-беларускіх адносін.

Klaudia Prokopczuk | Клавдия Прокопчук
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4698-7456
Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg

Wiemer, B. | Goldt, R. (Hrsg.), *Die Ukraine als Objekt russischer Großmachtansprüche. Sprachen, Identitäten und Diskurse.* Berlin: Frank & Timme, 2024; 364 S.

В 2024 г. в берлинском издательстве Frank & Timme вышел сборник научных статей на немецком языке *Украина как объект российских великодержавных притязаний. Языки, идентичности и дискурсы*. Его научными редакторами выступили Бьёрн Вимер и Райнер Голдт – профессора института славистики, тюркологии и балтийских исследований Университета им. Иоганна Гутенберга (г. Майнц, Германия). Появлению этой книги предшествовал инициированный Б. Вимером цикл открытых междисциплинарных онлайн-лекций *Украина в фокусе*, который был прочитан в Майнцском университете в летнем семестре 2022 г.[1] Основная цель этого проекта, стартовавшего спустя два месяца после начала полномасштабного вторжения российской армии в Украину, была обозначена как выявление глубинной подоплеки происходящих событий с позиций разных областей гуманитарных наук (социолингвистики, истории языка и литературы, культурологии, политологии), что, в конечном итоге, должно способствовать восполнению недостающих знаний, а также исправлению укоренившихся в немецком и других западных обществах заблуждений, стереотипов, искаженных образов в отношении культурных, языковых, политических и экономических обстоятельств российско-украинского конфликта (с. 14). Большинство статей, вошедших в рецензируемую книгу, являются обновленными и в некоторых случаях существенно переработанными версиями лекций данного цикла.

Следует подчеркнуть несомненную актуальность и востребованность обсуждаемого издания: оно не столько посвящено текущим политическим событиям, связанным с войной в Украине, сколько концентрируется на ряде важных тем, касающихся восточнославянского языкового и культурного пространства, которые до сих пор сравнительно редко освещались в СМИ и книгопечатной продукции, рассчитанной на широкий круг читателей. Сборник включает в себя как тематические исследования о языковой ситуации в южных областях Украины или о русских писателях и философах, заложивших

[1] Презентации всех докладов находятся в постоянном доступе на веб-сайте университета, [in:] https://www.studgen.uni-mainz.de/ringvorlesung-ukraine/ (accessed: 22.05.2024).

идеологическую основу современного русско-украинского дискурса, так и обобщающие обзоры о геополитических концептах евразийства, неоевразийском движении, украинской языковой политике или о дифференциации восточнославянского языкового ареала и истории литературного русского языка. Общей чертой всех статей является особое внимание к истокам определенных гегемонистских нарративов в российском (и | или советском) дискурсе об Украине, которые, по мнению авторов, часто некритично принимались западным обществом и до сих пор продолжают культивироваться в некоторых кругах.

Важную часть книги представляет предисловие редакторов, которое не просто вводит читателя в круг обсуждаемых в книге проблем и дает краткое описание статей, но и содержит принципиальную оценку относительно того, что для Германии и других стран Запада „украинский аспект“ европейской истории до недавнего времени находился где-то на втором плане, а сама Украина воспринималась преимущественно сквозь призму отношений с Россией.

Сборник открывает статья Яна Патрика Целлера и Герда Хентшеля (Ольденбургский университет им. Карла фон Осецкого, Германия) *Черноморское побережье Украины: Языки – национальности – идентичности*. На основе данных, собранных посредством анкетирования 1200 респондентов из Одесской, Николаевской и Херсонской областей в феврале 2020 г., авторы рассматривают различные аспекты языковой ситуации в данном регионе, а также прослеживают связь между языковым поведением респондентов, с одной стороны, и их национальностью и этнической идентичностью – с другой. Особо следует отметить, что авторы исходят не из дихотомии „украинский язык – русский язык”, а учитывают функционирование в языковом пространстве Украины ещё и смешанного украинско-русского языкового кода („суржик“), который для многих украинцев является первичным разговорным кодом (с. 39-41). Оценка частоты использования говорящими каждого из трех кодов дает, безусловно, более дифференцированную картину, чем в случае дихотомического подхода. Богатый эмпирический материал позволил сделать много интересных наблюдений и выводов, касающихся связей между основным используемым языком (кодом) и заявленной национальностью респондентов, национальностью их родителей, родным языком; было показано, как часто говорящие из исследуемого региона используют каждый из трех кодов, отношение респондентов к вопросам этнической идентичности, государственному языку и др. Как известно, черноморский юг Украины не является автохтонным украиноязычным ареалом и традиционно считается регионом с преобладающим русскоязычным населением. Это обстоятельство нередко интерпретируется российской пропагандой как свидетельство идеологической близости этого региона к России и использовалось Кремлем как один из поводов для военного вмешательства. Проанализированные в статье данные

подтверждают, что за два года до начала войны русский язык, несомненно, занимал сильные позиции, но в то же время позиция украинского языка и „суржика“ не была маргинальной (с. 57-58). Как показывает исследование, существует немалая прослойка людей, которые считают себя украинцами, несмотря на то что продолжают коммуницировать на русском языке (с. 45-46).

Целлер и Хентшель также затрагивают вопрос, насколько актуальны использованные ими результаты анкетирования полтора года спустя после начала войны, поскольку „изменились взгляды, идентификация и, для многих, конечно, языковое поведение, не говоря уже о множестве людей, которым пришлось покинуть обсуждаемый здесь регион“ (с. 29). По убеждению авторов,

> данные 2020 года по-прежнему актуальны, поскольку, во-первых, они отражают ситуацию, отличную от той, которую Кремль в своей довоенной и военной пропаганде пытается представить как якобы объективную. Во-вторых, невозможно предсказать, как будут развиваться события, если […] большинство людей смогут вернуться к себе на родину (с. 29).

Статья Сабрины Натмессниг (Университет им. И. Франко, Львов, Украина), Тильманна Ройтера и Евгении Литвишко (оба из Альпийско-Адриатического университета Клагенфурта, Австрия) посвящена языковой политике в Украине за последние сто лет (1922-2022 гг.). В пространственном отношении речь идет о территории Украины в границах 1991 г., как она существовала согласно международному праву на момент распада Советского Союза. Соединяя обзор политической истории Украины в рассматриваемый период с текстами, имеющими отношение к языковой политике, авторы ставят своей целью показать, какие концепции и меры формировали языковую политику в Украине, сначала в составе СССР, а затем как независимого государства. Изложению этого материала предшествует краткое, но очень информативное введение, посвященное периоду до 1922 г., которое позволяет читателю без специальных знаний в области истории Украины лучше понимать истоки обсуждаемых в статье противоположных течений между русификацией и украинизацией в социальной и культурной жизни Украины за прошедшее столетие.

Основная часть работы разделена на четыре периода: 1922-1932 гг. (ранняя советская политика коренизации), 1932-1985 гг. (советская языковая политика), 1985-1991 гг. (поздняя советская политика перестройки) и 1991-2022 гг. (украинская языковая политика). Относительно языков, на которые распространялась языковая политика царизма, СССР и независимой Украины, основное внимание уделяется украинскому и русскому языкам, учитываются также региональные языки и языки национальных меньшинств. Все тезисы авторы подкрепляют цитированием юридических текстов (конституций,

законов о языке и других нормативно-правовых актов). Одним из достоинств как этой работы, так и рецензируемой книги в целом является стремление исследователей включить в свои материалы как можно больше оригинальных цитат на украинском и русском языках (с переводом на немецкий). Как отмечено в предисловии редакторов,

> оригинальные цитаты приводятся намеренно, [...] потому что в ряде случаев при их переводе возникают определенные концептуальные проблемы – не в последнюю очередь те, которые способствовали созданию искаженных образов, являющихся предметом рассмотрения в статьях (с. 17).

Такой подход особенно оправдывает себя в статье Натмессниг, Ройтера и Литвишко, так как благодаря нему снимается вопрос о возможных неточностях перевода в тех случаях, когда для читателя, не обладающего специальными юридическими познаниями, цитируемый текст законодательного акта кажется непонятным или противоречивым. Для примера приведём статью 1 п. 8 из раздела 1 Закона Украины *Об обеспечении функционирования украинского языка как государственного* (2019 г.):

> *Українська мова* як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, *є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина* незалежно від його етнічного походження, а також є *фактором* єдності і *національної безпеки* України[2] (с. 84, курсив мой).

Логически вытекающее из данной формулировки представление, что украинский (или любой другой язык) может быть гарантией защиты прав человека или фактором национальной безопасности страны, вероятно вызовет недоумение у многих читателей; поэтому в этом и некоторых других случаях, на взгляд рецензента, нелишними были бы комментарии юридического характера или разъяснения со стороны авторов.

Статья президента России Владимира Путина *Об историческом единстве русских и украинцев*, размещенная на сайте Кремля 21 июня 2021 г.[3], а точнее, некоторые заявления из этой статьи о якобы историческом, политическом и языковом единстве всего восточнославянского населения под русским господством, стали для Бьёрна Вимера (Университет им. И. Гутенберга, г. Майнц, Германия) поводом к написанию обширной обобщающей работы *Экзот с претензиями на гегемонию: Какова роль русского литературного языка в (восточно)славянском ареале*. Концепция триединого русского народа,

---

[2] Про забезпечення функціонування української мови як державної, [in:] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (accessed: 22.05.2024).

[3] Президент России, [in:] http://kremlin.ru/events/president/news/66181 (accessed: 22.05.2024).

в которой Владимир Путин находит аргументативный потенциал для своей имперской политики в отношении Украины, уходит своими корнями в самое начало династии Романовых и, пережив советскую эпоху, до сих пор присутствует в тех или иных формах в политическом дискурсе и медиа-дискурсе современной России. Вимер ставит своей целью предоставить как славистам, так и широкому кругу читателей факты и базовые знания, позволяющие понять с точки зрения лингвистики и истории языка предпосылки этой концепции, на сегодняшний день уже превратившуюся в государственную доктрину,[4] разбирает сопутствующие ей стереотипы и клише, которые продолжают оказывать влияние на общественное мнение в странах Запада, в том числе и на восприятие русского и украинского языков как широкой, так и научной общественностью.

В статье излагаются основные моменты истории восточнославянского языкового ареала с точки зрения диалектного членения, поясняются обстоятельства, приведшие к особо заметным отличительным особенностям русского литературного языка, а также противопоставляются разные условия кодификации русского и украинского языков. При этом акцент делается, с одной стороны, на том, что стандартизация русского языка действительно протекала особым, возможно, даже уникальным образом; с другой стороны автор подчеркивает, насколько экзотичен русский литературный язык на восточнославянском и общеславянском фоне и что по этой причине „вопрос о том, какая разновидность славянских языков может считаться наилучшим представителем *славянского*, не имеет смысла из-за отсутствия четких и объективных критериев оценки“ (с. 145). Хочется отметить ясную логику и четкую композицию при рассмотрении автором весьма объемного и разнообразного материала, убедительность сформулированных выводов.

С началом войны против Украины, развязанной правительством России в феврале 2022 года, возобновился интерес к действительным или предполагаемым движущим силам российского великодержавного мышления и имперских амбиций. Отдельным аспектам этой обширной темы посвящены последние две статьи сборника. В центре внимания первой из них – *От Дублина до Владивостока? Неоевразийское движение Александра Дугина и его имперские взгляды*, написанной Ребеккой Круг (Университет им. И. Гутенберга, г. Майнц, Германия) – находится неоевразийское движение в постсоветской России и его основоположник Александр Дугин, которого в немецких СМИ часто называют „философом Путина“ или „вдохновителем“ российского

---

[4] В качестве примеров можно указать на материалы, появившиеся уже после издания рецензируемой здесь книги: интервью В. Путина политическому обозревателю Т. Карлсону 6 февраля 2024 г.; размещенный 24 марта 2024 г. на сайте Московского патриархата Наказ XXV Всемирного русского народного собора *Настоящее и будущее Русского мира*, [in:] http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html (accessed: 22.05.2024).

президента. Чтобы дать возможность читателю лучше понять разнообразные истоки неоевразийского движения, Круг сначала представляет принципы классического евразийства – идейно-философского направления, возникшего в русской эмиграции в 1920-1930-х гг., на теории которого неоднократно ссылается Александр Дугин. Затем автор статьи обращается к биографии и мировоззрению Дугина, к центральным понятиям и тезисам его неоевразийского учения, показывая параллели и различия во взглядах классического евразийства и современных его интерпретаций в России. Особое внимание уделяется экспансионистским высказываниям Дугина об Украине. В заключительном разделе ставится вопрос о степени влияния Дугина и его идеологии на общественное мнение в России, на политические решения и действия правящей элиты.

Линия на изучение роли идейного наследия российских философов и общественных деятелей прошлого в современном украинофобском дискурсе, намеченная Р. Круг, получает продолжение и развитие у Райнера Голдта (Университет им. И. Гутенберга, г. Майнц, Германия) в статье *Чтения президента: Гегемонистские нарративы в русском дискурсе об Украине*. Опираясь на работы таких политических мыслителей, как Петр Струве, Иван Ильин и Александр Солженицын, а также на примерах высказываний об Украине и украинцах в русской литературе и журналистике (Кондратий Рылеев, Александр Пушкин, Иван Тургенев, Михаил Меньшиков, Федор Достоевский, Михаил Булгаков, Иосиф Бродский и др.), автор пытается продемонстрировать, что феноменологически ориентированная историография упускает из виду существенную движущую силу, а именно „момент неинституциональной, основанной на исторических мифах легитимации власти и ее притязаний, вытекающих из этого политических действий, а также условий сплоченности общества“ (с. 258). И это тем более верно для таких обществ, как российское, в котором даже смены парадигм, подобные тем, что произошли после распада Советского Союза, могут быть абсорбированы в рамках исторических, политических и философских мифов национального превосходства – „Москвы как третьего Рима“, „русской цивилизации“, „русской идеи“, „традиционных ценностей“ и т.д. На обширном и разнообразном материале, охватывающем XIX и XX в., Голдт прослеживает „удивительно неизменные нарративы“, формировавшие русский дискурс об Украине в разные эпохи, начиная с романтизма: от архетипа украинского предателя Мазепы в произведениях Рылеева и Пушкина до отрицания украинской культуры как таковой и формирования образа Украины как марионетки Запада. Вместе с тем на примере общественной симпатии к Тарасу Шевченко или сатирического цитирования украинофобских дискурсов у Ивана Тургенева автор попутно освещает „часто не слышимый, но определенно существующий либеральный дискурс в среде русской интеллигенции“ (с. 17).

Оценивая сборник в целом, хочется подчеркнуть, что все статьи в этом издании сочетают в себе научный подход и стремление сделать их доступными для читателей без специальных знаний. Книга написана ясным языком и легко читается. Новые результаты исследований, а также синтез различных предметных областей представлены таким образом, чтобы обеспечить понимание взаимосвязей между общими знаниями, с одной стороны, и научными подходами и концепциями, с другой. Имеются резюме статей на немецком, английском, украинском и русском языках. Благодаря поддержке Университета им. Иоганна Гутенберга сборник размещен в открытом доступе, все желающие могут его скачать и прочитать. На фоне последствий продолжающейся войны в Украине, затронувших и остальной мир, можно порадоваться выходу этой замечательной книги, решению авторов, принявших участие в ее написании, объединиться и внести свой вклад в прояснение истоков и предпосылок этих катастрофических событий.